

ПОЛИТИКЕ ТАЈНЕ

ТАЈНА, ТАЈНА СЛУЖБА,
СЛУЖБА ДРЖАВНЕ
БЕЗБЕДНОСТИ

ПОЛИТИКЕ

ТАЈНЕ

Последњи, трећи „облик“ забране у располагању знањем (у питању је, дакле, знање о начелима и условима саме забране), упућује на истраживање сакралног порекла права (увек „државног“ права) у чијим је основама страх од знања, и нужност да се „знање“ које може да буде претња сигурности и безбедности саме државе ритуално уништава. Служити држави у име и у прилог њене сигурности напослетку слави незнање.

Пећар Бојанић

Да ли је државна тајна заиста гарант националне безбедности, или само имунитет за чланове обавештајне инфраструктуре? Од ових питања ниједна теорија демократије се не може брзо ослободити, као што се од почетака модерне тражи равнотежа између „слободе“ и „безбедности“ која не добија решење.

Алјар Лошонц

Тајно, дакле, или оно што се у контексту овог циклуса предавања истражује кроз тематски оквир политика тајне, у архитектури је садржано у самој техници пројектовања. Каријера Бранка Бона је део те исте технике, али и те политике. Она се може видети као парадигматична за разумевање специфичности југословенског модернизма и политике архитектуре Југославије, али и политике тајне суверена, које са нестанком Југославије нису нестале, већ су њихови трагови покривени.

Љиљана Блајковић

Тајна о којој је овдје ријеч не скрива, дакле, саму чињеницу да се на граници Европе гомилају лешеве миграната. Оно што она скрива јест чињеница да су ти лешеве једна димензија саме те границе, оне наиме која се не протеже географским простором, него моралном свијешћу и политичком вољом европских грађана.

Борис Буген

Едиција Ризом

1. Како читати:

*О стрављенијама читања
страгова културе*

2. Шта чини добру књигу?

3. Политике тајне

*Тајна, шајна служба,
служба државне безбедности*

РИЗОМ (f. rhizome). Подземна стабљика или корен чију замршену структуру разгранавања и срастања Жил Делез и Феликс Гатари узимају као модел образовања језичко-опажајно-мимичко-гестуално-спознајних комплекса. Постоји такође и изведено значење овог појма које Умберто Еко види у аналогiji између ризома и лавиринтске структуре енциклопедије. Едиција Ризом намењена је књигама које теоријски промишљају социо-политичке феномене и културе, настојећи да их артикулишу као неизбежне регулаторе односа између појединца и друштва.

Едиција Ризом
Књига 3

Издавачи

Народна библиотека Србије
Скерлићева 1, Београд
е-mail: nbs@nbs.bg.ac.yu
www.nbs.bg.ac.yu

Институт за филозофију и друштвену теорију
Краљице Наталије 45, Београд

За издаваче
Сретен Угричић
Стјепан Гределъ

Уредник
Саша Илић

Уредница циклуса Политике тајне у НБС
Светлана Гавриловић

Лектура и коректура
Јасна Димитријевић

Прелом и дизајн
КоанСтудио

Штампа
С. Г. Р. Оригинал

Тираж
500

ПОЛИТИКЕ ТАЈНЕ

*ТАЈНА, ТАЈНА СЛУЖБА,
СЛУЖБА ДРЖАВНЕ БЕЗБЕДНОСТИ*

Приредио
Петар Бојанић

Народна библиотека Србије
Институт за филозофију и друштвену теорију
Београд 2007.

УВОД У ПОЛИТИКЕ ТАЈНЕ

ПеШар Бојанић

*There is a mystery (with whom relation
Durst never meddle) in the soul of state,
Which hath an operation more divine
Than breath or pen can give expressure to.¹*

Различити текстови о тајни државе и о државном разлогу често помињу овај сложени и тешко преводиви фрагмент. Са неколико препрека и штитника, Шекспир маестрално обавија реч „држава“ и чини је потпуно опскурном и невидљивом.² Држава пре свега има душу. То значи да је она жива, а онда и да је живи организам (трагове ове славне аналогије бележи већ Платон у *Законима*). Душу је свакако тешко приметити и издвојити, али њено увођење имплицира разлику душе државе од евентуално „видљивог“ и „препознатљивог“ тела државе. Међутим, није сама та

¹ W. Shakespeare, *Troilus and Cressida* (III, 3). „U duši države postoji izvesno tajanstvo, /O kome ne sme da se govori, /A čije je dejstvo božanstvenije /No što duh i pero mogu da opišu.“ *Troil i Kresida*, Viljem Šekspir, *Sabrana dela*, Beograd, Službeni list, 1995, стр. 989.

² „Concerning government, it is a part of knowledge secret and retired in both these respects in which things are deemed secret; for some things are secret because they are hard to know, and some because they are not fit to utter. We see all governments as obscure and invisible.“ F. Bacon, „The Advancement of Learning“, *The Advancement of Learning and New Atlantis*, London, Oxford University Press, 1951, p. 235.

душа као таква тајна, већ тајанство станује негде даље и дубље унутар ње саме. Нема експлицитне забране говорења или изговарања ове тајне – у томе је велика чар ове заграде иза речи *mystery*, тајанство. Да постоји било каква забрана, онда би постојала и могућност да се заиста открије то што се налази у души државе. Шекспир каже да се није десило, да се никада нико није усудио да проговори, прецизније, да се помеша и повеже са овим тајанством. Нема сведочанства о овој тајни, не може се прићи овој тајни ни срести са њом, нити се помешати са њом и освојити је. Последња два стиха ово образлажу тиме што то није обично тајанство (мистерија) него нешто чије је дејство и деловање божанственије („још“, „више“ /*more*/ од божанственог, „још божанственије“). Толико божанствено – последњи стих то потврђује, са новом метафором „живота“ и „животног“ – да му дах, *breath*, или перо, *pen*, не допиру и не пристају. Тајанство државе не може да се изговори нити напише. Шекспир најављује аналогију организма, живе државе, и онога који дише, живи и који је у стању да сведочи (говори и пише), али истовремено бескрајно удаљује те две „живе“ целине раздвајајући и разрастајући две душе, два дејствовања и два дисања. Моја душа није комплементарна са душом државе. То је закључак. То што ја дишем или пишем не одражава то што јесте држава или то што мора да буде држава.

Ова мистериозна конструкција, потпуно недокучива и неисказива, успоставља се не само на основу „извештаја“ Шекспира да постоји „тајно знање“ о држави које је немогуће до краја разлучити (освојити или усвојити; реч *meddle* претпоставља и простор, место /*topos*/ где је смештено знање), него и путем импликација које су одлика сваке апофатичке мантре.³ Да би тајно знање остало тајно

³ Тајанственост и узвишеност државе, током свог „ректоровања“ Хајдегер на пример исказује негирањем било које појединачне манифестације „тела“ државе, оним што је тешко исказиво – њеним бићем, бићем саме државе. Држава јесте, држава бивствује и то је оно што превазилази сваки њени посебни „израз“:

„Држава – она *јесте* /*er ist*, мушки род на немачком језику, П.Б./ У чему јесте њено биће? У томе што државна полиција хапси осумњиченога, или у томе што у министарству Рајха куца толико и

потребни су службеници који штите препреке и штитнике око државе, непрестано понављајући ове Шекспирове речи, као и појава оних посвећених и одабраних који мистификују своју упућеност у ову мистерију никада је не демистификујући. Први корак, или први прелаз, који нас занима и који је одмах обележен првом запетом у наслову овога пројекта, између речи „тајна“ и речи „тајна служба“, односи се највероватније на појаву забране. Немогућност да се има апсолутно знање о држави, или обустава државе да се даје на знање, претвара се различитим стилским фигурама и реторичким стратегијама у забрану да се зна и да се прилази државним структурама (претресање, чување, стражарење испред свега што манифестује видљиво „тело“ државе), забрану да се зна и да се уопште лоцира „душа“ државе (тајанство државе се налази на скровитим „местима“ – у глави суверена, у душама тајника, државних секретара, саветника, министара, полицајаца, али не и у душама грађана) и, за нас можда најважније, забрану да се зна порекло забране знања о државној тајни или о тајној служби. Прва два „облика“ забране припадају уобичајеној просветитељској фикцији. На самом почетку 18. века, Томасијус „скрнави“ Шекспирову или Боденову недодирљивост и несамерљивост „тајне државе“, класификујући оне који би тобоже могли и требало да знају државну тајну /*Königliches Geheimnis*/ и оне друге.⁴ Ти први су одрасли грађани, који познају дискрецију, који могу да пруже сигуран доказ да су напредовали у знању и мудрости, условједа никако нису посвећени универзитету него држави. Томасијус инсистира на управитељу, полицајцу (*Polizei*, то је био уобичајен назив за вештину успешног управљања у Немачкој 18. века) или политичару у данашњем смислу речи. Идеја да филозоф или интелектуалац (или професор

толико писаћих машина и бележи диктирања државних секретара и саветника министара? Или је „*jesse*“ /*ist*/ државе у разговору између Фирера са енглеским министром за спољне послове? Држава *jesse* /*ist*/. Али где се смешта /*steckt*, штекује, склања, спрема/ биће? Смешта ли се игде?“ М. Heidegger, *Einführung in die Metaphysik*, Tübingen, Max Niemeyer, 1952, стр. 27.

⁴ Ch. Thomasius, *Fundamenta juris naturae et gentium*, Aalen, Scientia, (1705) 1963, II, 1, 14, 139.

универзитета) треба да буде владар или суверен, дакле неко ко би требало да буде упућен у „државне послове“, потпуно је избрисана у чувеним Кантовим варијацијама о тајни и „праву на знање“.

„Порекло врховне власти је за народ који стоји под њом у практичном погледу неистраживо /in praktischer Absicht unerforschlich/, тј. поданик /der Unterthan/ не треба делатно да мозга /werkthätig vernünfteln/ о том пореклу као о праву у које још треба сумњати /ius controversum/ у погледу њој дужне послушности. Јер пошто се народ, да би правоснажно судио о врховној државној власти /summum imperium/, мора посматрати као већ сједињен под једном општом законодавном вољом, он не може и не сме судити другачије /so kann und darf es nicht anders urtheilen/ него што то хоће садашњи државни поглавар /summum imperans/.“⁵

Последњи, трећи „облик“ забране у располагању знањем (у питању је, дакле, знање о начелима и условима саме забране), упућује на истраживање сакралног порекла права (увек „државног“ права) у чијим је основама страх од знања, нужност да се „знање“ које може да буде претња сигурности и безбедности саме државе ритуално уништава. Служити држави у име и у прилог њене сигурности напослетку слави незнање. Да би други корак, или други прелаз из наслова пројекта, опредмећен у запети између „тајне службе“ и „службе државне безбедности“, био испуњен, потребно је открити премештање „немогућности“ и „немоћи“ да се нешто зна – прво у „забрану“ да се нешто зна или у „забрану“ да сви све знају, а потом у захтев да је знање о државној тајни опасно, затим бескорисно, а онда, на крају, да у ствари нема ничега што може и што треба да се зна. Три налога које служба државне безбедности заговара – 1) „што више знаш то мање знаш“, 2) „ствари нису онакве какве изгледају да јесу“, 3) „све је у вези, све је повезано“ – завршавају без сваке сумње у високом вредновању заборава и незнања.

⁵ И.Кант, *Метафизика морала*, Сремски Карловци-Нови Сад, ИКЗС, 1993, стр. 120; *Die Metaphysik der Sitten*, Kant-Werke, Band VI, с. 318.

„Боље је не знати“. То је тајна сваке сигурности и мера сваког могућег страха. Једини начин да суверен гарантује заштиту и елиминише страх код својих поданика јесте да им даје незнање. И на овом месту се подразумева снага аналогичне државе са „живим“ организмом. „Боље је не знати ништа о опасности, о болести на смрт од које се већ болује.“ Аналогно, „боље је не знати како га је прогутао мрак“. Снага тајног и изненадног доласка смрти позајмљује се „ентитету“ кога, на пример, Шекспир или Кант именују речју „држава“. „Мрак“ је држава, држава је та у којој је нестао. Држава је та која је прогутала његов леш. Реченица:

„Њега (или њу) је прогутао мрак“, означава да у питању није убиство, злочин, јер би свакако постојали трагови и остаци, а онда би било могуће и знање и евентуална историја једног новог случаја. Тамо где *Гуша мрак*, не постоји знање. Идеја да држава може да прогута и избрише рат, насиље, убиство, злочин, леш, сваки белег живота или смрти, да прогута онако како гута мрак, објављује учење о „државној тајни“ као „државном разлогу“⁶.

Да ли је онда „тајна“ или служба која прави тајну унутар једне заједнице и тобоже чува „за себе“ знање о њој, у блиској вези, на пример, са мрвљењем, расипањем, прљањем, а потом и сакривањем леша? Како се чува тајна, да ли постоји

⁶ Термин *coup d'Etat* /државни удар/ у 17. веку има потпуно различиту употребу него данас. То је насилна акција коју држава спроводи у име свога интереса и своје сопствене заштите. У 18. веку се овим именом означава изванредни чин који би требало да обезбеди здравље државе. Владар се користи насиљем да би обновио државу која је исто тако настала из насиља. Држава у себи има, мислили су многи (а мисле и данас), неку резерву насиља која је увек при руци.

Треба да разликујемо неколико термина, *imperii arcana*, *maximes* и *coups d'Etat* и *ragion di stato*. Неколико аутора помињу ове термине: Naudé, Clapmar, Botero, Machiavelli.

Ragion di stato, код Нодеа јесте „спознаја или наука о средствима за постављање темеља једне *Signeurie* (господарства) за њено очување и за њено увећавање.“

Coup d'Etat јесте државна тајна и треба да се изводи у тајности. *Arcaumot* означава, такође, државну тајну. 1605. године Арнолд Клапмар употребљава овај термин, преузимајући га од Тацита /*Анали*/.

и где је тајни архив тајни? Који је статус – дакле, како стоји, како постоји, на који начин *јесте* тајна служба или служба чији је задатак да таји? Како се јавно служити тајном? Који део једне заједнице или једне групе отпада уопште на тајну и на сакривање?

Службу која таји, која производи тајну сакривајући (али и уништавајући) знање и доказе, могли бисмо да назовемо „(не)материјалним“ једне заједнице (за разлику од суда, тајна служба не чува доказе, већ обезбеђује време и тајну пропадања онога што јесте у оно што није). Служба је додатак заједници који негира материјално заједнице, али га и потврђује. Баш онако како је написано: (не)материјално. Ради се о материјалном које прелази у нематеријално, материјалном на прагу нематеријалног, или обратно, нематеријалног на путу ка материјалном. Служба су заграде „()“, нематеријално и негативно једне заједнице под контролом, дакле, негација стављена у заграде, зидове и под стражу. Сва мистика ових заграда, или тајни рукопис ових заграда, исцрпљује се у бризи око прелаза са једне сцене на другу: из материјалног ка нематеријалном, из материјалног једне заједнице ка нематеријалном исте те заједнице. И обратно.

Да ли бисмо могли да кажемо да тамо где је немогуће прекорачити, прескочити или заобићи леш (Ricoeur), тамо где „материјалност“ леша или другога постаје неподношљива и опасна, да се ту појављује потреба за тајном регулацијом или за култом? Да ли бисмо тајног службеника могли да разумемо као рецидив оног дела службе, или ритуала, или жртвовања који се тиче уништавања материјалног и остатака? Уколико претпоставимо да се појам жртвовања састоји од две радње које се допуњују – од убиства и уништавања остатака (само на тај начин би заиста био обезбеђен истински пренос жртвованог ка Богу или ка трансценденцији)⁷ – да ли бисмо онда тајну службу, или тајну службе, могли да мислимо одмах као теолошко-политичку установу *par excellence*, као непревазиђени или непрескочени сакрални остатак једне заједнице?

Вратимо се поново тајном знању и супер тајној фигури суверена коју такође проналазимо у наслову овога пројекта.

Реч „знање“ можемо заменити са речи *strategic intelligence*, или са речи „информација“. Већ врло рано, 62. године, у Риму, проналазимо случај једног генерала чије је име Домитијус Корбуло, који добија такозвану „позитивну информацију“ и креће у напад пре него што се десило било какав инцидент са суседним варварским племеном. Информација треба да буде пронађена, дојављена, а позитивна или корисна информација о непријатељу или противнику могла би да се назове „тајна“ и требало би да буде чувана тајним средствима. Ако замислимо како путује информација о другоме (дакле, знање је увек код другог или знање је увек знање о другоме или знање другог) до генерала и његовог покрета и напада, добићемо неколико важних операција које карактеришу сваки *intelligence* /тајну службу/ данас. Путовање информације, или *intelligence*, почиње са прикупљањем. Потом следи слање информације, њено прихватање, тумачење и на крају коришћење информације. *Intelligere, legere* значи „изабрати“, „изабрати између“, али значај ове речи јесте што она представља и процес и продукт истовремено. *Intelligence* је и прикупљање, анализа нечега, али и то само што се анализира или скупља. *Intelligence* је истовремено и служба и циљ. Имати *intelligence* значи имати информације о некоме, али и тајно се мешати у нечије послове. Још нешто: ратник, или Неронов генерал, о коме овде говоримо, такође испољава беспрекорну интелигенцију /*intelligence*/. Интелигенција, то је пре свега добра употреба мозга (суверен је увек глава,

⁷ Жртвовање је размена, замена, давање поклона невидљивом, али и убијање, мутилација често најдрагоценијих делова тела исте те заједнице. Али то није све. Јединица за специјалне намене, тајна полиција култа, брине се о уништавању било каквих остатака приликом жртвовања. Жртвовање је успело, ако нема трага убиства, остатака убијене животиње (жене, детета, хероја или имбецила) ако нема трагова жртвовања, ако га није ни било, ако се уопште и није догодило. Шта то значи? Легендарна улога чистача /*cleaner*/, који се појављује у филмовима онда када ствари крену лоше да би уништило све трагове тајне акције (лешеве, лоше егзекуторе итд.) тајне службе, не означава само покушај да се сакрију све грешке и омогући нова будућа акцију. Екстремним насиљем прави се равнотежа између невидљивог и видљивог сувереног облика, између суверена и суверености.

мозак, и има предност спрема осталих делова организма), добро сналажење у новој ситуацији. Генерал је успео да дође до информација, да преживи, и сада, скоро 2000 година после, помињемо његову интелигенцију и његов успех.

Intelligence је код генерала или императора, а није код војника нити је код имбецила. Имбецил (веома важна реч и за Хобса и за Пуфендорфа) је онај коме треба да се помогне и који није самосталан. Имбецил је онај, ако искористимо сада снагу аналогије, који је увек први нападнут. То је објект, то је изложеност, то је тело и сам живот суверена. Када се говори о народу или војницима који треба да буду заштићени од напада непријатеља, или који треба да буду покренути да нападну непријатеља, или који треба да буду жртвовани у борби са непријатељем, испољава се једна врста знања /*intelligence*/ коју поседује председник (император, генерал) или суверен. Дакле, суверен је део суверености, али онај део који представља *intelligence*. Суверен зна знање другог и сакрива то знање. Сва његова предност у односу на остали део своје сопствене суверености јесте што он има знање о непријатељу суверености, што непрестано ствара то знање и што га чува. Ова употреба знања и манипулација знањем о другоме (о непријатељу), дешава се онда када се и појављује разлика између појма суверена и појма суверености. Наиме, појава превентивне стратегије код генерала Домитијуса је заиста један од првих покушаја да се превазиђе логика инцидента и узвраћања на напад који се већ десно. Поремећај између одбране и напада, који производи превенција, потиче од знања. Прецизније, од знања које се не може верификовати (и заиста третирати као истина), али које је знање о опасности по живот, а онда и по само знање. Ако успемо да замислимо да се време од прикупљања /*acquisition*/ једне информације о непријатељу, до употребе и спровођења ове информације током векова непрестано смањује, онда је можда могуће фигуру суверена заиста открити у тренутку када се она и појављује у историји као трансформација ратника и генерала у владара. На преласку 14. у 15. век могуће је заиста истовремено говорити о суверенима у множини, о границама суверености и непријатељствима, о

разлици између суверена и суверености, о размени знања и преговарањима суверена између себе, и о чувању знања.

Број, рачун /*calcul*/, чување информација на једном месту (у архиву), чување информација за следећег суверена, чување информација које надживљују ministre, централизовање информација о опасностима (знање је знање о другом, знање о другом као знању, знање о непријатељу као знању); скупљање-слагање-сакривање знања – све су то кораци стварања *intelligence* у данашњем смислу те речи. Напоредо са бригом да се о непријатељу зна пре него што непријатељ манифестује непријатељство, дешавају се и прве статистичке операције: пребројавање становника, бележење добара, богатства, вредности итд. Појава администрације означавала је могућност да се класификују бројеви и да знање буде уредно разврстано. Циљ је да се предвиђа будућност, да се спречи неочекивана опасност, да се предвиди оно што може да се деси и да постојећа власт буде стабилна. Политика је постала рачун. Ипак, зашто је скупљање ових информација врло брзо постало тајно и зашто су саме информације сакриване и проглашаване тајном?

Изгледа да се порекло свега што се налази на дворовима, у архивима, у канцеларијама, у главама саветника, секретара, министара, администратора /*silentium, ministerium, misterium, consilium, secretum*/ – инсистирам да су то ипак одређене „информације“ (садржај који није увек стављен у форму или папир – гласине, лажи, интриге, симулације, дисимулације, конспирације, завере /*conspiratio, coniuratio*/) које би условно могли звати знањем – тиче „неизвесног односа“ између суверена и непријатеља. Суверен скупља знање супротстављајући се најпре другом, или другим суверенима, а потом, супротстављајући се деловима своје сопствене суверености. Дакле, у архиву тајне службе, или у главама, и на језицима, и у ушима саветника, или секретара, или шефова кабинета, налазе се информације о свему што доводи у питање суверена, било споља, било унутар државе или њене суверености. Непријатељи не би требало да знају ове тајне, јер би могли да их искористе за заверу или спољни напад; док би они који нису непријатељи,

уколико сазнају ове тајне, требало би да буду проглашени за издајнике, или непријатеље. Слабе тачке, или тачке које разарају један поредак, требало тако да припадају ономе што данас називамо *intelligence*.

Знање које називамо *intelligence* (знање које се обично не даје на знање) настало је у супротстављању према свему што суверен није. Наиме, суверен као супер субјект све око себе објективизује и претвара у свог могућег непријатеља, односно у знање. Затим следи супростављање самом том знању, или *intelligence*, које се надаље супротставља самом/ј себи. Када енглески преводилац књиге Мајнекеа преводи немачку реч *Vernunft* са *intelligence*, а не са *reason*, он нам оставља могућност да се послужимо разликом између обичног сакупљања знања и супростављања истом том знању. *Intelligence* већ садржи у себи *contra intelligence*. У томе се заправо састоји техника тајног и невидљивог тела суверена. Дакле, врхунска *intelligence* (једног суверена у идеалном смислу), не би требало да буде неко бесконачно складиште свих могућих *data* и информација, него, на супрот томе – Ништа. Тајна је тамо где нема тајне, знања и суверена. Тајна служба, или служба која се бави безбедношћу и сигурношћу државе, требало би да скупља знање и да га уништава у исто време. У њеним архивима не би требало да било шта нађемо. Дакле, као код Хусерла, где је сама свест или презентност притиснута између ретенције (сакупљања) и протенције, *intelligence* подразумева два налога (захтева) подједнаке важности и идентичног резултата: скупљање података о другом и о евентуалном нападу другог, скупљање података о властитој суверености, и, истовремено, уништавање података као виртуелно уништавање свега материјалног и непријатељског.

Знање да се направи знање и дође до информација, и знање да се уништи траг било каквог знања, чине од *intelligence* и од тајне службе истинског наследника жртвених пракси и тајних култова. Пракса жртвовања, превентивна пракса у најјачем смислу те речи, повезује знање о опасним догађајима у будућности са знањем о њиховом спречавању и управљању путем одређених операција. Следи да служба која је упућена у ова знања ради на интегрисању заједнице

у култу, искључивању свих других заједница и повезивању и обезбеђивању комуникације између суверена и трансценденције (невидљивог суверена или суверености).

Циљ овога пројекта је реконструисање фигура „тајне, тајне службе, службе државне безбедности“, као последњих уточишта и установа суверености, те тиме истинских носилаца одговорности за најтеже злочине и ратове током историје човечанства.

Истраживање се састоји из три дела:

– „тајна служба“ као последњи чувар суверена услед непокиданих веза између служби различитих држава које су данас стабилније и јаче од дипломатских веза истих тих држава;

– „тајна служба“ као истински наследник тајанствених култних радњи и жртвених техника путем којих држава застрашује своје делове, обезнањује их и спроводи терор суверености;

– „тајна служба“ као последња залиха и извориште неодрживих и неприкладних био-аналогија и контрааналогија између државе и живог организма путем којих застареле политичке установе („државни удар“, „државни разлог“) остају заувек актуелне и на располагању суверену.

Сажетак

У овом тексту пројекта се реч „тајна“ мисли искључиво у вези са државом и *ragion di Stato* (државним разлогом). Различите форме и трансформације „тајне“ и „сакривања“ представљају један од основних извора и услова суверености. Славна фикција о тешкоћи да се објасни *the mystery in the soul of state* – коју понављају Шекспир, Бејкон, Томасијус, Кант или Хајдегер – могла би да буде почетак једног другачијег разумевања суверености и фигуре суверена. Да ли је суверени део (први, најважнији или супериорни део) једне целине онај део који је у стању да мистификује и производи тајну? Шта значи тајно служити или „радити“ за државу или за тајну суверености једне државе? Шта је то „државна тајна“ и да ли тајна заштите једне целине утемељује њеног суверена и објављује „терор суверености“?

Petar Bojanić

Enführung in die Politik der Geheimnisse

Zusammenfassung

Im Text dieses Projekt wird das Wort „Geheimnis“ ausschließlich in Zusammenhang mit dem Staat und der „*Ragion di Stato*“ / Staatsräson/ gedacht. Die unterschiedlichen Formen und Transformationen des Geheimnisses und des Verbergens bilden eine der grundlegenden Quellen und Bedingungen für die Souveränität. Die berühmte Fiktion von der Schwierigkeit, das „*mystery in the soul of state*“, die Shakespeare, Bacon, Thomasius, Kant und Heidegger verwenden, zu erklären, könnte der Beginn eines anderen Verständnisses der Souveränität und der Figur des Souveräns sein. Ist der Souverän ein Teil (der erste, wichtigste, überlegene usf. Teil) einer Einheit, der mystifizieren und ein Geheimnis produzieren kann? Was bedeutet „geheim“ oder für den Staat bzw. für die geheime Souveränität eines Staates zu dienen? Was ist das Staatsgeheimnis? Und ist es das Geheimnis der Verteidigung einer Einheit, die ihren Souverän etabliert und den „Terror der Souveränität“ erklärt?

БИБЛИОГРАФИЈА

- Jonathan E. Adler, „Lying, deceiving, or falsely implicating“, *The Journal of Philosophy*, XCIV, n. 9, 1997, p. 435-452.
- Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, Feministička izdavačka kuća, 1998.
- N.J.E. Austin / N.B. Rankov (ur.), *Exploratio*, London, Routledge, 1995.
- Francis Bacon, *Essays, Civil and Moral*, Chapter VI „Of Simulation and Dissimulation“, London-Boston, The Harvard Classics, 1909-1914.
- Francis Bacon, „The Advancement of Learning“, *The Advancement of Learning and New Atlantis*, London, Oxford University Press, 1951.
- Jens Bartelson, „Making exceptions: some remarks on the Concept of Coup d'état and Its History“, *Political Theory*, vol. 25, n. 3, 1997, p. 323-346.
- Jeremy Bentham, „On Publicity“, *Essay on Political Tactics, The Works of Jeremy Bentham*, W. Tait Edinburgh, 1843, Vol. 2, p. 310-317.
- Norberto Bobbio, „La democrazia e il potere invisibile“, *Rivista di Scienza Politica*, X, 1980, p. 181-203; takodje u *Il futuro della democrazia*, Torino, Einaudi, 1984, p. 75-100.
- Böckenförde E.-W., „Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation“, *Säkularisation und Utopie*, Stuttgart, Kohlhammer, 1967, S. 75-94.
- Sissela Bok, *Lying. Moral Choice in Public and Private Life*, New-York, Vintage Books, 1978.
- Sissela Bok, *Secrets. On the Ethics of Concealment and Revelation*, New-York, Vintage Books, 1982.
- Giovanni Botero, *The Reason of State*, New Haven, Yale University Press, 1956.
- Jean-Pierre Cavaille, „Simulatio / dissimulatio, notes sur feinte et occultation, XVIIe-XVIIIe siècle“, u: M. Fattori (ur.), *Il Vocabolario della République des Lettres. Terminologia filosofica e storia della filosofia*, Atti del Convegno Internazionale in Memoriam di Paul Napoli Dibon, 17-18 maggio 1996, Firenze, Olschki, 1997, p. 115-131.
- Jean-Louis Chretien, „La Réserve de l'Être“, *Cahier de l'Herne. Heidegger*, 1983, Paris, Le livre de Poche, 1986, p. 233-260.
- Kozma Delarmano, „Dvostruki obrtaj“, *Zarez*, broj 2-4, Beograd, 1983, s. 54-59.

Rodolfo De Mattei, *Il problema della «Ragion di Stato» nell'età della Controriforma*, Milano-Napoli, Ricciardi, 1979.

Francis Dvornik, *Origins of Intelligence Services*, New Jersey, Rutgers University Press, 1974.

Giuseppe Ferrari, *Histoire de la raison d'État*, Paris, Kimé, (1860) 1992.

J. G. Fichte, *Filozofija zidarstva*, Zagreb, Naklada Jasenski i Turk, 2001.

Michel Foucault, „Foucault examines reason in service of state power, „Campus Report“, n. 6, 1979, p. 5-6; takodje u *Dits et écrits*, vol. III, Paris, Seuil, 1994, tekst broj 272.

Carlo Ginzburg, „High and Low: The Theme of Forbidden Knowledge in the Sixteenth and Seventeenth Centuries“, *Past and Present*, 1976, p. 28-41.

Jürgen Habermas, *Nachmetaphysisches Denken. Philosophische Aufsätze*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1988.

Martin Heidegger, *Einführung in die Metaphysik*, Tübingen, Max Niemeyer, 1952.

Frank Kermode, „Hoti's Business: Why are Narratives Obscure?“, *The Genesis of Secrecy*, Cambridge, Harvard University Press, 1979, p. 23-47.

Имануел Кант, *Метафизика морала*, Сремски Карловци-Нови Сад, ИКЗС, 1993.

Ernst H. Kantorowicz, „Mysteries of State. An absolutist Concept and its late mediaeval origins“, *Harvard Theological Review*, vol. 47, 1955; takodje u *Selected Studies*, New York, 1965.

John Keegan, *Intelligence in War*, New York, Alfred A. Knopf, 2003.

Arnold Klapmar, *De Arcanis rerumpublicarum*, Bremen, 1605.

Reinhardt Koselleck, *Kritika i Kriza. Studija o patogenezi gradjanskog sveta*, Beograd, Plato, 1997.

Gaëtane Lamarche-Vadel, *De la duplicité. Les figures du secret au XVIIe siècle*, Paris, 1994.

Ch. Lazzeri / D. Reynié (ur.), *Le pouvoir de la raison d'état*, Paris, PUF, 1992.

Ch. Lazzeri / D. Reynié (ur.), *La raison d'Etat : politique et rationalité*, Paris, PUF, 1992.

François Makowski, „Les formules du secret dans la phénoménologie“, *Cahiers philosophiques de Strasbourg*, n° 9, 2000, p. 95-110.

Louis Marin, „Pour une théorie baroque de l'action politique“,

predgovor knjizi Gabriel Naudé, *Considérations politiques sur les coups d'État*, Paris, Les Éditions de Paris, 1989.

Friedrich Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, München-Berlin, Oldenburg, 1924.

Mikulić Borislav, „Tajna društva – javne svrhe. O zavjereničkom avanturizmu filozofije (Pitagora, Platon i Fichte)“, *Treći program hrvatskog radija*, broj 37, 1992, s. 17-25.

Frédéric Monier, „Le secret en politique: une histoire à écrire“, *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, n° 58, avril-juin 2000, p. 3-8.

Michel Montaigne, *Essais*, Livre II, Chapitre XVIII „Du dementir“, Paris, Livre de poche, 1979, p. 646-650.

Gabriel Naudé, *Considérations politiques sur les Coups d'Etat*, Paris, Les éditions de Paris, (1639) 1988.

P. Pasquino/ B. Manin (ur.), *La théorie politico-constitutionnelle du gouvernement d'exception*, Les Cahiers du Créa, Paris, 2000.

R.A. Posner, *Preventing Surprise Attacks – Intelligence Reform in the Wake of 9/11*, Stanford, University Press, 2005, p. 73-97.

Carl Schmitt, „Zu Friedrich Meineckes „Idee der Staatsräson“, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, LVI, 1, 1926, S. 226-234; takođerje u *Positionen und Begriffe*, Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1940.

Carl Schmitt, *Politische Theologie I, Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, München, Duncker und Humblott, 1922.

Carl Schmitt, *Die Diktatur. Von den Anfängen es modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*, München, Duncker und Humblott, 1922, S. 1-25.

Roman Schnur (ur.), *Staatsräson. Studien zur Geschichte eines politischen Begriffes*, Berlin, Duncker und Humblott, 1975.

Secret (le) et le droit, travaux de l'Association Henri Capitant, t. XXV, 1974.

Michel Senellart, *Machiavélisme et raison d'Etat, XIIe – XVIIIe siècle. Suivi d'un choix de textes*, Paris, PUF, 1989.

Victor Serge, *Ce que tout révolutionnaire doit savoir de la répression*, Paris, François Maspero, (1925) 1970.

Georg Simmel, „Das Geheimnis und die geheime Gesellschaft“, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, 1908, S. 337-402.

Michael Stolleis, „Staatsräson“, A. Erler und E. Kaufmann (ur.), *Handwörterbuch, zur deutschen Rechtsgeschichte*, Berlin, Eric Schmidt, Bd. IV 1990.

Michael Stolleis, *Staat und Staatsräson in der Neuzeit. Studien zur Geschichte des Öffentlichen Rechts*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1990.

Christian Thomasius, *Fundamenta juris naturae et gentium*, Aalen, Scientia, (1705) 1963.

Rosario Villari, *Elogio della dissimulazione. La lotta politica nel Seicento*, Roma, Laterza, 1987.

Maurizio Viroli, *From politics to reason of State*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

Woodrow Wilson, *The New Freedom*, New York, Doubleday, Page and Co., 1913.

Y. Ch. Zarka (ur.), *Raison et déraison d'Etat*, Paris, PUF, 1992.

Slavoj Žižek, *For they know not what they do*, London, Verso, 1991.

САЗНАЊЕ И ИЗМИЦАЊЕ

ТАЈНА ФИЛОЗОФИЈЕ, ТАЈНА ОБРАЗОВАЊА*

Александар Добријевић

Започнимо једном историјском епизодом, наизглед тривијалном, а заправо индикативном за преиспитивање целокупног односа филозофије, или – на чему ћемо овде посебно инсистирати – филозофије и образовања у пару, према проблему тајне. Наиме, великог филозофа Плотина је још за његова живота пратио глас врсног егзегете платоничарске епоптеје.¹ Плотин је био ученик Амонија Зака, једног опскурног мислиоца, о чијем учењу сазнајемо понешто из друге руке (понајвише од самог Плотина), будући да за собом није оставио ниједан писани документ. „Порфирије у предговору *Енеадама*, насловљеном 'О животу Плотина, и о поретку његових списа', приповеда како се Плотин био договорио... с Еренијем и Оригеном да никада не открију ништа од учења свог учитеља Амонија Зака другим људима..., сасвим у духу мистеријске забране профанације... Ереније је први прекршио дату реч, а потом је то учинио и Ориген, такође пагански писац кога треба разликовати од великог хришћанског теолога истог имена.

* Чланак је рађен у оквиру научноистраживачког пројекта Института за филозофију и друштвену теорију у Београду, под називом *Регионални и европски аспекти интелектуалних процеса у Србији: цивилизацијске претпоставке, стварност и изгледи за будућност*, који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије (бр. 149031).

¹ Епоптеја је највиши ступањ посвећена у мистерије (видети напомену 2 у: Plotin, 1984, стр. 33).

После тога, сугерира Порфирије, ни Плотин није имао разлога да и даље скрива учења Амонија" (Влагојевић, 1984. 7-8).

Синтагма „мистеријска забрана профанације“ односи се наравно, на забрану профанације знања. Данас, у доба све веће демократизације и транспарентности, или управо профанације знања, таква забрана има смисла само још у подручјима војно-безбедносних, полицијских, привредних и индустријских машинерија, као и у такозваним „занатским“ областима, где „тајна заната“ превасходно упућује на „патент“ који треба заштитити из економско-својинских разлога. По свему судећи, Амоније Зак је био последњи мислилац који је филозофију поимао као „занат“, па био овај и најплеменитији, чије се „тајне“ имају усмено преносити опрезно и строго пробраним ученицима-шегртима, који су под заветом чувања поверљивих информација организованих у „знање“. Већ од Плотина наовамо филозофија губи статус „заната“ који захтева повереништво, утају, езотеричност у смислу неписаног учења, чак и онда када би потоњи страх пред прогонима инквизиције и ауторитарних режима оправдао обнављање тог статуса. Она ће од своје „занатске“ прошлости задржати тек атмосферу једне нарочите аргументативне „вештине“ или умне „струке“.

Ако се сад питамо о мотивима Платинове „издаје“ свог учитеља, они нису толико спољашњи како би то сугерисао Порфирије („други су га изневерили пре мене, па зашто не бих и ја“), колико унутрашњи, то јест филозофски утемељени. Наиме, у моменту у којем одлучује да буде доследни платоничар (онолико колико му то његова хибридна теорија дозвољава), Плотин налази филозофско оправдање за свој „превратнички“ поступак. Да бисмо увидели у чему се састоји то оправдање, потребно је да се укратко присетимо Платинове дидактичке праксе и теорије.

Када је реч о његовој дидактичкој пракси, мисли се, наравно, на двоврсни карактер његових предавања, односно на два начина на која је он преносио знање својим (непосредним и могућим) ученицима. Непосредни напреднији ученици имали су ту част да присуствују

његовим „езотеричним“ предавањима, која историја филозофије назива Платоновим „неписаним учењем“ (*agrafa dogmata*), будући да је оно преношено искључиво усмено. „Езотерија“, међутим, код њега нема призвук „посве тајног учења“ – премда смо, под утицајем разних псеудо-наука, склони да тој речи придајемо мутно значење – већ пре означава предавање затвореног карактера, за ужу и посвећену публику, предавање за „добро упућене“ у ствари филозофије, за оне који су часове увођења у филозофију већ одавно одслушали и који су стога постали кадри да напредују у истраживању. А напредовати у филозофском истраживању могу само они који испољавају дар за дијалектичко и „спекулативно“ мишљење, неопходно за разумевање самог предмета езотеричних предавања – о првим начелима стварности као темељима Платоновог познатијег, „егзотеричног“ учења о идејама. На једно од могућих значења латинске речи *speculatio*, до којег нам је овде нарочито стало, вратићемо се мало касније. Иако склон мистичарењу, не постоје докази да је Платон од својих ученика тражио да таје, прећуткују садржај оног о чему их је на тим часовима подучавао, а најпознатије сведочанство у прилог тој тврдњи јесте Аристотелова *Метафизика* као нека врста елаборације и даљег развијања Платоновог учења о начелима. Други вид његове дидактичке праксе јесте већ поменута „егзотерија“, односно јавно обучавање и преношење знања у писаном облику, у форми дијалога, за могућу ширу публику.

Када је реч о његовој дидактичкој теорији, она је, срећом, сачувана у појединим његовим дијалозима и може се, иако под претњом спорног тумачења, свести на следеће: између филозофије и образовања (дидактике, *paideia-e*) стоји знак еквиваленције.² Ову Платонову поставку или, прецизније, изведену и реконструисану платоновску поставку, Дејвид Купер је у тексту „Филозофија као образовање и образовање као филозофија“ сасвим подесно назвао *Шезом инШимности*, а према којој су „образовање и филозофија тако интимно повезани да је, на лош начин речено, један

² Остаје, наимае, спорно то да ли и у којој мери овај редукционизам штети богатству Платонове теорије образовања.

подухват образован једино уколико је филозофски, обрнуто" (1998: 275). Разрађујући ту тезу, он даље казује: „Теза интимности’ је коњуункција две тврдње. Прво, нека активност је филозофска само уколико је предузета у име образовног циља. Истинска филозофија је нужно образовни подухват. Друго, неко је укључен у неки образовни подухват једино уколико овај унапређује филозофско разумевање. То ће рећи да је право образовање нужно филозофски подухват. Заједно узете, обе ове тврдње дају: право образовање и права филозофија су, у ствари, једно те исто. Подухватити се једног од њих исто је што и подухватити се оног другог“ (1998: 277).

Дакле, уколико *теза интимности* стоји, филозофија је, по свом устројству и по својим интенцијама, дидактика *par excellence*. И уколико је *теза интимности*, по свом пореклу доиста платоновска теза, онда је Плотин, настојећи да буде доследни платоничар, могао да нађе филозофско оправдање за обелодањивање „тајног учења“ Амонија Зака. Док се Амоније одлучује једино за први тип или модел платоновске дидактичке праксе (уздижући је до ранга тајног култа за одабране), Плотин усваја платоновску *тезу интимности* и примењује је кроз други вид платоновске дидактичке праксе. Чим се у игру умеша образовни фактор преношења знања за шири круг људи, за јавност, „тајна“ ма каква она била, мора бити откуцана. Јер, успостављена интимност између филозофије и образовања – све дотле док се у пару обавезују на неговање и преношење знања писаним путем – тајну претвара у препреку знању, односно у нешто што, ма колико било учено, не може носити име „знање“ уколико остане незаписано и непренето другима на увид. С друге стране, филозоф, по вокацији одгонетач може и мора говорити чак и о највећој тајни, о оној метафизичкој и животодавној, макар то био узалудан задатак, макар и негативно, као о *неизрецивом* Једном с оне стране бивствовања што еманира и лучи секрет којег, упркос свим тешкоћама, треба одгонетнути и разлучити помоћу најживописнијих „спекулација“. Плотин је, познато је, у својим метафизичким заносима прибегавао управо таквим, тешко разумљивим, вратоломним спекулацијама.

Но, *speculatio* не означава само чисто теоријско посматрање, тежњу за сазнањем путем чистог мишљења уз саучесништво интуиције и имагинације, за сазнањем које прелази границе искуства, већ има и значење „инспекције“ или „шпијунирања“. Тако би дефиниција филозофа као *speculatora* овог поистоветила са инспектором, шпијуном, уходом.³ Чег а и кога? Па, наравно – знања и учишеља као носиоца знања.

Прихвативши ово одређење, односно функцију и улогу *сџекулашора*, те обогаћујући релацију учитељ-ученик категоријама шпијунирани-шпијун, филозоф ће се дидактички запитати: не како се тајна образује (формира, обликује, конституише)? или *шта* је тајна образовања тајне? – та питања у светлу когнитивног шпијунирања поседника знања постају посве неинтересантна – већ, пре свега, ко образује неку тајну ако не онај ко је у тајну упућен, коме, дабогме, ништа у вези с њом није тајновито, јер, у супротном, сам не би могао да повуче границу између оног што треба и онога што не треба тајити? У којој мери ова привилегија посвећеника има дејство на образовање кандидата за посвећеника, поготово уколико стоји у функцији (диригованог, строго контролисаног и редукованог) преношења знања? Да ли филозоф, по вокацији у двострукој улози посвећеника у образовање/знање и *сџекулашора* (инспектора, шпијуна) образовања/знања, самим тим унапред бива принуђен да на себе преузме ризик и чувара (преносника) и демистификатора тајне?

То су питања која је, у погледу филозофског тематизовања проблема тајне, Плотин могао себи поставити (иако та могућност остаје тек на нивоу претпоставке, јер нам за њу недостаје текстуално покриће), те, уз све недоумице и околишење, одговорити: *филозоф у улози учишеља (преносника знања) је рђав чувар Шајне*. Јер, он је, пре свега, *сџекулашор*, а као такав – *демистификатор*. Његова дидактичка дужност је да све што залази у домен

³ На пример, Фуко (Fuko, 2003: 598; 607, напомена 22) овакво значење речи *speculator* проналази у Сенекином спису *O Inevu*.

његове мисаоне моћи уходи, проблематизује, подвргне испитивању, дешифрује, доведе до говора. То ће рећи обелодањивање и одгонетање тајне, преформулисано решавање одређених проблема, постаје главни задатак филозофије. Чак и ако се прихвати да је „тајна“ (на пример „тајна бивствовања“) услов могућности и подстрекач саме филозофије, њен статус никако неће имати статус тајне пред којом самопрекорно и понизно треба ућутати, већ, напротив, статус још-нерешеног-проблема око којег треба кружити, подврћи га инспекцији и о којем треба причати све док се не доспе до његовог каквог-таквог, но свакако дискурзивног, разрешења. Штавише, уколико филозофија жели да сачува достојанство тајне (а самим тим и достојанство властите делатности), уколико настоји да је спасе од сенке окултних „шпекулација“, мора је иселити из сфере ирационалног и опскурног и населити у сферу очигледног и приступачног као оног управо најтајновитијег. Тако ће једна од основних дидактичких лекција о улози филозофа гласити: филозоф разјашњава нејасно у јасном, опажа незапажено у опаженом, разоткрива скривено у нескривеном, образује још-необразовано у образованом. У томе ће се уједно састојати највећа „тајна“ филозофске делатности. На тему „тајне образовања“ вратићемо се још једном мало касније.

Сада ћемо скренути пажњу на једну још увек интересантну двадесетовековну епизоду, у којој су главни актери ставови двојице утицајних филозофа према, условно речено, проблему тајне. Реч је о одређеним ставовима Витгенштајна и Адорна. По својој далекосежности у погледу проницљивог филозофско-образовног третмана тајне, та епизода заслужује главну улогу.

Можда нема чувеније Витгенштајнове реченице од става 7 из његовог *Tractatus*. Она гласи: „Wovon man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen“/„О чему се не може говорити, о томе се мора ћутати“ (Wittgenstein, 1987: 188). Ако нам се дозволи да овде повучемо једну паралелу (премда би тачније било указивати на две паралелне праве без тачке пресека), треба рећи да, за разлику од ћутања Амонија Зака – које је вероватно симболизовало

спољашњи гард пред светином што наспрам умствених ствари има недоличан однос јер упражњава тек доксатичну а не епистемичку способност, али које се самоукидало у елитистичком и привилегованом друштву његових ученика – Витгенштајнов исказ представља још веће заоштравање мисаоног односа према проблему тајне, будући да на све апелује, од свих *геонџички* захтева потпуни мук пред тајном, која се идентификује с оним напросто непрозирним и недискурзибилним. То што је, према Витгенштајну, филозофија вазда уходила неизрециво настојећи да га учини саопштивим, била је њена највећа грешка и узалудан посао којег се једном за свагда коначно треба отарасити, те приклонити се трезвености природних наука. Но, ипак, треба напоменути, а то је оно што је код Витгенштајна најчудније, да је став 7, у филозофском смислу, у колизији са једним ранијим ставом из исте књиге, са ставом 6.44, који недвосмислено изражава исправан филозофски третман проблема тајне. Он гласи: „Nicht wie die Welt ist, ist das Mystische, sondern dass sie ist“/ „Није мистично како је свет, него *га* он јесте“ (исто: 186). То да уопште нешто јесте, Витгенштајн лепо уочава, главна је преокупација филозофског упитивања, тајна о којој филозофија одвајкада брбља, уз сав ризик промашених одговора. Дакле, став 7 је, за разлику од става 6.44, један у потпуности анти-филозофски став.

Адорнова реакција на Витгенштајнов став 7, коју овде извлачимо из његове *Филозофске Шерминологије*, ишла је управо у правцу оптужбе за анти-филозофију и анти-дидактику. Он каже: „[О]ва позната Витгенштајнова реченица је духовно неописиво вулгарна, јер у њој се превиђа оно о чему се у филозофији једино ради: управо је парадокс овог подузећа да се средствима појма исказе оно што се средствима појма, заправо, не да исказати, да се, ипак, исказе неисказиво“ (Adorno, 1986: 51). И нешто касније: „Задатак филозофије... је сасвим супротан од онога што је постулирано у познатој Витгенштајновој изреци...“ (исто: 361). За Адорна, Витгенштајнова изрека представља „опозив филозофије“ (Krstić, 2006) у корист неопозивога и пуког ћутања, а што се не може оправдати филозофским

средствима. Ако филозоф нешто мора, он мора остати *схекулатор*, чак и ако постоје мали изгледи да то што он уходи, испитује, шпијунира икада буде доведено до појма. Ако је филозоф, сходно *Шези иншимности*, истовремено и дидакт, он у ћутању, па макар оно стајало у функцији осујећивања распричаности или брбљања у празно, никако не може видети ефикасно средство подучавања. Штавише прихватајући *Шезу иншимности*, филозоф је, замишљамо дидактички дужанда каже: „Открићувам тајну филозофског образовања: оно не уме да ћути ни пред каквом тајном, јер у тајни, у оном скривеном, види феномен који разлог свог постојања налази у томе да кроз језик буде доведено до нескривености, до *a-letheiae*, до истине.“

Окренимо се напоскон раније започетој теми и упитајмо се да ли је платоновска *Шеза иншимности* једина која нам омогућује да откријемо тајну, то јест смисао филозофског образовања, или можда постоји нека конкурентска теза која претендује на то да је још исцрпније или у потпуности разголити? Наиме, како да разумемо једну дефиницију која упадљиво доминира дугом традицијом немачког филозофирања (од Гетеа до Гадамера) о проблему образовања, а која гласи: „Bildung, das ist Selbstbildung“ / „Образовање, то је самообразовање“ (уп. Gadamer, 2004)? И да ли се ту ради о аутентично немачкој умотворини или је она тек преформулација извесне тезе која, попут *Шезе иншимности*, има антички корен?

Овде ћемо говорити у корист ове друге претпоставке. Захваљујући Фукоовим истраживањима хеленистичких пракси одношења сопства према самој себи, сада знамо да она има стоичко порекло. Наиме, Фуко је покушао да реконструира једну у историјском смислу запостављену филозофску традицију практиковања „старања (бриге) о себи“ (*epimeleia heautou*), а које, према Фукоу, у време римских стоика постаје чак „темељно одређење филозофије“ (Фуко, 2003: 115-116). Дакле, на основу претходно реченог пожуримо да кажемо како би то темељно одређење филозофије могло да гласи: „Филозофија – то је старање о себи“. Назовимо ово одређење *Шезом радикалне иншимности*, између осталог и због тога што на изврстан

начин представља радикализовање платоновске *тезе интимности*. Другим речима, ако нам *теза интимности* говори да је филозофија у исти мах и *гидакшика*, онда би иза *тезе радикалне интимности* стајало уверење да је филозофија исто што и *аутогидакшика*.

Али шта је, заправо, филозофија или етика „старања о себи“? Као вид култивисаног односа сопства према самом себи, па чак и као модалитет вештине или умећа живљења (*tekhnē tou biou*), она се формулише као „аутономна, самофинализујућа пракса“ (исто: 115) – самофинализујућа у смислу да циљ праксе сопства није ништа друго до само сопство, његово самоусавршавање или овладавање собом (исто: 166). Међутим, неопходно је напоменути, ова самостварајућа, аутопоетична, аутодидактичка пракса не сигнализира да је сопство које је практикује у потпуности затворено пред остатком света. Оно, напротив, од света прима знање и искуство како би их тестирало и верификовало на самоме себи. Аутодидактика, у том смислу, означава свесни одабир пракси и учења који, по претпоставци, иду на корист, подстицање и развој самоискушавајућег сопства. Но, Фуко нам тумачи, пракса сопства нема само одгојну и обликовну, него и критичку или „исправљачку“ улогу: „Пракса сопства се намеће на темељу заблуда, на темељу лоших навика, на темељу изобличења и зависности које су успостављене и чврсто укоренење и треба их се отрести. Поправак-ослобађање, много више него образовање-знање: по овој оси ће се развијати пракса сопства“ (ibid: 126). Отуда ова етичка димензија филозофске традиције „старања о себи“.

Сада можемо да размотримо један на први поглед необичан Ничеов одломак, из његове књиге *Шопенхауер као васпишач*, а навешћемо га стога што сâм Ниче припада малочас поменутој традицији немачког теоретисања о проблему образовања, чак и онда када ту традицију извргава руглу. Тиме ћемо уједно илустровати тврдњу да се та традиција на изванредан начин надовезује на хеленистичку филозофију „старања о себи“. У том нам одломку Ниче казује:

„А ово је тајна сваког образовања: оно не даје вештачке удове, воштане носеве, очи с наочарима – напротив, оно што је кадро да да те дарове само је карикатура васпитања.

Него је оно ослобађање, уклањање сваког корова, крша, гамади што хоће да нападне нежне клице биљки... " (1995: 142)⁴

Приметимо да Ниче, за разлику од стоика којима се овде надахњује, не повлачи дистинкцију између осовина поправак-ослобађање и образовање-знање, већ смисао или тајну сваког образовања (*das Geheimniss aller Bildung*) види управо у ослобађању (*Befreiung*), односно у образовању као ослобађању (*Bildung als Befreiung*). Од чега? Од оног споља наметнутог и наметљивога, површног и једнодимензионалног образовања које уме да се накалеми на нежно сопство како би и нехотице спутавало његово унутрашње формирање, уколико се под овим мисли неометани ток једног култивисаног старања сопства о самом себи. Сопство треба сáмо да изабере врсту дидактике чијем ће се вођству препустити – у том тренутку Ниче се ослања на Шопенхауерово учење – а што у исти мах означава и почетак аутодидактике. Појам „аутодидактика“, који Ниче не користи, овде смо склонили да максимално приближимо појму „самопревазилажења“ који је, као што је познато, стална тема његове филозофије.

Међутим, кад је о аутодидактици реч, Жан-Франсоа Лиотар је први или можда једини теоретичар код којег налазимо *гословну* дефиницију филозофије као аутодидактике. У тексту „Напомена о филозофском курсу“ он се сасвим експлицитно позива на традицију *Bildunga* из које, као консеквенцу, извлачи своју дефиницију. Бивајући филозофи, рећи ће он, у исти мах смо и аутодидакти, „у смислу да је потребно филозофирати како бисмо научили филозофирати“ (Lyotard, 1995: 93). Заступајући *шезу радикалне инштимности* посредством поистовећивања

⁴ „Und das ist das Geheimniss aller Bildung: sie verleiht nicht künstliche Gliedmaassen, wächserne Nasen, bebrillte Augen, — vielmehr ist das, was diese Gaben zu geben vermöchte, nur das Afterbild der Erziehung. Sondern Befreiung ist sie, Wegräumung alles Unkrauts, Schuttwerks, Gewürms, das die zarten Keime der Pflanzen antasten will... “ (*Unzeitgemässe Betrachtungen, Drittes Stück: Schopenhauer als Erzieher*, KGW=III-1.337, KSA=1.341, y: *Nietzsche Werke: Historisch-kritische Ausgabe auf CD-ROM*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1995).

филозофије и аутодидактике, Лиотар ће још додати како је аутодидакт „отац свих дидактика“ (исто: 90), архи-дидакт који, подучавајући друге, никад не престаје да подучава самог себе. Из тога јасно следи да су, са филозофског становишта, дидактика и аутодидактика две комплементарне и преклапајуће делатности.

Да сумирамо оно што смо досад рекли, без помног осврта на наведене примере. Претпоставили смо, на Платоновом трагу, да између филозофије и образовања постоји тако интимна спрега да евентуалност њиховог раздвајања имплицира немогућност разрешења њихове тајне, то јест смисла. Другим речима, под *Шезом интимности*, тајну филозофије треба тражити у њеној тенденцији да оно скривено изнесе на видело и доведе га до појма, а тајну образовања у јавном преношењу стеченог знања. *Теза интимности* је једна „егзотерична“ теза, те као таква за собом нужно повлачи профанацију било ког облика „езотеричног“ знања. Филозоф-дидакт који следи ту тезу јесте *сјекулатор*, и стога не уме нити жели да сачува било какву тајну. Његов главни непријатељ је „шпекулант“, односно „опскурант“.

Надаље, претпоставили смо да је могуће радикализовање *Шезе интимности*, те њено преиначење у *Шезу радикалне интимности* између филозофије и образовања у најширем смислу. Изразили смо је кроз две дефиниције: „филозофија је старање о себи“ и „филозофија је аутодидактика“. Заступници *Шезе радикалне интимности*, односно филозофи-аутодидакти, тајну/смисао образовања виде у неговању и слеђењу личног афинитета, у самоусавршавању, самопревазилажењу, које се готово никада не одвија без „ослобађања“ од рђавих садржаја наслеђених образовних и филозофских концепција. У том кључу треба читати Ничеово одређење „образовања као ослобађања“. У погледу тематизовања проблема „тајног знања“, нема индикација да би могле постојати било какве значајне разлике у мишљењу између оних филозофа који дају предност било једној или другој тези. Штавише, и једни и други уживају функцију *сјекулатора*, с тим што филозоф *Шезе радикалне интимности* радије уходи она знања која му помажу да се

брижљивије бави самим собом. Могло би се додати и да је „шпекулант“ или „опскурант“ њихов заједнички непријатељ. На крају, ваља ићи у правцу смањивања евентуалне напетости између двају теза коју смо овде, раздвајајући их, додуше не толико оштро, ипак индуковали. Наиме, радикализовање платоновске *тхезе интимности* не значи аутоматски њено одбацивање – то би ишло на штету саме филозофске делатности а на корист оних псеудо-наука „које тајну љубе“ – већ пре њено продубљивање, у часу у којем се запитамо: ко је субјект знања и какав однос он гради према самом себи? Другим речима, у светлу основног циља процеса образовања и самообразовања, који је, *volens volens*, некакав облик самооусавшавања, доспевамо до тачке индиференције у којој је, без противречности, дозвољено рећи: „Самообразовање је увек већ образовање, и обрнуто исто важи, јер се на исто своди.“

Сажетак

Аутор преиспитује тезу по којој између филозофије и образовања постоји тако чврста спрега да евентуалност њиховог раздвајања имплицира немогућност разрешења њихове тајне, то јест смисла. Та се теза у ствари формулише двојачко, као теза интимности и као теза радикалне интимности, при чему обе, упркос међусобним разликама, тајну филозофије налазе у њеној тенденцији да оно скривено изнесе на видело и доведе га до појма, а тајну образовања налазе у јавном преношењу стеченог знања.

Aleksandar Dobrijević

THE SECRET OF PHILOSOPHY,
THE SECRET OF EDUCATION

Summary

The author re-examines the thesis about connection between philosophy and education, so tenable that eventuality of their severance implies impossibility of resolving their secret, i.e. meaning. As a matter of fact, this thesis has two formulations: first, as a so-called intimacy-thesis, and second, as a radical intimacy-thesis. However, the both theses, despite their mutual differences, find the secret of philosophy in its tendency to expose the hidden and bring it to the concept, and the secret of education unfold in a public transmission of acquired knowledge.

Литература:

Teodor V. Adorno, *Filozofska terminologija: uvod u filozofiju*, Svjetlost, Sarajevo, 1986.

Slobodan Blagojević, „Predgovor“, u: Plotin, *Eneade I*, NIRO *Književne novine*, Beograd, 1984, str. 7-14.

Mišel Fuko, *Hermeneutika sopstva*, Svetovi, Novi Sad, 2003.

Hans-Georg Gadamer, „Vaspitanje, to je vaspitati sebe“, *Književni list*, 19. (mart) 2004, str. 2-3.

Predrag Krstić, „Opoziv filozofa“, *Treći program Radio Beograda* 129-130, 2006, str. 121-130.

Dejvid Kuper, „Filozofija kao obrazovanje i obrazovanje kao filozofija“, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 30, 1998, str. 275-284.

Jean-François Lyotard, „Napomena o filozofskom kursu“, u: *Šta je postmoderna* (KIZ „Art Press“: Beograd), 1995, str. 90-97.

Fridrih Niče, „Šopenhauer kao vaspitač“, u: *Nesavremena razmatranja*, Plato, Beograd, 1995, str. 137-202.

Plotin, *Eneade I-VI*, NIRO *Književne novine*, Beograd, 1984.

Ludvig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1987.

СЛОБОДА, ЖИВОТ И ТАЈНА ИДЕНТИТЕТА

Јован Бабић

Када се све сабере и одузме, највећа тајна од свих тајни јесте тајна *идентитета*. Она је у основи других тајни: живота, мишљења, особе/личности и слободе. Овде ће бити речи о колективном идентитету и о слободи као извору колективног живота, као и, сасвим кратко на крају, функцији правилности закона у конституцији свега тога.

Тајна идентитета је она тајна која чини разлику између два бића, или две ствари, по свему исте осим што је једна од њих једна, а друга је друга, па нису једно исто, већ два посебна бића или две посебне ствари. Али, како знамо да су две различите ствари исте? Шта је у њима исто, а шта различито? Две посебне ствари су исте ако су идентичне по свим својим својствима, а различите само по времену и/или месту постојања. Физички закон каже да једна иста ствар не може у исто време бити на два различита места, али две ствари које у исто или различито време „стоје“ (или „седе“) на два различита места могу, логички гледано, имати потпуно иста својства. Неке разлике се, додуше, обично увек „нађу“, па се *истост* обично заправо своди на релевантну сличност која функционише као истост: на пример, у огромном броју прошлих, садашњих и будућих храстових листова, највероватније да уопште нема два потпуно иста – па ипак, *сваки* се лако разликује од сваког, на пример, јаворовог листа, и онај ко зна разлику *увек* ће моћи да разлучи једне од других: у том смислу су сви храстови листови „исти“, иако ниједан од њих није идентичан с било којим другим.

А *копије*? Зар копије нису идентичне једна с другом, и са својим оригиналом, с оним што копирају? Зависи: за копије (примерке) једне књиге можемо рећи, са утиском још веће снаге него за храстово лишће: исте су, све су једнаке, иако се могу разликовати (могу разликовати мој примерак од твог по нечему што за идентитет књиге *prima facie* није битно, али својство по коме препознајем свој примерак постаје део идентитета *штој одређеној примерка*). Копије слика су попут одраза у огледалу: немају пуну стварност. Али и више од тога: копија копије је даље од оригинала него прва копија (сличну ситуацију имамо са семеном: *прва репродукција* је најбоља, свака наредна је све лошија). Можда једино компјутерске копије не пате од овог недостатка, али ту имамо ослабљену везу са простором, а у извесном смислу и са временом, имамо феномен тзв. *виртуалне реалности*.

Чини се да најјачи облик, или вид идентитета, имамо код *личној* (персоналног) идентитета. Али, шта значи „најјачи“? По чему је идентитет једне особе *јачи* од идентитета једне ствари? Особа може оно што ствар не може: да пројектује, конституише, постави и реализује циљеве. Та *моћ* укључује и капацитет да се у сваком тренутку одустане од тог циља, само ако се хоће, што цео овај процес разликује од свих процеса којима подлежу ствари: ствари по инерцији узрочног детерминизма прелазе из једног тренутка (или стања) у други. Ствари немају вољу и не пружају никакав отпор да буду употребљене за неку, било коју, сврху, али само кад су у питању оне сврхе за које оне уопште могу бити употребљене. Унутар домена дефинисаног тиме шта је могуће, ствари се уопште не бране, а и преко тога оне се заправо не бране (не бране себе, тј. свој идентитет) већ просто демонстрирају *немоћ* за ону поданост која их, иначе, краси када стрпљиво „чекају“ да буду употребљене за неку унапред неодређену сврху. (Ми додуше, када не поштујемо чињенице и/или природне законе, *доживљавамо* као да ствари пружају отпор, али то је само наш *доживљај*.)

Личности, међутим, имају више у инвентару идентитета – тј. садржај онога што их чини не само личностима већ управо тим одређеним личностима *обухвата више*,

али ово „више“ није лако одредити: то није просто *више својстава* – сваки идентитет има неки одређени број својстава који га одређује, и сложенији идентитети имају, по претпоставци, више таквих својстава. Овде је „више“ на другој страни, на страни специфичности, а не на страни количине (количине или броја својстава), и та специфичност је у нужности присуства и интензитету одређености управо оних специфичних својстава која су кључна, или централна, за одређење личности. Међутим, сама та својства су *способности или капацитети* (а не апстрактна одређења): способност да се мисли (замисља – имагинација), способност да се жели, да се хоће, да се одлучи и, на основу свега тога, способност да се дела, тј. способност да се оно што се жели и хоће (или само хоће) покуша и реализовати. Ако се у томе успе, у свету ћемо имати неку чињеницу (ствар или догађај) које без тога, иначе, не би било. Ако пак коктел ових својстава, које су моћи а не стања, означимо термином „слобода“, онда можемо рећи да личности имају *слободу*, једну активну моћ која далеко превазилази све што имају ствари, сваку моћ отпора коју оне евентуално имају. Тако да, иако и ствари и личности имају идентитет, идентитет ствари је дефинитиван и завршен (савршен – „леп“, и у мери у којој постоји, такође, „добар“ за оно за шта се може употребити), док је идентитет личности заправо само то место моћи одлучивања и делања, тј. место слободе. Тај идентитет је отворен, недовршен, несавршен, он укључује могућност супротног, могућност зла, ружног и прљавог. Али добро, лепо и чисто, када се и у мери у којој се појаве или остваре код личности (и код људских колектива), као нешто што је *резултат* слободне делатности (често само као најава или назнака, никада до краја довршено и никада савршено), са једне се стране доживљавају као *виша вредност* (духовна, естетска, политичка, економска, хедонска), а са друге стране, као *место живљења* које је произведено кроз процес – рационални (мишљење, предвиђање, планирање) и делатни (одлучивање и само делање); у том процесу, који траје у времену и захтева напор, ствара се садржај живота који не само да раније није постојао, већ кога не би ни било да није произведен са намером да се уклопи у сврховиту схему

трајања које се издваја из домена природног и спонтаног у један простор који је артикулисан као наш или нечији, било просто нечији, било туђи (а не тек само природа). У том процесу ми, да тако кажем, вршимо *аквизицију света* која је истовремено и *реализација идентитетa* и његово уклапање у шири оквир свега што постоји, у времену и простору. (Али, не треба имати илузију, коју гаје све религије, да то уклапање може да не буде локално!).¹

Динамички карактер личног идентитета, његова недовршеност, пројектованост, која се само делимично остварује, природно води у *преливање* и *неодређеност*. Личности *постиају* оно што направимо од себе, тј. ми постајемо оно што *усејемо* да направимо од себе, у степену одређености у два смисла: кроз инвентар постигнутог и кроз границу коју успоставимо да бисмо ограничили преливање свог идентитета у пластичну неразликваност онога што јесам ја и онога што се само качи за мене и затрпава ме у нешто друго што ми само изгледа као моје – онога што је моје и онога што није моје, већ је туђе.

Однос између личности и света своју критичну тачку налази у локалној позицији личности, неопходности да се конституисање идентитета – са овако недовршеним, али по дефиницији обећавајућим смислом – обави као партиципација у свету – не у природи, домену природних закона, већ свету, домену пројекције и слободе – и то *не целом свету* (који се потенцијално на нивоу „човечанства“ виртуално протеже кроз целокупност времена и простора), већ *стварном* (реалном) свету, чиме тај посебни свет постаје *мој свет*. Али, нема „мог света“ без „нашег света“, а нема „нашег света“ без скупа вредности и норми које чине две ствари: да тај свет може да функционише и да буде тај одређени свет. Ова двострука артикулација је сложена: првим делом она даје *садржај* (културни, цивилизацијски, религијски, обичајни, али и економски и политички, или правно-политички), а другим делом, *који је несводив на било шта што чини садржај*, она утврђује, *конституише*

¹ Без обзира на скривену жељу и, у религији, сасвим отворену претензију успостављања везе са коначним извором смисла света, сваки акт остваривања вредности, и сваки смисао, увек је само локалан.

чињеницу сопства (*self, Selbst*), као и код личног идентитета („европскост“, „енглескост“, ...).

Може се рећи да је то само аналогија – и да нема никакве стварности у овом колективном сопству. Може да се каже – па и да се праве, наизглед, елегантне и атрактивне, у сваком случају заводљиве, *Шкорије* и *идеологије* о томе – да на том месту ничега нема: пошто је идентитет тајна, а идентитет слободног бића још много већа тајна, то није могуће *доказати* да слобода колективног ентитета – његов идентитет – стварно постоји. Али, као што није могуће доказати да ли је неки човек аутономна личност, или није (па им свима судимо као да јесу, подразумевајући да су сви слободни и одговорни) тако, и још више, овде: да ли нека група има колективни идентитет зависи од тога да ли колектив може – или не може – одлучивати као један јединствени одлучилац. Критична реч овде је „може“ – она се односи на нешто што се *уопште* не може доказати другачије осим самим делањем, тј. одлучивањем. Ту осим слободе нема другог, видљивог, елемента, као што и код хетерономног појединца имамо способност да се креће и мисли, интелигентно, али који не мисли својом главом и његове одлуке – не „своје“ властите одлуке, јер нема „својих“ властитих одлука – он налази негде изван себе, оне му долазе споља, од других (од друштва, од Бога, или од неке калкулације у којој се, хјумовски или бентамовски, разум *користи* да се нешто закључи, али се ништа не одлучује, барем не самостално). Одлучивање се може глумити, на личном и на колективном плану. Пошто је идентитет веома затворена тајна, то споља није могуће установити да ли он стварно постоји. То се може, као што сам рекао (и за себе, а не само за друге) установити само делатно: самим одлучивањем.

Замислимо следећу слику или сан: сви стојимо на ивици падине а онда нам свима одсеку главе које се у нареду котрљају низ падину; ми онда, зато што је у сну то могуће, трчимо за тим главама, покушавајући да их ухватимо и вратимо на место. Шта би онда могло да се деси? Логички, могућа су два сценарија: (1), свако, очајнички, трчи за својом главом, жури и не гледа (тј. не мисли на то) да ли је

нека група, туђа, глава можда лепша, паметнија или чистија. Али, зашто би тако поступили? Зато што нисмо у стању, или нисмо стигли, да уочимо „своје“ недостатке? Када би било само *шо*, онда би се отворило простор за други сценарио, па би (2) било логично (тј. очекивано) да посегнемо за најближом главом. Журба би била разумљива, а за очај би било места само ако постоји могућност (опасност) да се неке главе откотрљају у амбис и на крају не буде довољно за свакога. Али, ако је тако, зашто не би отишли још корак даље: зашто би ишли за најближом уместо за неком другом (ако имамо времена), зар не би вредело мало ризиковати и покушати дохватити неку стварно паметну и лепу главу, или баш најбољу, ако можемо? Јер, идеје најближе и најбоље главе сутеришу да је у принципу свеједно која је то глава, односно, да ако није свеједно, онда треба да постоји неки разлог који прави разлику између онога шта је боље и лошије, као што имамо разлику између онога што је ближе и даље. У том случају би за лење, нестрпљиве и неамбициозне било боље оно што је ближе, а за амбициозне и стрпљиве не би било тако. Принцип разлике је разлика између оног што је ближе и оног што је даље, односно оног што је боље и оног што је лошије, и однос између ближег и бољег, а не разлика између оног што је моје и оног што је туђе.

Управо то се дешава у савременом индивидуалистичком либерализму, у коме се инсистира да се сваки колектив нужно мора моћи свести на агрегат појединаца и да колективни идентитет не постоји и није могућ. Колектив не постоји као нешто посебно, као нешто што у свом постојању додуше зависи од постојања својих делова (појединаца), као што такође зависи и од низа других претпоставки, неких тривијално нужно (као што је услов да постоји свет у коме постоје колективи, да постоји време и простор, итд.), а неких просто стварно (као што је услов да се колективи састоје од појединаца, и да у његовој конституцији важе одређени психосоцијални параметри који нису ни логички нужни, ни тривијални), али се не може без остатка свести на збир појединаца. Не постоји, према овом учењу, никакав независни ентитет, нити резидуум у овој редукцији. Оно што постоји су својства и њихови агрегати, који могу бити

бољи или гори, али све се завршава, са једне стране, или своди, са друге стране, на појединце. Да ли је то занста тако? Ако Велшани немају шта да се питају о томе да ли (они, Велшани) треба, или да ли хоће, да уче велшки језик, већ то треба да за њих одлучи калкулација о томе шта је боље (која ће показати да је боље да уче на пример, немачки), као што мисли Антони Елис (Anthony Ellis),² онда не само велшка нација, него ни појединци у оквиру те нације не морају ништа да се питају. Све постаје ствар (утилитаристичке?) експертизе. Ако немам право да браним свој народ, и/или своју државу, уколико то подразумева пуцање на агресора и могућност да га убијем, јер агресор не прети моме животу, већ хоће само да узме нешто мање вредно од живота (моју политичку слободу), као што мисли Дејвид Родин (David Rodin),³ онда мој живот а не ја, као слободна личност, представља ту врховну вредност и ја ту немам шта да се питам: треба само да дођем до истинитог и прецизног знања о томе шта је боље (опет доступно експертизи садржаној у емпиријском знању). И ту се већ види како је цена негирања могућности колективног идентитета превелика и неприхватљива: она повлачи негирање и индивидуалног идентитета. То се лепо види у Родиновом аргументу зашто право на убиство у самоодбрани не може да се протегне на рат, тј. право на убиство агресора који напада моју државу: агресор не угрожава мој живот већ неку мању вредност, док у самоодбрани, једна наспрам друге стоје две једнаке вредности: мој живот и његов живот, и пошто су то једнаке вредности, ја имам право, али на *шта*? Пошто калкулација није одлучива (мој живот и живот агресора вреде једнако) да ли треба да бацам новчић да „одлучим“ да ли да убијем нападача, или да пустим да он убије мене? Јер, код две једнаке ствари ниједна није већа, тј. боља од оне друге. (Ја наравно могу имати у виду и друге вредности, на пример, гађење према изгледу да прљам руке убијањем другог људског бића али, по претпоставци, то је нижа вредност у односу на врховну вредност живота, а критеријум ове

² Anthony Ellis, "Minority Rights and the Preservation of Languages", у: *Филозофски Јогишњак*, 16, Београд, 2003.

³ David Rodin, *War and Self-Defense*, Clarendon Press, Oxford, 2002.

квалитативне квантификације повлачи да ниједна нижа вредност, независно од количине, не може да конкурише врховној вредности).⁴

У нешто детаљнијој анализи, Родинова теза је нешто сложенија (она укључује, на један, рекао бих, некохерентан начин, присуство и одсуство намере – некохерентан зато што се у калкулацији по дефиницији узимају у обзир намере само једне стране, тј. могу да се узму у калкулацију намере само једне стране, намере агресора, док се намере нападнуте стране узимају у обзир само у домену „узвраћања на напад“, и оне намере које су начелно независне од природе, али не и чињенице напада, не могу да се узму у обзир, јер оне нису „одговор“ на напад, на пример, ако напада као таквог, тј. чина заснованог на намери да се нападне, уопште нема.⁵ Утисак додатне некохерентности се стиче из

⁴ Ово је једна традиционална, али по мом мишљењу погрешна, интерпретација Миловог „квалитативног хедонизма“. Мил, *Утилитаризам*, гл. II; такође, С. Schmidt-Petri, "On an Interpretation of Mill's Qualitative Utilitarianism", *Prolegomena, Journal of Philosophy*, Vol. 5, no 2, December 2006, (<http://www.hrstud.hr/prolegomena>).

⁵ Намере (код онога ко се „брани“) које су начелно независне од вредносне усмерености напада (од оног момента који производи асиметрију између два живота дајући бранноцу начелну предност над нападачем и вредности браниоцевог живота исту такву предност над вредношћу нападачевог живота), као што су (општа) намера да се преживи или одбрани, не могу да „стигну“ да се конституишу „у току“ процеса конституисања права да се нешто учини, јер се, како изгледа, сва права конституишу искључиво у одговору на намере нападача (намеру да нападне), па се коначно само те намере „броје“ као параметри који оправдавају на шта се има „право“, барем када је право делања и, специфично, право делања у узвраћању на „напад“: напад детерминише и дефинише одбрану – нема одбране без напада, па ни права на одбрану без чињенице напада. Тиме намере нападача добијају необичан епистемолошки и вредносни примат у односу на (неодређене, од раније постојеће или тог тренутка формиране) намере нападнуте стране, што је покривено (али и замаскирано) чињеницом напада која производи тако радикалну последицу као што је асиметрија у вредности два живота (не заборавимо, живот се у овој схеми дефинише као врховна и несамерљива вредност). Наравно, да би та чињеница (чињеница напада) постојала, мора постојати и намера да се нападне. То је оно што, по логици у Родиновој схеми, оправдава калкулацију која у резултату даје „право на убиство у самоодбрани“. Ако намере напада нема, онда нема ни самоодбране

представе која се нуди да овакав приступ „правима“ не само исцрпљује могућност оправдања за поступке, већ и повлачи *обавезу нечињења* (обавезу на уздржавање од чињења) када нема овако успостављеног права чињења, као да је цео свет конститутивно и дефинитивно, а и прецизно, „покривен“ једним системом оваквих права, и да је домен слободе ограничен искључиво на сферу приватности, док у остатку живота сва овлашћења да се поступа на неки начин своје цело и коначно оправдање добијају из неког оваквог права заснованог на чињеници постојања, или непостојања неке зле намере. Ово је врло елегантна и комфорна схема, у којој су ризици и искушења искључени из моралног резонувања јер није могућ сукоб права и у којој нема несводивих (и неизрачунљивих) елемената у калкулацији, као што су

па ни „права“ на убиство у самоодбрани. Родинов (заправо Нозицков) пример да, док чучите на дну бунара, неко на вас бацн неку веома тешку особу која ће вас усмртити ако падне на вас, а ви имате ласерски пиштољу којим ту особу можете „дезинтегрисати“ – међутим ви, пошто та особа нема намеру напада, немате право да то урадите, и да се спасите (јер ваше спасавање нема никакве везе са намерама те особе). У низу примера које уводи Родин развија једну типологију оваквих случајева („невина агресија“, „невина претња“, „невина присутна особа“), све засноване на претпоставци да се „право“ да се нешто учини, или не учини, заснива на претпоставци да се оно може конституисати као *одговор* на нечији поступак који садржи *намеру* која тај одговор *оправдава*, конституишући тако једно право које се иначе не би могло успоставити. Демаркациона линија *оправдања* за поступање (или непоступање) је сведена на домен успостављености овако заснованих права. Никаква друга демаркација се не види. По мом мишљењу, међутим, ако се демаркација постави на то место онда следи драстично сужење, или укидање, поља могућег одлучивања, било индивидуалног било колективног: све би се свело на калкулацију о томе која су права *de facto* претходно успостављена, и ја, на пример, не бих имао „право“ да се *измакнем*, или да *одем*, да се *саћнем*, или да се *склоним*, ако то за последицу има да би због тога неко други, *уместо мене*, страдао. У крајњој инстанци то би значило да немам „право“ да се бринем *више* за себе, или своје, него за било кога другог или било чије. То је импликација. Она, наравно, значи негирање релеванције идентитета, и могућности конституисања било каквог интегритета, личног или колективног, и, у крајњој инстанци, рационалне основе за успостављање заинтересованости за било шта осим механичког инерцијалног „идења за добрим ради добра самога“ (а не ради оних који су за то добро заинтересовани). Rodin, pp. 79 ff.

идентитет или слобода. Онда и „право на одбрану“ може прецизно да се ограничи не само на домен одбране живота, него на домен који је заправо мањи од домена угрожавања живота и своди се на домен дефинисан условом чињенице постојања успостављене намере да се живот, и управо и само живот, угрози *намерно*. Али, наравно, постоје и другачији приступи.⁶

Свођење моралног оправдања на два параметра, *намеру* и *живош*, само наизглед повлачи негирање колективног идентитета у праву на одбрану и свођење тог права на индивидуални ниво, оно повлачи и негирање индивидуалног идентитета, његову редувантност и тезу да експретско знање у потпуности замењује одлучивање, да су сви циљеви већ постављени, и да то *следи из дескрипције добра* и *чињенице* да су дескрипције свих тих циљева у складу са претпостављеном дескрипцијом добра. Сви циљеви су (нормативно) већ постављени, и само треба да их *ошкријемо*. Нема *постављања циљева*, нема *одлучивања* и покушаја да циљеве које смо поставили реализујемо. Ми смо само инструменти за проналажење и реализацију већ постављених циљева. „Циљеви“ (оно што овде, супротно семантичкој дефиницији те речи, зовемо „циљевима“) су истовремено и објективни и универзални. Овде нема потребе, а ни места, за субјективност и за слободу.

То је, међутим, у супротности са оним што је, по мом мишљењу, дефиниција живота: *постављање циљева и покушај њихове реализације*. Ова дефиниција доводи живот директно у везу са слободом (као могућношћу, или моћи да се постављају циљеви који се онда покушавају реализовати), али за нас овде кључна реч јесте „*постављање*“ – ту *одлучивање* није само *ређање* (избор) опција према неком унапред дефинисаном критерију, већ, такође, и

⁶ Упореди I. Kant, *Metaphysik der Sitten* (Увод у учење о праву, II. Право нужде – *Ius necessitatis*), hrsg. von der koeniglich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Band VI, Berlin 1914, с. 235: „Не може наиме постојати такав казнени закон који би досудио смртну казну човеку који би у бродолому, налазећи са неким другим у истој животној опасности, да би себе спасио гурнуо другога са даске на којој је овај био нашао спас.“

ауторизовање тог избора као произвођачког чина за који се, кроз подразумевану намеру, преузима пуна одговорност – нешто на шта се не само *прислаје*, већ се и *хоће*. У мери у којој ова моћ постоји и изражава се кроз делање, она ће производити садржаје који чине живот, као динамички процес у времену: будућност је у том процесу реализовани пројект из садашњости тренутка одлуке, а не пуко настављање садашњости (презентизам). Место доношења одлуке је идентитет, а чињеница постојања тог идентитета јесте форма живота. Ту форму може имати не само лични него и колективни идентитет, и она ће постојати, бити чињеница, тамо где стварно постоји моћ одлучивања.

Када постоји ова моћ? Као што смо рекли, код појединаца она се *прешћоставља*, осим када постоји довољно добар разлог (индиција) да је нема, не као немоћ да се опције поређају на неки начин (како друштво очекује, како Бог хоће, како дескрипција „добра“ налаже), већ као пристанак без стварног хтења (без слободе), као код ствари које по инерцији иду по правцу, али без смера. За таквог појединца ћемо онда рећи да је без идентитета, тј. без личног идентитета и нећемо му судити. Али, као што је код урачунљивих особа, за које нема индиција *да их нема* (иако их можда стварно нема), постојање њиховог идентитета за нас *Шајна*, тако је и код неурачунљивих одсуство идентитета за њих саме тајна, и они не знају да не постоје. (Напротив, грчевито се боре да се негде „утакну“, пошто у себи не налазе могући извор својих вредности – нису у стању да аутономно и искрено нешто *хоће* – такве особе покушавају да се партиципацијом у неком спољашњем систему вредности механички укључе у делатност производње „општих“, и подразумеваних, „добрих“ циљева).⁷

Како ствари стоје код колектива? Када колектив има идентитет? Колектив је форма живота, као и појединац.

⁷ Обе ове тезе, да је могућа ова врста незнања (одсуство (само)сазнања о (сопственом) непостојању), и необично постојање рефлексне жеље управо код оних који „не знају да их нема“ да се укључе у неки, по правилу идеолошки, систем вредности, изгледају веома изазовне теме, вредне даљег филозофског истраживања.

Живот је постојао пре и постојаће, по претпоставци, после трајања било ког појединца.⁸ Али живот као трајање, па макар трајао неодређено дуго и потенцијално бесконачно, није идентитет. Живот као процес, и живот као пројектована целина, па и живот као у пресеку времена и простора – човечанство – немају идентитет. Да би идентитета било, мора да постоји артикулисана моћ одлучивања. Ту артикулацију можемо условно, за наше потребе, означити као место одлучивања, и то место је идентитет. Али опет, то место може бити сувише разуђено и неодређено у простору и времену, па је можда боље означити га на начин на који смо раније урадили: „форма живота“. Нема ту никакве логичке противречности: да би неки колектив био колектив са идентитетом – а не тек пуки агрегат индивидуа – он мора имати капацитет одлучивалачке моћи (тј. мора имати неку вољу). Та моћ може бити јача и слабија, па и веома слабог интензитета, или чак скоро само потенцијална, а да идентитет ипак постоји, што код агрегата никада није случај, па чак и када изгледа да је тако: скуп људи дуж неке улице нема колективни идентитет, а нема га ни скуп људи за који може изгледати да га има, на пример, скуп људи који заједно седе у неком биоскопу, или излазе из њега (па чак и када беже од, на пример, пожара који им свима прети). Али, група људи која шета на Ушћу може бити кратко живући колектив, форма живота са правим колективним идентитетом. (То се види по томе што није могуће просто се прикључити тој групи, уколико нисте од раније члан, већ је за прикључење потребна *процедура* уласка у којој је кључни део прихватање и одлука саме групе да некога укључи). Нација или религија може бити разуђени колектив, који је форма живота веома дугог трајања, али не нужно и сасвим прецизне артикулације. На пример, јеврејска нација постоји пет хиљада година, за разлику од

⁸ „Било ког“ овде не треба схватити универзално већ партикуларно: не пре, или после, трајања *сваког* појединца. Ово је такође тема вредна даљег испитивања: не само шта је вредност живота узето као вредност *нечијег* живота већ и шта је оно што се *прошеше*, као вредност и као чињеница, кроз време, и што је (можда) *несвојиво* на вредност било *чијег* живота.

већине других млађих нација, док многе нације више не постоје (Моабићани⁹, Канаанци, Вавилонци, Филистејци, Асирци, и многи други народи више не постоје – о некима је, као и иначе што је случај са мртвима, сачувано памћење, о некима можда и није). Америчка држава, у овом тренутку, иста је она држава која је пре само век и по истребљивала нативне америчке народе и прихватала ропство.¹⁰ Породица је трећи упечатљив пример: не само да представља генетски континуитет (препознајем своју мајку у себи, свог ујака у свом сину), већ и *Шраје* и има већу или мању, јачу или слабију, кохезију, као што код појединаца имамо већу и мању доследност или конзистентност.

Поједини идентитети могу да се преклапају, или да учествују један у другом, на пример, породични у националном. Као локација одлучивања, идентитет се испољава у одлуци, одлука долази из идентитета и показује у којој мери он постоји, иако одлучивање не мора бити детерминисано идентитетом. Али идентитет ће се очувати само ако партиципира у одлукама које се односе на сам идентитет, или питања која су у блиској вези са њим. У примеру, који до врло прецизних детаља развија Грегори Пенс (Gregory Pence),¹¹ испитујући границе оправданости клонирања, имамо упечатљив опис случаја у коме једна жена одлучује да комбинацијом клонирања и *in vitro* оплодње „настави“ живот свог мужа и коматозног (и након тога такође покојног) сина, уместо да просто усвоји неко дете или прибегне некој лакшој и безбеднијој (и можда јефтинијој) опцији у којој би основа идентитета била изгубљена – не

⁹ Библија је пуна таквих имена. Ипак, нико не мисли да они народи који се у Библији помињу нису постојали (док Јевреји, по претпоставци а и по чињеници да су још увек ту, јесу) – иако их више нема.

¹⁰ На пример, радове Анђела Корлета о колективној одговорности и о „репаративној правди“. Али, занимљиво је питање да ли друге државе, које немају такав континуитет у својој историји, *задржавају* исти идентитет (а онда и права и одговорности које из тога следе) током своје испрекидане историје.

¹¹ Gregory Pence, "Four Questions about Ethics", у: M. C. Brannigan, *Ethical Issues in Human Cloning*, Seven Bridges Press, LLC, New York & London, 2001, p. 166-7.

просто да би „имала дете“, већ да би имала везу са онима са којима се *идентификује: својом породицом и „историјом јеврејског народа која иде назад пет хиљада година*“. Њено образложење и оправдање за одлуку долази из потребе да се идентификација очува и тако одређена животна форма настави. Овај пример показује да одлучивање долази из идентитета, али оно може бити и детерминисано њиме, и та детерминација је његов индикатор: у мери у којој наша партиципација у некој форми живота, ма како вештачка она нама могла изгледати (наша култура, цивилизација – на пример, Европа, религија – на пример, хришћанство, наша идеологија, наша нација, наш „крај“) кад год такви фактори детерминишу наше одлуке тиме што одређују што ћемо хтети, шта ће нам се допадати, како ћемо мислити, вредновати, поступати, шта ћемо чинити – кад год се то деси ми онда имамо посла са могућим колективним идентитетом који ту „живи“ и делује.

На крају, треба поменути један облик колективног идентитета који је посебно занимљив, а и значајан, који се на релевантан начин разликује од свих других, и који управо због ове разлике има посебну везу са моралом. То је држава.¹² Држава није природни колективни идентитет, као већина осталих, као породица или нација. Правила понашања у држави, критеријуми одлучивања и вредновања, нису, као у природним колективима, обичајне норме и стандарди постигнућа и успеха, који нормално имају тенденцију да добију облик институционалних чињеница, већ су специфични по својој *формалности* (иако по свему другом функционишу као и све друге норме): та правила су *закони*. Али и овде је главна схема артикулације идентитета иста: закони представљају оно што *ми* (тј. неки „ми“ који су у стању да свој политички идентитет артикулишу у форми државе) *хоће*. И овде је кључна моћ одлучивања: ако те моћи нема нема ни идентитета, нема ни онога „ми“. Држава представља различит, али и, може се упрошћено рећи, у неком смислу најквалитетнији облик

¹² О овоме опширније Ј. Бабић, „Држава и морал“, у: *Морал и наше време*, Службени гласник, Београд, 2005, стр. 123-142.

колективног идентитета због квалитета одлука које може да донесе као законе. Закони, као и друге норме, омогућавају предиктабилност неопходну за колективни живот, и то чине боље од свих других норми јер боље чувају слободу као моћ даљег одлучивања. Они у том виду представљају основ континуитета тог живота, на сличан начин као што је то код појединца истрајавање на продужетку живљења као процеса постављања и покушавања реализовања циљева: постављању нових циљева и покушавању њихове реализације. Али, као што смо видели, моћ коју овде имамо састоји се из два дела: садржинског, циљева или сврха које се постављају, и одлучности да се оне остваре. Ово повлачи занимљиву импликацију, потпуно аналогну појму самоодбране код појединца: стварно важење закона не зависи само од чина избора њихових сврха и одлучности да се они спроведу, већ и од озбиљне спремности да се место одлучивања, оно што чини колективни идентитет, одлучно и ефикасно брани. Ова спремност је услов легитимности закона и права на њихову примену (на саме себе), и има свој разлог у стварности партиципације у колективном идентитету као форми живота. Снага нормативности коју садржи ова легитимност је тајна слободе, а то је заправо тајна идентитета: да нам је стало до себе и свога, а не да све равнодушно упоређујемо и механички идемо тамо где је по некој дескрипцији „боље“.

Сажетак

Тајна идентитета се изражава у несводивости онога што одређује неки идентитет на било који скуп својстава, апстрактних правила и принципа. Поред тога, колективни као и лични идентитет (ако се под „колективним идентитетом“ узима не скуп ствари већ скуп људи који имају идентитет) представља место на коме постоји моћ одлучивања. Несводивост и моћ одлучивања су отуда два момента са којима се сусрећемо код личног и колективног идентитета. Моћ одлучивања опет садржи нужно два битна момента: правилност садржану у максими одлуке – шта је оно што се хоће, на личном плану, шта је оно што је сврха текуће колективне одлуке, обичаја или закона на колективном плану, тј. шта је циљ у оба случаја – и мотивациону снагу, одлучност да се тај циљ реализује, тј. употребе средства која као узроци треба да тај циљ испоставе као своју последицу.

Jovan Babić

FREEDOM, THE LIFE AND THE SECRET OF IDENTITY

Summary

Identity is a factual matter, irreducible to any set of properties, or a set of abstract rules, or principles. In addition, personal and collective identities assume a decision-making power; where such a power exists we have a form of life irreducible to any description of "good", making room for freedom as a capacity to set goals and attempt to realize them. This capacity as materialized is life, binding thus life, freedom, and identity as three interrelated and interdependent parts of the same "secret".

ТАЈНЕ СТРАНОГ Политике завичајног ума

Драган Проле

Софоклова политика тајне

Једна од првих назнака *Политике Тајне* на европском тлу иницирана је након успешне културалне позајмице. Ситуирана на тлу трагедије, тајна сфинге раскида са трајним поверењем у загонетну симболику, карактеристичну за древни Египат. Грчка верзија сфинге преузима и равноправно дели тематски хоризонт осталих грчких трагедија. Њена тајна се, међутим, и овај пут састоји у загонетки коју сфинга неумољиво поставља сваком пролазнику с тим, што се однос према загонетки заоштрава у својеврстан или-или – или ми, или загонетка.

Политика тајне је трагички релевантна утолико што представља неизречити захтев човеку да преиспита свој однос према властитом свету. Када се конкретизује, тајна сфинге указује на специфичну врсту загонетке која није адресирана ка човековим сазнајним моћима, ка његовим јединственим умским потенцијама које му омогућују да одгонетне позадину онога што није саморазумљиво и препознатљиво у свом непосредном виду.

Контакт са тајном свакако изискује одређени сазнајни напор, али је он овај пут усмерен ка унутрашњој „логици“ самог човековог постојања. Измештајући нас из сфере аутономних мисаоних вештина, са задатком одгонетања тајне приближавамо се пољу у којем се мишљење и постојање прожимају, где доминира њихово међусобно

одређивање, па измена мисаоног става бива директно одсликана у начину постојања, и обратно.

За карактер сфингине тајне важно је да откриће добних трансформација на човековом животном путу, на којем ход на четири „ноге“ смењује двоножни усправан став чији сутон подразумева поштапање „трећом“ ногом – не нуди нову, дотад непознату, дубокоумну спознају. Откриће тајне не резултира након стављања у погон ванредних спекулативних капацитета, оно је, напротив, независно од филозофског талента.

Премда не доноси несвакидашњу мудрост, откриће сфингине тајне је далеко од тога да представља празну таутологију или неку тривијалну истину. Напротив, евентуално незадовољство које би уследило након њеног откривања бива неутралисано чињеницом да њена порука није спознајног већ релационог карактера. Она нас позива да однос према свету још једном освестимо наочиглед временски одређеног и лимитираног тока нашег постојања, што представља чињеницу у којој ваља препознати први моменат према којем *Софоклова* верзија тајне остаје меродавна до данашњих дана. *Тајна је оно што је у својој непосредној појавности скривено и неосвешћено, мада је принципијелно дослушно одговору.* Притом је одлучујуће, да освешћивање човековог односа према себи и свом свету није, и не може бити, равнодушно спрам тајне, већ је у најдиректнијој вези са њом. Отуда нипошто није случајно то што Едип, одгонетнувши тајну, заслужује епитет „правог“ човека, док збуњенима и занемелима пред тајном такав епитет свакако не припада.

Из те повезаности проистиче други моменат наслеђа тајне. Просто речено, *човеков однос према тајни еквивалентан је његовом односу према самом себи.* Самим тим, он не може бити безазлен. Суровост сфинге према онима који нису кадри да одгонетну тајну представља довољан доказ за то. При суочавању са тајном сфинге човеку преостаје или да изнова освести властиту позицију у свету, или да нестане из њега. Уколико му, пак, пође за руком да одгонетне тајну, из света нестаје сфинга. У томе се најављује трећи моменат *Софоклове* политике тајне: *једном одговориша,*

Шајна престаје да буде шајна. Када непознавање тајне бива фатално по човека, њена поента не може почивати у очувању, него, напротив, у неутралисању учинака тајне које врхуни њеним безусловним нестанком.

Прагматичка функција тајне већ од Софокла заузима доминантно место. Када заједница бива угрожена тајном, интеллигентан однос према њој почива у промптном одгонетању које бива поистовећено са елиминисањем претње упућене свим појединцима у заједници. Онај ко одгонетне тајну тиме заслужује посебно признање од стране заједнице, будући да њему припадају заслуге што заједница сада може одахнути, те растерећено живети без претњи у виду смртоносних тајни:

Ти погоди преко мере,
Лет стрелице твоје брзе
Стече срећу над све среће
Кад погуби, Диве, деву
Лавонокту, пророчицу!
Против мрења ти се диже
Земљи мојој као кула.
Зато царем поста мојим,
Па највећу стече славу –
У великој Теби нашој
Отада си управљао.¹

Софоклова политика тајне ипак не завршава са одгонетањем тајне и слављењем „зналца чудесне загонетке и правог човека“ (1512). Трагична позадина одгонетања тајне састоји се у околности да *разрачунавање са Шајном није на располагању сваком, него само оном ко и сам поседује Шајну.* Унутрашња тајна утолико није препрека, него капацитет који препоручује за откривање спољашње тајне. Негативно

¹ Софокле, *Цар Егид*, у: *Грчке Стратегије II*, стих. 1188-1198, Београд, 1994, прев. Милош Ђурић.

формулисано, онај ко нема тајни не може комуницирати са светом тајни. У донекле измењеном лику овај моменат тајне функционише током нововековног етаблирања *Шајних наука*, почевши од Агрипине *Philosophia Occulta* (1510). У предвечерје све снажније тенденције ка утемељењу знања на евиденцији и несумњивој очигледности, она је наглашавала неопходност увида у каузалитет који измиче уобичајеној области искуства и знања. Тајна наука је рачунала са невидљивим, неизвесним моћима, тако да не би требало да будемо зачуђени пред Парацелзусовим говором о *artes incertae*. Будући да се таквим моћима не може приступити посредством уобичајених научних средстава – *Шајна наука* је изискивала и „тајног научника“, адепта обдареног изванредним талентима и способностима. Речју, наука чији је циљ сазнање тајне није за сваког, него само за посвећеника у тајну.² Романтичарски приступ тајни у том погледу неће донети ништа ново, што потврђује и Новалисов фрагмент: „Свака истинска тајна мора искључивати профане. Онај ко њу разуме тиме је с правом *посвећеник*“.³

Премда две тајне са којима нас упознаје Софоклова трагедија нису директно повезане, штавише, сфингина, „спољашња“ тајна се једнако манифестује сваком ко се са њом сусретне, па и Едипу, док његова, „унутрашња“ тајна не исказује своју провокативну жаоку, бивајући тиме прозирна само оном ко је повлашћен да комуницира са неманифестним (пророку Тиресији) – Софоклова сутестија је неумољива. Након *откривања* и *елиминисања спољашње Шајне Преиушћени* смо суочавању са *унутрашњом Шајном која је*, што је уједно и порука коју бисмо могли ишчитати из Софоклове трагедије – *до нас чак ојаснија и болнија од смртноносне сфингине Прешће*. У Едиповом случају, успешно одгонетање сфингине тајне води директно ка суочавању са Тиресијиним откривањем тајне његовог властитог порекла:

А кажем теби: лице које одавно

² О томе више у одредници „Geheimwissenschaft“, у: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Hrsg. J. Ritter, Band III, Basel/Stuttgart, 1974, стр. 146.

³ Novalis, „Glauben und Liebe“, у: *Werke*, In einem Band, Hrsg. Wilhelm von Scholtz, Stuttgart [s.a.], S. 365.

Ти тражиш, претиш и убиство Лајево
оглашујем – то лице овде борави;
дошљаком зову њега, а освануће
ко рођени Тебанац, ал' се срећи тој
веселит неће; слеп – а очи имаше –
и као просјак – а богаташ некада –
у страни свет ће ићи штаком тапкајућ. (452-459)

Епилог разрешавања сфингине тајне доноси привремено олакшање заједници, али не и „зналцу загонетке“. Њега упућује на неподношљиво суседство властите тајне. Будући да ни ову врсту тајне није могуће неутралисати једноставним одгонетањем, пошто тајна увек подразумева испретеност мишљења и егзистирања, Едипу преостаје само метафорични излазак из самог себе. Неподношљива коб његове тајне не дозвољава му да остане „одомаћен“: он нема куда, него „у страни свет“.

Имамо ли пак у виду даљи расплет, предочен у *Анхитони*, долазимо до још једног значајног момента Софоклове политике тајне – након Сфингиног нестанка и Едиповог одласка, Теба није процветала. Тиме смо на плану трагедије суочени са изазовом става да израчунавање са тајнама са собом не доноси ништа спасоносно. Напротив, нестанак спољне и унутрашње тајне не подразумева и обећање препорода заједнице. Отуда смо на трагу једноставног питања: можемо ли уопште замислити заједницу без тајни?

Аристофанова антропологија поништавања страног

Један од одговора на ово питање нуди нам Платонова приповест о андрогиним бићима коју је саопштио Аристофан у *Гозби*. Упркос изванредној прилици да се освети Аристофану због увредљивог приказа Сократа у *Облакињама* и посредне одговорности за тужбу и смрт свог учитеља, на коју алузивно указује на почетку *Одбране Сократове*, Платон доноси готово неутралну беседу. У њој се, уз помоћ митологизоване представе о пра-човеку, даје одређење

љубави. Трагови Платонове критичке ноте могу се препознати једино у заокруженом облику андрогинних бића који противречи хеленским представама о људској лепоти и индиректној замерци да Аристофан не аргументује у довољној мери у прилог особеног јединства о којем говори (205 д-е): „Инспирација се не чини спорна, пошто је есенцијална идеја Аристофанове антропологије усмерена ка примитивној егзистенцији, у потпуности неподељеној, ка бивствовању које ће се касније диференцирати.“⁴

Оно што је значајно за нашу тему почива у представи да је без тајни само оно бивствовање које је још увек недиференцирано. Уз то, Аристофанова беседа износи да се недиференцирано одликује нечим, чиме се диференцирана бића не могу подичити. Округла, удвостручена људска бића могла су и да се котрљају, а не само да усправно ходају. Међутим, нагласак њиховог описа не кулминира у приказу специфичног изгледа по којем су била карактеристична та јединствена, женско/мушка бића, него у њиховом односу према космичком поретку. Врхунац Аристофанове дескрипције исказује намера андрогинних бића да сруше Олимпијски поредак и да тако свет потчине себи:

„Били су страшни снагом и јачином, и имали су крупне мисли, штавише: ударили су на богове, и оно што Хомер говори о Ефијалту и Оту да су покушали отворити пут на небо како би навалили на богове, то важи за њих.“ (190 б-ц)⁵

Са становишта политике тајне одважни напад човекових

⁴ Léon Robin, „Notice“, у: *Le Banquet*, Platon Œuvres Complètes, IV/2, Paris, 1968, LXI.

⁵ Наведено према: Platon, *Ijon Gozba Fedar*, Beograd, 1970, prev. Miloš Đurić, стр. 53. Будући да се преводи овог деликатног места донекле разликују, чини се упутним навести и друга решења: „They were strong also, and had aspiring thoughts. They it was who levied war against the Gods; and what Homer writes concerning Ephialtus and Otus, that they sought to ascend heaven and dethrone the Gods, in reality relates to this primitive people“ (*The Banquet*, Boston/New York, 1908, trans. By Percy Bysshe Shelley) „C'étaient en conséquence des êtres d'une vigueur progieuses ; leur orgueil était immense ; ils alèrent jusqu'à s'en prendre aux dieux. L'histoire qua raconte Homère d'Ephialte et d'Otus, leur tentative d'escalader le ciel, c'est les hommes d'alors qu'elle concerne : ils voulaient en effet s'attaquer aux dieux.“ (*Le Banquet*, Platon Œuvres Complètes, IV/2, Paris, 1968, trad. Léon Robin)

претеча на божански поредак указује на интересантан склоп према којем бића без тајни, аутаркична у свом прајединству нису самим тим и равнодушна према спољашњем свету. Благодарeћи природном аутоматизму, хармоничан спој мушког и женског непосредно испуњава своје нагоне и потребе, али му све то ипак не омогућава да оствари једнако хармоничан однос са властитим светом.

Аристофанова беседа је контрадикторна утолико што прокламована „жудња за целином“ нипошто није само последица диференцирања, већ у извесном смислу постоји и пре диференцирања. Наиме, као што биће расцепљено на два пола, мушки и женски, неумитно жуди за „својом другом половином“, настојећи да на тај начин успостави целину властитог бића, тако и јединствено, недиференцирано прабиће настоји да себе испостави као целину. Разлика је само у томе, што диференцирани човек посредством љубави успоставља микро-целину, док јединствено андрогино биће тежи да себе успостави као макроцелину. Напад на врх космичког поретка стога не значи ништа друго, него дрску пројекцију властите микроцелине као макроцелине.

Тиме се недиференцирана микроцелина показује као привидна. Насупрот диференцираном људском бићу које је свесно да *није* целовито, па му стога преостаје да трага за испуњењем жудње за целовитошћу, недиференцирано, андрогино биће је само *quasi* целовито, пошто му је за перцепцију себе као целине најпре неопходно потчињавање целокупног поретка. Оно што нам дугује беседа Платоновог Аристофана ваља препознати управо у њеној темељној контрадикцији: одакле целовитом андрогинном бићу жудња да нападне целину космичког поретка? Ако то биће ужива у властитој самодовољности, лишеној недостатака, па самим тим и тајни – одакле та воља за владавином над оним што се од њега разликује?

Притом, важно је додати да Аристофанова приповест имплицира да је напад пра-човека изведен у множини, чиме је сугерисано да међу андрогиним појединцима нема сукоба, да међу њима влада прећутна кохезија која омогућава покушај реализације заједничке амбиције.

Првобитна људска природа, о којој говори Аристофан, почива

на представи о људској заједници, онаквој каква је била пре индивидуације. Реч је о заједници лишеној разлика и хијерархије, па самим тим и унутрашњих напетости. Настојање појединца у њој је идентично са настојањем заједнице, па је пројекат колектива по аутоматизму и пројекат појединца. Апсолутна подударност колективног и појединачног у случају андрогиних бића нас уверава да њихов напад на богове није могао бити другачији, него колективан. Привилегију природом успостављене, нерелефне кохезије та заједница злоупотребује, покушавајући да властити поредак тотализује и прогласи га за једини поредак. Божанска казна за андрогини *хибрис* стога се и састоји у присилној диференцијацији, у укидању апсолутног идентитета појединачног и колективног, у проклетству које човеку одузима непосредну целовитост, принуђујући га да перманентно покушава да је успостави властитим напорима, без обећања и чврстих гаранција да ће му то икада поћи за руком.

Филозофска поука митолошке представе о пра-човеку као андрогином бићу могла би се свести на следеће: недиференцирано бивствовање не трпи индивидуацију. Недиференцирано се не може хармонизовати са диферентним, тако да се у слици андрогиних бића на хоризонту европске повести помаља прототип колонизатора, решеног да властити поредак наметне као поредак целине.

Упркос недостатку првобитне кохезије, индивидуирани европски човек ће наследити амбицију андрогиних узора, с тим што ће је из прагматичких разлога кориговати у два битна сегмента. Индивидуирани наследник андрогиних предака ће наметање властитог поретка ставити у функцију компензовања неминовног помањкања унутрашње кохезије, али притом неће поновити фаталну грешку предака. Предмет колонизовања више неће бити божански поредак (јер ће он са хришћанством бити утврђен као трансцендентан, недодирљив, а тиме и принципијелно заједнички), него она бића за која индивидуирани човек најпре лукаво утврди да следе другачији поредак индивидуације, или пак она, која се једнозначно маркирају као бића које је индивидуација мимоишла, преживели облици пра-човека, тзв. примитивни људи.

Прећутна лозинка нововековних наследника андрогиног принципа састоји се у представи о јединственој (овај пут диференцираној) целини која се, међутим, не може хармонизовати нити са диферентним, нити са недиференцираним, уколико као принцип хармонизације не послуже правила њеног властитог поретка. Та лозинка би се могла превести у тезу о *владавини завичајној ума*, чија логика се одвија у складу са супротстављањем свему страном, тајновитом, „неодомаћеном“ уколико се оно не може интегрисати, и тиме уткати у његове властите структуре.

„Умност“ завичајног се онда своди на све оно што преостане у домену властитог након проведеног поступка дестилирања који подразумева брижљиво одбацавање свега страног. Ако „појам страног као традиционалну опозицију има појам завичаја“⁶, онда ту опозицију никада не треба узимати дословно, као да је реч о поларитетима који се међусобно не додирују, о круто разграниченој опозицији. Напротив, граница међу њима никада није пацификована, будући да стално бива изложена упорним притисцима властитог, али и отворана непрестаним изненађењима, режираним страношћу другог.⁷ Уколико рашчаравање тајне не резултира плодном допуном властитог поретка, ако упознавање са страним не нуди обогаћивање и проширење у динамичној изградњи властитих капацитета, онда тајни и страном бива отказана свака примеса онтолошког достојанства чиме се они неумољиво игнорншу и измештају изван фокуса наше искуствене пажње. Судбина Аристофанове антропологије утолико је много далекосежнија од умесног шлагворта за одређење љубави.

У њој се, поред осталог, најављује и адресат Левинасове онтологије Истога, непоколебљивога намери да себи потчини

⁶ Mona Singer, *Fremd. Bestimmung. Zur kulturellen Verortung von Identität*, Tübingen, 1997, S. 30.

⁷ „Други ... остаје стални извор изненађења, он нуди и захтева више него што ја унапред могу очекивати, он распрскава оквире које му постављам. То изненађење које, као извор могућности темељи у страном садашњости, дескрипцијом додуше не бива порекнуто, али бива ухваћено трансценденталним утемељењем, уколико се други јавља као модификовано 'понављање' мор Ја.“ Bernhard Waldenfels, *Zwischenreich des Dialogs*, Den Haag 1971, S.62

и подвргне оно Друго, у чему треба препознати, ни више, ни мање, него тајну европске цивилизације: „Једнакост Једног самом себи – прототипски претпостављена једнакост – каква је у знању, адекватацији ... као само значење смисла, тајна је једне цивилизације.”⁸

Прогласити *једнакост једног* тајном европске цивилизације значи ризиковати обнављање оптужбе против неоправданог метафизичког „подметања”, против опасне супституције живог повесног света умртвљеним, схематизованим појмовним конструкцијама. Надаље, схваћена као хеуристичка водилца при дескрипцији повесне динамике Европе, *једнакост једног* нас води ка заводљивом искушењу таутолошког мишљења. Симулирајући да објашњава, овакво мишљење свуда проводи поступак немилосрдног упрошћавања, сводећи комплексне, међусобно хетерогене и несводиве феномене на просту логику једне те исте спознаје, за коју се чини, да је утврђена *a priori*, тј. пре и независно од суочавања са феноменима о којима говори. Не крије ли се, у Левинасовој формулацији *једнакост једног* *самом себи* тајна, чије откривалачке потенције за нашу самосвест далеко заостају чак и за освешћујућим учинцима Едиповог одговора?

Сусрет андрогинног принципа са страним светом

Историјски испит којим је тангирано ово питање по свој прилици се десио онда, када су нововековни наследници андрогинног принципа пошли за Едиповим трагом и упутили се у „страни свет”. Феноменолошка позадина Левинасовог мишљења, према којој „приступ објекту сачињава део бивствовања објекта”,⁹ управо на том примеру исказује своје пуно важење и оправданост. Наиме, *Mundus Novus* није подразумевао и нови приступ том свету. Напротив, новина откривеног континента енергично је пригушена чим је наслов путописног извештаја требало уобличити у конкретну животну пракси.

⁸ Emmanuel Levinas, *Altérité et transcendance*, Montpellier, 1995, p. 35

⁹ Emmanuel Levinas, „Réflexions sur la 'technique' phénoménologique”, у: *En découvrant l'existence avec Husserl et Heidegger*, Paris, 2001, p. 161.

Премда је стваралачка димензија, садржана у појму *новој*, несумњиви конституенс доба које легитимно инсистира да буде названо *новим* веком – примери „ново“-европских екскурзија на суседне континенте демонстрирали су да је тај атрибут љубоморно чуван, попут ретке привилегије која се може приписати само *влаштишом* поретку.

Страно, уистину, није било третирано као ново. Имамо ли у виду приступ Европљана, онда бивствовање *Mundus Novus* не носи с правом своје име. Наиме, врло брзо се показало да интерес откривалаца у погледу откривеног није био фокусиран на ново и непознато, него да се, напротив, уместо на новом, превасходно инсистирало на старим истинама и на давно опробаним вредностима.

Није нимало случајно човека, чије име се везује уз кованицу *Mundus Novus*¹⁰, али и уз промоцију *stapoli* односа према *новом* свету, Америга Веспучија, осликао Доменик Гирланди на фресци у цркви Свих Светих у Фиренци, прекривеног заштитничким огртачем Богородице. Паралелно са откривањем новог света није се ширио само ентузијазам европских властодржаца у погледу овладавања новим ресурсима, јер богатство којим би „ново“ требало да обрадује „старо“ није имало своју једину позадину у племенитим металима. Поред материјалног, *Mundus Novus* је постао залог духовног препорода и то у виду допуне и незамењиве подршке без које експанзивни кораци европских владара не би наилазили на опште одобравање.

У том смислу је сугестивна егзалтираност Веспучијевог колеге Колумба, који је био уверен да ће ширење хришћанства међу свим народима од Кариба, преко Јапана и Кине допринети: „да ће у краљевствима владати највећи мир, будући да ће бити ослобођена сваке јереси и сваког злодуха.“¹¹ Другим речима, *Mundus Novus* је разгорео наду да *Civitas Dei* може постати остварива и у овом свету,

¹⁰ *Mundus Novus* је наслов путописног извештаја са другог Веспучијевог путовања, послат из Лисабона Лоренцу Медичију. Писмо је први пут штампано 1504. у преводу на латински (изворна верзија је на италијанском, која је у међувремену изгубљена). Писмо је изазвало живо интересовање и било је штампано у многим земљама Западне Европе.

уколико се претходно амортизују негативни утицаји до којих наводно долази услед оглушивања страних култура на чињеницу Објаве.

Из перспективе есхатолошке судбине хришћанства, страни култови и веровања попримају стигму утеловљеног антихриста који представља суштинску препреку остваривању хришћанских идеала, чак и онда, када их дотичне религије уопште не познају. Ако се са Марионом можемо сагласити да „резудуална идолатрија још увек погађа Другог“,¹² онда бисмо условно прихватили да је мисионарски сусрет са другим жустро радио на уклањању те *идолаШрије*, али је истовремено промовисао *идиолаШрију*. Непоколебљиво уверен у истину властите, а тиме и у лаж сваке друге вере, мисионар поприма лик модерног нарциса који више не ужива у томе, да себе самозалебљено посматра у огледалу. Њему огледало није ни потребно, пошто се самозалебљеност измешта из интимног опхођења са самим собом, насељавајући се у међупростор контакта са иноверцима. Премда се мисионарски приступ страном одликује одсуством агресивности, карактеристичне за функционисање колонијалних господара, њихови крајњи резултати водили су ка истом – поништавању страности.

Благонаклони приступ мисионара, често праћен упознавањем језика аутохтоног становништва имао је за циљ стицање поверења, неопходног за остваривање намере због које су и пошли на пут – покрштавање староседелаца. У својим успешним примерима, оно је демонстрирало да је могућност да древне културе буду очуване упркос промени религијског опредељења само фиктивно уверење које нема упориште у реалности.

Оптужба упућена страном из религијског регистра имала је, дакако, сврху да компензује унутрашње напетости међу хришћанима. Омогућивши својим открићем утешно

¹¹ Колумбово писмо краљу цитирано према: Hinrich Fink-Eitel, *Die Philosophie und die Wilden. Über die Bedeutung des Fremden für die europäische Geistesgeschichte*, Hamburg, 1994, S. 100.

¹² Jean-Luc Marion, *L'idole et la distance*, Paris 1977, p. 292.

оправдање за размирице, неслогу и глад унутар хришћанског света, али и за остварење сна о универзалном присуству цркве, Веспучи је заслужио место под заштитничким покровом Богородице – а читаве генерације мисионара радиће из све снаге на томе, да тај сан постане јава: „Мисија и колонизација постају ознаке освајања и присвајања света који одаје оквиру модерног опхођења са страним.“¹³

Имамо ли то у виду, постаће нам јасно да нико није више од Веспучија заслужио привилегију да буде одговоран за функционисање *Casa de la Contratación* (Завода за запошљавање), основаног у Севиљи 1503: „то није била само административна институција ради државне контроле трговине са Индијом, већ је служила и за статистичко и тајно схватање Америке. Обичаји, ритуали и повест 'Индиоса' тамо су били бележени исто као и богатства тла и воде.“¹⁴ Страност других култура била је брижљиво бележена у Америговом Заводу, али превасходно зато да би била стављена у функцију успостављања што рационалнијег модела владавине и експлоатације. Информацију се о страном, Завод је заправо радио на поништавању, а не на признавању и прихватању страности.

Европска прагматика у односу према новом свету исказала је шта се крије иза формуле о једнакости једног. Откривалац ће отиснути печат свог приступа у бивствовању откривеног, па ће оно *до себи* других култура опстајати само онолико колико буде имало значаја за нас. Програм онтологије субјективности, према којем ствар по себи мора без остатка бити мисаоно растворила у низу филозофових посматрања, биће практично примењиван много пре него што је он уопште био записан на столовима јенских мислилаца. Почевши од шеснаестог века, информације о другом биће селективно сакупљане према логици завичајног ума, чиме је оно *до себи* изгубило сваку самосвојност, бивајући интегрисано у за нас.

¹³ Yoshiro Nakamura, *Xenosophie. Bausteine für eine Theorie der Fremdheit*, Darmstadt, 2000, S. 28.

¹⁴ Iris Därmann, „Der Fremde zwischen den Fronten der Ethnologie und Philosophie“, у: *Philosophische Rundschau*, 43, Tübingen, 1996, S. 60.

Једноставност те логике лапидарно је препознао Цветан Тодоров у низу *разумеши-узети-разориши*. Обезбеђивање чврсте херменеутичке базе благодарећи прикупљеним информацијама било је праћено налетом експлоататорског господарења, да би се довршило у пустошењу. Прикупљање информација о другом тиме је постало освајачки акт *par excellence* још много пре конституисања модерних обавештајних служби: „Освајање информација повлачи за собом освајање Царства.“¹⁵

Када сврха информисања започиње и завршава са задатком што ефикаснијег наметања властитог поретка, онда страност неминуовно бива или анулирана, тј. преведена у идиом познатог и одомаћеног, или пак постаје хиперболична карикатура. Отуда не треба да чуди да дуговечна трајност ове нити сеже од првих колонизатора петнаестог до етнолога деветнаестог и раног двадесетог века. Наиме, управо карикатурално деформисање страног Марсел Мос је препознао као непожељан учинак који реми амбиције етнологије са научним претензијама: „Етнографски рад сувише често отвара аспект карикатуре“.¹⁶

Поларизација домицилног становништва америчког континента на добре и зле, племените „дивљаке“ и канибале, више трага ће оставити на европском тлу, него што ће од ње профитирати они који су били означени пожељнијим и прихватљивијим атрибутима. Наиме, на трагу те разлике просветитељство ће коначно располагати фигуром која ће му омогућити да промишља човека, онаквог какав је био пре перверзије цивилизовања.

Просветитељски однос према страном драгоцен је утолико што ће иницирати значајне помаке. Премда су критике стизале са свих страна, нема сумње да без просветитељске провокације не бисмо били баштеници ни ревизија односа према страном које су подстакнуте романтичарским

¹⁵ Tzvetan Todorov, *Die Eroberung Amerikas. Das Problem des Anderen*, Frankfurt a/M 1985, aus dem Französischen von Wilfried Böhringer, S. 127.

¹⁶ *Етнографски рад сувише често отвара аспект карикатуре*. Marcel Mauss, *Manuel d'ethnographie*, Paris, 1967, p. 14

покретом и немачким идеализмом. Са просветитељством започиње трансформација односа, чије се полазиште најпре обликује: „споља, из позиције неутралног и дистанцираног Трећег, а касније полази од властитог које у промишљање релације властитог и страног укључује и властиту инволвираност у ту релацију“.¹⁷

Просветитељство најпре маркира идеалну слику довршеног човека и према њој одмерава и себе и страно, док спекулативна критика просветитељства промовише становиште које почива на аутономној, слободној људској личности. Оно што је у њему опште људско заснива се на претпоставци да је свако људско биће *једно-за-друго*, те да, према томе, свака страност, под условом да не представља одраз *слободе за зло* и безостатне хетерономије, принципијелно заслужује достојанство, јер представља индивидуирани, животни одраз људскости која не сме бити *a priori* резервисана ни за једну посебну културу.

Међу идеалистичким мислиоцима Хегел се, између осталог, истакао и пружањем рефлексивног поткрепљења Монтењове интуиције да „сваки човек носи целокупан облик људског стања“¹⁸, али је и даље потврђивао модерну илузију да самосталност предмета за самосвест начелно не представља ништа страно. Ако је савремени свет у нечему демантовао просветитеље (а потврдио Хегелову замисао образовања као пострађења), онда свакако јесте у дијагнози да свет без страног није замислив као људски свет. Штавише, насупротив утопији хуманизовања у чијем залеђу стоји жрвањ са задатком да до непрепознатљивости обради све страно, чини се да убрзање динамике модерне са собом доноси еквивалентно убрзање генерисања страног, промовисање ненаданих, али и нелагодних образаца смисла усред познатог и свакидашњег.

Историјска судбина фигуре дивљака пружила је антиципацију будућег процеса. Поставши фикција пра-

¹⁷ Michael Wimmer, „Fremde“, у: *Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie*, Weinheim/Basel 1997, Hrsg. C. Wulf, S. 1069

¹⁸ Montaigne, *Essais III/2*, Paris 1946, p. 779

човека, анамнеза андрогиног суседа чија природност европском човеку пружа драгоцене доказе при повећавању критичких капацитета за промишљање странпутица на које је доспео у свом конкретном животу у заједници – племенити¹⁹ дивљак ипак неће бити у прилици да ужива у привилегији раритета, кадрој да му осигура самоодржање. Чињеница да је мимо своје воље допринео стварању идеализоване слике неће му осигурати будућност бољу од оне на коју су унапред осуђени његови проказани суседи или земљаци: „Да зли и племенити дивљаци сачињавају фантазмагорију владавине показује се у томе да и једне и друге ваља поробити.“²⁰

Рођење страног из духа *фаншазматорије владавине* далекосежно ће обликовати усуд како оних којима се владало, тако и самих владалаца. Притом је у том процесу одлучујуће, да је страност увек страност *за друго*, а не за себе саму. Будући да се она увек зачиње у релацији, а изван ње нема никакву супстанцијалну тежину – поништавање страности подразумева и моралну деформацију релације.

У својим радикалним облицима, попут европских колонизација америчког континента, та деформација првобитно бива фатална превасходно по оне са којима се релација успоставља, а дугорочно и по оне који су одговорни за деформацију. У том погледу је индикативна традиција путописних извештаја о монструмима у страном свету, која датира још од античких времена, али ће своју кулминацију доживети након експлозије маштовитих репортажа са америчког континента, па ће Карл фон Лине, угледни природњак из 18. века, у својој класификацији природних врста оставити рубрику за *homo monstrosus*.

¹⁹ „Племенити дивљаци у Јужним морима су попут архимедовских тачака путем којих се захтев европских, богом даних а тиме и ненадмашних друштвених поредака као од шале може темељно изменити. Друго егзистира; оно је уједно и боље. Умно дакле може постати и стварно. Просветитељство не жели да каже ништа друго.“ Peter Sloterdijk, *Kritik der zynischen Vernunft*, Erster Band, Frankfurt am Main, 1983, S. 123.

²⁰ Hinrich Fink-Eitel, *Die Philosophie und die Wilden*, S. 101

Премда је од метафоричног поништавања, али и дословног, физичког уништавања страног на америчком континенту²¹, па до Првог светског рата прошло готово четири столећа, логика завичајног ума је без значајнијих унутрашњих корекција пребродила позамашан временски период, поставши од извозног производа „интерна ствар“ Европљана. Бумеранг поништавања страног вратно се Европљанима са ненаданом силином, а једина разлика у односу на Америгово доба састојала се у томе што ратни извештаји, билтени и дневне новине током Првог светског рата нису више говорили о тајновитом, прекоокеанском *homo monstruosus*, већ је монструм овај пут постао сусед: Француз, Рус, Немац, Србин, Аустријанац итд.

Ка ревизији завичајног ума

Један од најзначајнијих доприноса ревизији завичајног ума догодио се у рефлексивној самокритици *етнологије* која је, са своје стране, индиковала и свест о њеној филозофској релевантности. Ситуирано усред процеса самоодређења европског грађанства током деветнаестог века, конституисање етнологије као нове научне дисциплине најпре је попримило нескривен печет света из којег је настало. Будући да је европско грађанство себе самоуверено доживљавало као потпорни стуб цивилизацијског успона целокупног човечанства, оно је, без обзира на тада доминантни колонијални миље, поносно преузело дужност и обавезу да цивилизује оне делове човечанства који су препознати као заостали, неразвијени, дивљи.

²¹ Историчар Урс Битерли процењује да је у случају Северне Америке број становништва током стотину година након европског „открића“ десеткован у толикој мери, да је преживело свега између десет и двадесет процената становника. Urs Bitterli, *Alte Welt – neue Welt. Formen des europäischen-überseeischen Kulturkontaktes vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*, München 1988, S. 33. Учинци масакра према Тодорову су још поразнији. Он сматра да је првих стотину година колонизације од осамдесет милиона становника читавог америчког континента преживело само десет, док је у случају територије данашњег Мексика од двадесет и пет милиона преостало само милион „Индиоса“. Tzvetan Todorov, *Die Eroberung Amerikas, исШо*, S. 161

Стога и логика класичне истраживачке монографије, у односу на устаљено функционисање завичајног ума у његовом сувереном походу који пред собом „брише“ све стране, није могла изнедрити ништа ново: „Описивање других култура увек означава и део преводилачког рада. Њихове посебне животне форме, начине понашања, мисаоне категорије, нормe и вредности ваља представити тако, да их читалац може одсликати на властитим културалним искуствима ... Провођење такве нормативне форме приказа води ка наредном парадоксу: екстремно различите културе бивају описане у запањујуће сличним књигама.“²² Речју, када се облици људске егзистенције прогласе дивљим, а онда настоје превести у регистар питомог, неминовно се губи свака њихова посебност, моментално нестају разлике међу појединим културама, а укупна слика која се из таквог превођења може стећи не превазилази „ансамбл негација“.²³ Принцип негативне дескрипције према којем је страна све оно што није онако како је уобичајено код нас, што нема повесну димензију која детерминише оно истински људско, што не познаје оне институционалне претпоставке које ми имамо, што не зна за истинску науку, религију, уметност, филозофију – представља наличје завичајног принципа инкорпорирано у етнографска истраживања деветнаестог века.

Ревизија етнологије догодила се онда, када се показало да искуство другости у себи поседује извесну тајновитост. Она се састоји у томе, да у нама изазива извесно потуђивање, иницира могућност да посматрамо другачије, да изменимо наш уобичајени поглед. Укратко, да суспендујемо апсолутно важење завичајног ума. Томе је допринео и новоустановљени „стил“ истраживања: „етнолошко посматрање са учествовањем ствара стил дескрипције који није неутралан, дистанциран, речју није појмован у филозофском смислу, нити објективан у научном смислу.“²⁴

²² Karl-Heinz Kohl, *Ethnologie – die Wissenschaft vom kulturell Fremden. Eine Einführung*, München, 1993, S. 120-121.

²³ Karl-Heinz Kohl, *Abwehr und Verlangen. Zur Geschichte der Ethnologie*, Frankfurt a/M, 1987, S. 69.

Уколико је етнографска метода „посматрања са учествовањем“ унела нешто ново у приступ страном, онда ту новину не треба тражити у фиктивној „објективности“, успостављеној након успешног транспоновања у мисаони и емотивни свет етнографисаног. Истраживачко искуство чувених етнолога, почевши од Малиновског, резултирало је сломом теорије уживљавања, признањем да није могућа трансценденција ка другом, чије кретање би било у стању да иза себе успешно избрише сваки траг властитог. Отуда допринос етнолога не треба тражити у нововрсном споју до којег долази након „природног повезивања“²⁵ субјекта истраживања са његовим објектом. Манипулативни покушај уклањања сваке дистанце према страном на конкретном етнологском терену показао се као фиктиван: „не постоји опис који је у потпуности лишен теорије ... Сваки појам, са своје стране, резултат је теорије која изјављује да су неке чињенице важне, неке споредне, да неки фактори одређују ток догађаја, а да су неки други случајни, споредни...“²⁶

Привидна безазленост увида да сваки покушај научног приступа, укључујући и онај заснован на блиском културалном контакту – неизбежно укључује селективност и ексклузивност – на пољу етнографског рада резултирала је шокантном дијагнозом да: „приказана стварност јесте проналазак истраживача: *'all ethnography is fiction'*.“²⁷ Неизбежна субјективна обојеност истраживачког рада ипак се није показала као недостатак, већ као предност. Једном освешћена, фиктивна објективност етнографског труда резултирала је релативизовањем властите субјективности. Од тада је субјективност етнографа наспрам себе имала субјективност етнографисаног, при чему је унапред „ставила у заграде“ могућност да свом мисаоном поступку прида апсолутно важење, што је у позадини неутралисало

²⁴ Natalie Depraz, *Comprendre la phénoménologie. Une pratique concrète*, Paris, 2006, p.130.

²⁵ Bronislav Malinovski, *Argonauti Zapadnog Pacifika*, Beograd 1979, прев. D. Gojković/J. Kukić, стр. 6.

²⁶ Bronislav Malinovski, *Magija, nauka i religija*, Beograd 1971, прев. А. Todorović, стр. 274.

и одрицање компетенција субјективности која је била предмет дескрипције. Речју, ентологија је открила да завичајни ум није једини ум.

Тиме је постала изазовна и за филозофију, а посебно за оне оријентације чији програм почива на претпоставци принципијелно субјективне сазданости наших сазнајних постигнућа. Отуда се један од најупечатљивијих сусрета ентологије и филозофије десио у преписци Хусерл-Леви Брил. У њој оснивач феноменологије одаје донекле загонетно признање аутору *Примишљивној менталишета*: „... која проблематика је у мени покренута путем Ваших фундаменталних истраживања ...”²⁸ О којој се конкретној проблематици ради Хусерл не говори отворено, али је из садржаја писма јасно, да је реч о изазову релативизма, насупрот феноменолошком захтеву за апсолутним утемељењем и аподиктичком евиденцијом. Премда у том писму Хусерл признаје само „антрополошко“, али не и „феноменолошко“ право релативизму, не одустајући ни педаљ од своје критике *сјознајној антропологији* из *Логичких истраживања* – трагови реформисања властите позиције су у њему итекако видљиви. Они се препознају у Хусерловом пледоајеу за „надрационалност“, за неумољиви искорак који једном за свагда „стару“ европску рационалност препознаје као недовољну. Иако се мора признати да визија надрационалности у познатом феноменолошком маниру ипак проводи хегеловски *Aufhebung*, преузимајући *иншениције* од старе рационалности, конзервирајући је тако на вишој равни промишљања – Хусерл амбициозно најављује наступање умског мишљења које више неће „прескакати“, интегрисати и присвајати искуство страног.

Дистинкција завичајног и страног света ће се отада све чешће јављати у Хусерловим феноменолошким медитацијама, чиме је показано да је писмо Леви-Брилу писано са крајњом филозофском озбиљношћу. На темељу

²⁷ Shingo Shimada, *Grenzgänge – Fremdgänge. Japan und Europa im Kulturvergleich*, Frankfurt/New York, 1994, S. 38.

²⁸ Edmund Husserl, *Briefwechsel Band VII*, Hrsg. E. Schuhmann/K. Schuhmann, Den Haag 1994, S. 161-164.

те дистинкције феноменологија ће још једном опробати своју супериорност у демаскирању релативног, случајног и несуштинског у људском мишљењу.

Завичајни свет код Хусерла поприма карактер посебности која настаје из специфичног споја појединачног и општег, мислећи нешто индивидуално, а опет типично, идентично. Он означава оно што ми је присно, што оставља више или мање очекиван печат у измени многоструких начина датости. Тој измени, дакако, припадају и важења света чији начини датости ми се појављују као *страна*. Отуда Хусерл поставља питање: „У којој мјери и у којем досегу могу *преузети* њихова (од странаца) искуствена важења у накнадном разумијевању, дакле напредовати према синтези њиховог завичајног света с мојим. Како долазим, и морам ли доћи, до једне прихватљиве сагласности? ... Могу ли се другачије него у накнадном разумијевању, да збиља успије, такорећи кроз историјско уживљавање премјестити у њих, с њима живјети, одлучујући се, с њима се слагати? Да ли је свијет прогредирајућа синтеза историјских коначности?“²⁹

Хусерл је веровао у могућности транскултуралног света који превазилази сваку посебност традиције; али између посебности културе или традиције и структура трансценденталног Ја неминовно влада однос зависности. Из сенке те зависности вреба и сазнајно-теоријска мотивација Хусерловог промишљања завичајног и страног. Након увида да је аутаркична „чистота“ конкретног феноменолошког искуства фиктивна да, лишена искуственог корена који израста у поларизацији завичајног и страног бива остављена на милост и немилост филозофским конструкцијама – Хусерл своје проблемско полазиште помера ка равни у којој се укрштају феноменолошко и културално, трансцендентално и симболички устројено поље. Упркос томе, програмски циљ феноменологије је остао исти – спознајно досезање истинског, заједничког света „с оне стране“ симболичког и културалног. Хусерлово поверење у спознајну трансценденцију остало је неограничено.

²⁹ Edmund Husserl, *Kartezijanske meditacije II*, Zagreb, 1979, стр. 113.

Благодарећи поверењу у транскултуралне капацитете мишљења, феноменологија, као универзална наука о све-јединству свег бивствујућег, упорно је инсистирала на могућности успешног апсорбовања културалних разлика. Упркос свему томе, искуству страног је унутар феноменологије додељено место које је према својој улози ненадмашно у целокупној историји филозофије.

Запажање нечега што се може означити као завичајно, те укупна самосвест властитог – не би могли задобити своје важење да искуство страног већ није „обавило свој посао“.³⁰ Мада са феноменологијом бива проведено укидање могућности конституисања властитог у аутаркичности завичајног ума, а искуство страног бива интегрисано у *prote philosophia*, тиме његово тематизовање ипак није уједно стављено *ad acta*, него је са њим тек започето. Филозофски ризик који је тиме преузет односи се на питање компатибилности таквог искуства у односу на традиционално одређење филозофије, на крајње упитну спремност властитог да одустане од својих досадашњих трансценденталних прерогатива.

У коначном, са dobrim разлозима можемо поставити питање: опстаје ли феноменолошка замисао *универзалне онтологије* наочиглед искуства страног? Може ли универзалност, као непоколебљива нит водиље феноменолошког виђења и двоструке тематизације интенционалности свести, без икаквих тешкоћа издржати изазов сусрета са изостанком феноменалности, са изненађујућим шоком измицања нашем дохвату, са збуњујућим ишчезавањем наочиглед пуног ангажмана наше субјективности? Може ли осветљавајући напор феноменолошке пажње и даље сијати једнаким сјајем, упркос по њу разочаравајућим учинцима, након покушаја да унесе светло у таму страног која се непрекидно извлачи из њеног фокуса?

Уколико се ова питања озбиљно схвате, нећемо бити зачуђени пред забринутошћу Ирис Дерман за будућност феноменологије, чије перспективе постају упитне ако не дође до задовољавајућих исхода приликом полагања ра-

³⁰ Edmund Husserl, *Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge*, Husserliana Band I, Hrsg. S. Strasser, Haag, 1950, S. 150.

чуна о „тајни“ искуства страног: „Са дометима нацрта феноменологије искуства страног у игру је уведено питање преживљавања саме феноменологије ... да ли је она кадра да на крајњој ивици својих средстава и могућности тематизује и оно, што се у искуству 'ближњих' (Хуа³¹ XIII, 13) измиче као 'тајна' или чак 'мистерија' сваке тематизације, а да са своје стране не подлегне мистицизму.“³²

Чини се да „тајна“ страног ипак није сводива на тајну тематизације, на израду прикладног теоријског модела који би успео да се носи са свим изазовима и парадоксима сусрета са оним што се измиче, са задатком показивања непоказивог. Специфичност ове врсте тајне огледа се у томе што она није фиксирана једном за свагда, што не нестаје након њеног откривања и не представља повлашћени забран за адепте, посвећенике у тајну.

Агресирана на властШико, Шајна страног се преображава у Шајну неукидиве самоШтрансформације која предстоји сваком појединцу, на шта упућује и Мерло-Понтијево одређење етнологије: „Етнологија није специјалност дефинисана путем посебног објекта, 'примитивних друштава', она је начин мишљења који се намеће када је објект 'други', и захтева од нас да трансформишемо сами себе.“³³

Суочена са неизбежним сусретом са практичком сфером, ревизија завичајног ума за собом повлачи и одлучујуће питање: може ли, наиме, овај захтев за самотрансформацијом добити форму императива? Међутим, пре него што, заједно са Мерло-Понтијем, пожељност етнолошки мотивисане самокорекције не прогласимо категоричким императивом и не нанесемо етнолошке боје на заставе практичног ума, морамо испољити и извесну опрезност. Она се препоручује због тога што не смемо испуштати из вида да до одбацивања добровољног „потуђивања“ којем до-

³¹ Ознака Хуа је уобичајена за едницију Хусерлових сабраних дела коју приређује Хусерлов архив у Лувену, тзв. „Husserliana“, прим. аут.

³² Iris Därmann, *Fremde Monde der Vernunft. Die ethnologische Provokation der Philosophie*, München, 2005, S. 382.

³³ Maurice Merleau-Ponty, „De Mauss à Claude Lévi-Strauss“, у: *Eloge du philosophie et autres essais*, Paris, 1990, p. 133.

приноси сусрет са страним долази услед свести о могућој дереализацији властитог животног света.

Због тога се намеће утисак да, из етичке перспективе, неизбежно слабљење виталних веза са властитим светом и упуштање у авантуру која подразумева и мањкавост уверљивог и компактног бивствовања-у-свету није оправдано захтевати у форми императива. Упркос томе, феноменолошко *Rückfrage* се може препоручити као поступак чији продор у свакидашње склопове смисла, у неосвешћено, а делатно тло нашег животног света буди наду да ћемо бити у прилици да самотрансформацију проводимо уз помоћ раскринкавања искључивости оних сегмената које незаслужено називамо *влаштишим, завичајним, нормалним*. Чињеница да не може постојати *краљевски пут* потуђивања, већ само различите, међусобно несводиве могућности, у том послу може итекако помоћи: „Могу се споменути различити мотиви и процедуре потуђивања које сламају тенденцију ка присвајању: на пример постоји посебна атопија Сократа која је везана уз његову филозофску егзистенцију, потуђење које Леви-Леви Строс приписује иницијалном искуству етнолога; продуктивно отуђење које је представљено код руских формалиста, код Брехта и код надреалиста...“³⁴

Ако прихватимо да, као и у случају слободе, за потуђивање не може бити унапред припремљених рецепата, већ само извесних назнака и позитивних примера из прошлости, онда нам предстоји авантура суочавања са хиперфеноменом који је, попут Левинасовог странца, „отишао пре него што је стигао“³⁵ и Деридине сабласти која „започиње враћајући се“³⁶. Можда се управо у искорачивању из завичајног ума у отвореност сусрета са тајном страног крију нови облици слободе, чији потенцијали се за сада моги само наслућивати.

³⁴ Bernhard Waldenfels, „Entre les cultures“, у: *Revue de théologie et de philosophie* 137, Paris, 2005, p. 358.

³⁵ Robert Bernasconi, „Strangers and Slaves in the Land of Egypt: Levinas and the Politics of Otherness“, у: *Difficult Justice. Commentaries on Levinas and Politics*, Ed. By A. Horowitz/G. Horowitz, Toronto/Byffalo/London 2006, p. 249

Сажетак

Сусрет са тајном утеловљеном у лику античке сфинге и Аристофанова антропологија пра-човека из Платонове *Гозбе* у овом раду су анализирани с обзиром на два типична поступка Европе према тајни и страном: *неуШралисаше Шајне* и *ионишШаваше сШрано!*. Испитиваше тезе према којој се *Шајна* европске цивилизације крије у политици *одомаћено!* ума развијаће се наочиглед могућности афирмисаша *иоШућиваша*. Сламаше доминације завичајног ума представља претпоставку другачије повести Европе, која се више не би одвијала као колонизујућа експанзија поништаваша и неразумеваша страног.

Dragan Prole

DIE GEHEIMNISSE DES FREMDEN

Die Politik der heimweltlichen Vernunft

Zusammenfassung

Die Begegnung mit dem Geheimnis, das in der Gestalt von der antiken Sphinx verkörpert wurde, und Aristophanes' Anthropologie des Ur-Menschen aus Platons *Gastmahl* werden in diesem Artikel in Bezug auf zwei typische Behandlungen Europas gegenüber dem Geheimnis und Fremden thematisiert: *Mißachtung des Geheimnisses und Vernichtung des Fremden*. Die Befragung der These, nach welcher sich das Geheimnis der europäischen Zivilisation in der Politik der heimweltlichen Vernunft versteckt, wird angesichts der Möglichkeiten der Affirmation der Entfremdung entwickelt. Der Abbruch mit der Dominanz der heimweltlichen Vernunft stellt die Voraussetzung für eine andere Geschichte Europas dar, die sich nicht mehr in Form einer kolonisierenden Expansion der Vernichtung und des Mißverstehens des Fremden abspielen würde.

³⁶ Жак Дерида, *Марксове сабласши. Сшаше гуа, рад жалостши и нова инШернационала*, Београд 2004, прев. С. Ђузулан, стр. 23

ТАЈНА ФУКООВОГ ОДНОСА ПРЕМА ПСИХОАНАЛИЗИ

Петер Клејц

Како доказују недавни пројекти Т. Негрија (*Империја*) и Г. Агамбена (*Homo sacer*), Мишел Фуко (1926-1984), један од најутицајнијих француских мислиоца двадесетог века, још увек нуди бројне подстицаје савременој филозофији. Је ли уопште могуће да овако позната и често тумачена Фукоова мисао још крије у себи неку тајну? Ако је то тако, која би то тајна била? У овој прилици немамо за циљ систематичну обраду Фукоовог опуса у целини, ни историјско истраживање Фукоових различитих ставова према психоанализи, већ ћемо се усредсредити на тајну, која се скрива у одређеним Фукоовим ставовима према психоанализи и на то какве везе та тајна има са Фукоовим филозофским пројектом као таквим. Укратко, оно што нас занима је општа Фукоова позиција и његов теоретски став. Показаћемо како Фуко улаже крајње напоре у проналажењу нове теорије субјекта или бар неких основних полазишта за једну такву теорију.

Ако се најпре фокусирамо на однос према психоанализи, онда треба нагласити да је у питању један доста компликован однос, као и то да је психоанализа, на крају крајева, наука о тајни али и о субјекту *par excellence*. Шта је друго за мене несвесно, ако не тајна о којој ја сам не знам ништа? Шта је друго (несвесна) жеља, ако не тајна и за мене самог (зато је Хегел и те како у праву, кад каже, да су тајне Египћана остале тајне и за Египћане саме)? Међутим, прави парадокс несвесног налази се у томе што

оно за мене остаје тајна, иако се та тајна не крије негде у дубини; напротив, несвесно, па тиме и истина несвесне жеље, налази се »споља«, стално је ту, стално на површини, о њој непрекидно говоримо – *the truth is out there*. Циљ психоаналитичког лечења и терапије је да се сам субјекат на крају анализе увери да тајна коју он тражи ван себе, у Другога, у жељи Другога, на крају крајева не постоји. Велика је тајна (жеље), да Тајна (Други) не постоји, што по Лакану није нимало радосна вест, јер је крај анализе за њега увек био и остао нешто крајње депресивно, не само зато што се ради о једној субјективној деституцији, него и због тога што крај анализе представља нешто депресивно, али у исто време и почетак новог. Било како било – треба подвући оно што је за наше циљеве овде можда најбитније: прво, тајна је, дакле, увек тајна везана уз жељу; друго, циљ је психоанализе, као терапије и као анализе промена жеље, трансформација субјекта.

Какве све то везе има са Фукоом? Видећемо да је оно што води Фукоа жеља за сталном променом, превртљивошћу, сталном мењању терена. Фукоова жеља као жеља интелектуалца, дакле жеља која у себи садржи његов интелектуални став, није друго него жеља револуције – сам Фуко негде каже како је задатак савременог интелектуалца успоставити или одржавати онакав ступањ жеље према револуцији какав је владао још у 19. веку (*DE II*).¹

Међутим, ипак није баш све код Фукоа тако једноставно и праволинијско.

Другим речима, ни за Фукоа ни за психоанализу тајна жеље као жеље не представља читаву причу, тајна несвесне жеље није све. Како нас упозорава Лакан у свом XX семинару *Jouir!* сви смо, па чак и најватренији радикали и револуционари, више него што би то хтели (и пуно више од тога колико смо спремни признати), прилагођени свету, капиталистичкоме свету који нас окружује. Ето и друге велике тајне о којој прича психоанализа и која се зове ужитак, *jouissance*. Ако је Хегел у вези са дијалектиком господара и слуге још гајио

¹ Michel Foucault, *Dits et écrits II, 1976-1988*, Quarto, Gallimard, Pariz 2001, str. 86.

илузију да ће слуга као поседник знања тиме једнога дана доћи на власт, код Лакана то већ није тако. Лакан нас у вези са тим упозорава: нема горе политичке илузије од ове, јер у односу између господара и слуге слуга и те како ужива!

Тиме смо дошли до тематике која Фукоа занима практично цео његов живот: какав је однос између знања и власти/моћи, какав је однос *savoir-pouvoir*? Знање по Фукоу никад није неутрално, увек почива на односима моћи/власти, а као пример управо реченог можемо навести разлоге за сумњу у односу према лудилу у првој Декартовој медитацији, које Фуко у *Историји лудила* доводи у везу са Великим затварањем. Истраживање односа између знања и власти-моћи, дакле, сачињава Фукоов филозофски пројекат. Међутим, сажетак циљева тог свог пројекта направио је лично Фуко, практично пред сам крај свог живота, а знању и моћи прикључио је и трећи термин, субјекат. Након што је у *Речима и стварима* обзнанио крај човека, након прогласа о крају аутора, увођење субјекта је све прилично збунило. Фуко каже: „Моја је намера била написати историју различитих начина субјективације људских бића унутар наше културе. Мој је рад разматрао три модуса објективације, који људска бића преображавају у субјекте. Први модус истражује статус науке: на пример, објективација субјекта који говори у *grammaire générale*, филологији и лингвистици. И даље, унутар тог првог модуса, објективација продуктивног субјекта, субјекта који ради у економији и анализи богатства. Или још, узмимо трећи пример, објективација чистог факта живота у природним наукама и биологији. Други део мога рада бави се истраживањем објективације субјекта у ономе што бих назвао 'праксе раздвајања'. Субјект је или сам раздвојен или је одвојен од осталих. Тај га процес објективира. Подела на луде и нормалне, болесне и здраве, криминалце и 'добре момке' илуструје ту тенденцију. На крају, покушао сам истражити – ради се о мом тренутном раду – начин на који се људско биће преображава у субјекат. Своја сам истраживања усмерио на сексуалност, на пример, на начин на који су се људи научили распознати као субјекти неке „сексуалности“. Општу тему мојих истраживања не

чини дакле власт/моћ, већ субјекат. Истина је да сам се подоста бавно и питањем власти. Али брзо сам приметно, да је људски субјекат, ако је укључен у односе продукције и значења, такође укључен у веома комплексне односе власти. Захваљујући историји и теорији економије, чини се да су нам на располагању адекватни инструменти за проучавање односа у продукцији; такође нам лингвистика и семиотика нуде инструменте за истраживање односа значења. Насупрот томе, за односе власти нема на располагању никаквих одређених инструмената. [...] Да ли нам је потребна теорија власти? Пошто све теорије претпостављају претходну објективацију, ниједна не може бити постављена као основ аналитичког рада. Но аналитичко истраживање не може без концептуализације обрађиваних проблема. И та концептуализација имплицира критичко мишљење – стално проверавање." (DE II, 1041-1042)

Овај дугачак цитат у себи садржи већ све елементе који су нама овде и сада интересантни. Прво, Фуко у свој опус уноси нову тачку гледишта – ако је пре тога важило да је његов први део посвећен знању, и повезаности знања и власти, ако га је у другом делу интересовала проблематика власти и сексуалности, онда Фуко одједном, у „резимеу“ свога рада, прелази на нешто сасвим друго и неочекивано – на субјекат. Као да би тиме хтео рећи: мислили сте да знате о мом раду све! Е, па није тако, ево нечега чему се ни у сну нисте надали! Али томе треба додати и неку другу кључну ствар. Од важног је, наиме, значаја, да се не ради о нечему што је било скривено и тајно, него је увек „већ било ту“ – одувек је у мом раду, каже Фуко, општа тема била и остала субјекат (онима који познају Лаканову логику *point de capiton* или C_1 , наравно то не делује нимало необично, али то је већ друга прича). Ако је Фуко у првој фази свога рада, такозваној *археологији*, изненађивао (и излуђивао) проналажењем некакве мање-више праве, и до сада скривене изворне тачке (у већ поменутој *Историји лудила* тако, на пример, све почиње 27. априла 1656), сада нуди другачију логику: све је ту, ништа није сакривено, нема никакве тајне ложе или централног штаба власти, каже Фуко у *Вољи за знањем*, која сачињава први део

Историје сексуалности. Моћ/власт се не налази на неком месту (алузија на Кафкин *Замак*, као и критика Лењинове *Државе и револуције*), власт није нигде сакривена, иако се налази свуда. Међутим, као што сам Фуко врло добро зна, иако је све на површини, на виделу, иако иза завесе нема ништа (Хегел), ипак у структури остаје место за тајну. Иза завесе сам ја, који се питам шта има иза завесе, иза завесе је тајна и питање моје жеље. Као што сам Фуко каже за сексуалност – за модерно друштво сексуалност није нешто сакривено у тами, о њој се стално говори, а баш на тај начин сексуалност постаје и остаје права тајна, »*le secret*«.

Слична ситуација је и са самим Фукоом, са његовом властитом позицијом. Фуко се никада не затвара у своју студијску собу или сакрива пред јавношћу. Напротив, непрекидно даје интервјуе, држи предавања, стално пише књиге и кратке текстове, у којима приказује своје ставове. Управо наведено може се на веома леп начин видети у његовим *Dits et écrits*, делу у коме су сабрани сви његови интервјуји, чланци, интервенције, и који су изашли у два дебела тома после његове смрти. У њима наступа Фуко *at his best*. Међутим, оно што читалац може брзо уочити је и нешто друго – наиме, стално мењање терена, као да Фуко не би хтео ни за један секунд остати на једном месту, као да би хтео негде побећи, или као да би хтео сам остати нека загонетка, нека тајна. Иако је већ све речено, иако је Фуко, тако рећи, сав у својим ставовима које увек чврсто брани, ипак стално долазимо до утиска да то није све. Не ради се напросто о томе да Фуко није конзистентан или да је једноставно неозбиљан. То стално Фукоово бежање из једног екстрема у други, та стална превртљивост представља непрекидно тражење истине ма како она болна била и за њега лично. Као да би Фуко конзистентно практиковао свој мото из списа о Канту и просветитељству, да мисао мора увек бити на граници, да мисао мора бити „рад на нашим сопственим границама“ (*DE II*, 1397. и 1393).

Генеалогја једне кризе

Међутим, тај рад на нашим границама, на границама мисли, није нешто удобно и безопасно за самог мислиоца. Делез², за кога је Фуко један од највећих савремених филозофа, а који је истовремено и Фукоов најлуциднији интерпретатор, поставио је тезу да кад покушамо да схватимо логику неке мисли, нужно сусрећемо и кризу. Нема ниједног великог мислиоца који није прошао кроз неки тип кризе. Мисао и криза су једно те исто, јер, како каже Лајбниц, логика мисли је као ветар који нам дува у леђа – иако смо уверени, да се већ налазимо у луци, одједном се опет налазимо на отвореном мору. Делез је поставио и тезу да је Фуко после првог тома *Историје сексуалности* (други и трећи део излазе из штампе тек осам година касније, мало пред Фукоову смрт) запао у дубоку политичку и приватну кризу. Та криза се поклапа са тренутком када долази до увођења теме биовласти, а све то на крају доводи до важних промена које су наравно повезане са увођењем нове теорије субјекта.

А зашто нико не говори о Фукоовој кризи после публикације *Археологије знања, Надзираши и кажњаваши* која следи шест година касније? Део одговора сачињава Фукоова неопрезна изјава да ће *Историја сексуалности* изаћи у шест томова. Међутим, већ јануара 1978. он је уништио комплетан рукопис другог тома. Касније се исправља и прогнозира да ће му за цео пројекат бити потребно бар десет година (види *DE II*, 381), али је на крају, кад ни од тога није било ништа, морао признати да треба читав програм утемељити сасвим другачије (*DE II*, 1361).

Наравно, нису сви интрепретатори истог мишљења. Д. Ерибон и Д. Деферт, Фукоов дугогодишњи партнер, у свему томе не виде никакву кризу. Деферт, који је припремио „*Chronologie*“, текст објављен у *Dits et écrits*, заступа тезу да је Фуко од самог почетка планирао петогодишњу паузу после првог тома *Историје сексуалности* (*DE I*, 68). Међутим, Ф. Дос у својој историји структурализма³

² Žil Delez, *Fuko*, prev. Svetlana Stojanović, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci 1989; *Pourparlers*, Minuit, Paris 1990, стр. 113-162.

наводи Фукоовог издавача Пјера Нору, који каже да му се Фуко у то време пожалио да нема никакву идеју шта да пише у *Историји сексуалности*, кад је о сексуалности већ одавно све речено. И какво је решење онда пронашао? Нора тврди да је једина Фукоова спасоносна идеја била у томе да је његов прави задатак супроставити се Лакану и психоанализи. И Жак-Ален Милер негде каже да *Историју сексуалности* не можемо схватити ако је не схватимо као „хватање у коштац са Лаканом“⁴. Није нимало чудно што је пројекат *Историје сексуалности*, ако се узме у обзир комплексан Фукоов однос према психоанализи уопште, а према Лакану и конкретно, у неку руку пропао. (Постоје и друге интересантне паралеле између Лакана и Фукоа, али се тиме нећу бавити у овом тексту).

Како и зашто се Фуко после бриљантне књиге *Надзираши и кажњаваши* нашао у дубокој кризи? Пре свега зато што је са моделом Паноптикона, који је преузео од Бентама и који по њему садржи у себи начин на који функционише власт, предложио и решење које је, у неку руку лек за све – паноптизам тако за њега постаје „'Колумбово јаје' у политици“, јер „живимо у паноптичком друштву“ (*DE I*, 1305), а деветнаести век постаје почетак „паноптичког времена“ (*DE I*, 1334). У тренутку кад је Бентамов модел постао модел по коме функционише свако друштво (*DE I*, 1597), а дисциплина постала друга страна демократије (*DE I*, 1590), бива очигледно да у том моделу слобода и отпор нису ништа друго него илузије. Како се извући из тог ћорсокака? Потребно је променити структуру паноптизма, укинути централну позицију надзора (коју може заузети Контролор, или пак може у крајњем случају функционисати самостално уз илузију да та позиција постоји). То значи, да Фуко и даље тврди да је власт свугде, али да та власт више није идентична са Законом. Власт/моћ није ништа друго него односи снага; дакле, иако је власт свугде,

³ François Dosse, *Histoire du structuralisme. II. Le chant du cygne, 1967 à nos jours*, Éditions La Découverte, Paris 1992, стр. 395.

⁴ Jacques-Alain Miller, „Michel Foucault et la psychanalyse“, у: *Michel Foucault philosophe. Rencontre internationale Paris 9, 10, 11 janvier 1988*, Des Travaux, Seuil, Paris 1989, стр. 81.

центар власти не постоји. Теза, коју износи Фуко, да Краљу (Владару, Господару) морамо и у теорији напокон одсећи главу, не значи да морамо одбацити такозвану „репресивну хипотезу“ према којој се жеља формира у односу према Закону (критика фројдомарксизма са Рајхом на челу, али и психонализе као такве), не значи да морамо одбацити психоанализу, него да морамо одбацити и сам концепт симболног (тиме што одбацујемо функцију забране инцеста, одбацујемо и Леви-Стросову структуралну антропологију), што нас доводи до одбацавања структурализма као таквог. Свако позивање на номинализам, па и Фукоово, поред остављања по страни функције права и легалности уопште, не представља само напуштање симболног и увођење живота, категорије живота у реалном смислу речи, него је штетно за теорију као такву. Све то, дакле, произлази из Фукове тврдње да је све само борба, да су све само односи сила и да је тамо где се налази власт/моћ, такође и отпор.

То је далеко од било какве теорије субјекта. У тренутку кад се цео његов теоретски подухват са теоријом паноптизма нашао у кризи, и кад би могао озбиљније преиспитати своје претпоставке, али и приближити себе психоанализи, Фуко од свега тога бежи. Ако је оно што тврди Нора о начину спашавања пројекта *Историје сексуалности* истинито, онда је Фуко и више него парадоксалан. Он једним потезом одбацује фигуру Закона и Господара, али је истовремено одржава у лику Лакана и психоанализе, којима се сада супроставља. Као да би у том тренутку био свестан једне старе Фројдове тезе да ако љубав нема препрека, њих треба вештачки поставити, изумити (као што се дешава у случају дворске љубави). У тренутку кад би се могао приближити психоанализи, он се од ње – оптужујући је за свашта – удаљава, а тиме и себе онемогућава у озбиљнијој истрази њених концепата несвесног, жеље, итд. Фукоов маневар је заправо да питање – шта уистину хоћеш/желиш – питање које би требало поставити себи, постави другоме, ономе што је њему у том моменту веома блиско, а то је психоанализа. Шта хоће психоанализа, где се налазе њене границе, где су њени извори и шта она уистину представља, пита се у *Историји сексуалности* Фуко. Уместо да се бави

њеном оригиналношћу и интересантношћу, он проналази неоригиналност психоанализе, лоцирајући је унутар историје исповести, која почиње Тертулијаном. Резултат тога испитавања је Фукоово удаљавање од психоанализе. Али, видећемо у наставку, не заувек.

Међутим, психоанализа није једина Фукоова мета, или, ако пристајемо на тезу о кризи, није једино попрिште кризе. Ту је наравно и теорија друштва, чија је мета марксизам. У време писања првог тома *Историје сексуалности*, Фуко помиње да ће се следећих пет година бавити проблематиком рата, војске и борбе (*DE II*, 175), а да ће следећа његова књига бити о војним институцијама (*DE II*, 89). Као епилог свему томе, новембра 1982. понудио је издавачкој кући *Seuil* да напише *Le Gouvernement de soi et les autres*, рад који никад није био достављен. Од јануара до марта 1976, значи између *Нагзираши* и *кажњавати* и *Историје сексуалности*, Фуко држи предавања под насловом *Il faut défendre la société* (*Друштво треба одбраниши*). У тим предавањима предложио је нови концепт на коме је после тога пуно радио, концепт биовласти. Анализа тог концепта би нас овде одвела сувише далеко, те је нећемо обрадити, али ипак ваља напоменути да се концептом биовласти Фуко озбиљно бави барем следеће три године у предавањима *Sécurité, Territoire et Population* (1977-1978), *Naissance de la biopolitique* (1978-1979) и у *Du gouvernement des vivants* (1979-1980). У концепту биовласти Фуко тражи нешто ново, нешто што превазилази негативност (лудило, болест, смрт, деликвентност, рат), којом се бавио до тада, и поставља у први план оно позитивно, продукцију.

Другим речима, ради се о допуни или чак замени Марксове теорије. Ако пратимо Фукоове изјаве о Марксу у *Dits et écrits* видимо да поменуто дело садржи безброј веома различитих Фукоових ставова о том предмету. Од почетне провокације (идентичне са ставом у *Речима* и *сшварима*) да Маркс не представља никакав (епистемолошки) прелом, јер је уистину рикардовац (види *DE I*, 615 и 1676), до тврдње да Маркс уопште није нешто што би га интересовало (*DE II*, 38). Фуко поставља питање: „Како се отарасити марксизма? Другим речима: Како се не отарасити марксизма?“ (*DE II*, 596).

Један од битних приговора марксизму јесте да је допринео „осиромашењу политичке имагинације“ (DE II, 599). Ако се Фуко противи Марксу и Енгелсу као жаргонима, као правилним начинима мишљења после другог светског рата, то је првенствено због тога што су они тада били схваћени као Ауторитет, „који је интелектуалац требало да проучава са дужним поштовањем“ (DE II, 133). Са друге стране имамо и безброј Фукоових критика егзистенцијалистичког, хуманистичког марксизма, кога Фуко оптужује да је марксизам за мекушце. Ту проналазимо и оштру критику Алтисера (по питању епистемолошког прелома, улоге државе, критике идеологије). Међутим, Фуко не престаје читати ни Алтисера (у приватној кореспонденцији зове га „драги А.“ и са њим не прекида контакте ни после скандалозне 1980). Такође наставља да чита и његове ученике – у почетку седамдесетих тако цитира Балибара (види DE I, 1275), има више интервјуа са Рансиером, на чију се критику „левичарске *доксе*“ често позива (види DE II, 265). Да скратимо, зашто су сви ти различити ставови према Марксу уопште важни? Зато, јер преко њих можемо видети како се мења Фукоова позиција и шта Фуко уопште тражи у Марксу. „Оно, о чему бих волео расправљати полазећи од Маркса, није проблем социологије класа, већ стратегијски метод борбе.“ (DE II, 606) Дакле, оно што је интересно код Маркса је његова позиција, његова жеља као теоретичара. Није никакво чудо ако је Фуко у нешто сигуран: „*Marks réapparaîtra un jour*“ (Маркс ће се поново појавити!) (DE II, 1276).

Готово идентична прича је у случају Фројда, који, како смо већ напоменули, бива оптужен да не представља ништа оригинално, и да није ништа друго него диспозитив медицине која јача фигуру и моћ лекара. Али, са друге стране, заједно са Марксом и Ничеом, Фројд у исто време наступа као трећи велики ударац нарцизму Човека. Значи, опет позната прича и да не би губили превише простора и времена, препустимо реч Рози Брандоти: „По мом је мишљењу Фукоов однос према психоанализи перверзан. Оштро је одбацује, иако се стално позива на њу као институцију и као целину њених појмова. Његова *Историја*

сексуалности, иако није довршена, стварно представља корак по корак дијалог са психоанализом: о трансферу, о концепту фалоса, о питању угођаја. То је смешно; мислим да се у начину на који се Фуко латио посла, налази неко основно непоштење. У току својих студија у Паризу после сам у другој и трећој години све чешће посећивала Делезов семинар, где је сцена била сасвим другачија. ⁵ Брандоти је без длаке на језику. Међутим, по нашем мишљењу, не ради се о некој Фукоовој злој намери, него пре о бежању пред питањима које би морао поставити самом себи. Да је то стварно тако, у неку руку признаје и сам Фуко, када на директно питање шта мисли о Лакану (кога после његове смрти назива *libérateur*, ослободиоцем, психоанализе), одговара: „Немам коментара, како кажу државни функционери кад им се поставе неугодна питања.“ (DE II, 1485)

Понављамо дакле, да Фукоови различити и контроверзни ставови о Фројду, Лакану, Марксу, итд. само указују на проблем његове сопствене позиције. То доказују и бројна Фукоова самоопредељења. На почетку – ако идемо хронолошки кроз *Dits et écrits* – Фуко каже: „У најбољем случају ја сам дете структурализма.“ (види DE I, 609) После тога долази дистанцирање: „За разлику од оних, које називају структуралистима.“ (DE I, 623) Наиме, „структурализам је категорија, која постоји за друге.“ (DE I, 693) Следећи корак, негација: „Ја нисам структуралиста.“ (DE I, 1164) Или чак: „Не видим, ко би могао бити већи анти-структуралиста од мене лично.“ (DE I, 145) Даље: „Ја не говорим као филозоф.“ (DE I, 1588), „Мој рад није антипсихоаналитичан.“ (DE II, 555) Па опет: „Ја никада нисам био фројдовац, никада нисам био марксиста и никада нисам био структуралиста.“ (DE II, 1254) „Ја нисам ни уметник ни научник.“ (DE II, 803) „Нисам ни филозоф ни историчар.“ (DE II, 466), „Нисам литерарни критичар.“ (DE II, 1426) „Ја себе не схватам као филозофа.“ (DE II, 861) Следи низ позитивних опредељења: „Ја сам новинар.“

⁵ „Pogovor z Rosi Braidotti“, интервјуисала Eva D. Bahovec, превео и приредио Mladen Dolar i Eva D. Bahovec, у: *Delta*, IV, 3-4, Ljubljana 1998, стр. 52.

(*DE II*, 475) „Ја сам интелектуалац.“(*DE II*, 794); па низ негативних: „Реч интелектуалац за мене је нешто туђе. Ја никада нисам срео интелектуалце.“ (*DE II*, 924)

Ако сте до сада мислили да је све само игра и да је Фуко напросто неозбиљан, можда сте у праву, али и на такав став о себи самом Фуко има спреман одговор: „Мислим да су ме донста редом или понекад у више наврата политички означили: као анархисту, левичара, отвореног или прикривеног марксисту, нихилисту, изричитог или скривеног антимарксисту, као технократу у служби голизма, као неолиберала. [...] Ниједна од тих карактеристика није сама по себи важна; све заједно, насупрот, имају смисао. И морам признати, да ми то значење прилично одговара. Истина је, да не волим да ме идентификују и забавља ме различитост судова и класификација чији сам ја објект.“ (*DE II*, 1412) Међутим, иако се чини да је све забава и игра, то није тако: „Ја сам експериментатор, а не теоретичар. [...] Експериментатор због тога, јер пишем са намером да променим самог себе и да не бих више размишљао онако као што сам до тада размишљао.“ (*DE II*, 861)

Тврдимо да сва ова изврдавања нису нешто случајно. Фуко, наиме, тражи теорију која би све те промене могла концептуализовати и налази је у теорији субјекта. Та нова теорија за којом трага Фуко, не ослања се ни на појединца, ни на сопство као такво. Појединац за Фукоа није нешто дано, него „производ одређених односа власти/моћи“ (*DE II*, 36-37) и због тога не може бити ни полазна тачка ни заклон пред влашћу. Појединац је „један од првих учинака власти“ (*DE II*, 180), а у себи не крије никакве дубине или сакривене тајне које би могли открити. Ваља напоменути да успркос томе што на крају Фуко истражује „старање о себи“, он у неком тренутку снажно одбацује *new age* или, како каже, „калифорнијски култ сопства [*self*] у коме се очекује да ћеш открити своје право сопство и да ћеш моћи да га одвојиш од онога што га отуђује“ (*Dits et écrits II*, 1221-1222).

Између реформизма и револуције

Али, да би у перспективи тражења нове теорије субјекта дошли до тога, потребне су бројне промене на нивоу концепата. Видели смо већ да је модел паноптизма Фукоа довео до кризе и на који начин Фуко покушава да изађе из ње. У том правцу, промене функције и задатка које има закон, налази се и увођење концепта биовласти или биомоћи. Овај пут је Фуко мало прецизнији: „Лекари су у 20. веку почели уводити друштво норме, а не друштво закона. Друштво сада не воде кодекси, него стално разликовање између нормалнога и анормалнога, непрекидно обнављање система нормалности“ (*DE II*, 50). Тај нови тип друштва, у коме влада норма, не значи да се смањује владавина закона (узгред речено, ради се о делимичној поправци, делимичном одступању). Напротив, биополитика као полиција (*police*) представља „нове технике које омогућавају интеграцију појединца у друштвени ентитет“ (*DE II*, 1639), нову мрежу биовласти или „сома-власти“ (*DE II*, 231), која има за предмет здравље популације и тело појединца. Због тога све те комплексне и различите праксе Фуко схвата као „управљање“ [*gouvernementalité*], које у себи садржи и институције али и сам процес процедура, тактика, стратегија, анализа, рефлексивност; укратко, целу неку тенденцију управљања. „Управљање“ тако за Фукоа постаје полазна тачка у суочавању са кризом „дисциплинског друштва“ (*DE II*, 532), кризом западњачке мисли, која се поклапа са крајем империјализма (види *DE II*, 622), криза због које је „наше доба слично крају средњег века“ (*DE II*, 913).

Све то Фукоа наводи на мисао: „ствари су се промениле, битка више није иста“ (*DE II*, 167). Три акцента те промене су битна. Прво, истраживање либерализма; друго, другачија оцена франкфуртске школе, и треће, нов став према просветитељству кроз нову интерпретацију Кантовог списа *Шта је просветитељство*. Овај трећи акценат представља другачије Фукоово виђење и схватање просветитељства од онога у време паноптизма, када је Фуко тврдио да Бенџамин није ништа друго него допуна Русоа.

Први потез, то јест увођење термина либерализма, значи све мањи акценат на појмове биомоћ и биовласт. По Фукоу, у либерализму се не ради ни о економској ни о правној теорији, него о критичкој рефлексiji управљања (*DE II*, 822). Не ради се „очито ни о идеологији ни о идеалу. Либерализам је један веома компликован облик владе и владајуће 'рационалности'." (*DE II*, 855). Један од занимљивијих потеза либерализма налази се и у његовом истицању сплета сигурности, слободе и опасности. Нема либерализма без одређене „културе опасности“, па било да се ради о готском роману, криминалним причама, или о модерним адреналинским или екстремним спортовима те о угрожености (опасности) од свих могућих врста (у то убрајамо пушење, здрав живот, масноћу, кафу без кофеина, итд).

Други потез који иде уз те промене је са једне стране доста логичан – ради се о правом, иако доста касном, Фукоовом открићу – открио је наине, да се сам бави темама, којима се је иначе бавила франкфуртска школа. Иако постоје паралеле, Фуко мора бити ту доста опрезан, да не би опет дошао у исту ситуацију као у доба увођења паноптизма. У томе га укратко речено, можда спашава неко његово убеђење, да „паралелу раду Кавајаеа, Коареа, Башлара и Кангијема можемо наћи у раду Франкфуртске школе.“ (*DE II*, 433)

Трећи потез је Фукоов нови став према просветитељству, до којег није дошао одједанпут, него су се главне линије тог његовог става полако почеле показивати већ око 1978, а касније је своје мишљење о тој теми само још више радикализовао, поготово пред његову смрт 1984, са чак две верзије текста о Канту. Поново ћемо издвојити три ствари. Прво, ако Фуко историју и традицију модерне филозофије назива „онтологија садашњости“, у коју поред Хегела, Маркса, Хајдегера, Макса Вебера и Франкфуртске школе на опште изненађење свих поставља и себе, дијагностика и онтологија садашњости ипак код Фукоа нису нешто ново. Већ 1967. он каже: „Филозофија је, наине, престала да изражава оно што вечито постоји. Она има много тежи и далеко краткотрајнији задатак –

изрећи оно, што се дешава. У тој мери би могли говорити о некаквој структуралистичкој филозофији, која би се могла дефинисати као делатност која омогућава дијагнозирање онога што постоји данас.“ (DE I, 609) Друго, ако постоје, а постоје, две варијанте текста о Канту, битна разлика између них није само у томе да је Канту додељено посебно место, то јест место прелома, него да је у другој, каснијој варијанти, револуцији додељена вредност знака (а исто важи и за *просветишештво као шакао*), који није могуће заборавити (а баш то ће у својој интелептации Кантових историјских списа касније нагласити Лиотар;⁶ (DE II, 1504). Поменули смо већ да Фуко 1976. наглашава да би задатак интелектуалца данас требало да буде успостављање или одржавање онаквог ступња жеље према револуцији, какав је владао још у 19. веку (DE II, 86). Али, док већина интелепатора наглашава како том његовом ставу касније следи његова реформистичка фаза, ми се са том оценом у потпуности не слажемо – наиме, како објаснити његово одушевљење револуцијом у Ирану 1978. Шта тера Фукоа да иде више пута у Иран и да се као дописник јавља директно са попришта догађаја? Фуко, узгред буди речено, није лош прогностичар, ни лош аналитичар, ни лош новинар. Његова је прогноза била да ће ислам као политичка сила постати проблем нашег доба (DE II, 708). Али од битног је значаја његова фасцинација кад каже: „Револуција ме је импресионалирала у свом покушају да отвори у политици димензију спиритуалности“ (DE II, 694). Фасцинантно је било видети „потпуно јединствену колективну вољу“ (DE II, 715).

Тако нас је Фукоова фасцинација политичком спиритуалношћу довела до тачке у којој заједно наступа више мотива и проблема: управљање, технике, сопство и субјекат, задатак филозофије као онтологије садашњости. *Проблематика управљања* – „то је политичка спиритуалност“ (DE II, 849), *Проблематика „онтологије садашњости“* и *Ишћање колектива* – „шта је тај 'ми'“ (DE II, 1499), „ко смо ми у

⁶ Jean-François Lyotard, *L'Enthousiasme. La critique kantienne de l'histoire*, Galilée, Paris 1986.

наше доба?" (*DE II*, 1632), како би „могли формирати неко будуће 'ми'" (*DE II*, 1413), *задатак филозофије* – „ако је задатак науке, да сазнамо оно што не видимо, онда је задатак филозофије да учини да видимо то што видимо“ (*DE II*, 541), „задатак је интелектуалца да промени мишљење људи“ (*DE II*, 1597), и на крају, *проблематика субјекта* – „интелектуални рад је трансформација сопства“ (*DE II*, 1354).

За нову теорију субјекта

Тако смо преко свих могућих Фукоових преврта и преокрета дошли до другачије и посве нове проблематике субјекта. Но, та нова теорија остаје само у нацрту. Ма како изненађујућа била Фукоова изјава којом смо почели, да је циљ његовог рада субјекат, иако је важило да су његове главне преокупације знање и моћ/власт, све до сада речено ипак показује да тематика субјекта код Фукоа није наступила одједном, те и не представља неко велико изненађење. У схватању субјекта код Фукоа би чак могли наћи и константе. Те су константе следеће: субјект није нешто дано унапред, „субјект није суверен“ (*DE I*, 817), и „субјект није супстанца или идентичан самом себи“ (*DE II*, 1537). То значи да „субјект иманеку генезу, неку формацију, субјекат има неку историју; он није нешто изворно“. А шта то значи? Фројд је без сумње пошао тим правцем, „али тек је Лакан то јасно показао, из чега и произлази његов значај.“ (*DE II*, 590)

Међутим, код Фукоа нећемо наћи неке праве разрађене теорије субјекта у смислу систематичности и јединства. Постоје нека усмерења, доста слична али понекад и противречна. Понекад се чини да је Фуко у другом и трећем тому *Историје сексуалности* преокупиран старом Грчком, јер се нада проналаску неког новог модела морала, који се не би темељио на закону за све (не би био општи, универзалан). Ако је сам придонео утиску да је потребан повратак назад, онда узалуд након тога хиљаду пута понавља да се не ради о повратку у стару Грчку, да „нема нечега, чему би се вратили“, да нам, у неку руку, „читава

антика изгледа као једна недокучива грешка" (*DE II*, 1517). Треба казати да Фуко ипак није довољно убедљив у свом уверавању да му није намера повратак предкантовском субјекту. Исто важи и за његову идеју „живота као уметничког дела" (*DE II*, 1449 у 1211) или „естетику егзистенције" (*DE II*, 1430 и 1365). Овде се Фуко налази опасно близу *new age*-а, ма колико оштро критиковао „калифорнијску културу сопства". До врхунца контроверзе долази кад Фуко почиње величати избор и игру у неким садомазохистичким праксама као творевине нових начина живота (види *DE II*, 1114), кад велича садомазохизам као лабораторију сексуалне експериментације и идеалну игру размене на месту господара и слуге, садомазохизам у праксама (*DE II*, 1150), и кад флуидност тих пракси успоређује са дворском љубављу (види *DE II*, 1562). Кад себе експонира пре свега као хомосексуалца (*DE II*, 1556), он убрзо постаје и остаје „краљ гејевске теорије", тако да га у Америци читају пре свега као геја, а не као филозофа. Све то доводи до изузетно апсурдних ситуација – док његове присталице покушавају да на све могуће начине покажу како код Фукоа постоји још пуно других ствари, неки његови академски интерпретатори, са друге стране, сасвим обзирно пребројавају колико је људи Фуко као геј успео заразити сидом, па то представља аргумент за или против његове теорије ...⁷

Наравно да постоји и другачији Фуко, онај који не увеличава експериментисања дрогом, онај код кога није једини циљ што интензивнији сексуални ужитак (*DE II*, 1353). Постоје и бројни начини на које Фуко покушава разрадити теорију субјекта. На пример, кад каже да би та теорија требало да укључи самоубиство као праксу коју би требало практиковати цео свој живот (*DE II*, 1076), да треба ту нову теорију субјекта схватити како праксу сталне борбе (*DE II*, 1176), и кад каже да је циљ интелектуалнога рада „трансформација сопства" (*DE II*, 1354). Такав Фуко тражи неко искуство које би „ишчупало субјекат самом себи и

⁷ Jon Simons, *Foucault & Political*, Routledge, London & New York 1995, стр. 11ff, 95-104.

из њега направило нешто што није више он сам, другим речима, што води ка његовом поништењу или укидању. Ради се наинме о десубјективацији“ (DE II, 862).

Сви ти противречни и контроверзни ставови које смо до сада поменули, дакле ставови према психоанализи, ставови према Марксу и бројна Фукоова самоопредељења, нису ништа друго него покушаји кретања ка ивој теорији субјекта. Фуко то јасно каже: „Ако бих морао написати књигу, у којој би саопштио оно што већ сада мислим пре него што би је почео писати, никад не бих имао храбрости написати такву књигу. Пишем зато, јер никада детаљно не знам шта да мислим о ономе, што хоћу да мислим. Из тога произлази да књига коју напишем, преображава и мене самога, а и оно што ја мислим. Свака књига преображава моје мишљење из претходне књиге. Ја сам експериментатор, а не теоретичар. [...] Експериментатор због тога, јер пишем са намером да променим самог себе и да не би више размишљао онако као што сам до тада размишљао.“ (DE II, 860-861) Иако Фуко каже да је „искуство увек фикција“ (DE II, 864), и признаје да је он сам „увек писао фикције – то не значи да су фикције за њега ван истине“ (DE II, 236). Ако у више наврата изрази жељу да његове књиге буду „tool-box“ (DE I, 1391, 1588), служе као „бомбе“ (DE II, 476), да теорија служи као „оруђе“ (DE II, 427), онда то треба разумети на следећи начин: наинме, да је теорија увек и пракса, после које ни писац ни читалац нису више исти. Због тога се Фуко увек пита, „по коју цену може субјект изрећи истину о самом себи“ (DE II, 1261), због тога га интересује Лакан као „liberatore della psicanalisi“ (DE II, 1023). Ево шта каже у својим предавањима из 1982. о херменеутици субјекта: „Чини ми се, да је оно што чини интересантно и снагу Лаканових анализа то да је Лакан био једини после Фројда, који је питање психоанализе усредредио на питање односа између субјекта и истине.“⁸ У том би смислу концептуални пар *epimeleia heautou* и *gnothi se authon* могли разумети

⁸ Michel Foucault, *L'herméneutique du sujet. Cours au Collège de France 1981-1982*. Seuil/Gallimard, Paris 2001, стр. 31.

⁹ Mladen Dolar, *Hegel in objekt*, Analecta, Ljubljana 1985, стр. 39.

као пар истине и знања из Хегелове *Феноменологије духа*.⁹ Фуко тврди да би требало ићи тим правцем: „Узмите читаву филозофију 19. века – тако рећи малтене сву: Хегела у сваком случају, Шелинга, Шопенхауера, Ничеа, Хусерла из *Кризиса европских наука и трансценденталне феноменологије* али и Хајдегера – и видећете како неки од њих свакако дисквалификују, обезвређују, критички размишљају, док други, напротив, као на пример Хегел, славе сазнање – чин сазнања – који остаје повезан са захтевима спиритуалности. У свим тим филозофијама одређена структура спиритуалности покушава повезати сазнање, чин сазнања, услове сазнања и његове учинке, са трансформацијом самог бића субјекта. Једини смисао *Феноменологије духа* налази се у томе.“¹⁰ Другим речима: „Шта је субјекат истине, субјекат који говори истину, итд.? Сам видим једино два. Видим искључиво Хајдегера и Лакана. Ја лично, то би већ морали осетити, пре покушам мислити уз помоћ Хајдегера и полазећи од Хајдегера. Али једно је сигурно, чим постављамо таква питања, ми се Лакана не можемо отарасити.“¹¹

Дошли смо до краја. Шта би онда била велика Фукоова тајна односа према психоанализи? Можда баш то да, ако хоће створити неку нову теорију субјекта, он ту не може без психоанализе, без њене теорије жеље и без њеног разумевања краја анализе као субјективне деституције. Међутим, највећа иронија је можда у томе да Фуко прво то ни у ком случају не признаје (осим у већ споменутих, малобројних приликама), друго, да нас читав његов теоретски и практички рад који се стално преокреће, преображава, који никада није на миру, који стално бежи, стално опомиње, шта је (права) жеља. Основна Лаканова дефиниција жеље налази се баш у томе да је „жеља жеља Другога“, да је жеља метонимија, ласица, која стално бежи и коју ниједан објекат не може задовољити („то није то“). Ипак све то за Фукоа или остаје тајна или остаје тајна за нас, јер је то сазнање Фуко успешно сакривао током целог свог

¹⁰ *L'herméneutique du sujet*, стр. 30.

¹¹ *Исто*, стр. 182.

рада. Ако би Фуко директно и јасно поставио питање „шта је (моја) жеља?“, онда би његов однос према психоанализи био доста другачији. Међутим, било како било – ако је Лакан за Хегела рекао да се ради о најсублимнијем хистеричу, за Фукоа би могли рећи да је са својом превртљивошћу дефинитивно најуверљивији хистерик, а у доба великих софиста, и у доба свеопштег убеђења, да је филозофији дошао крај, својим примером не само не одустаје од ње, него покушава новом теоријом субјекта оставити барем зрачак наде бољем времену.

Сажетак

Постављањем питања о тајни Фукоовог односа према психоанализи намера нам није историјско истраживање Фукоових различитих и контроверзних ставова према психоанализи, него желимо показати у каквој је тај однос (тајна тог односа) са Фукоовим филозофским пројектом као таквим, са Фукоовом интелектуалном позицијом и са његовим теоретским ставом. Тај однос, његова тајна (жеље) повезана је са крајњим Фукоовим напорима пронаћи нову теорију субјекта или бар нека основна полазишта за једну такву теорију.

Petar Klepec

THE SECRET OF FOUCAULT'S RELATIONSHIP TO PSYCHOANALYSIS

Summary

By focusing on the secret of Foucault's relationship to psychoanalysis our aim is not historical investigation of many different and sometimes quite controversial Foucault's theses on psychoanalysis, but to explore how this relationship (and its secret) is related to Foucault's philosophical project as such, to his intellectual attitude and to his theoretical stance. In our view this relationship, its secret (of desire) is linked with Foucault's efforts to invent a new theory of the subject or at least some basic starting points for such a theory.

ДРЖАВНА ТАЈНА И ТАЈНА РАТНА МАШИНА КОД ЖИЛА ДЕЛЕЗА

Игор КрШолица

„Идеја државне тајне се накнадно јавља и претпоставља присвајање ратне машине од стране државног апарата“ (МР, р. 352).¹ Покушаћу да објасним ову Делезову и Гатаријеву реченицу (преузету из фусноте *Хиљагу равни*) и да изведем неке њене консеквенце. Поново цитирам: „Идеја државне тајне се накнадно јавља и претпоставља присвајање ратне машине од стране државног апарата.“ Јасно је шта је у игри у овој реченици: ради се о проблему *претшосшављања*, те стога и *извођења*; идеја о државној тајни би могла да претпостави одређено деловање (операцију), и то деловање Делез и Гатари именују као „присвајање ратне машине од стране државног апарата“.

Уколико се осврнемо на контекст те реченице – подсећам, ради се о фусноти – шта читамо, на шта нас упућује ова фуснота? Читамо: „порекло тајне је у ратној машини, она је та која уводи тајну“ (МР, р. 352). У ове две реченице суочени смо са две тезе. Прва теза је да је порекло тајне у ратној машини, другим речима, да првобитни облик тајне упућује на ратну машину. Друга теза је да државна тајна отелотворује изведени облик тајне, или другим речима, да идеја државне тајне претпоставља првобитни облик тајне.

Прва теза изводи, дакле, статичку разлику између тајне и ратне машине и државне тајне; док друга формулише

¹ G. Deleuze & F. Guattari, *Mille plateaux*, Paris, Minuit, 1980, s. 645.

динамичко присвајање ратне машине од стране државе и промену која се подразумева у облику тајне. Видећемо да овај однос претпостављања или извођења не представља историјску тезу, нити да подразумева еволуционистичко становиште, већ проблем поставља на концептуалном нивоу и подразумева прецизну методу са циљем ослобађања апстрактних квалитативних модела који као полазиште имају конкретне случајеве. Једном речи: тајна се издиже из ратне машине, и када, преузета од стране државе, постане државном тајном, она мења облик.

Изложио бих, узгред, како стоје ствари са концептом тајне у Делезовом корпусу. За Делеза, употреба концепта тајне је двоструко предодређена, и то на два различита – мада повезана – поља: у оквиру политичког поља превасходно кроз идеју о државној тајни, као и у оквиру психоаналитичког поља². У оба ова поља, за Делеза ће бити пресудно да обезбеди средства новог разумевања тајне, и то не тако што би се задовољио да државној или психоаналитичкој тајни одузме некакву доследност, нити да дисквалификује тајну као предмет ова два поља, већ да је далеко темељније концептуално *иреквалификује*. Ето зашто је, политички, идеја државне тајне реинвестирана као оно што произилази из тајне ратне машине коју би требало да опишемо. На тај начин се концепт тајне наметнуо као непосредна тема двојници саговорника, те полазећи од двоструке немогућности мишљења тајне као што то уобичајено чине политика и психоанализа, Делез је принуђен да створи оригиналан концепт тајне.

Пре него што почнем, објаснио бих најпре значење концепта државе и ратне машине код Делеза. (1) Оно што карактерише појам ратне машине³, како је дефинисана у *Хиљаду равни*, пре свега се тиче њене оспољености у односу

² Cf. „mala prljava tajna“ /*le sale petit secret*/, *Dialogues*, Paris, Flammarion, 1996, s. 58-59 ; *Mille Plateaux*, Paris, Minuit, 1980, s. 241.

³ У дефинисању ратне машине ослонићу се на изванредан чланак који је написао Guillaume Sibertin-Blanc, „État et généalogie de la guerre : l'hypothèse de la 'machine de guerre' de Gilles Deleuze et Félix Guattari“, *Astérian*, n° 3, septembre 2005.

на организацију државног апарата. Ратна машина би могла да се препозна у изразито различитим друштвеним облицима (уметнички покрет, тајна друштва, дечја удружења, верске заједнице), и у разноврсним областима (техничким, научним, уметничким, језичким, економским, верским, итд.). Ратну машину не „представља“ нешто што за свој предмет има рат, већ оно што постаје хетерогено у односу на државни апарат. „У оквиру тог поларитета државни апарат / оспољеност држава, Делез, већ од 1973. године уводи израз ратна машина како би најавио 'непосредни политички проблем', који се тиче начина састављања група које су потребне у револуционарном деловању, који дакле не представља копију званичних облика одређене партије, који не подражава организацију државног апарата“⁴. Већ 1972. године, у предговору Гатаријеве књиге *Психоанализа и трансверзалност*, Делез супротставља две врсте група: с једне стране, централизујуће групе које наступају путем „структурализације, тотализације и унификације“, на основу модела државног апарата; док друге групе оперишу трансверзално и „[заверенички] у односу на тоталитете и хијерархије“⁵. На овај начин би се „револуционарни проблем данас, састојао у проналажењу облика спорадичних борби, који се не би нужно вратили у деспотску и бирократску организацију партије или државног апарата. Била би то ратна машина која не би обновила државни апарат“⁶. Стога, уколико се сада вратимо на нашу почетну тезу, на то да тајна води порекло из ратне машине и да идеја државне тајне подразумева присвајање ратне машине од стране државног апарата, шта тиме хоће да се каже? Дакле, каже се да је првобитно одређење тајне у оспољеном односу према идеји државне тајне, и да оно прикрива одређени револуционарни потенцијал. Другим речима, поставши државном тајном, тајна постаје

⁴ *Ишо*. Аутор се позива на Делезов текст: „Cinq propositions sur la psychanalyse“, *L'île déserte et autres textes*, Paris, Minuit, 2002, s. 389-390.

⁵ G. Deleuze, *L'île déserte et autres textes*, s. 277.

⁶ *Ишо*, стр. 362.

предметом интериоризације (поунутрења) које чини да она губи своју политичку моћ хетерогености.

(2) Видели смо оно што одређује ратну машину, али шта је то што одређује државну организацију? Ради се о „апарату заплене“, јер он спроводи заплону хетерогених снага и производи „миље поунутрења“. Другим речима, било који државни апарат приступа хомогенизацији хетерогених снага како би успоставио друштвено поље одређено као средину /миље/ поунутрења. Ради се о издигнутој јединици која централизује, хијерархизује и тотализује односе моћи и претпоставља их на друштвеном пољу. Укратко, док се са једне стране ратна машина дефинише као тип организације помереног центра у којој не постоји хијерархија, са друге стране државни апарат функционише хомогенишући хетерогене снаге и производи одређену „деспотску поунутрену јединицу“ која блокира револуционарна дешавања, или могућност чисте разлике која се рађа са ратном машином.

Проблем се састоји у томе што Делез и Гатари разликују два модела тајне, државну тајну и тајну која проистиче из ратне машине. Мада, како то они претпостављају, први модел произилази из овог другог. Намера ми је да испитам тај асиметрични однос. Улог ове анализе је трострук. Прво, потребно је указати на специфични однос државе према тајни : држава производи тајну искључиво је одржавајући у границама које первертују њену природу. Друго, потребно је разумети модалитете у складу са којима државни апарат организује опажање државне тајне: државни апарат функционише као државна тајна искључиво под условом да хијерархизује тајну у опажању, и у складу са праговима на основу којих је уређена комуникација. Треће, потребно је повезати идеју тајне са њеним револуционарним потенцијалом, који је увек спреман да минира организацију обликовану на државном апарату јер тајна вуче своје порекло из ратне машине – формално оспољење у односу на државни апарат – и у њега уводи чинилац напетости.

Доказати тезу о извођењу првобитног облика тајне састојало би се у показивању *асиметрије* тог покрета промене тајне, дословно, у томе да се прелаз из првобитног

облика у изведени облик тајне не дешава *на исти начин* као када се прелази са изведеног на првобитни облик тајне. Показати асиметрију, дакле, подразумева да је потребно показати зашто првобитни облик тајне треба да буде назван првобитним, јер је заснован на логичком захтеву који оправдава ту разлику између првобитног/ изведеног. Та разлика је уочљива тек на различитим стадијумима тајне које Делез и Гатари развијају у два пасажа „Осме“ и „Десете“ равни из *Хиљаду равни*. Започећу тако што ћу преузети њихову типологију три нивоа тајне.

Три нивоа тајне

Тајна као завршен садржај и бесконачни облик

На првом нивоу, ради се о тајни која је дефинисана као *коначни садржај* или као скривена *грађа*, која је стога и неопазива: али ви врло добро уочавате да је неопазивост тајне крајње релативна, јер иако чињенично неопажена, она је итекако видљива у праву. Другим речима, ја увек могу да сазнам неку тајну, могу да је откријем, и онда када за њу не знам. Ради се дакле о садржају чије постојање треба да прикривамо, или да га чињенично претворимо у неопажено. Подразумева се да је то и уобичајена концепција тајне: постоји нешто – неки садржај – који нам није познат, који је скривен али који бисмо могли да откријемо или да га сазнамо.

Али постоји и други ниво тајне. Тај други ниво тајне је *бесконачни облик* тајне. Шта то значи? Разумели смо оно што је коначни садржај тајне, оно што је њена грађа: то је уобичајени назив за тајну, оно што она представља. На пример, за неку тајну из детињства: за трауматизам који се десио у мом детињству. На том месту, грађа тајне не би била ништа друго него садржај трауматизма (видео сам родитеље у тренутку док су водили љубав). Када бисмо упитали „шта се десило?“, одговор би се састојао у грађи која би могла да се опише, одреди: ето то је то, то је моја тајна. Али *облик* тајне, шта значи *облик* тајне?

Ево једног примера. Једна влада одлучи да одређене

информације класификује као „top secret“. Бушова администрација захтева да се као тајна сачува стварни мотив ирачког рата: није био циљ успостављање демократије у Ираку већ да се пре свега очува контрола над резервама нафте. Могли бисмо ипак рећи да у овом случају није пресудан садржај већ облик тајне, односно, да је важна чињеница да постоји одређена тајна. Тајна чак не мора ни да има неки конкретни садржај (одређену тајну информацију) већ „напросто“ само облик (тајна више није одређени садржај већ сам облик који раздваја државни апарат од грађана). Оно што је значајно од тог тренутка када тајна има само облик јесте забрана која се надвија над тајном те тиме омогућава нагомилавање моћи. Ова анализа се придружује једној паралелној анализи, једном чланку посвећеном политичкој теорији тајне⁷ у коме Jean-Pierre Chrétien-Goni развија сличну идеју:

„Комуникативни садржај коначно је изгубио на значају како би утемељио тајну; сам по себи он постаје чист чин одвајања и то не људи у односу на суверена, већ у односу на садржаје информације. *Небитно је о чему се ради, оно што је важно јесте да постоји тајна*, да постоји операција моћи у односу на садржаје информације. 'Оно што је пре свега тајно, јесте сазнање о томе шта јесте тајна и шта она није.' *Може се десити да је садржај који би требало да буде откритивен сасвим безначајан.*“⁸

Он потом наводи Хегела, који у тексту „Дух хришћанства и његова судбина“, каже „како се Помпеј крајње зачудио када се приближио срцу храма, средишту обожавања [Јевреја, где се надао да ће уочити биће за које се претпоставља да је предмет њиховог дивљења]; ушавши у тајно скровиште изневерио је сва своја очекивања, јер је то биће открио у виду празног простора“⁹.

⁷ J.P. Chrétien-Goni, „*Institutio arcanae. Théorie de l'institution du secret et fondement de la politique*“, C. LAZZERI & D. REYNIÉ (dir.), *Le pouvoir de la raison d'État*, Paris, PUF, 1992.

⁸ J.P. Chrétien-Goni, s. 152-153.

То је дакле пример прелаза коначног садржаја тајне у бесконачни облик уз помоћ кога се открива служба државне тајне. Служба/функција тајне је у много мањој мери тек просто скривање садржаја него што је произвођење и обнављање државне моћи која се на тај начин отелотворује. У ствари, како што то каже Chrétien-Goni, оно што преостаје више није грађа тајне већ чињеница да тајне уопште има, јер она *Представља јемство најомилавања моћи, или усамљивање суверена-деспота*, кога Делез и Гатари називају „сивом емиенцијом“ (MP, p. 356).

Али, то нас неће навести да поверујемо да је државна тајна пре на страни облика тајне, него на страни њеног садржаја. Рећи ћемо радије да она игра на две табле: јер, извесно је, државна тајна се заиста тиче неких тајних садржаја (поверљивих досијеа, досијеа војне тајне, на пример). У исто време, државна тајна се не мери само на основу свога садржаја (ове или оне информације), већ и на основу облика који обезбеђује централизацију, изолацију и концентрацију државних моћи. Државна тајна, дакле, обухвата ова два нивоа тајне: увек постоје тајни садржаји, али они који могу да се превазиђу у свом облику – у том случају је тајна информација сама по себи мање важна од њеног постојања; мада, на супрот томе, сам облик тајне је недовољан да би постојала државна тајна, јер је ипак потребно да постоји нешто тајно како би оно могло да произведе неки стварни учинак.

Тајна као покретна линија

Пређимо сада на трећи ниво, где не постоји ни грађа, нити облик, већ чиста *покретна линија*. „На том месту тајна достиже последњи стадијум: њен садржај је молекуларизован, за време док јој се облик разграђује како би постао чиста покретна линија, њен садржај постаје молекуларан.“ (MP, p. 355) Не ради се само о грађи која се разлаже, већ је и облик доведен у питање. У прва два стадијума је тајну увек могуће открити или издати – било

⁹ Исто, стр. 153.

да се ради о садржају који може да буде описан, или о празном облику (средиште јеврејског храма). Насупрот томе, када она достигне трећи стадијум, више нема ничега што би било тајно: „ту ми више немамо ништа тајно“, пише Делез, „више нема ничега што се крије. Ми постајемо тајном, скривамо се чак и онда када било шта што радимо, радимо у сред дана и обасјани светлошћу.“ (D, p. 58).

Видели смо да државна тајна подразумева и операцију одузимања¹⁰. Али, са ове тачке гледишта, свакако није у питању да се тајна мисли путем одузимања, скривања или маске. Делез и Гатари то јасно назначују у низу формулација: „Неки би могли да говоре, да ништа не скривају, да не лажу: они су тајновити у транспарентности, непробојни као вода, уистину неразумљиви, док неки други имају увек неку тајну која процури, без обзира што је обезбеде иза дебелог зида или је издижу до бесконачног облика.“ (MP, p. 356). „Ништа више немамо да скривамо и зато не можемо ни да будемо ухваћени“ (MP, 241). Из ове разлике произилазе два начина на основу којих би могла да се разматра идеја транспарентности. Понекад транспарентност упућује на обзнањивање одређеног чина. Она тада обележава оно што је опазиво у чињеницама и унутар права, док се државна тајна одређује путем скривања, и у односу на ту транспарентност коју онда на исти начин замрачује. И управо се на њу и позивају противници државне тајне која би требало да оспорава настојање за транспарентношћу деловања државе, или настојања за обзнањивањем тих чинова. Понекад се – а то би овде био случај, на трећем стадијуму тајне – транспарентност заснива на ономе што је неопазиво унутар права, и дакле, *испод разлике између онога што јесте и што није јавно*. Била би то онда тајна ратне машине која стога нема шта да скрива и не прибегава скривањима, већ је транспарентна и непробојна попут

¹⁰ Хана Арент је у тексту „Истина и поличко“ написала да „било која влада мора да класификује одређене информације, да их изузме из јавности, и да се онај који открије такве аутентичне тајне увек сматра издајником“. Н. Арендт, „Vérité et politique“, *La crise de la culture*, Paris, Gallimard, 1972, s. 300. (Подвукао И.К.).

воде. Укратко, у првом случају транспарентност одређује могућност опажања док је у другом доводи до крајних граница.

Била би грешка веровати да у ова три стадијума тајне имамо посла са одређеном статичком типологијом, или са трима независним и неповезаним одређењима тајне. Могли бисмо да упамтимо две ствари. Прва је да постоји динамика тајне, неодвојива у односу на њена одређења : динамику чини прелаз са једног на други, а потом на трећи стадијум тајне и обрнуто. И видећемо да се ради о њеној *суштинској повезаности са тајном*, да тај однос подразумева *лоџички примат шрећеи стадијума у односу на преостала два*. Друго, могли бисмо да запамтимо да ова типологија подразумева диференцијалну методу. Надахнута Бергсоном, диференцијална метода се не би састојала у потрази са пореклом феномена (на пример, пореклом тајне), већ би „обрађивала уређења, заправо, одређивала *диференцијалне црпе* на основу којих би се видело да неки елемент формално припада, или не припада, одређеном уређењу". (МР, р. 500) Од тог тренутка, није више питање да ли тајна вуче своје порекло из ратне машине или из државног апарата – чак и ако уводно питање изгледа као да на то упућује. Много је већи проблем да се одреди на који *квалификујући модел* упућује овај или онај стадијум тајне: да ли упућује на модел ратне машине или на онај државног апарата. На тај начин, типологија тајне обухвата истовремено једну динамику и једну диференцијалну методу.

Динамика тајне и диференцијална метода

Двострука лоџика Шајне:

урушавање-удвајање и ширење-ушицај

„Динамиком“ тајне називам покрет који надахњује садржај тајне, који је с једне стране молекуларизује на рачун њеног облика, и разлаже је у чисту покретну линију – и наспрот томе, покрет који своди покретну линију на бесконачни облик како би је поново вратио у коначни садржај. Управо је та динамика асиметрична, јер изискује једно првобитно

и друго изведено стање тајне. Овде ћу се ослонити на чланак Chrétien-Goni-ја о институцији тајне,¹¹ који сам већ поменуо. Сâм Chrétien-Goni се ослања на књигу о тајни *Маса и моћ* (*Masse und Macht*) Елијаса Канетија и потврђује у чланку да је могуће описати деловање тајне у складу са две логике. О којим се логикама ту ради? С једне стране се ради о логици урушавања, чија је крајња фигура заборав заорава, док се на другој страни ради о логици ширења, са крајњом фигуром јавне тајне.

У *логици урушавања*, поседник тајне је увлачи у најдубље поноре свога бића, до те мере да је и сâм заборавља, заборављајући је на тај начин и за другога. Тајна као да је прогутана: урушавање тако обележава заборав за којим следи заборав заорава. Канети нас подсећа на пример Филипа Марија, миланског војводе из XV века и пише: „добија се утисак да он жели да задржи тајну само за себе [...] осећа да га привлачи облик тајне која се штити у унутрашњој тами његовога тела [...]; у самом забораву“¹². На делу је фигура суверена која је у потпуности непробојна: непробојна је јер и не постоји више оно у шта би могло да се продре.

Код Канетија, међутим, не наилазимо на *логику ширења*, мада он допушта да тајна у себи прикрива неку дељиву или расточиву моћ. Начин ширења, који се на исто тако специфичан начин односи на тајну – ради се о „затвореном ширењу“, по речима Chrétien-Goni-ја – спроводи се путем забрављивања заклетве: тајна се открива како је више не бисмо поновили. Ето зашто, супротно од поверења, издаја као кршење заклетве представља њено нераздвојиво наличје. И тајна постоји само у мери у којој постоји и издаја, или откриће; све до тренутка када се тајна истопа у јавном простору, и истим покретом истопа сâм јавни простор јер више ничега нема што би могло да га ограничи: ничега више нема тајног што би могло да се супростави објављивању.

¹¹ J.P. Chrétien-Goni, „*Institutio arcanæ. Théorie de l'institution du secret et fondement de la politique*“, C. LAZZERI & D. REYNIÉ (ur.), *Le pouvoir de la raison d'État*, Paris, PUF, 1992.

¹² E. Canetti, *Masse et puissance*, Paris, Gallimard, 1966, s. 311-312.

Две логике, унутрашњег урушавања и оспољеног ширења, обележавају у својим крајњим фигурама тачку у којој се унутрашње и спољашње спајају, у којој једна логика прелази у другу и обрнуто: унутрашњост као најудаљенији простор (заборав заборав, потпуни заборав) и спољашњост као најближи простор (јавна тајна где више ништа није јавно), међутим обе остају притом недоступне, и то у *Праву* недоступне. Ето зашто „[логика ширења] може да изгледа да је у супротности у односу на садржај појма тајне, али то је истина само у случају да она представља, у крајњем случају, чисто ширење; приметимо узгред да је, коначно, и друга логика исто тако у противречности у односу на сâму идеју тајне: гутање тајне представља по себи тренутно поништавање тајне коју би требало сачувати. *Било да је разграђена у себи или да је разграђена у свима, и једна и друга логика представљају две ограничене перспективе.* Ето зашто може и да се каже да је тајна уграђена у систем у коме се ове две логике комбинују.“¹³

Доведене до крајњих граница, ове две логике делују као да су у противречности са идејом тајне пошто и теже њеном разлагању. Па ипак, оне су у противречности у односу на тајну искључиво ако је тајна одређена на основу свог садржаја или облика – односно на основу неке чврсте унутрашњости. Доведене до крајњих граница, две логике пре свега откривају тачку у којој тајна достиже своје првобитно стање течне покретне линије, када се она више не односи на нешто – на неки одређени садржај или чисти облик – већ је разграђена у чистој оспољености, у чистом постајању које нас упућује на ратну машину. Такво трансформисање тајне описује промену модела, дословно, прелаз модела из поунутреног облика – завршеног садржаја или бесконачног облика – упућујући на државни апарат, на модел у оспољеној средини, мобилишући елементе ратне машине (не постоје више ни облици ни тајни садржаји, већ постоји само чиста линија промене, постајање које се не позива на било које биће).

¹³ J.P. Chrétien-Goni, s. 149. (Подвукао И.К.)...

Диференцијална мешога

Типологија тајне обухвата диференцијалну методу конструкције два модела. Делез и Гатари не формулишу историјску тезу потврђујући да тајна своје *порекло* вуче из ратне машине. Они пре свега преводе концептуално настојање. Ово концептуално настојање упућује на обликовање концепта ратне машине, дословно, од формалног оспољавања одређених стварних процеса до модела централизованог и хијерархизованог државног апарата. Делез и Гатари приступају систематизацији хипотезе на два начина: једна систематизација је аналитичка (јер се бави разликом између ратне машине и државног апарата), док је друга синтетичућа (јер описује присвајање ратне машине од стране државног апарата). Оно што је за нас овде значајно јесте да синтетичућа серија открива *асиметрију* односа два апстрактна модела (јер нису истоврсни): начин на основу кога државни апарат присваја ратну машину, и начин на основу кога ратна машина може да произведе државни апарат¹⁴. Другим речима, покрет на основу кога државни апарат преузима и институционализује револуционарно деловање није у симетрији са покретом на основу кога једна револуционарна група производи накнадно централизовану и хијерархизовану организацију засновану на моделу државног апарата. Прва операција описује модалитет на основу кога државни апарат успоставља и обнавља своју конкретну административну моћ контроле и репресије друштвеног поља, док друга описује тачку у којој се ратна машина претвара у државни апарат и, дакле, губи формалну оспољеност која ју је одредила.

Асиметрија овог односа представља предуслов интелигибилности почетног одређења: „Идеја државне тајне се

¹⁴ На тај начин, с тачке гледишта номологије, Делез и Гатари пишу да „један такав облик оспољености за мишљење свакако није у симетрији у односу на облик поунутрења. Строго узевши, симетрија би постојала искључиво између полова или различитих исходишта поунутрења. Али облик оспољена мишљења [...] никако не представља иеку *другу слику* која би се супротставила слици државног апарата. Насупрот томе, ради се о сили која уништава слику и њене копије.“ (МР, s. 467).

накнадно јавља и претпоставља присвајање ратне машине од стране државног апарата" (МР, р. 352). Она нам дозвољава да разумемо да се не ради о историјској тези већ о концептуалном становишту које је, на бергсоновски начин, постављено на асиметрији два квалитативна модела. Укратко – понављам то – реченица Делеза и Гатарија о тајни у мањој мери формулише тезу о историјском пореклу тајне колико формулише и тезу о оспољености и логичкој премоћи трећег стања тајне у односу на остала два стања.

Хтео бих сада кратко да објасним зашто од три стања тајне (свршени садржај, бесконачни облик и чиста покретна линија), Делез и Гатари потврђују концептуалну премоћ и оспољеност трећег стања. Зашто, у ствари, може да се каже да треће стање садржи иманентни крај динамике тајне, као што је то већ наговестио пасус о граници логика урушавања и логика ширења? Навешћу реченицу из *Хиљагу равни*: „Тајна је дефинисана као садржај који је сакрио свој облик на рачун простог садржитеља, она је неодвојива у односу на два покрета који би могли случајно да прекину њено трајање или да је издају, мада ти покрети *суштински* представљају део ње: нешто мора да исцури из кутије уколико је она пробијена или полуотворена.“ (МР, р. 352) Та динамика је суштинска јер је неодвојива, рекли смо, од тајне као садржаја и као облика, у мери у којој не постоји тајна која не би могла да буде обелодањена или издана. Логички захтев за премоћ трећег облика тајне произилази из овог суштинског односа. Уколико бисмо дефинисали тајну пошавши од њеног поунутреног облика (коначног садржаја или бесконачног облика) не бисмо могли да разумемо зашто је она суштински покренута на основу тих покрета (урушавање и ширење) који над њом не делују као случајности. Да би се мислила *инхерентна* динамика тајне, требало би установити – управо то и представља концептуални захтев – премоћ њеног трећег стања у односу на преостала два, на месту на коме тајна достиже потпуну транспарентност и подразумева мобилизацију једног другог апстрактног модела, ратне машине. Формулисаћу ово још директније: како би се објаснило зашто суштински може да буде издана, зашто увек може да буде спозната, требало би

најпре одредити тајну као покрет разградње, као издају.

Али стварни интерес ове концептуалне предности није у толикој мери извесна онтолошка хијерархија коју он подразумева колико је то формална оспољеност два апстрактна модела које покреће. Ова оспољеност припада ратној машини и државном апарату. Како би доказали ту оспољеност, Делез и Гатари, упућују на политичке праксе које у мањој мери циљају на задобијање државне моћи или на конструкцију једног државног апарата, колико теже да извреднују хетерогену моћ било ког државног апарата као таквог, односно, моћ промене или метаморфозе произашлу из ратне машине. Шекспиров Ричард Трећи је у том смислу Делезов омиљени пример. Делез се позива на разлику између државног апарата и ратне машине како би у Шекспировој драматругији супротставно две врсте краља: државничкој лози „добрих краљева“ он супротставља лик Ричарда Трећег:

„Исто тако бисмо могли да се присетимо Шекспирових краљева: чак ни насиље, убиства и перверзије не спречавају државничку лозу да обликује 'добре краљеве'; али провлачи се ту један онеспокојавајући лик, Ричард Трећи, који на самом почетку најављује своју намеру да поново створи ратну машину и да на тај начин наметне своју лозу (изопачену, лукаву и издајничку; он се позива на 'тајни циљ', на нешто сасвим другачије од освајања државне власти [...]). (MP, p. 438).“

Или на још једном месту:

„Ричард Трећи, пакосник, лукавац, коме је идеал да све изда [...]. Разлика у односу на остале Шекспирове историјске драме: краљеви који varaју како би се домогли власти, убице ипак постају добри краљеви. Јер су државници. Ричард Трећи долази издалека : његове намере [...] не произилазе из државног апарата већ из ратне машине. [...] Од самога почетка он то и каже, када говори о тајном пројекту који бесконачно превазилази освајање власти. (MP, p. 158).“

Али, не можемо се задовољити статичком разликом између ратне машине и државног апарата, између ратника и државника, како бисмо на основу тога закључили да постоји формална оспољеност. Ради се о мишљењу које треба да крене од апстрактне разлике између два модела, од њихових конкретних и актуелних међуделовања, као и од напетости која их супротставља. У том смислу, Делез и Гатари пишу, готово у облику упозорења:

„Држава јесте суверенитет. Али суверенитет влада само над оним што је у стању да интериоризује (поунутри) што је у стању да местимично присвоји. [...] Облик-држава, као облик поунутрења, има склоност да се обнавља, идентично у односу на самога себе уз помоћ својих варијација [...]. Али облик оспољења ратне машине чини да она постоји само у сопственим метаморфозама [...] које држава може да присвоји тек успутно. Оспољеност и поунутреност у једном *непрестаном интешрактивном пољу* не треба мислити кроз појмове независности, већ кроз коегзистенцију и конкуренцију ратних машина у непрестаној метаморфози и идентичних државних апарата. (MP, pp. 445-446).“

Неколико ствари бисмо могли да запамтимо из овог упозорења. Најпре, начело интеракције (међусобног деловања) или коегзистенције која упућује на поменути диференцијалну методу: ослобађање од апстрактних модела, идеалних и типских врста, које функционишу као полови у анализи конкретног случаја. На пример, у једној истој групи авангардних уметника разликоваће се линија хијерархизације (оних који теже моделу државног апарата) и линија креације и промене (која упућује на ратну машину). Надаље, могли бисмо да очувамо суштински однос који сваки облик-држава спроводи, и то као облик поунутрења, са својим споља.¹⁵ Успостављање и обнављање овог облика зависи од његове способности да мења и хомогенизује хетерогене снаге споља које та способност подразумева. Укратко, држава као еминентна суверена јединица влада само над оним што је у стању да поунутри, обједини, централизује или хијерархизује. Другим речима,

њена власт је у стању непрестане напетости у односу на могућност револуционарне мутације ратне машине. Јер тајна ратне машине има изванредну могућност мутације у односу на оно што је држава у стању да поунутри. Хтео бих сада да испитам ту напетост између два пола тајне.

Државна тајна и издаја

Најпре смо видели да трострука типологија тајне упућује на два модела, са једне стране на државни апарат и са друге на ратну машину. Исто тако смо видели да се интерес типологије није зауставио само на статичкој разлици коју је обухватио. Подједнако је – пре свега – почивао на асиметричном динамичком односу коју је та типологија обрадила на основу различитих фигура тајне. Коначно, асиметрични однос два модела – ратне машине и државног апарата – дозвољава теоризацију њихове конкретне интеракције која би требало да обезбеди елементе промишљања односа према тајни државног апарата и према ратној машини. Желео бих да проблематизујем ту интеракцију на два нивоа. На првом месту путем *организације опажајности*: док ратна машина проналази одређену тајну у својој невидљивости, државни апарат организује опажајност тајне, без обзира што се моћ те организације нужно суочава са својом сопственом границом: са издајом. На другом месту, хтео бих да покажем да *издаја представља хоризонт тајне*: јер она описује оно што суштински превазилази државну тајну, јер фигурира као елемент који није тотализујући, док ратна машина производи тајну као своју специфичну операцију.

¹⁵ Овај однос Делез и Гатари наглашавају у „Деветој равни“ („Микрополитика и расцепкавање“) када анализирају центре моћи. На тај начин развијају три аспекта анализе центра моћи: њену зону моћи, њену зону неподељивости и зону *немоћи*. Зона немоћи упућује на ток „који не може да се промени, који не може да се контролише нити да се одреди“ – додају они – у складу са начелом иманенције – „сваки центар моћи из дна своје немоћи увек извлачи своју моћ“. (MP, s. 276).

*Организација опажајности Шајне
од сШране државног апарата*

Видели смо да државна тајна делује путем одузимања: она одузима од опажаја или од јавног знања о било којој чињеници. И да тајна постоји само уколико постоји могућност да она може да буде обелодањена. На основу тога, држава не укида јавну опажајност Шајне већ је организује. Док ратна машина настоји да допринесе неопажаности тајне, државни апарат уређује њену опажајност између два прага неопажаности: између тајне која је премало позната (у себи већ разложена) и тајне која је превише позната (у свима разложена). Државна тајна упућује на два повезана прага опажања. Преузимајући елементе анализе из *Дијалога* и из *Хиљаду равни*, могли бисмо да развијемо више различитих прагова који се шире из једног центра.¹⁶ Пре свега суверена, врхунског чувара државне тајне: он је Центар, Владар који око себе ствара празан простор (у складу са логиком урушавања, као у случају Стаљина) али који је исто тако окружен дворском свитом повереника и посвећеника; потом, управо та свита има приступ тајни, што одговара елементима који припадају Храму или Палати, са својим свештеницима и својим бирократама; затим, постоје чувари тајне који немају нужно и сами приступа тајни; коначно, постоје и они који немају приступ тајни, који се налазе на спољним круговима, све до издајника који открива тајну и који тиме прекида хомогеност система, дестабилише организацију државне тајне која је дефинисана у концентричним круговима. Унутрашња организација опажања почива, по Делезу, на поретку варалице, и он га супротставља поретку издаје. Док варалица упућује на освајање власти или на конституисање државног апарата, док варалица барата са тајном само да би обновила или освојила државну моћ, издаја пак уводи одређени коефицијент промене у структури успостављене моћи. „Издајник је у свету владајућих значења и успостављеног поретка сасвим

¹⁶ Cf. *Dialogues*, 1996, s. 128; *Mille plateaux*, „Sur quelques régimes de signes“, s. 146.

различит у односу на варалицу: варалици је намера да присваја одређена обележја, или да осваја неку територију, или чак да успоставља нови поредак" (D, p. 53).

Издаја као хоризонт Шajне

Завршићу тако што ћу покушати да покажем – ослањајући се на анализе Делеза и Гатарија – да је издаја хоризонт тајне. Јер је управо статус издаје оно што на неки начин супроставља државну тајну у односу на тајну ратне машине. Могло би се рећи – заједно са Делезом и Гатаријем – да државна тајна, по својој природи, омогућава издају како би је још боље искључила. Насупрот томе, ратна машина суштински утиче на издају и на тај начин уводи могућност уништења државног апарата.

Зашто државна тајна суштински има део који је везан са издају? Одговор почива и у врсти тајне какву представља државна тајна, дословно у њеном облику поунутрења. Издати државну тајну, јесте оспољити тајну, скинути маску, отворити кутију, пробити тајну. А издаја државне тајне представља „велеиздају“ јер издајући садржај тајне она издаје – у смислу у коме она открива – само функционисање централизоване и концентрисане државне моћи. Од тог тренутка, издаја се налази у двосмисленом положају: истовремено је неизбежна и неподношљива. Неизбежна је, јер је у структури државне тајне заветовано да она буде издана. Неподношљива је, јер је учинак моћи тајне уништен оног тренутка када је тајна издана. Те се тако и сама издаја удваја, уколико следимо анализу коју су предузели Делез и Гатари у вези са два покајничка овна предводника из *Шарол завеша*. Са једне стране, постоји издаја која преостаје унутар функционисања државе као нечега што је подноси: она је, дакле, нешто попут „првог корака пред искључењем“. (MP, p 146) То је фигура првог овна покајника, жртвованог овна, који обележава и домет суверене моћи на месту на коме је издајник поданик државне моћи као неко ко је оспорава те је стога од ње и кажњен. Али би, с друге стране, издаја могла да достигне неподношљив праг раван државној моћи: она тада више не

отелотворује само границу коју подноси облик-држава, већ и праг који превазилази њену могућност поунутрења, те је држава стога у обавези да је искључи обележивши је као негативну, како би тиме отклонила сопствено уништење. То је фигура другог овна покајника, овна предводника, који је прогнан у пустињу као онај који у себи носи све што је најгоре. Уколико први облик издаје још увек сам по себи није негативан, јер не превазилази државну моћ, други је нужно обележен негативно, „осушен као оно што превазилази [њену] моћ“. (MP, p. 147) Ради се о „линији пребега једног система, која би требало да буде прецртана, искључена, обележена са негативним знаком, на чијем месту се налази нека врста овна предводника, обрнуте слике владара, а чија је улога да с времена на време у себе покупи све оно што прети или прља функционисање машине.“ (D, p. 128) Ован предводник је исто тако комуниста у време „лова на вештице“ односно дисидент у доба стаљинистичког поретка. Данас би то могао да буде ма који човек – терориста – увек у стању да прети миру терора, светској безбедности.

Међутим, управо је *неЛашивна* издаја оно што у себи подразумева ратна машина, и што прима позитивно обележје у свом семиотичком поретку. Отелотворена тајна у ратној машини ослобађа издајника од његове негативне зависности у односу на државни систем. Она је на тај начин наводи на трансформацију, јер издајник више није описан као изопштен из система већ он представља функцију која нужно чини да се од тог истог система бежи: он више не представља хомогенишућу моћ система, већ, насупротив томе, представља позитивну моћ која производи различитост и промену. Ратна машина све издаје јер разлаже било који садржај и било који облик. Зато и кажемо да она суштински функционише као издаја и приписујемо јој, од сад па надаље, позитиван статус. Државни деспотски поредак је већ „уцртао једну линију пребега [...]; а да је управо та линија чинила да перспектива има негативну вредност, и учинила да предводник побегне. Рећи ћемо сада да та линија прима на себе позитивни знак, да је она у ствари заузета и да је праћена“. (MP, p. 152) Сетимо се

случаја Ричарда Трећег: уколико тајне завере, лукавства и стратегије „добрих краљева“ производе државне тајне, „тајна намера“ Ричарда Трећег нема ништа од државне тајне, већ је у прилици да све издаје: функционисање власти, хијерархију и однос према женама (на пример његов однос према леди Ани); у том смислу, он прави ратну машину пре него што покреће државни апарат и што је његово деловање тајно. „Ричард Трећи не жели напосто власт, он жели издају. Он не жели да освоји државу, већ подешеност ратне машине.“ (D, p. 53) Пошто се постојање издајника подразумева у ратној машини, он може да се појави у било ком тренутку у систему тајне. Од тог тренутка, фигура издајника, другим речима, могућност да се избегне из система више није случајна или неизвесна, већ апсолутно нужна у самом систему тајне пошто је он и претпоставља. Издаја на тај начин прикрива револуционарну моћ која уводи линију пребега у било коју организацију моћи која је обликована на основу државног апарата. Она представља прекорачење, не-тоталишући елемент државног апарата. На тај начин, требало би рећи да било које деловање које спроводи ратна машина, које се отвара ка револуционарним потенцијалима, да оно отелотворује неки облик издаје, односно да оно скида маске, пробија и отвара кутије, разграђује хијерархије, чини да централизовани системи пуцају, али не са циљем да производе неки други систем, да обнављају државни апарат, иако, увек постоји ризик да се то и догоди.

Сажетак

Текст проналази своје полазиште у једној белешци из *Хиљагу равни*, где Делез и Гатари указују на идеју да тајна своје порекло не налази у државном апарату већ у „ратној машини“, уништавајући једним ударцем привидну хомогеност између тајне и државног апарата.

Ова теза произилази из логичке нужности на основу које тајну не треба више одређивати, полазећи од становишта да се ради о скривеном садржају (увек видљивом у праву). Представљање тог логичког настојања, чији је улог овде трострук, дозволиће одређивање једног првобитног облика и једног изведеног облика тајне:

- 1) Указујући на специфични однос државе према тајни : држава производи тајну одржавајући је искључиво у границама које первертују њену природу;
- 2) Разумевајући модалитете на основу којих државни апарат организује опажање државне тајне јер државни апарат функционише као државна тајна искључиво под условом да је и хијерархизован управо путем опажања, у складу са праговима на којима је уређена комуникација;
- 3) Повезујући идеју тајне са њеним револуционарним потенцијалом, увек спремним да минира организацију државног апарата : јер тајна вуче своје порекло из ратне машине – која је формално изван државног апарата – и у њега уводи чинилац напетости.

Igor Krtolica

SECRET D'ÉTAT ET MACHINE DE GUERRE
SECRÈTE CHEZ GILLES DELEUZE

Résumé

Cet article trouve son point départ dans une note de Mille plateaux, où Deleuze et Guattari suggèrent l'idée que le secret ne trouve pas son origine dans un appareil d'État mais dans la « machine de guerre », ruinant du même coup l'apparente homogénéité entre le secret et l'appareil d'État.

Cette thèse découle de la nécessité logique de ne plus définir le secret à partir de la position d'un contenu caché (toujours perceptible en droit). L'exposition de cette exigence logique permettra d'assigner une forme primitive et une forme dérivée du secret, dont l'enjeu est ici triple : (1) montrer le rapport spécifique de l'Etat au secret : l'Etat ne produit du secret qu'en le maintenant dans des limites qui pervertissent sa nature ; (2) appréhender les modalités selon lesquelles l'appareil d'Etat organise la perception du secret d'Etat : l'appareil d'Etat ne fonctionne au secret d'Etat qu'à condition d'en hiérarchiser précisément la perception, selon des seuils dont la communication est réglée ; (3) connecter l'idée de secret à sa potentialité révolutionnaire, toujours susceptible de miner l'organisation d'un appareil d'Etat : parce que le secret a son origine dans la machine de guerre – qui est formellement extérieure à l'appareil d'Etat – et il introduit dans celui-ci un facteur de tension.

Парадокси легитимисања

ТАЈНА ЈАВНОГ ИДИОТА

Алвар Лошонц

Хегелова много пута цитирана и позната тврдња да тајна Египћана остаје тајна и за њих саме стоји у једном одређеном историјском контексту, наиме, у контексту жустрог европског бављења Египтом у XVIII веку и у светлу теолошко-политичке традиције. Јан Асман, један од најзначајнијих египтолога данашњице, који је детаљно и маестрално студирао поменуту расправу,¹ сматрао је да су се у истом веку управо поводом европског одношења према Египту искристалисала два робусна става.

Први став (који има одјека код Гетеа, нпр.) упућује на старо (и гностичко и херметичко) разумевање једне религије саздане у тајни по којој се истина увек исказује као тајна; истина се појављује у терминима тајне, њена се завеса са хиљаду набора навлачи у свест и застире је. Оно највише и најизврсније је неизрециво. Истина се по томе приказује тек у криптограмима, енигматичним облицима, алегоричним формама, ребусима који се не могу одгонетнути од стране пука. Истина истовремено подразумева скривање, али њена економија подразумева и индиректно остављање трагова који су разасути по свету. Она упућује на један слој оних који су предодређени да чувају истину као тајну,

¹ J. Assman, *Moses der Ägypter. Entzifferung einer Gedächtnisspur*, München, Wien, 1998. Наравно, тајна увек има неку врсту „религиозне“ конотације: тајно име YNWH које нико не може да изговори, тајно лице Бога, мистерија страха, мистерија чуда...

те развијају посебну одговорност према тајни. Жариште моћи се одржава у тами, те се може говорити о вечитој тами моћи која мора бити одуховљена. Тајна фигурира као мистични омотач политике. Тиме се уздиже једна *расцепљена религија* која повлачи линију раздвајања између општег знања, доступног и обавезног за све, и посебног знања специфичних, изабраних људи које се не излаже погледу пука. А тајна увек означава сепарацију, одвојеност (*se cernere*), асиметрију разликовања тајне од не-тајне. Она је део историје скривања истине.

Друи став (Варбуртон, Шилер, Рајнхолд), који ће до извесног момента представљати предмет даљих разматрања, не упућује на расцепљену религију као на основу табуираног знања, него предочава бинарну опозицију између *тајне* и *јавности*. Рачуна се на постојање удвојене религијске сцене, тачније на контрастивно-истовремено постојање једне религије и једне *контра*-религије. Овде није реч о томе да је оно истинито скривено иза идола конвенционалне свести; тајна овде заправо спашава поредак од претеране напетости, од експлозивних испољавања, јер омогућава да религија и контрарелигија коегзистирају, без насилних међусобних насртаја. Но услов функционисања таквог поретка је да се оно мистериозно скрива од јавности, јер би његов излазак на површину разорио сам поредак.

То што су Рајнхолд и Шилер били повезани са тајним друштвима и проповедали филозофског бога већ би дало довољно основа за отварање даљих перспектива поводом релације јавности и тајне, која је толико одређујућа за наше разумевање политике. Но, засада ћемо само констатовати да разумевање политике тајне, или политике као тајне, поседује старе корене. Теза да су политички императиви у спрези са теолошким нагласцима сеже у далеку прошлост. Политика тајне се уопште не коси са традицијом, заправо, дубоко је уткана у традицију политичке теологије. Предочиба да ће грешници бити изложени заслуженој казни на другом свету није само иманентно-религијска представа, него се удомљује и у политичком поретку, јер производи ефекат кохеренције државе. А у Новом веку, барем од Ђ. Вика и од његове теорије *corsi e ricorsi*, уобличава се мисао да религија

може испољавати позитивно дејство за политички поредак тек уколико њени функционални и фиктивни аспекти остају невидљиви, сачувани од присвајања. А то значи да одређени облик тајне нужно пребива у политичком поретку. Цена одржавања политичког поретка јесте постојање тајне у његовом средишту.

Наравно, реч је о религиозним темељима власти који се утискују у друштвене односе и који их одржавају као целину. Но, не ради се о томе да су носиоци моћи у таквом поретку искључени из могућности располагања истином. О последњим стварима се, како то добро знамо, не може непосредно говорити. И то што је тајна неизоставни хоризонт политичког поретка је израз чињенице да се мора практиковати одређено сакривање/скривање истине, јер би посредовање застрашујуће истине подривало друштво. Харизма оног тајног је увек и веровање у ауторитет тајне. Како би се данас то објашњавало, *нормализација* тајне је перформативни ефекат субјеката који верују у тајну. Али, одмах ваља рећи да се оваква пракса *не може* изједначити са пројекцијом нестанка тајне *à la* Бернар Фонтенел (Bernard Fontenelle), наиме, са претпоставком да је конститутивна димензија политичке тајне да, заправо, и нема тајне, а да се представници власти приказују у настојању да спречавају продирање погледа који би прозрео начин функционисања моћи. То јест, чињеницу да се држи у тајности изједначити са чињеницом да тајна *не постоји*. Машинерија тајне, по оваквим размишљањима, укопава се као трајна институција користећи провидне религиозне изговоре, те се поданици везују ланцима и држе се у бесконачној ограничености.

Ниједног тренутка не бисмо желели да поричемо у историји постојање различитих политичких махинација са тајном, нпр. са невидљивим ликовима асирских и медијских деспота, са загонеткама монархистичких династија. Знамо за „рובהање помоћу загонетки“, па и за друге тајне које су покретачи господарења и доминације.² Знамо за различите загонетке, које служе као мамци у рукама старих тирана, помоћу којих су поданици били успавани. Но, тврдња да на месту тајне зјапи пука празнина нас неће задовољити. Не, Вико, Варбуртон (Warburton), а и други који тематизују

тајну у средишту вршења моћи, не говоре о инсценирању тајне у смислу лукаве манипулације сналажљивих носиоца моћи који успевају да промовишу себе уместо демона или других надљудских ликова. Мишљењу које настоји одстранити тајну као тек успутну, мутну, као непрозирност, као пуку илузију, прети ординарна неистина. То што се тајна у политичком смислу отима наивној предочи о могућностима њене манипулације и калкулације знали су и Рајнхолд и Шилер који су тематизовали проблем односа Мојсија, објаве и политике тајне. По њима, Бог је морао склопити компромис са обичајима и са историјским датостима, иначе ни Мојсије не би био охрабрен да носи поруке о Богу јеврејском народу. У сваком случају, оно теолошко-политичко се прелама у дијалектичкој осцилацији између близине и даљине. Скривени, тајновити бог који је потпуни странац, апсолутно удаљен у односу на језичка посредовања, људска значења и на пикторално представљање, и сагледава се тек у мистичкој контемплацији, не може се ускладити са политичким настојањима у односу на непрекидност и кохерентност политичког поретка. Потпуно одстрањени бог не може мобилизовати веровања за која се претпоставља да су реална и за која се може рећи да су их озаконили друштвени судионици. Најзад, може се евоцирати да се поводом греха не мора полагати рачун уколико бог на неки начин не ставља до знања шта очекује од човека. Но, и превелика близина неког бога остаје некорисна за политички поредак.

Питање је, дакле, како је могућа објава, обзнањивање и проповедање бога, а да његова тајна остаје неокрњена? Како се може комуницира^{ши}, посредовати тајна, а да „она“ ипак остаје тајна, односно, средиште скривене сфере? Како довести тајну у сферу видљивости, симболичке сфере, конфигурацију откривености, а да она не постане плен

² „Тако су се многи народи...навикавали на робовање помоћу те загонетке и све су вољније робовали јер нису знали ко им је господар и да ли га уопште имају, па су на тај начин живели у страху од Једног кога никада нису видели“, Е. De la Boesi, *Rasprava o dobrovoljnom ropstvu*, 44, цитирано и у поговору, К. Lefor, *Ime Jednog*, Филип Вишњић, Београд, 1986, стр. 97.

тривијализације, и да не изгуби регулативни нагласак? Оно теолошко-политичко важи, без сумње, као одговор на малочас постављена питања, јер показује узглобљивање политичког и религијског у медијуму тајне. А контекст теолошко-политичког призива трипартитну концепцију у стоицизму и неостоицизму (*theologia tripartita*): *theologia phüsziké* или *naturalis*, *theologia politiké* или *civilis*, *theologia müthiké* или *fabularis*. Нас, наравно, посебно интересује оно теолошко-политичко, форме богова, религиозни ритуали који омогућавају спој религије са политичким поретком, а не хипостазирање тајне.

Ваља, барем кратко, назначити да нас овде не занима пре-модерни период када још постоји јака свежа између природне космологије и крајње тајне са свим значењима дубине и висине. Јер, ствари на вишим степеницама лествице која води до неба могу да буду само тајновите, недокучиве, и сразмерно се дуго у историји бори против тривијализације света преко промовисања тајне.³ Успињање на овој лествици води од Мноштва до Једног који се као невидљив никад не може комуницирати, односно, оно се отима погледу „обичног света“.⁴ Неисцрпљивост Једног значи да се ауторитет целине увек поставља уз операцију инволвирања нечег непознатог. Највиша ствар се по налогу природе повлачи из простора спознаје, те се она као исконски непознатљива и не може посредовати. Но, ова мета-политичка и мета-комуникативна позиција нас не може интересовати, јер на основу ње се не може говорити о напетости између видљивог и невидљивог поводом тајне, то јест она једноставно не дозвољава да се тематизује проблематика *интерсубјективности и објављености тајне*. Видљивост, изворна посредованост тајне, избацује на

³ С. Ginzburg, „High and Low. The Theme of Forbidden Knowledge in The Sixteenth and Seventeenth Centuries“, *Past and Presents*, 1976, стр. 73, 28-41. Да узред поменемо и чињеницу постојања расправе о „тајновитости“ хришћанства у XVII и XVIII веку. Оно што је изнад ума, то је мистериозно, тајновито, непостојеће, противно уму. О тој расправи у светлу локовског наслеђа: J. Toland, P. Browne 1696 (1995), *Christianity not Mysterious*, Ed. J. VI. Price; London, Tokyo, Routledge-Theommes Press.

површину значај облика тајне. Другим речима, нисмо овде инспирисани потрагом за неухватљивим објектом који би представљао целину у премодерним порецима, него се крећемо ка анализи односа видљивости и невидљивости у једном одређеном друштвеном облику, те се питамо зашто и како се одређени облици тајне могу стабилизovati у датој конфигурацији власти и моћи.⁵ У сваком случају, наш лук размишљања се протеже још од XVI-XVII века, када се могу пронаћи први знаци модерног мишљења о религији и политици. Најзад, у поменутом времену већ ионако тече побуна против природних тајни, распламсава се рашчаравање тајни посредством разумске моћи. Није небитно да пред продором таквих технолошких режима, као што је штампарство, систематично штампање књига, традиционални режим односа између оног езотеричког и егзотеричког мора да узмиче.

Овде већ морамо прецизно назначити да нас води размишљање о *сшратешком* значењу тајне у модерној епохи. Одмах да напоменем да се политичка стратегија инвестирања тајне може објаснити на основу позиције знања у истој епохи. Дакле, путеви тајне се укрштају у државном разлогу и у поимању јавности, тачније у конструкцији раздвајања јавности и приватности. Јер, тематизација државног разлога се мора сусрести са цепањем на јавну и приватну сферу и са исходом који тајну повезује са приватном сфером, а отвореност, стање *не-тајне*, са пољем јавности. Потоњи моменат подразумева констелацију у

⁴ О томе, изванредно дело на које сам се морао ослањати, N. Luhmann, „Geheimnis, Zeit und Ewigkeit“, у: N. Luhmann-P. Fuchs: *Reden und Schweigen*, Frankfurt/M, Suhrkamp, 1989, стр. 104. Luhman изводи тесну везу између тајне и перцепције времена. Ако желимо одмотавати кљупко унатраг, могли бисмо поменути и Питагорине следбенике који су имали обавезу да не профанизују заједничко знање. О разликама између езотерије и држања тајне код Платона, а и у контексту Питагориних следбеника, Th. A. Szlezák, *Platon lesen*, Stuttgart-Bad Constatt, 1993.

⁵ Видљивост и невидљивост су увек друштвено одређене. О тајни производног процеса/пословној тајни се тешко може говорити када је производни процес обавезно изложен увиду других људи, као што је то постојало у цеховском систему.

којој су грађани способни да се мобилизују, да бране своја права, да учествују у јавним пословима и разоткривају скривене радње политичких актера, негирајући тајну као политичко начело.

Да доктрина државног разлога носи на себи печат политичке теологије, није тешко открити. Паралеле између Бога и цара се заснивају на томе да потоњи може постати сличан Богу тек држањем у тајности релевантних потеза управљања људским животима. Јер, краљ је власник специфичних облика знања који се мора бранити од тривијализације. Индикативно је да када Кант, много касније, тумачи изреку *свака моћ проишће од Бога* каже да ваља помислити на свети, неповредиви закон чије се важење ни једног момента не може укинути, а да се не чини неки неопростиви грех.⁶ При томе, како Кант наводи, ваља овакав закон замислити *као да* он не извире из људског ангажмана, него из нечега што трансцендира људски домен, из нечега што се намеће као неупитни закон. Дакле, захтева безусловну покорност. То значи и извесну врсту немогућности да се друштво политички организује чисто иманентно. Да би се политичка игра могла озбиљно схватити, да бисмо краља третирали као носноца ауторитета/харизме, мора постојати поменута технологија *као да*, перформативни ефекти оних који верују да *свака моћ проишће од Бога*...

Краљ/владар заправо развија уметност управљања помоћу практиковања држања тајне. Јер, „суверенитет се не може комуницирати“ – тврди један писац још из XVII века.⁷ И Филмер наводи да је суверенитет „мистерија“.⁸ Моћ мора бити обавијена велом тајне, недељиви суверенитет се мора практиковати у тајни. Свака брзоплетост, несмотрено изливање тајне, нестрпљиво откривање намере и планова владара, иде на уштрб ефективне владавине. Наиме, за разлику од Бога, владар као овоземаљски човек се не

⁶ I. Kant, *Die Metaphysik der Sitten*, Erster Teil: Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre Zweiter Teil: Das öffentliche Recht, 1. Abschnitt: Das Staatsrecht, Allgemeine Anmerkung: Von den rechtlichen Wirkungen aus der Natur des bürgerlichen Vereins, AK. VI. 319.

⁷ J. Savaron, *De la souveraineté du Roy*, Paris, цитира, Luhmann, *исшо*.

може поуздати у могућност да ће упркос обзнањивању својих намера сачувати тајну. Он мора развијати вештину управљања управо с обзиром на проблематику интерсубјективности/форме тајне, то јест, могућности дељења тајне са другима. Што је шира публика којој се владар обраћа, то је неопходнија суптилнија вештина претварања у саопштавању његових мисли. Ако би он допуштао да се докучи његова намера, допустио би да постане предмет опажања, изложио би се различитим погледима пука или могућих противника. Он мора прецизно испланирати облике свога присуства, ниједна форма његовог присуства није без опасности по стабилност владавине. Сходно томе, владар мора да економише са временом, он је упућен на време као инфраструктуру владавине у ситуацији када више не постоји космолошки статус тајне и када је владар социјално рањив, те мора процењивати када и на који начин допушта било какав увид у његове интенције.⁹

Владар директно или индиректно улази у поље различитих дискурса, у симболичку структуру друштва, то јест, он зависи од начина позиционирања у дискурсима који га могу зазивати и принуђивати да полаже рачуне пред другима. Јер, говор којим се адресира други неминовно потпада под закон полагања рачуна. Моћ се не може практиковати без њене комуникације, но оваква пракса адресира владара са специфичним захтевима. Није случајно, дакле, да се

⁸ R. Filmer, *Patriarcha and Other Writings*, Harmondsworth: Penguin, 1991. Затим, P. Donaldson, *Machiavelli and Mystery of the State*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988. Код Доналдсона се може читати о паралелама између *arcana* и *sophismata*, а ово потоње се може видети и код Аристотела, *Полишика* (1297а и 1308а), *истио*, стр. 117.

⁹ Широка литература постоји о симулацији, о нужној неискрености владара у циљу очувања тајне и о опасностима да се тиме клизи у морално проблематичне ситуације. Да забележимо: „према теологијама и правницима, бесмртни краљ са даром посевашности поседује и дар апсолутне видовитости, али истовремено и чак онда кад се сакрије од очију својих поданика, он има дар да привуче све погледе, да на себе усредреди апсолутну видљивост бића-човека: јединствен циљ, он поништава разлике гледишта и чини да се сва смешају у Једно“, K. Lefor, *Izumevanje demokratije*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, стр. 126.

владару у различитим препорукама тог времена саветује ћутање, пажљиво и опрезно балансирање између говора и ћутања. Онај који постаје иоле транспарентан, излаже се опасности да изгуби моћ. Чак и они који приказују краља, раде то на тај начин да га сакрију од зачаравања очију. Владар без одговарајућег знања о начину коришћења тајне угрожава државу као трансцендентну моћ. И то што се у поменутом веку исписују књиге које нуде сијасет савета за владара у погледу практиковања држања тајне, само је израз убеђења да је практиковање моћи увек повезано са извесним обликом тајне, да су извесни облици владавине перманентно упућени на тајну. Тајна као обликоватељско начело политичке коегзистенције поседује извесно религиозно осећање, односно оно религиозно се калеми на политичко искуство државе као трансцендентне моћи.

Но, у XVII веку се не бележи само повлачење космолошке перспективе тајне, него се полако мења и оптика у односу на носиоце тајне. Наиме, владар постепено престаје да игра улогу субјекта знања тајне, престаје да буде нека врста филозофа-краља. Политичка теологија у средњем веку је још краљевима, царевима приписивала *character angelicus* у циљу повезивања јединства политичке моћи са перфектном интелигенцијом.¹⁰ Сада се мења ситуација: тајна се чува у име краљева, односно њихово име функционише као легитимација чувања тајне, односно *технолозије располагања Шајном*.

Све то ставља у посебну перспективу читаву ранију политичку литературу и размишљање о *arcana imperii* (тајне царства) и о *mysteries of the state* (мистерије државе) по којој се владарев наступ не сме довести у питање због његовог религиозног ослоња и религиозне утканости владавине. Као што знамо из теолошко-политичких анализа Лефора, монархистичка владавина Средњег века за људе сажима бесмртни живот, и овај живот се даје краљу, његовој биолошкој личности.¹¹ *Arcana imperii* заправо представља

¹⁰ E. Kantorowitz, *The Kings two bodies: a study in medieval political theology*, Princeton, 1957, стр. 8.

¹¹ K. Lefor, исто, стр. 17.

рано-модерну варијанту државне тајне и промовише државу као власника одређених облика знања.¹² Јер, разграната политичка литература о „интересима државе“, о „доброј држави“, о *salus rei publicae suprema lex* (сигурност државе је највиши закон) говори о држави као институционалној структури која има право *sui generis*, као посебан политички идентитет.

Али, овде морамо мислити и на епистемолошки статус државе, на државу као изузетно место знања/моћи. Тиме се враћамо на већ тематизовану разлику између општег и посебног знања коју смо дотакли поводом религије као тајне. Држава, као епистемолошка машинерија,¹³ ствара услове за обликовање општег знања и инсталира се као власник одређених облика посебног знања. Рад уписивања власти и закона у неку територију увек подразумева стварање архива знања. Већ раномодерна политичка филозофија налази за сходно да истиче посебан значај тајне; не може се замислити добро управљање без тајног знања, или како се то често назначивало, „тајна није мање битна за управљање но један добар савет“.¹⁴ То што је, рецимо, Фуко небројано пута понављао да су одређени облици „конкретног и „мерљивог знања“ неизоставни за функционисање „државног разлога“, само потврђује назначено.

Овде се суочавамо са обрасцем и за *асиметрију*, која је уграђена у само биће државе: држава мотри своје грађане у тајности, то јест непрестано осигурава тајну мотрителску перспективу. Наиме, држава мора акумулирати, архивирати

¹² M. Neocleous, *Privacy, Secrecy, Idiocy, Social Research*, 2002, Vol. 69. No. 1, стр. 90.

¹³ Наиме, овде се никад не ради само о тајним службама, или о једној институцији, него о томе да држава мора да буде стециште „епистемолошког комплекса“. Један аутор, примера ради, показује да је британско царство морало да обезбеди и административно знање о локалним обрасцима у Индији и другим колонијализованим земљама, као што је морало обезбедити и знање о знању свих противника. J. M. Hevia, *The Archive State and the Fear of Pollution: From the Opium Wars to Fu-Manchu*, *Cultural Studies*, 1998, 12(2): 234–64.

¹⁴ M. Neocleous, *исто*, стр. 92.

податке, инсталирати тајне архиве о својим поданицима. Како многи искуствени подаци показују, држава не истражује, опажа само своје противнике на међународном плану, него мора да институционализује знање и о свом народу. Држава је јача уколико успева да што више развије знање о својим поданицима. Дакле, мора постојати асиметрија између погледа грађана и погледа државе, мора егзистирати асиметрична организација расподеле светлости: за грађанина увек постоји несразмера између онога што не види и онога што остаје у тајни за њега, мада му издаје наређења. Сходно томе, у калкулативну рационалност држава спада конфигурација погледа, осматрачнице која ствара посебан режим видљивости поданика.

И није реч о томе да је обавештајна служба тек једна од институција државе, напротив, држава је уткана у шири концепт обавештајне, осматрачке инфраструктуре. То нас подсећа на чињеницу да је чување тајне у самом средишту државе, њено (наравно, и данашње) постојање се не може одвојити од технологије тајне. Наравно, држава мора штитити стечено знање, са таквим знањем располаже само мали број представника државе, стога је државни разлог увек повезан са тајном, са сакривањем одређених информација, облика знања од поданика. Чување званичне тајне јесу ритуали самоафирмације државних службеника, тајних саветника. У неким земљама, као у САД, постоји чак и конституционално право у погледу државне тајне, то јест, бележи се уставна операционализација државне тајне.

Демократија принуђује власт да полаже рачуне о њеним разлозима. „Чаролије једнакости су на свачијем дохвату“, како би Токвил рекао за демократску „револуцију“. За демократију постоји налог расветљења „смешне мистерије“ од које је „варварско човечанство дуго правило мистерију монархијског отеловљења“, како се једном Мишле изразио. А када се назире демократски облик друштвеног живота који фигурира у смислу неодредљивости и незавршеног пропитивања, репери старог поретка су порушени, рађа се нова осетљивост за непознате ствари у историји

и у политичком поретку, више се не мора помирити немогућност истраживања недокучивих тајни. Погледима демократских људи се нуде механизми вршења власти, нуде се погледу начини формирања јавне власти, избор управљача, омогућава се именовање ранијих тајни, неспутано разоткривање и дешифрирање скривених тенденција. Најзад, од XVII века политичка филозофија је више пута провидност одређивала као свој највластитији интерес. Сходно томе, промовисана је индивидуа која је провидна самој себи, те која *дестабузира* себе, промовишући интересе опстанка. Детерминација човека на основу интереса опстанка самоодржавања (*conatus*) је доживљавана као афирмисање човека без тајне; он је субјекат који је подложен само свом сопственом интересу, истовремено познаје своје интересе. То је „идиот“ (барем из класичних перспектива политичке филозофије, јер је одвојен од јавности), он је уживалац не-условљене спонтаности, својих афеката, и жеља. Он је невидљив из видокруга јавности, увек одан себи.¹⁵

Како се, дакле, може објаснити, ипак постојеће *полиШичко инвестирање у тајне* у демократском облику живљења? Како се репродукује управљање тајном када се принцип јавности, „јавна употреба ума“ (Кант) користи као институционализована могућност спрам тајне државе? Демократија је најавила своје царство укидањем разлике великог и малог броја, општег и специфичног знања, езотеричког и егзотеричког знања – изазивајући критичко расположење једног Леа Штрауса, који је сматрао да смо у оквирима модерног пројекта подлегли либералном утицају, те мислимо да свако може све да каже и све да разуме. Јер, како исти филозоф каже, ранији писци су са разлогом били убеђени да (увек, значи и данас) зјапи провалија

¹⁵ У уводу једне књиге Ф. Шомаи пише: „Приватност је мера контроле над одређеним информацијама од стране појединца: 1. над собом, 2. о властитом идентитету, 3. о могућности других да га надгледају. Једном речју, приватност је лимитирани приступ појединцу“, F. D. Schoeman, "Privacy: philosophical dimensions of the literature", *Philosophical Dimensions of Privacy: An Anthology*, ed. Schoeman, F. D., Cambridge, University Press, 1984, стр. 2-3.

између „мудраца“ и „простог народа“, што представља темељну чињеницу људске природе коју никакав напредак знања не може поништити.¹⁶ Чим поверујемо да смо у модерном друштву стали на чврсто тло (демократија, наука итд.) почињу да се гомилају противречности које нас враћају на границе изрецивог, видљивог и саопштивог.

Но, како не саопштавати неке облике знања, како сакривати ствари у крилу демократије? Није ли приватизација тајне, њено измештање у приватну сферу управо једини гарант расцветања демократије? И није ли инсценирање јавне тајне предворје за различите тоталитарне подухвате? Није ли јавна тајна увод у праксу незауздане моћи, праксе, рецимо, партије која безобзирно практикује насиље и кумулира огромни резервоар силе, праксе идеологије која улази у сваку пору друштва, са тајном полицијом и непрестаним терором и тоталитетом моћи над комункацијским средствима? Овде се већ морамо вратити бинарној опозицији на коју смо наишли на почетку овог рада, мислим на контраст између јавности и тајне. Јер, и поводом Рајнхолда и Шилера смо истакли проблематичност, непожељност јавног саопштавања одређених облика истине у контексту релације тајне и јавности. Ваља, дакле, детаљније промислити одређење елементе ситуације просветитељства у XVIII веку.

Анализе Р. Козелека и Ј. Хабермаса уобличавају поучну перспективу за политику тајне, подсећајући на раширену праксу слободних зидара у поменутом веку.¹⁷ Наравно, потенцирање масонерије као генератора настанка „буржоаске друштвености“ упућује и на прошлост, јер нико други до Лесинг је снажно повукао паралелу између буржоазије у настанку и масонерије. И слободни зидари

¹⁶ L. Strauss, *Persecution and the Art of Writing*. Glencoe, IL: The Free Press, 1952. O tome, G. Labelle, Can the problem of the theologico-political be resolved? Leo Strauss and Claude Lefort, *Thesis Eleven*, November 2006, Number 87, стр. 63–81.

¹⁷ R. Koselleck, *Kritika i kriza*, Novi Sad, 1989. J. Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Cambridge, MA: MIT Press, 1989. O tome, J. Dean, *Publicity's Secret*, *Political Theory*, 2001, Vol. 29, No. 5, стр. 624–650.

стоје у напетом констелацији, како би Козелек рекао, „слободе у тајности“ и „слободе као тајне“. Као што знамо, слободни зидари су развили сферу комуникације која је одвојена од апсолутистичке државе. Организациона хијерархија, систематично уприличавани ритуали су имали за циљ да обезбеде чување тајне. Прецизно израђене процедуре, иницијација, заједнички ритуали који се понављају важе као подсећање на интерсубјективност вере у неокрњену истину масонерије. Извесна политика тајне интерно спаја чланове сличних група и омеђује их према апсолутистичкој држави. За нашу аргументацију је кључно да је по Козелеку управо масонерија, њен савез са тајном, од изузетног значаја за учинке просветитељства. Он потенцира моралну рефлексивност слободних зидара која се практикује у тајности спрам апсолутистичке државе, пројектује могућност проширења моралне рефлексивности у јавност, стицање позиције недвосмисленог моралног ауторитета са универзалистичким импулсима.

Хабермасови аргументи су слични разјашњењима Козелека. Ипак, уносе неке новине за нашу тему. Одмах ваља напоменути да, мада Хабермас узима у обзир масонерију слично Козелеку, њему је стало до тога да предмет разматрања значајно прошири: сходно томе, он узима у обзир и кафане, литерарне салоне и друге облике могућих састанака заинтересованих људи који развијају клицу јавности. Окосница Хабермасових настојања се може тумачити као политичка борба поводом тајне, између онога што „инсајдери“ сакривају од околине и онога у шта околина, у овом случају одговарајући органи апсолутистичке државе, жели да стекне увид.¹⁸ Владар у апсолутистичкој држави афирмише поредак помоћу тајне, но на основу *voluntas*, на основу чисте, арбитрарне воље која се сажима у персонификацији власти и у телу владара. Наспрам апсолутистичке државе протеже се тајна сфера једнакости, поље где се полаже рачун за изношене тврдње,

¹⁸ S. Bok, *Secrets*, New York, Pantheon, 1982, 6. Из социолошке перспективе о тајни као структурирајућој категорији, G. Simmel, "Das Geheimnis und die geheime Gesellschaft", у: *Soziologie*, Berlin, 1968, стр. 256-278.

те се отварају врата за проширење логике јавности. То је тајна историја очуваних тајни просветитељства, где се у ритуалима тајне материјализује пројекат просветитељства. Другачије речено: у ситуацији апсолутистичке државе, искре јавности морају засветлети тек у тајности, где се састају приватни људи чије понашање, ипак, антиципира настанак модерног поља јавности.

На почетку наше аргументације смо подсетили на Рајнхолда и Шилера који су представљали симултано постојање религије и контра-религије на основу опозиције неистине и истине. Козелек је описао приватну тематизацију одређених питања у интерним облицима комуникације масона, као супстрат моралне рефлексивности која се намеће као евалуатор друштвених токова. Јер, у случају масона нема спољне силе државе која би принудила на одговорност у погледу држања тајне, него морална сабраност масона осигурава чување тајне. Хабермас, пак, развија *ПолиШичку Генезу јавности* на основу аргументативних процедура приватне комуникације. Просветитељство се рађа из тајне, из одређене политике тајне, на основу ослањања на тајне образце се може крчити пут ка терминима јавности.¹⁹ Тајна култивација ума, вођење бриге о критичкој рефлексiji, макар у светлу тајног знања, представља у извесном смислу нови моменат: Хабермас на иитригантан начин компликује однос између јавности и тајне који се не може пренебрегнути. То више није претпоставка расцепљене религије, или расцепљене јавне сфере (као у случају Козелека), него пројекција једне дијалектичке генезе која води до унификоване јавне сфере, до јединственог субјекта

¹⁹ Хабермас би са уживањем могао да гледа Моцартову *Чаробну фрулу*, где се на парадигматичан начин појављује просветитељско опхођење према тајни. У овој опери се не ради о скривеним, или о алегоричним упућивањима на тајне мистичних братстава, него о чињеници да је уметничко дело најпогоднији медијум за ширење просветитељских идеја. Реч је о естетизованом просветитељству. *Чаробна фрула* је опера слободних зидара која жели да адресира и упућене, или и профане грађане, преко ње се сјајно може анализирати проблематика дискурса тајне у XVIII веку. О *Чаробној фрули* на чаробан начин из перспективе тајне, J. Assmann, *Die Zaubersflöte. Oper und Mysterium*, Carl Hanser Verlag, München, Wien, 2005.

демократије и до заједничке сфере одговорних субјеката. Хабермас, заправо, у дубокој мери припада традицији када сматра да се одговорне радње морају подредити туторству објективности знања.

А борба за тајну резултира рационализацијом и секулари-зацијом тајне, и доноси са собом могућност рационалне тематизације моћи у просветитељству. Помоћу ње, јавна тајна постепено постаје прозирна, њена непробојност бива превазиђена. Одатле, наравно, извире нормативна снага јавности која представља рефлексивни учинак кооперативних људи. Тајне сфере масонерије, које су конкурисале арбитрарној тајни апсолутизма, припремале су терен за самотранспарентност обједињене јавне сфере. Док су неки његови опоненти (као Гадамер и Лухман, наравно, на основу различитих перспектива) пледирали за опстајање тајне у случају мотивационог регистра субјеката, Хабермас је кројио паралелу између самотранспарентног, аутономног субјекта и осветљене јавности. И један и други траже извесну врсту изборене прозирности, приватни субјекат мора да рефлектује на сопствене афекте и мотивације да би реализовао себе као слободног, а у јавности се морају појавити субјекти који прате налог полагања рачуна као *geniino* умног принципа. Јавна сфера продукује импулсе универзалности неопходне за демократске аспирације.

Изједначујући ум са јавношћу, Хабермас чак омогућава извесно превазилажење оног либералног става који повезује тајну са приватношћу, а јавност са транспарентношћу. Овај либерални став лоцира тајну у приватности, мислећи да тек поводом приватне, приватизоване тајне може човек да ужива властитост оног властитог. Слободан човек има посла са самим собом, он извршава само заповести ума. Ужитак тајне, суочавање са својом Ствари, јесте ужитак човека негативне слободе, ужитак не-интерференције (по класичном одређењу И. Берлина), не-утицаја других, нарочито државе која је „неутрална“ спрам размаха приватних жеља и акциденталних приватних одлука. Приватност је неспутаност, уз претпоставку о непробојној приватној тајни, из перспективе јавности приватност

је невидљива, и наравно, заштићена од „спољашње моралне критике“. Сходно томе, она је поље уживања човека као бесконачног желиоца (мада је сексуалност увек регулисана), и не у последњем реду домен уживања у својини и располагању. Данашњи сајбертеоретичари би могли потврдно да наведу различите и широке програме заштите као дигитално испољавање протекције приватног простора у нашој епохи. Но, питање је да ли заштита приватности подразумева и *капацитете* „демократских“ појединаца да се боре против злоупотребе државних тајни, или се морамо упознати са ситуацијама када управо ефективна заштита приватности оснажује државу у односу на одређене захтеве „јавности“?²⁰

Хабермас би као апологет јавног ума пак могао да подсети на старо значење *privatio* које значи лишеност, из целине изузето. А однос према себи увек значи и изложеност у односу на другог. Подвргавајући се умности јавне сфере, грађанин елиминише из себе све што би се могло захвалити пукој случајности његове индивидуације. У видокругу хабермасовске аргументације, приватна сфера би могла да буде стециште различитих енклава ребелистичке субјективности (рецимо у уметности) и прометејске креативне субјективности, а чији импулси бивају прерађени и рационализовани посредством интерсубјективних момента јавности. А такви облици субјективности остају изван домашаја ока државе.²¹ Сходно томе, свако сопство, као израз једног континуираног и артикулисаног живота, може се апсорбовати у интерсубјективну инфраструктуру значења. Другим речима: оно што је приватно никад не мора бити „само“ приватно, „само“ лишеност, одвојеност од јавности, и то захваљујући интерсубјективној структури јавности. Тајна представља границу јавности, а потоње отеловљује *рационализам расветљене Шајне*.²² Просветитељство, његова генеалогича, дакле, зависи од

²⁰ Овде спада пример са порезом, рецимо. Можемо поменути и чињеницу и пословице тајне без које се не може замислити тржишно такмичење. Релевантни елементи пословања остају у тајности, но држава увек има различите могућности преко развијања система двојног књиговодства.

тајне, али његов пројекат се показује у томе да се тајна може надмашити и то на тај начин да *просветитељство ставља тајну у своју службу*.

Но, може ли просветитељство (као незавршив пројекат модерне) да инструментализује тајну, а да сама не производи нове облике тајне? Може ли она да апсорбује, прогута тајну као пролазну, или и просветитељство мора рачунати на енигму (*ainigma*: постајатн мрачним) која се не може одагнати са никаквим *lumière* или *Aufklärung*? Да ли просветитељство, препознавајући у демократији празно место власти (опет: Лефор), празнину на месту власти *демитологизује* моћ? Превазилази ли просветитељство сваку мито-политику? Показује ли оно путеве моћи без „мистерије“, без „арканума“ у либерално-демократском контексту, или тајна моћи и за њега остаје тајна?

Поводом Рајнхолда и Шилера (и других настојања у XVIII веку) добили смо увид који је однос између тајне и јавности третирао као аналогну релацију између истине и неистине. У овом тренутку смо заинтересовани да истакнемо: тајна је повезана са дискурзивним *режимом одвајања* истине од не-истине. Сходно томе, тајну не можемо окарактерисати

²¹ Овде се не могу обазирати на трансформацију Хабермасовог основног става која мења неке димензије његовог полазишта, но, ипак, не на суштински начин, N. Fraser, Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy, in Br. Robbins (ed.) *The Phantom Public Sphere* Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. Хабермас, данас, припада плејади оних (R. Senet, H. Arendt итд.) који износе суморну дијагнозу о сутону јавне сфере. Инерција или обамрлост јавности, хлађење појединаца према јавним стварима, то је резиме њихове оцене.

²² Светло, чија еманација осветљава постојећи мрак, представља предмет анализе Х. Арент. Но, код ње ваља очекивати другачију тематизацију односа приватног и јавног у односу на Хабермаса, јер оно приватно никад не излази на површину као „недеформисано“, непосредовано јавношћу. Другим речима: њена политичка филозофија је не-експресивна: јавност никад није резервоар приватних пројекција.

ни као илузију (о томе смо већ и горе расправљали), али ни као просто постојећу ствар која се може дохватити. Она није илузионарни ефекат одређених хегемоних пракси, али није ни ствар која је као датост просто позиционирана „тамо“, те чека нас да је разоткријемо. Овај опис се може тумачити као један *фукоовски* моменат: утканост тајне у историју „управљања“; нешто другачије речено, овде наилазимо на *управљање Шајном* у модерном друштву. И одмах да кажемо, на основу нзабраног фукоовског појма ваља говорити и о управљању *помоћу, посредством* тајне.

Да се подсетимо и да назначимо оне аспекте који у тематизацији управљања нуде ослонац за политику тајне. Програм анализе управљања третира знање и политичку технологију у настанку државе; она не подразумева само материјалне, него итекако и симболичке моменте, подразумевајући и технологију сопства. Да је практиковање политичког суверенитета везано за одређену политике тајне, то смо већ раније препознали, сада нам је стало само до тога да спојимо праксу „рационализације управљања“ са политичким суверенитетом.²³ Јер, *управљање* представља дискурзивно поље где коегзистирају различите технике моћи, облици знања и режими репрезентације. Није од мањег значаја чињеница да је Фуко истрајан у приказивању различитих, увек плуралних облика коеволуције између модерне државе и модерне субјективности, у контексту генеалогije политичког знања. Дакле, Фуко на снажан начин потврђује епистемолошку путању модерне државе која захтева знање о појединцима и популацији, сходно томе, конструише „когнитивну и симболичку малу друштва“ (Фуко) у циљу њеног ефикаснијег управљања и у циљу што ефикасније интервенције. Конципирањем политичког знања овде се *сиШуира* конкретно и историјски одређен наступ државе који се тумачи (неесенцијалистички) процесуално, као изнова пројектовани и рационализовани

²³ Није случајно да Фуко детаљно расправља о државном разлогу код Макијавелија, M. Foucault, *Sécurité, Territoire, Population: Cours au Collège de France (1977-1978)*, ed. M. Senellart, Paris: Seuil/Gallimard, 2004, стр. 250.

скуп одређених поступака. Интерпретација политичког знања подразумева *аремошћење* дуализма појединца и државе, као и знања и моћи. Аналитика технологије управљања је изузетно корисна за нашу тему, јер нуди перспективу превазилажења различитих бинарних образаца између микро и макропланова, чиме се баца посебно светло на стратешку позицију тајне у модерном друштву. То што се међу овим технологијама налазе и праксе формирања субјективности, технологије дисциплиновања индивидуалних тела, или регулације популације, само потврђује оно што смо рекли.

Фуко је недвосмислен: држава заузима *страшешку* позицију у модерном друштву, јер она није само једно место где се концентрише моћ, него сви постојећи облици моћи директно или индиректно упућују на државу. Додуше, то не значи да се различити облици моћи *изводе* из државе, него да распршени, капиларни облици моћи долазе под „кишобран“ државе. Њени стратешки капацитети кондензирају различите форме моћи. Држава је у позицији да стратешки артикулише различите форме моћи из перспективе целне. Но, да би држава уприличила ову функцију, мора да постоји широки размах, динамика процеса управљања. А управљање је истовремено и *унушар* и *изван* државе. Тиме се истовремено мења и оптика у односу на приватност, која се овде не разумева више као опособњени домен, као привилеговани терен с оне стране непрелазиве границе, јер из видокруга управљачких технологија и догађаји приватне сфере представљају предмет управљања.

За управљање у овом смислу може се говорити о *шойологији* тајне која се распростире у различитим пољима друштва. Јер, не заборавимо, коеволутивно посматрање државе и модерног сопства отвара питања у вези са идентитетом, породицом, режимом политике према полним идентитетима, то јест, *сквивокацијским* тенденцијама између државности и ових момената. Није случајно да Фуко посвећује посебну пажњу породици, као изузетном месту испољавања приватности, и да њој приписује одређену *страшешку* функцију (није ли породица генино место, специфични инвентар тајни буржоазије?

види Сартрову постхумну монографију о Флоберу или, наравно, психоанализу) у „диспозитиву“ регулације популације. Као што није случајно да породицу посматра као „место рекодирања“ телесних техника, но и као улог у конкуренцији између различитих знања о човеку. Да нагласимо: није уопште сврха ове аргументације да ништи разлике између јавног и приватног, него да увлачи политику државе у непрестану процесуалност, у стално дефинисање и редеофинисање државних компетенција у односу на јавност и приватност. Јавно и приватно бивају увучени у процесе управљања, што значи да се могу разумети тек као кретајуће констелације, а не као омеђене сфере чије су границе једном за свагда исписане, одређене. (Иначе не бисмо могли, примера ради, објаснити ни садашње тенденције које одређене просторе, нарочито урбане подређују таквој приватизацији да се може говорити о јавно доступним секвенцама које су приватно контролисане, те све више представљају приватне пројекте) Из перспективе управљања се веома снажно може приказати зашто је приватност увек предмет државног интереса, ма како се покушава очувати дигнитет приватне сфере (тржишта и породице). Приватност увек фигурира на неки начин у дискурзивно-означитељској сфери управљања. *Идиот* приватне сфере, отцепљен од учествовања у јавности, који је послужио као образац за конститутивну тенденцију у модерној политичкој филозофији, није господар чак ни у својој кући, у коју се повукао да га „други“ оставе на миру...А приватност је овде заправо лиминална категорија, нестабилна, увек у повојима, прелазима који се не могу стабилизovati. (Сходно томе, ни породица није микроодраз макропоретка државе, јер увек постоји плуралитет пракси којим се мора управљати.)

Данашња култура је, сходно променама у односима између видљивости и невидљивости, демистификовала тајну. Но, то се може разумети само на тај начин, да све може да постане тајна, нема *a priori* предодређених ствари које могу послужити као супстрат тајне. Чак и најбаналнији предмет, па и било које, споредно, ишчашено значење може сакривати нешто несвакидашње, штавише, и оно

најординарније може отеловљавати монструозну тајну, а то би и Кафкени јунаци могли потврдити.²⁴ Сходно томе, тајна губи перспективу метафизичке дубине, она се више не може разумевати као ефекат разоткривене дубине. Она је плод игре хоризонталних ефеката површине, облика и форме испољавања. Данашњи грађанин, најзад, зна да постоји државни разлог. Према томе, он зна да је изложен погледу државе у циљу употпуњавања тајних архива и позиционирања тајних служби, зарад уприличења безбедносних задатака. Најзад, сведоци смо демократизације тајне са одговарајућим последицама. Мада и теорија демократије признаје да државни разлог и тајна представљају структуралан проблем за сваку демократију, а који се упркос свим настојањима у вези транспарентности цивилне контроле тајних служби само обнавља у новим облицима. Дали је државна тајна заиста гарант националне безбедности, или само имунитет за чланове обавештајне инфраструктуре? Од ових питања ниједна теорија демократије се не може брзо ослободити, као што се од почетака модерне тражи равнотежа између „слободе“ и „безбедности“ која не добија решење.²⁵ Грађанин националне државе, дакле, зна да је део националних архива и њених моћи, да држава одбија да подели релевантне информације због „леgitимних задатака националне безбедности“. Он зна да паноптичком моћ државе и њених управљачких органа није видљива, али је делатна. Уосталом, то је моменат који је овде већ поменути Фуко посебно нагласио у вези са паноптичке моћи: знање човека/грађанина/субјекта мора да постоји о томе да га виде, „субјективно“, освешћивање мора да егзистира да би функционисала одговарајућа моћ управљања.²⁶ Дакле, ради се о *рефлексивном* режиму видљивости у склопу демократије.

При томе, не можемо се задовољити само регистрацијом државне тајне. Наиме, шире гледано, „постмодерни“ грађанин, као део технокултуралног аудиторijума, адреси-

²⁴ Заборавио сам свој кишобран – ова Ничеова забелешка, широко третирана од стране Дериде, представља образац за истовремену херметичку и превише отворену ситуацију за тумачење.

ран је као субјекат који треба да зна, да открије „прљаве“ тајне, да буде гледалац и прималац различитих порука о откривању тајне. Јер, није случајно да је исти грађанин непрестано прозиван да упире поглед иза постојећих светлуцавих површина, да се њему непрестано сутерише да је „симболички ауторитет“ онога што видимо срозаван до краја. У потрошачкој култури се, рецимо, систематично слави и подржава храброст да се сагледа „суштина“ иза нама знаних „појава“: детектовати „тајну“ иза ефеката видљивих ствари представља данас главни инструмент културне индустрије. Моћ се, на одређени начин бар, не отима од погледа свих, она је чак у неким ситуацијама и превише очигледна и напада. Под јавним се обично подразумева публика („публицитет“) која је спремна на непрестану сумњу у оно што види, и која је довољно обухватна да јој ништа не може измаћи. Технологијација дифузије светлости, без које не можемо замислити обликовање јавности данас, интерпелира субјекта, као дела аудиторијума и као рецептора порука „комуникативног капитализма“ (Р. Pasant): сви знају, или барем се претпоставља да могу да знају, о томе да ритуали демократије представљају тек

²⁵ Sc. Armstrong, The war over secrecy: democracy's most important low-intensity conflict, in *A Culture of Secrecy*, ed. At. G. Theoharis, L.: University Press of Kansas, 1998, 140–86. M. J. Rozell, *Executive Privilege: Presidential Power, Secrecy, and Accountability*, Lawrence: University Press of Kansas, 2002. S. Chambers, Behind closed doors: publicity, secrecy and the quality of deliberation, *Journal of Political Philosophy*, 2004, 12. J. Waldron, „Security and liberty: the image of balance“, у: *Journal of Political Philosophy*, 2003, 11, стр. 191–210. R. Sagar, „On Combating the Abuse of State Secrecy“, у: *The Journal of Political Philosophy*, 2007, Volume 15, Number 4, 2007, стр. 404–427. Нарочито Сagar инсистира на томе да демократија није у могућности да се избори са државном тајном. Јер, „идеал тајне полиције постаје близанац с политичким излагањем свега што се изврши...“, К. Lefor, *исШо*, стр. 43. Идеал тајне полиције је, дакле, *autopoiesis* извршења.

²⁶ Јар прецизно каже да Фукоова поента није у режиму видљивости, него у видљивости видљивог, у препознавању тога да сам изложен погледу некога. Јер, уколико нема овог субјективног момента, релација између видљивости и дисциплине уопште не функционише, М. Yag, „Panoptic Power and the Pathologisation of Vision: Critical Reflection on the Foucauldian Thesis“, у: *Surveillance&Society*, 2003, 1, (3), стр. 258.

фасаду у неолибералном капитализму, да умножавање рекламних знакова деформише перцепцију света, да су људи робови друштвених улога. И без Бурдијеа се говори на нивоу свакодневице о томе да јавно мњење заправо не постоји, петпарачка штампа непрестано бруји о капиталистичким манирима, о незајежљивом егоизму и упире прстом на неоткривене, изворно увек упрљане тајне капитализма, пословних људи, на изопачујуће трагове, жигове, сви знају да корпорације уништавају „околиш“, да постоје „корпорације које владају светом“ (како гласи наслов књиге једног зналаца, Д. Кортена)...Откривање тајне преко јавног је изгубило субверзивну оштрицу. То што данашњи тумачи идеологије непрестано понављају да критика идеолошких пракси не може да се задовољи демаскирањем лажи, говори управо о томе да је стари концепт *arcantum imperi* подложен дубоким променама.

Није ли, дакле, данашња форма либералне демократије са њеним спектаклима, екранима, разоткривањима, медијатизованом технокултуром непрестано уплетена у тајну? Није ли она криптофилијски саздана? Неинсталирали се изнова у овом поретку „јавност“, као медијум разоткривања тајне и као материјализација модерне опсесије демаскирања тајне? Не продукује ли ова технокултура, „друштво спектакла“, свеприсутно „бацање светла“, дигиталну еманијацију светла, не обликује ли она дигитализоване погледе, мобилне камере које зуре у приватност, у интимне „прљаве тајне“ буржоаске породице, у садомазохистичка испољавања, у изливе неукротивих фашистичких жеља, итд? Не адресира ли ова технокултура (која претендује да буде материјализација јавности) свезнајућег гледаоца/осматрача као субјекта/дела обједињене јавне сфере, а који „има право да зна“ све, па и приватне тајне? Истовремено, нисмо ли сведоци тога да ова иста технокултура, ипак, параноидно страхује од различитих тајни, од тајне као моћи, као што се може сагледати на основу умножавања различитих теорија конспирације? Није ли овај страх повезан са скепсом у односу на учинке режима људских права, који су, између осталог, предодредени да чувају тајну „идиота“ чије је незадовољство унапред нормализовано?

Управљачка технологија, како смо је представили, делује конструктивистички. Њен конструктивизам се испољава у овом случају у томе да она *сшвара*, обликује оно што се карактерише као „јавно“. П. Вирно је у познатој књизи²⁷ разликовао оно „јавно“ (publicness) и „јавни простор“ (public space). Вирно, наиме, полази од одређујућих тенденција данашњег (постфордистичког) света, које се заснивају на динамици апстрактне интелигенције и нематеријалних знакова, као и од њихових ефеката на живот који се редукује на рад. По њему, још од времена старих Грка можемо упутити на „специјална места“ „дискурса и аргументације“, те се јавни простор може сматрати збирним појмом таквих специјалних места. За разлику од тога, ваља препознати, и то на основу аристотеловске назнаке *topoi koinoi* („заједничка места“), и у њиховом контексту „генеричко логичке-форме које представљају образац за све форме дискурса“ но увек у перспективи капитала. Последица тога је умножавање „јавног“ на уштрб „јавних поља“, или *наштајање свејприсушно јавног, но без јавних поља*. Јавни простори, како то стоји код Хане Аренд, фигурирају као простори између људи, на одстојању од приватних послова, где људи расправљају и одлучују заједно. Хана Аренд је чак сматрала да је видљивост на јавној сцени изванредни ослонац једнакости, јер је појављивање пред очима других најснажнији гарант једнакости. За разлику од тога невидљивост увек повлачи за собом неједнакост. За њу је то предуслов опозиције између јавног и приватног реда. Но, „јавно“ у назначеном смислу није супротност у односу на приватизацију индивидуа која се изводи на штету практиковања политике. Напротив,

²⁷ P. Virno, *A Grammar of Multitude: For an Analysis of Contemporary Forms of Life*, New York: Semiotext(e)/MIT Press, 2004. 40. Упореди ово са следећим чланком, M. M. Ferree, W. A. Gamson, J. Gerhards, D. Rucht, *Four Models of the Public Sphere in modern democracies*, *Theory and Society*, 2002, 31, 289-324. J. Dean, *Making (It), Public*, *Constellations*, 1999, 6, 2. J. Dean, *Why the Net is Not a Public Sphere*, *Constellations*, 2003, 10, 1. Ц. Дин луцидно примећује да „публицитет“ функционише као „идеологија технокултуре“, те да он данас бива коришћен као инструмент реификације неолибералног капитализма.

јавно тежи да се помеша са приватизацијом. *Идиош* може да буде истовремено део и оног „јавног“ и „приватног“. Дакле, дијагноза овде не гласи у уобичајеном маниру да приватност, приватне тајне бивају непрестано изложене нестанку, опасностима, продорима нечега страног, „спољашњег“, него да смо сведоци непрестаних уписивања приватног у јавно, то јест, извесне експанзије приватности. Заузврат, појављује се нешто што се назива мрежом многоструких зависности, чије функционисање уређују апарати управљања.

Ми бисмо овде рекли да конструктивизам управљачке технологије ствара оно јавно *без* јавних поља и простора, односно, да је *јавно* у назначеном смислу управљачки концепт. Јавно заиста функционише као сфера где је грађанин непрестано позван да буде у позицији да демаскира тајне (и сопствене тајне сходно демократским процесима осамљивања, али и тајне других, као и друштва у којем живи), да непрестано развија своју сумњу у постојеће репере, вредносне образце. Но, овај „управљачки концепт“ припрема терен за *деполитизацију* тајне, за „политику“ тајне без политике. А свака деполитизација носи са собом могућност натурализације постојећег.

На крају овог дела можемо се надовезивати на назнаку Агамбена о комуникативним димензијама друштва спектакла: „оно што представља препреку за комуникацију је комуникабилност сама; људска бића бивају одсечена на основу онога што их повезује“.²⁸

Двострука поента „управљање тајном“/„управљање помоћу тајне“ отвара нам, у сваком случају, критичку перспективу у односу на модерну као трагалачког рашчаравања тајновитости, на модерну као политику тотализоване сумње

²⁸ G. Agamben, *Means without End: Notes on Politics*, MN: Minnesota University Press, 2000, стр. 84. Агамбен је сам био у потрази за „фикцијом“ која управља *arcanum imperii* (тајна моћи) наше епохе, наиме, да је „стање изузетка“ у самом срцу моћи, *States of Exception*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2005, стр. 86.

спрам непосредности. Определили смо се, подсећамо, за тематизацију тајне као друштвеног облика, па и за тајну која је историјски омеђена. Зашто просветитељство не успева, рецимо, да коначно и неповратно демистификује „фетишки карактер робе“ (Маркс) са свим оним „метафизичким цепидлачењима“ робног карактера, дакле, нечега што је брутално тривијално? Да ли је то слабост просветитељства, или, да ли то значи да и само просветитељство подлеже „тајновитости“ производа рада када они добијају облик робе? Поента је у томе да све док постоји робно друштво, постојаће и тајна друштвене форме робе, егзистираће облик робе као материјализација тајне.²⁹ Као што ће тајна првобитне акумулације, односно, инсценације почетака капитализма остати тајна све док постоји самореференцијални ток капитала.

Тајна, дакле, није „неутрална“ илузија, нека метафизичка *fata morgana*, напротив, нама је стало до тога да покажемо њен реални темељ и да је повежемо са ликовима власти, закона, знања. Назначујући организовано цепање између видљивог и невидљивог, ми дељење пројектујемо у друштво, јер за држање, чување, знање, архивирање тајне се увек везује, директно или индиректно (државна тајна, рецимо, представља и могући ресурс за владајуће групе) динамика моћи.

А шта демократија може понудити у оваквом контексту? Демократија увек улази у поље непрестане напетости маскирања и демаскирања празнине власти³⁰; њена историја сведочи о томе. Јер, њена динамика је укована у историју скривања и разоткривања...

²⁹ Иако смо овде (наравно, не случајно) пронашли Маркса, његовом дискурсу тајне припада још: пролетаријат ће да објави тајну свог постојања када прокламује/реализује растварање постојећег света.

³⁰ Покушавао сам да пишем о овоме детаљније, „Днаља демократија – бачена у ковантлац противречности“, у: *Суверенишес*, моћ и криза, Новн Сад, 2006, стр. 227.

Сажетак

Аутор полази од тога да је тајна дубоко уткана у традицију политичке теологије. Ова полазна тачка се доказује на основу тумачења трансформације космолошке интерпретације тајне у теолошко разумевање позиције владара у епохи ране модерне. Ова тачка је иначе тесно повезана са нитима које се демонстрирају у теорији Канторовица о различитим телима владара. Друго, полазна тачка се осветљава у пракси демократије. Аутор показује значај и аспекте управљања на основу тајне и управљања тајном. Фигура јавног идиота је свакако једна парадоксална формулација, јер се ова фигура класично везује за отцепљење од јавне сфере. Аутор користи дистинкцију коришћену од стране П. Вирна, наиме, дистинкцију између «публицитета» и јавних поља. Јавни идиот у неолибералном капитализму је производ различитих процеса управљања који воде до деполитизације тајне.

Alpar Lošonc

THE SECRET OF PUBLIC IDIOT

Summary

The author considers that the politics of secret is deeply embedded in the tradition of political theology. This point is, at first, to be demonstrated through the transformation of cosmological interpretation of the secret to the theological understanding of the position of prince/king during the early period of modernity. This point is strongly connected to the Kantorowitz's concept of two bodies of king. In the second place, the starting thesis is to be proved in relation to the practice of democracy. There are governmentality-related process in relation to the secret, in fact, there is governmentality by secret and governmentality on secret. The figure of public idiot is a paradoxical formulation because the idiot is classically connected to the public sphere. The author uses the distinction made by Paolo Vitno between the publicness and public spheres. On this ground the public idiot is in the neoliberalized capitalism the product of the the governmentality-related process with the aspects of depolitization of secret.

ВЕЛЕИЗДАЈА И ПАРАДОКС РЕПРЕЗЕНТАЦИЈЕ¹

ПеШар Бојанић

У спису Томаса Хобса „Дијалог између филозофа и студента Обичајног права Енглеске“ /*A Dialogue between a Philosopher and a Student of the Common Laws of England*/², који је написан између 1668. и 1675. године, а објављен после његове смрти (1681), филозоф поставља питање студенту о највећем од свих злочина: шта је то велеиздаја (*high-treason*)? Студент почиње да набраја различите врсте издаје или издајничких аката које неминовно изводи подређени у односу на надређеног, субјект (или поданик) у односу на свога господара или суверена³. Студент цитира и тумачи оно што се налази у књигама Едварда Коука, тадашњег главног правника Краљевине. На самом почетку постоји један услов, или једна преамбула, сваког будућег услова постојања издаје: због различитих мишљења и

¹ Чланак је рађен у оквиру научно-истраживачког пројекта Института за филозофију и друштвену теорију у Београду *Рационални и европски аспекти интeрашивних процеса у Србији: цивилизацијске претпоставке, стварност и изгледи за будућност*, који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије (бр. 149031).

² *The English Works of Thomas Hobbes*, ed. Sir William Molesworth, Volume VI, London, John Bohn, 1840, p. 1-161. Ново издање овога текста приредно је и објавно Joseph Cropsey 1971. (University of Chicago Press).

³ *Исто*, pp. 68-69.

великих недоумица, Краљ/Владар/Суверен је онај који одлучује и који се изјашњава /*make declaration*/, на основу обичаја и консултација са осталим господарима /*Lords*/, о томе када нешто јесте, а када није издаја. Потом студент права чита списак најтежих (зло)дела нужно заснованих на одрицању поверења и послушности. Листу започиње највишом издајом или велеиздајом, а завршава такозваном малом или маленом издајом /*petty treason*/ . Највећа издаја је ако неко науми или замисли /*compass or imagine*/ да убије краља или краљицу, њиховог најстаријег сина или наследника, а мала је, на пример, када то исто учини слуга господару или господарици, жена мужу или човек свештенику.⁴

„Не само убиство /*killings*/“, објашњава Хобс неколико страница касније, „него и планирање /*design*/ чини велеиздају; или, као што се каже на француском – *fait compasser* (планирање) – изазивање (подстицање) других да наводе (у смислу вођења, управљања компасом) или планирају суверенову смрт, јесте велеиздаја /*the causing of others to compass or design the King's death is high-treason*/.“⁵ Завера, *plot*, потаја је синоним речи *compass* коју је Хобс изабрао. Уколико неко планира, или планира и потом убије Суверена (краља, врховника, владара, првог министра или премијера) постоји неколико предуслова који би требало да се испуне како би његово (зло)дело уопште представљало највећу издају или велеиздају. У складу са правом (законом или статутом /*statute*/), односно Едвардовим „институцијама“ које Хобс анализира и критикује :

Суверен или врховно тело (на пример влада) обзнањује да ли је нешто издаја или није;

(б) атрибут издајничко или издајно је нужно потајно и нешто што произилази из тајне (*iztajno*);⁶

⁴ *Petty* или *petit treason* је укинута у 19 веку. Данас се овај злочин не разликује од убиства.

⁵ *The English Works of Thomas Hobbes*, Vol. VI, p. 76.

⁶ Реч „тајна“ не додирује ниједно поље значења које покривају две

(в) врши се уназад или наопако /*subversio*/, од поданика ка властодавцу (дегенеративно), од инфериорног ка супериорном⁷ /*Superanus*, суверен/;

(г) извршава је онај који је под заштитом и подаништвом /*ligeance*/ Суверена (због тога издајник /*perduellis*/ није непријатељ /*hostis*/ јер је непријатељ *a priori* изван подаништва /покорности, *allegiance*/⁸ које пружа краљ или суверен);

(д) велеиздаја заслужује највишу могућу казну (вешање, черечење на четири дела /такозвани *quartering*/ и уништење).⁹

Филозоф /*Philosopher*/, који поставља питање правнику /*Lawyer*/, и кога у овом „Дијалогу“ глуми управо Томас Хобс, није задовољан одговором који добија а који сам ја сажео у оквиру ових пет тачака. Било би врло компликовано испитивати све Хобсове намере, а онда и

најпознатије латинске речи: *secretum* i *arcanum*. Српска, али и руска, чешка, пољска, украјинска реч „тајна“ /*tai, tajus*/, потиче од индоевропског *vor*, што значи обмана, крађа, разбојништво. Прасловенско *tg* или *tatg* значи крадљивац или првобитно слуту. *Stai* је на санскриту красти, док је *stajnh* крадљивац. Cf. Julius Pokorny, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Munchen, 1959, S. 1010 (*tajiti, tai*, у значењу *Dieb, Diebstahl*).

⁷ S. H. Cuttler, *The Law of Treason and Treason Trials in Later Medieval France*, Cambridge University Press, 1981, p. 5.

⁸ Реч *allegiance* коју употребљава Хобс је веза која спаја поданика са Сувереном, односно Суверена са подаником. Поданик се обавезује на лојалност и на послушност, а Суверен му у замену дугује заштиту. Субјект или поданик, чим се роди (по рођењу), потпада под власт и заштиту Суверена (*regere et protegere*).

⁹ *The English Works of Thomas Hobbes*, Vol. VI, p. 126.

Више од сто година касније, Кант пише: „Најмањи покушај за то (ради се о нападу /*Vergreifung*/ на особу /*Person*/ законитог поглавара /*das gesetzgebende Oberhaupt des Staats*/, на његов живот, Р.В.) јесте велеиздаја /*Hochverrath*/ /*proditio eminentis*/, а издајник /*Verraether*/ те врсте, као неко ко покушава да убије своју отаџбину /*parricida*/ /*der sein Vaterland umzubringen versucht*/, не може бити кажњен мање него смрћу.“ И. Кант, *Метафизика Морала*, Сремски Карловци-Нови Сад, ИКЗС, 1993, стр. 122; *Die Metaphysik der Sitten, Kant-Werke*, Band VI, S. 320.

све последице које су његове примедбе евентуално имале по врло нејасну историју и трансформацију фигуре издаје. После скоро 350 година, издаја (или велеиздаја) као једна од пресудних институција суверености и утемељења суверена, потпуно је преформулисана, ослабљена или сасвим испуштена из устава различитих држава.¹⁰ Са друге стране, реч издаја никада није могла да буде пренесена у поље етике управо због свог проблематичног политичко-правног терета. Од расправа о верности, привржености, о доследности и о завету; од покушаја да се издаја пронађе на ивицама лагања, и варања, и претварања (симулирања и дисимулирања; на пример, издаја која је покренута и зачета када се лаже, издаја која је на делу тек онда када се избегава истина или издаја која је присутна док се истина

¹⁰ Које су конекције ових прекрајања или одсуства института велеиздаје? Нови Устав Републике Србије не помиње ни на једном месту издају, док претходни Устав, усвојен 28. септембра 1990. године, у члану 51 доноси следеће: „Одбрана Републике Србије је право и дужност сваког грађанина. Нико нема право да призна или потпише капитулацију, нити да прихвати или призна окупацију Републике Србије или било којег њеног дела. Издаја Републике Србије је злочин према народу и кажњава се као тешко кривично дело.“

Француски Устав донесен 4. октобра 1958. године велеиздају /*haute trahison*/ помиње само у члану 68 у коме се каже да је „Председник Републике одговоран за своје поступке извршене у оквирима својих функција искључиво у случају велеиздаје.“

У уставу САД (параграф 3, одељак 3) издаја је дефинисана као повреда којом се настоји да се свргне влада једне земље, или да се током рата помогне непријатељима исте те земље. „Издаја против САД би се састојала само /*only*/ у покретању рата против њих (САД) /*in levying War against them*/ или у пристајању на њихове непријатеље, пружајући им помоћ и потпору /*in adhering to their Enemies, giving them Aid and Comfort*/.“

¹¹ Готово 150 година пре Хобсових текстова, 17. маја 1521, у чувеном писму Франческу Гвичардинију, Макијавели на следећи начин описује своју праксу измицања, претварања и фолирања: „Јер, има томе већ дуго, никада нисам изрекао оно у шта верујем, нити сам икада веровао у оно што сам рекао, и ако ми се деси да понеки пут кажем оно што је истинито, сакријем га између толико лажи /*io lo nascondo fra tante bugie*/ да га је тешко пронаћи.“ *Lettere, a cura di Franco Gaeta, Milano, Feltrinelli, 1961, p. 405.*

открива итд.);⁴¹ од неуспелих настојања да се издајнички акт универзализује и постане правило понашања за све у једној заједници; од бескрупулозних историја скандирања термина издаја; од посве анахроних кодекса о издајнику унутар бандитских група и малих организација, остала је можда само непресушна динамика ове стратегије скривена на шавовима врло разнородних модела заједнице, заједничког живота, жртвовања за заједницу и порицања заједнице у име живота.

Покушају да систематизујем Хобсово незадовољство статусом издаје унутар закона */statute/*, покушају да га мислим напореда са завршетком параграфа 14 („О закону и повредама“) из књиге *De Cive /Грађанин/*, објављене на латинском 1641. године, и покушају да претпоставим да је, можда пре свих других, Хобс одговоран за посебно место које фигура издаје треба да има у демократији.

У темељима статута или одредби које говоре о издаји, а које Хобс чита код Едварда Коука, налазе се славни институти римских правника. Све што Хобс ради јесте једна врста демистификације правног текста и откривање оних елемената у праву који му претходе и који му не припадају. Као што се извесни писац и члан фамилије Јулија, неколико деценија пре нове ере труди да уобичајене проблеме у браку и невоље са децом универзализује у правила о браколомству, па потом апстрахује прељубу и напише такозвани *Ad Legem Iuliam Maiestatis /„Lex Julia о Издаји“/* – законе о издаји који су у Риму били незаобилазни за време трајања и републике и империје – на исти начин Хобс разграђује „норме“ и враћа их у природно и обичајно право. Закони и коментари који су подведени под такозване Јулијеве законе о издаји доносе неколико момената које ће Хобс, овако или онако, користити као не-правне, и као облике који неумитно претходе праву (грађанском праву, праву на основу кога функционише град):

прво, сигурност (Улпијанова дефиниција 4.4.1. гласи: „Злочин издаје јесте онај који је почињен против Римског народа и против његове сигурности.“ */Maiestatis autem crimen illud est, quod aduersus populum Romanum uel aduersus securitatem eius committitur/*);

друго, издаја је блиска скрнављењу /*proximum sacrilegio crimen*/ (такође Улпијан);

треће, издаја је глума [или лажно представљање; Марције 4.4.3 наводи да је по Јулијевом закону издајник и онај обични (*privatus*, приватни) грађанин, који знајући, и са злом намером, дела као да је судија (*magistrat*; као да је овлашћен)];¹²

четврто, *maiestas maiestas*; издаја јесте/једнако сувереност, издаја и сувереност су нераздвојиви и неразречиви, порекло издаје је у суверености и обратно.¹³

Ова последња тачка је посебно сложена. Наизглед тривијална, сасвим је прикривена у историјама тумачења издаје. Наиме, издаја подразумева да постоји један поредак који се негира (Хобс је за нас значајан јер институцију суверености одређује тополошки – то што се негира налази се увек иза, позади). Док негирам, ја кварим ред

¹² *The Digest of Justinian*, ed. T. Mommsen, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1985. Volume IV, pp. 802-805.

¹³ *Maiestas* је именица настала на основу поређења. Ова реч изражава однос заснован на супериорности. На пример, *maiestas* оца у односу на децу, мужа у односу на жену, *maiestas* Рима /*maiestas Populi Romani*/ у односу на побеђене народе. Конфузију производе варијације овога компаратива. Синтагма *crimen maiestatis* подразумева издају (мада не замењује грчку реч *prodosia* (на латинском *proditor*), него реч *ade'beia*, а у византијском периоду реч *kato'siosis*), у каснијој историји именица *crimen* се систематски изоставља и преостаје само придев *maiestatis*, употребљен дакле као синегдоха. *Maiestatis* (генитив од *maiestas*), у Јулијином закону, је додатно име са којим се означава починилац издаје (велеиздаје). Етимолошки, субстантив *maiestas* је изведен од глагола *magnificare* (увећавати) насталом из именице *magnus* (велики) (тачније од компаратива *maior*, већи), супротно у односу на *minor* (на оно што је мање). Дакле, овај термин означава неједнаку релацију поређења где једна компонента заузима позицију великог, а друга позицију малог. То представља и заборављену подлогу одређења „појма суверености“ (француске речи којом Жан Бодин, на свој начин, обележава и разрешава ову суштинску неравнотежу између мањег и већег). Дакле, једна иста реч обележава сувереност као неравнотежу у којој предност има оно што је веће, и издају, као нарушавање неравнотеже и примата тог већег над мањим. Cf. Richard A. Bauman, *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and Augustan Principate*, Johannesburg, Witwatersrand University Press, 1967, pp. 1-14.

или низ, али у исти мах и потврђујем исти тај поредак. Издајући, преносећи (*tradere*) нешто с једног места на друго, устоличујем претходно или матично место. Услов који је потребан да би се ова конструкција држала и издржавала – како се пренос не би сасвим прекинуо – за Хобса (и не само за Хобса, наравно) такође је уписан у енглеској речи *treason. Reason and Treason*, дакле разум и рачун су беспоговорни услови. Потребно је калкулисати са количином и контролисати информације које могу да буду „издане“ (предате)¹⁴ како би матични систем информација (можемо га звати без околишања идентитет или као Хобс, *person*) могао и даље да постоји.

Можда би могао да буде погодан и један другачији пример: ситуација у којој држава као један систем информација нужно претпоставља манифестовање, ритуале размена и преноса информација, ритуале сведочења и представљања */representatio/* – говора и деловања у њено име (у име државе) итд.

Ово наводи на претпоставку – као што је то са Шеноном већ утврђено у кибернетици – да информација „излази“ и „улази“, да постоји њен *feed-back*, а онда и да информација негде неумитно „цури“. То што се преноси, што се манифестује, што се издаје, али и то што „цури“, беспрекорно потврђује идентитет једног система. Међутим, шта све покрива ова неприлична метонимија „информације која цури“?

Све могуће фантазије, аналогије и асоцијације о распаду једне државе или о неиздржљивом стању у једној држави, налазе се увек између *maiestas* и *maiestas*, између издаје и суверености, и понављају Хобсову матрицу и његов подухват.

Дакле, разум, или рачун, или главни компјутер (рачунарска информација) или мозак, или разлог државе (*Raison d'Etat*) налази се у глави суверена; у кабинету са секретарима (*tajnicima*) и у служби државне сигурности која штити ову главу суверена, штитећи заправо ланац инстанци које се нижу „према доле“, и на чијем се крају налазе сасвим последњи (или први, или нови) и тек рођени грађани.

¹⁴ *Pre'dat* је руска (старословенска) реч која значи издати.

Уз главу и тело онога који седи (или стоји) испред свих и председава, са сваким се новим рођењем додаје нови обавезник на послушност,¹⁵ који је у исти мах прво заштићен од својих родитеља и старатеља (или заступника; тада ступа на сцену *procuratio*, још један од правних института којима Хобс манипулише) управо штитом самога председника или суверена. Тако је поредак овлашћења и пуномоћја (ауторизација и лиценци) у непрестаној субституцији са заштитом и сигурношћу. Дакле, осим оне познате визије Хобсовог Суверена-Левијатана која се налази на пропратним гравурама за његову књигу (велики цин који се уздиже изнад града и чије је тело саткано од свих становника града¹⁶ – да ли заиста од свих? – те заједно сачињавају снагу која штити свакога од њих појединачно); осим тога, заједница стреми ка небу, одоздо нагоре – симултано се одиграва процес власти која силази са неба на земљу. Власт се развлашћује, преноси, олакшава путем представљања и кроз лица (личности, особе, *persons*) која „произилазе“ једна из других, и делају и говоре једна у име других. Свако је у овом ланцу овлашћен и свако овлашћује, свако је заштићен и свако пружа заштиту. Прихвативши да је прва визија суверености – у којој

¹⁵ „Скупина људи постаје једна особа (личност, *persona*) онда када их представља један човек или једна особа, а то се извршава тек с пристанком сваког посебно. Наиме, оно сто особу чини једном јест јединство представника, а не јединство представљеног. Представник је онај који носи особу и само једну особу; (...) Тек тада се мноштво, уједињено у једној особи зове *Commonwealth*, Држава, на латинском *Civitas*. То је рођење /*Generation*/ оног великог Левијатана...“ *Levijatan*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2004, прев. В. Mikulić, стр. 116, 122; *Левијатан*, Ниш, Градина, 1991, превод М. Марковић, стр. 173, 177-178.

¹⁶ Хорст Бредекампу књизи *Thomas Hobbes Der Leviathan. Das Urbild des Modernen Staates und seine Gegenbilder – 1651-2001* (Berlin, Akademie Verlag, 2003), анализира мноштво различитих издања и различитих визуелних представа Левијатана. Иако има неколико изузетака, заиста доминирају оне илустрације где су фигуре грађана, од којих је сачињено тело овога монструма, окренуте нама леђима, а лицима према лицу Суверена. По правилу, лице Суверена (као и читава глава са дугачком косом) никада није састављено од фигура поданика и увек је окренуто и управљено ка гледаоцу.

страх уједињује поданике у заједничко тело Левијатана – једна врста манифеста једнакости (пред силом и пред законом истовремено), прихватићемо онда да је ова друга пирамидална и хијерархијска, нагнута и неуравнотежена.

Ако сада замислимо овај низ, овај заступнички и старатељски низ који се протеже од врха, од главе, од министара, судија, очева, све до утробе мајке¹⁷ (било које и сваке мајке; неизвесно место мајке би требало да везује обавезу о послушности и овлашћење да неко други може

¹⁷ У поглављу XX („О очинској и деспотској власти“) књиге *Левијашан*, Хобс пише: „Власт над другима стиче се на два начина, рођењем /*by Generation*/ и освајањем. Право власти по рођењу које родитељ има над својом децом назива се очинским /*Paternal*/. Међутим, оно се не изводи из рођења тако као да родитељ има власништво над дететом зато што га је родио /*he begat him*/, него из дететовог пристајања /*Consent*/, било изричитог, било из других довољно обзнањених разлога (било изјављено другим погодним знацима) /*by other sufficient arguments declared*/. (...) Онај ко има власт над дететом, има такође власт и над децом детета и над децом њихове деце. Јер онај ко има власт над нечијом особом, тај има власт и над свима што је његово. Без тога би власт била пуки наслов (титула, основ, звање) /*Title*/ без учинка.“ Превод Б. Микулић, стр. 140-141; превод М. Марковић, стр. 204, 206. Ed. R. Tuck, pp. 139-141.

Ова последња и максимално ублажена и софистицирана варијанта апсолутне предности мушког пола у односу на женски, има своје две сировије верзије у списима који су објављени неколико година пре. У књизи *De Corpore Politico* (прво издање је објављено 1640) Хобс настоји да разликује право (*title*, звање) мајке (пошто је дете део њенога тела до одвајања /*till the time of separation*/) до тренутка када отац или било који други мушкарац /*father or any other man*/ преузима то право од ње /*pretendeth by the mother*/. У књизи *De Cive*, поглавље 9 „О родитељском праву над њиховом децом и Краљевству које се наслеђује“ жене или мајке имају предност у власништву над децом по природи (у природном стању), по такозваном праву по природи, где „власт /*Dominion*/ над дететом прво припада ономе ко први има над њиме моћ /*power*/“. Мајка прва има прилику да подиже дете и одгаја га по својој сопственој вољи (дакле без да икоме одговара). „Уколико га она негује, наставља даље Хобс, (а негује га јер је природно стање – стање рата), мајка претпоставља да уколико га подигне у таквим условима, када он једном достигне зрело доба, он неће постати њен непријатељ /*that being grown to full age he become not her enemy*/, већ ће јој бити послушан /*that he obey her*/. „Непријатељ неком човеку је онај

да ради нешто у нечије име а зарад заштите), ако, дакле, усредсредимо пажњу на славно 16. поглавље Хобсове најважније књиге *Левијашан* из 1658. године, видећемо да Хобсова визија Суверена претпоставља фигуру Издајника (или латентни дух издаје). Обе ове речи, „визија“ (јер Суверен или смртни Бог може да се покаже и представи) и реч „фигура“ (јер филозоф уопштава или универзализује једно мало узастопно неверство које постоји у темељу представљања и у сваком кораку преношења моћи /*translations of power*¹⁸), већ су сведочанство Хобсовог удаљавања од римског наслеђа и правне традиције. Са друге стране, Хобс преформулише и нека основна хришћанска начела која му често доносе велике проблеме, али то делује као да је од другостепене важности. Изгледа као да су та преформулисања плод Хобсове неопрезности и ситничавости његових опонената, а не део некаквог јасног пројекта који би се тицао и могао да буде назван секуларизацијом. Хобсово утемељење институције представника и представљања (репрезентације), заиста епохални тренутак који опредељује наше поимање демократије и наше схватање политике и правде, већ означава заувек изгубљени римски потенцијал непосредног и личног приступања закону.¹⁹ Порекло представљања или заступања у Римском праву намеће пре свега ритам и промена свакодневног живота. Одсутност, одсутан отац /*Pater*/ или господар, који напушта имање (обично је разлог одлазак у рат), принуђен је да привремено овласти

који га нити слуша нити му командује /*but each man is an enemy to that other whom he neither obeys nor commands*./“

Позиција мајке је врло компликована: она је и део низа (*statute*, права) и његов пра-почетак (природа је пре права), али изгледа да низ власти

¹⁸ “(...) all his pacts, and surrenders, and translations of power.” Cf. “An Answer to a Book published by Dr. Bramhall”. Овај текст је написан 1667/8, а објављен је након смрти Хобса 1682. *The English Works of Thomas Hobbes*, Volume IV, p. 286.

¹⁹ Стари Римски закон је забрањивао деловања која би била упражњавана од стране једне особе у име неке друге, изузев у случајевима деловања *pro populo*, *pro libertate* и *pro tutela*.

сина, или слугу, или пријатеља да би управљао ~~институцијом~~. Основне карактеристике овог института који се ~~кривично~~ профилисао јесу замена (субституција) и повремено ~~улази~~, је напоменути и чињеницу да за ову прву правну ~~варијанту~~ дуго времена није постојала никаква ~~политичка~~ ~~намена~~.

Насупрот томе, одсуство Оца код Ховиса је ~~намерно~~, а говорење и деловање у име другог је ~~институционално~~ институционалне машине. Порекло представника ~~класе~~ или владања, налази се у одсуством Богу (Моје име не ~~издаје~~ у своје име, Син говори у име Оца, први сведоци и ~~учесници~~ говоре у име Сина (тако ће Син постати ~~Отац~~, ~~спрема~~ делају у име Суверена итд.). Издаја, уз све ~~резерве~~ ~~према~~ овој речи које морају увек да се понављају, услов је ~~свој~~ низа. Систем овлашћења и пуномоћја чини да је издаја у исти мах и немогућа и непрестана.²⁰ Пре него што ~~Ховис~~ све ове режиме говора „у нечије име“ или „у име другог“ моделира у лик и фигуру издајника не би ли забавио свога Суверена (одмах ћу покушати да објасним ову ~~негову~~ конструкцију), скицирао бих у облику питања неколико дилема и апорија у вези са синтагмом У ИМЕ /in Nomine. to o'pota/. Истовремено, то би требали да буду услови сваке могуће издаје.

Да ли је могуће издати уместо некога, у корист другог, у име другог? Да ли заправо једино издајник говори у своје име и без овлашћења? Али кога он издаје ако га нико није овластио?

Да ли представник /председник/ треба да ради оно за шта је овлашћен или оно што мисли да је најбоље за онога који га је овластио? Уколико ради оно за шта је овлашћен или

²⁰ Различите колонизаторске и расистичке аналогије јављају се током XVII и XVIII века (и задржавају се) на ободима говорења или деловања у име другог. На пример, синтагма „être nègre“ (бити црнац, роб) се у француском језику употребљава често у фигуративном облику и обележава особу која пише књиге или говори у туђе име (најчешће у име политичара или већ познатог писца који их потписују)

Слична ствар је и са употребом речи „judas“ на француском или на енглеском језику. Judas ili judas (на енглеском) или „l'œil de judas“ је име за мали отвор на вратима, шпијунку /spyhole/. Издаја је увек на граници, на прагу, пред другим (странцем), у страху, на месту детекције и наравно, на месту уживања.

уколико репрезентује онога који га је овластио, да ли онда престаје да буде представник?

Да ли је могуће овласти самога себе, представити себе и онда издати себе? Да ли издаја означава разрешење сукоба између неколико овлашћења услед давања предности једном од њих?

Ко је овластио послушног слугу */obedient servant/* Томаса Хобса²¹ и у чије име он говори и дела? Како је могуће говорити о пореклу врховне власти, о тајној служби и заштити суверености, и ко је мене овластио да говорим? Ко је мој господар, ко ме штити, ко ми је дао право (ауторизовао, легитимисао итд.) и у име кога „делатно мозгам“²² о нечему што мора да остане у тајни и незнању?

Парадокси представљања, тајна пуномоћја и издаја овлашћења – на свим нивоима, у сваком кораку, на свим местима једног поретка где постоји близина, где се две инстанце додирују, настављају и „пронизлазе“ – захтева од Хобса једну операцију која суштински мора да пркоси праву и римско-грчком наслеђу. Да би један поредак био стабилан (а по Хобсу сигурност претходи праву)²³ нужно је да је Суверен изван закона (изван низа, изван почетка), да је он принципијелно одсутан и да је велеиздаја стога немогућа. И обратно: сигурност подразумева да је Суверен апсолутно присутан, на сваком месту и у сваком закону и да је велеиздаја препозната у кршењу било којег закона. Да би се спровела ова грандиозна фикција о грандиозном и циновском телу Суверена заштитника свих, Хобс мора да фантазира великог злочинца или великог издајника

²¹ Тако Хобс потписује себе на почетку својих књига и у посветама својим принципалима.

²² „Порекло врховне власти је за народ који стоји под њом у практичном погледу неистраживо */in praktischer Absicht unerforschlich/*, тј. поданик */der Unterthan/* не треба делатно да мозга */werkthätig vernünfteln/...*“ И. Кант, *Метафизика морала*, 1993, стр. 120; *Die Metaphysik der Sitten*, Band VI, S. 318.

²³ У спису *De Cive* сигурност је највиши закон */the safety of the people is the supreme law/*. *The English Works of Thomas Hobbes*, Vol. II, *De Cive*, 1651, p. 166.

(сувереног, супер издајника). Прецизније, оправданост страшног Суверена који се уздиже изнад града, односно оправданост хијерархије и неједнакости између поданика (то су најмање две примедбе које сваки претендент на једнакост може да одмах изрекне), Хобс постиже извођењем издајника изван оквира права, односно поретка.

Како је то могуће? Шта то значи „извући“ из поретка или из права или из закона, једну установу која је вековима штитила Суверена, пре свега од својих првих рођака, саветника и сарадника?

Претеривања и преувеличавања злочина (криминалног дела), преображавање злочина у зло, у зло по себи, у отелотворење зла, у злочинца, у принцип зла, у небулозу зла (све су то мали кораци у произвођењу суверености), уводи велику опасност, велику несигурност, терор, дрхтање и наравно нужност постојања великог заштитника.

Увођење злочина у зло Хобс постиже преносом издаје из права у богословију.

Издајник има све одлике атеисте. Атеиста, каже Хобс, није онај ко прекршује закон, него онај ко занемарује законе */neglect the laws/*²⁴. „Не само дела */deeds/* већ ум */minds/* оваква човека је противан закону. Постоје људи који греше само из слабости */infirmity/*, они су *добри људи* чак и када греше; док су, за разлику од њих, они који занемарују законе, чак и када не греше, зли */wicked/*.“ Проблем са атеистом односно са издајником, за Хобса, започиње од тренутка када се утврди да за таквог потпуно непримереног злочинца нема закона на основу кога би могао да буде кажњен. Хобс мисли да би било најбоље да их Бог одмах */immediately/* казни, јер издајник не може да буде кажњен као поданик и од стране Суверена зато што се он не придржава закона */because he keeps not the laws/*. Пошто поданик који одбија да прихвати опште правило о послушности, одбија све законе одједном */at once renounce all the laws/* (то је главна одлика издаје); пошто поданик обзнањује */declares/* да више неће */he will no longer/* да прислужује (да буде послушан)

²⁴ Исто, р. 197.

човеку или неком телу које је врховна моћ овластила (издајник прекида низ овлашћења, али тек пошто га се придржавао у прошлости – издајником се дакле постаје – и ово противречи принципу априорног занемаривања закона); пошто поданик обзнањује ту исту вољу делом, вршећи насиље над личношћу суверена /*to do violence to the sovereign's person*/ или над личношћу онога који спроводи његова наређења; пошто поданик за време рата прелази на страну непријатеља, Хобс закључује следеће:

(...) да су бунтовници, издајници /*proditores*/ и сви остали оптужени за издају, кажњени не на основу грађанског него на основу природног права; то ће рећи, не као грађани /*civil subjects*/ него као непријатељи државе /*ciuitatis hostes, enemies to the government*/; не на основу сувереног права и владавине /*iure imperij siue dominij, right of sovereignty and dominion*/; већ на основу ратног права /*right of war*/.²⁵

Двадесетпет година касније, у „Одговору др Брамхолу“, Хобс још једанпут препричава шта је написао у књизи *De Cive*, покушавајући да одговори на примедбе о јереси за коју је прозван када је објавио књигу *Левијатан*.

Сада је још прецизнији и још интересантнији:

„(...) атеиста није кажњен као што је кажњен поданик од стране његовог владара, јер се није обазирао (није освртао) на законе /*because he did not observe laws*/; већ као непријатељ, од стране непријатеља, јер није хтео да прихвати законе /*but as an enemy, by an enemy, because he would not accept laws*/.

(...) атеиста ће бити кажњен не као праведни непријатељ /*just enemy*/, него као нелојални издајник /*disloyal traitor*/.“²⁶

Теорија казне и кажњавања атеисте нам напокон открива

²⁵ *Исшо*, p. 201. *De Cive, The Latin Version (1642)*, Oxford, Clarendon Press, 1983, p. 217.

²⁶ *The English Works of Thomas Hobbes, Volume IV*, pp. 290-291.

„место“ издајника. Незадовољство Хобса „местом“ издаје у праву закључено је идентичним резултатом у тексту „Дијалог између филозофа и студента Обичајног права Енглеске“ којим смо почели испитивање издаје и који је написан одмах после „Одговора др Брамхолу“. Поновићу тих неколико гестова који треба да издајника препознају као непријатеља и тако намире филозофа.

Хобс сматра да разум /*reason*/ може без помоћи норми или закона /*statute*/ да препозна и да дефинише издају зато што је издаја злочин по себи /*crime of itself; malum in se*²⁷, зато што издаја као *malum in se* уништава све законе одједном, зато што доводи у питање *salus populi (salus populi is suprema lex)* – сигурност народа и владара (владара који треба у исти мах да обезбеђује сигурност), те стога није ни потребно да се чека одлука Владара да ли је нешто издаја или није.²⁸ Епилог је да може да се зна ко је издајник. Уколико се не припада оним трима групама који не користе разум (деца, будале или глупани, и лудаци) онда се тачно зна, пре закона или права, ко је велеиздајник.

Хобс (понављам, не само Хобс, али пре свих Томас Хобс, син викара од Чарлтона и Вестпорта) одузима правни и величанствени статус који је издајник имао у оквиру закона /као *perduellis*/ и уништава разликовање издајника у односу на спољног непријатеља /*hostis*/. Последице ове интервенције, чији је залог тобожња стабилност поретка оличена у бесконачној власти Суверена, су заиста многобројне.

²⁷ „(...) *mala in se /malum in se*, је једнија/, или зла по себи, зла у њима самима, и *mala prohibita*, зла или грешке које су зла зато што су кажњива по закону /*wrong merely because they are punished by statute*/“. Текст без имена аутора. „*The Distinction Between Mala Prohibita and Mala in se in Criminal Law*“, *Columbia Law Review*, Vol. 30, 1930, p. 74-86. За Карла Шмита је пиратерија један „*malum in se*“ у апсолутном смислу, док бити гусар значи бити непријатељ целог човечанства /*ein Feind der ganzen Menschheit*/ и водити рат против човечанства /*gegen die Menschheit geführter Krieg*/. *Das international-rechtliche Verbrechen des Angriffskrieges*, Berlin, Duncker und Humblot, 1991, S. 50-54.

²⁸ *The English Works of Thomas Hobbes*, Vol. VI, pp. 70-75.

Непријатељ (онај човек који „нити слуша нити командује“) се налази у држави а не изван ње; ратно стање је већ у држави; још горе, природно стање је у сваком тренутку могуће у држави јер издајник није праведан него нелојалан и неправедни непријатељ; Суверен више није само заштитник јер се према деловима своје суверености понаша као непријатељ према непријатељу; кажњавање издајника Суверен може вршити ван закона и пре права; веленздаја је могућа на свим местима властодавног низа а не само на врху; нема мале издаје јер је свака велика.

Најважнија последица Хобсовог преименовања велеиздајника у *променљиву* која често крпи рупе суверености (издајник међа нације, расу, постаје терориста, неправедни непријатељ, *homo sacer*, гусар, бандит, итд.), изгледа да је драстично успоравање и никада довољно промишљање *par excellence* издајничке идеје која би можда могла да пребаци границе суверености. Мислим на вечно трагање за заштитом живота о коме пише Лајбниц, најважнији Хобсов критичар, више од двадесет година после смрти Хобса,²⁹ и мислим на вечно трагање за отаџбином једног од најславнијег издајника свих времена, Сократовог љубимца, Алкибијада.³⁰ У Тукидидовој књизи *Историја Пелопонеској рата*, коју је Хобс превео још 1628 године, у чувеном

²⁹ У писму Фалезоу које је написано у ХанOVERу 8 јула 1705, Лајбниц је први пут именовао државу именом које су користили Римљани */les Latins/, Respublica*, и дефинише је као друштво чији је циљ заједничка сигурност */la securité commune/*. „Дозвољено је поданицима да се зајакну на верност непријатељу */de prester serment de fidelité à l'ennemi/*, господару кој их је освојио, пошто њихов пређашњи господар није био у стању да им обезбеди сигурност.“ *Die Werke von Leibniz*, ed. O. Klopp 1884, Hanover, Volume IX, letter number CCCXXXI, 142-143.

³⁰ Као један од три команданта државе Атине, предао се непријатељу, Спарти, потом је ратовао против Атине, а да му Спартаци никада нису веровали, да би се поново вратио у Атину и постао генерал од 411. до 406. године. Када је први пут шапустио Атински табор, пише Плутарх у *Животописима*, неко га је препознао и питао: „Да ли не верујеш својој отаџбини, Алкибијаде?“ „У све верујем“, рекао је, „али када је у питању мој живот */psihes/*, не верујем ни својој рођеној мајци.“ *Plutarch's Lives*, Volume IV, London, William Heinemann, 1914, p. 59 (22. 2).

говору о свом отпадништву (реч „издаја“ се не помиње), Алкибијад каже следеће:

„А што се тиче љубави према отаџбини, немам је када ми она наноси зло, а имам када живим у њој сигурно као један од њених грађана. Не мислим да имам отаџбину и да сам се данас дигао против ње; пре ће бити да сам у трагању да је поново задобијем јер је немам (јер је престала да постоји). Истински волимо отаџбину, не када одбијамо да јој се супротставимо (да је нападнемо) пошто смо је неправедно изгубили, већ када се свим средствима, у решености наше жеље, присиљујемо да је поново повратимо.“³¹

Сажетак

У тексту се најпре представља Хобсова интерпретација издаје и велеиздаје. Хобс покушава да ове две старе институције римског права прилагоди времену у коме живи и својим знањима из теологије и филозофије. Фигура издаје (и издајника) могла би да буде веома значајна у контексту Хобсовог (и не само Хобсовог) разумевања фигуре суверена и суверености. Централно место текста заузима покушај да се, у оквиру Хобсове теорије представљања (*representatio*) о којој он пише у поглављу 16 књиге *Левијатан*, открије порекло и безусловни услов издаје као такве. Акт издаје или театар у коме би могли да препознамо издајнички гест (или динамику издаје), могли би да буду пронађени у такозваном парадоксу репрезентације и прокурације. Издајник прекида ланац преношења власти и овлашћења, зауставља репрезентацију и говорење у име другог. Како је то могуће и да ли говорење и деловање у своје име увек има елементе издаје?

³¹ „I love not my country, as wronged by it, but as having lived in safety in it.“ У фусноти Хобс наводи још једну варијанту превода: „I retain not my love of country, wherein I am wronged by it, but wherein I lived in safety in it as one of the citizens.“ *The English Works of Thomas Hobbes*, Volume IX, p. 213.

Petar Bojanić

DER HOCHVERRAT UND PARADOXE DER REPRÄSENTATION (REPRESENTATIO)

**Über die Bedingungen und Paradoxe
der Repräsentation bei Thomas Hobbes**

Zusammenfassung

Im Text wird zunächst Hobbes' Interpretation des Verrats und des Hochverrats vorgestellt. Hobbes versucht, zwei alte Institutionen des römischen Rechts seiner Zeit und dem Wissensstand in Theologie und Philosophie anzupassen. Die Figur des Verrats (und des Verräters) ist sehr bedeutsam im Kontext von Hobbes' Verständnis des Souveräns und der Souveränität. Der zentrale Abschnitt des Texts unternimmt den Versuch, im Rahmen von Hobbes' Begriff der Repräsentation, über den er im 16. Kapitel des „Leviathan“ spricht, den Ursprung und die unbedingte Bedingung des Verrats als solchen aufzudecken. Der Akt des Verrats, in dem wir die verräterische Geste (oder die Dynamik des Verrats) entdecken können, könnten in dem sogenannten Paradox der Repräsentation und der Prokuration gefunden werden. Der Verräter unterbricht die Kette der Übertragung der Macht und der Bemächtigung, er hebt die Repräsentation und das Sprechen im Namen eines anderen auf. Wie ist dies möglich? Enthält das Sprechen und Handeln im eigenen Namen immer ein Element des Verrats?

ДЕМОКРАТИЈА, ТАЈНЕ СЛУЖБЕ И ПАРАДОКС БЕЗБЕДНОСТИ

Иван Младеновић

У овом раду¹ ће бити испитан парадокс безбедности који произилази из карактеристичних особености демократског поретка. Демократија подразумева информисану јавност како би грађани могли да доносе релевантне политичке одлуке и дају свој допринос политичком животу. Са друге стране, безбедност демократског поретка, као и сваког другог, у великој мери се заснива на тајном, јавности недоступном раду извесних државних служби и апарата. Парадокс безбедности се састоји у томе да би јавност у исто време требало и не би требало да има приступ релевантним информацијама. Суштина текста се састоји у покушају да се у оквирима нормативне теорије предложи излаз из апорије, и то на такав начин да безбедност грађана, као и њихово право на информисаност, буду сачувани. Због тога ће у првом делу најпре бити испитан значај јавности за демократију, као и оно што се уобичајено назива демократском контролом власти. У другом делу посебна пажња биће посвећена аргументима у прилог тајности рада државних служби чији је основни циљ безбедност заједнице. Имајући у виду аргументе који иду у прилог што већој прозирности рада свих делова демократске власти, са једне стране, и политике тајне без којих би безбедност заједнице била угрожена, са друге, у завршном делу рада

¹ Истраживање је реализовано захваљујући стипендији Министарства науке и заштите животне средине Републике Србије.

биће аргументовано како у оквирима теорије демократије има начина да се изађе на крај са овом тешкоћом.

I

Класичну дефиницију демократије као владавине народа можда је боље разумети као учешће народа, односно грађана, у појединим одлукама везаним за политички живот заједнице. Упркос томе што нема евиденције да је било када народ као целина било где управљао, сви до сада познати облици демократије – антички, модерни и савремени – подразумевају знатан степен учешћа грађана. Једноставно речено, оно што разликује демократски поредак од сваког другог је управо то што грађани доносе релевантне и обавезујуће политичке одлуке, односно активно учествују у одређивању курса политичког живота заједнице.

Међутим, како би грађани могли активно да учествују и доносе одлуке, неопходно је да буду информисани. Право на поседовање неопходних информација неодојиво је од права на демократско одлучивање. Критичари демократије су обично порицали оба ова става заједно. Тако се, нанме, тврдило да грађани немају моћ да стекну исправно знање, па самим тим ни демократија не може да буде добар облик владавине. Другим речима, право на информације резервисано је само за одабране, који онда, поседујући релевантно знање, доносе одлуке које су најбоље за заједницу. Од Платонове идеалне државе, преко настанка модерних држава у лику апсолутизма, па све до двадесетовековних тоталитарних творевина, извесна политика тајне, скривеног знања које поседују само одабрани, искључује грађане из процеса политичког одлучивања.

Зато не чуди када Бобио (N. Bobbio), који ову врсту тајности назива невидљивом моћи, каже како је једно од главних обећања демократије управо њено ишчезавање.² Бобио у невидљиву моћ, која опстаје и у савременим демократијама, убраја и тајне службе. А логика његовог аргумента је следећа – пошто демократија подразумева

јавност, уједно би истинска демократија значила и нестајање невидљиве моћи. Питање је, наиме, да ли се ова логика може применити на тајне службе. Демократска теорија се углавном заснива на два типа оправдања, једном који полази од теорије друштвеног уговора и другом који је по карактеру утилитаристички. Зато треба размотрити како стоји ствар са невидљивом моћи у виду тајних служби у демократском поретку из перспективе ова два типа оправдања. У оквирима теорије уговора могуће је претпоставити како би се индивидуе унапред сагласиле око постојања такве једне моћи уколико је њен циљ гарантовање њихове безбедности. У оквирима утилитаристичке теорије могло би да се претпостави како је овај тип невидљиве моћи оправдан уколико има добре последице, односно показује већи степен безбедности у односу на могуће алтернативе. Закључак је, дакле, да је за невидљиву моћ тајних служби у демократском поретку могуће дати ваљано оправдање. Али то уједно значи да обећање демократије, бар у овом случају, не може да буде потпуна транспарентност. Не чуди, дакле, да обећање које Бобио помиње, нико у оквирима демократске теорије није ни изрекао.

Наведени тип оправдања који се заснива на друштвеном уговору био би нека врста модификације онога што се назива „оправдањем државе“. Дакле, као што се у класичној теорији

² Бобиова верзија овог обећања демократије гласи: „Један од разлога надмоћи демократије над апсолутистичким државама које су оживеле *Шајне моћи* и које су често историјским и политичким аргументима браниле потребу да велике политичке одлуке буду донете у тајним кабинетима, далеко од непожељних погледа јавности, темељи се на уверењу да демократска владавина може коначно да учини видљивом моћ, наиме да установи 'моћ без маски'." Наведено према: Бобио, Н. *Будућност демократије: Одбрана правила игре*, Филип Вишњић, Београд, 1990, стр. 27. За даље развијање ове тезе видети у истој књизи текст: Демократија и невидљива моћ, стр. 85-109. По Бобиу, невидљива моћ се протеже од тајног доношења одлука у име државног разлога, карактеристичног за апсолутизам, па све до савремених демократских влада које доносе поједине одлуке иза затворених врата, утицаја мафије или тајних удружења на политички живот. Овоме би свакако требало додати финансијски утицај појединаца који остају скривени.

уговора формирање државе претпоставља неуређеном и хаотичном природном стању, исто је тако могуће рационално оправдати основну структуру друштва, као и поједине државне институције које имају за циљ стабилност поретка, односно мир и безбедност грађана. Међутим, овај аргумент који произилази из „оправдања државе“, једнако би важио како за демократски поредак, тако и за било који вид аутократске владавине. Да би се увидео значај овог аргумента за демократску теорију, неопходно је правити разлику између политичког оправдања и легитимности.³ Ако се Хобсов (T. Hobbes) значај огледа пре свега у томе што је понудио аргумент у прилог „оправдања државе“, онда је Лок (J. Locke) онај мислилац који је, полазећи од истог тог типа оправдања, направио корак даље у правцу легитимности власти. Дакле, тек захваљујући питању легитимности поступака које држава врши у погледу права и слобода појединаца, могуће је дати одговор на то да ли су они уистину оправдани, или не. Лок сматра да је сагласност појединаца онај критеријум на коме се заснива легитимност власти. Другим речима, аргументи у прилог „оправдања државе“ престају да важе уколико се власт врши мимо сагласности појединаца, ако се крше њихова права и слободе итд. Тиме је уједно проблем оправдања померен ка ономе што се назива демократском контролом власти. С обзиром на то да се питање демократске контроле власти налази у средишту како класичне теорије друштвеног уговора, тако и политичког учења класичног утилитаризма, детаљнија пажња биће посвећена управо том питању. Најпре из перспективе класичне теорије уговора, а потом и класичног утилитаризма.

Хобсово полазиште је методолошки индивидуализам. Он замишља такав мисаони експеримент у коме би појединци

³ Симоис (A. J. Simmons) објашњава наведену појмовну дистинкцију тврдио како су једна ствар вредности или врлине државе, које могу да послуже као њено оправдање, а како је сасвим друга ствар природа права државе у погледу било ког појединца, што је питање њене легитимности. Видети: A. J. Simmons, „Justification and Legitimacy“, *Ethics*, 1999, Vol. 109, No. 4., p. 752.

били препуштени само себи самима у стању у коме не постоји друштвени поредак. Ово стање се назива природним стањем. Хобс сматра да би, у недостатку било каквих спољашњих ограничења, свака индивидуа тежила ка што већој моћи, што с обзиром на ресурсе који су ретки, води борби или рату свију против свих. Он је тако, полазећи од индивидуа које теже да задовоље сопствени интерес у што већој мери, дедуковао стање конфликта, односно свеопште сукобљености. Отуд не чуди да је кључни опис природног стања то да у њему влада „непрекидни страх и опасност од насилне смрти“.⁴ Настављајући овај опис, Хобс још каже да је човеков живот у природном стању усамљенички, сиромашан, опасан, суров и кратак. Имајући у виду овакав опис природног стања, кључно питање постаје питање безбедности. Природно право и природни закони, који се свде на то да свако треба да брани свој живот и да се уздржава од оних радњи које не жели да њему буду учињене, исувише су крхки да би гарантовали безбедност. Исто је тако и са потенцијалним уговорима. Пошто нема инстанце која би гарантовала извршење уговора, сва је прилика да они не би били валидни. Речено језиком савремене теорије игара, подстицај за несарадњу у великој мери превазилази подстицаје за било какво кооперативно деловање. Имајући у виду игру „дилема затвореника“, која објашњава рационално понашање индивидуа у наведеној ситуацији тако да ће они пре изабрати суб-оптималне стратегије несарадње, поставља се питање како уопште у ситуацији коју је Хобс описао долази до настанка друштвеног поретка. Поједини аутори сматрају да то, полазећи од хобсовских претпоставки, заправо и није могуће.⁵

То, међутим, не умањује значај Хобсовог покушаја да оправда постојање државе као оне инстанце која, за разлику од описаног природног стања, служи као гарант безбедности сваког појединца. С обзиром на то да појединци

⁴ Т. Хобс, *Левијашан или машерија, облик и власш државе црквене и грађанске*, Београд, Култура, 1961. стр. 109.

⁵ R. Hardin, „Hobbesian Political Order“, *Political Theory*, 1991, Vol. 19, No. 2, pp. 172-173.

имају природно право на самоодбрану, друштвени уговор није ништа друго до сагласност сваког од њих да своја права пренесу на државу која од тог тренутка брине о заједничкој безбедности. Овако установљену власт Хобс назива сувереном и она је по својој природи апсолутна. То укратко значи да суверен ради очувања поретка има монопол на укупну моћ и да једини има право на примену силе. Уколико би то право било допуштено појединцима, онда би то био очигледан повратак у природно стање. Хобс је, дакле, полазећи од тежње индивидуа за самоодржањем оправдао постојање државе у циљу њихове безбедности. С обзиром на то да се безбедност испоставља као једини циљ државе, ту се процес оправдања и завршава. Није, међутим, тешко уочити да овај тип оправдања са собом носи извесне тешкоће.⁶ Све ове примедбе могле би коначно да се сведу на једну: да ли је било која радња коју суверен предузима позивајући се на безбедност једнако оправдана.

За разлику од Хобсовог позитивног одговора на ово питање, Локов одговор био је негативан. Прихватајући безбедност као основни разлог за улазак у друштвену заједницу, он је ревидирао Хобсово схватање природног стања, како би објаснио у чему је проблем са апсолутном влашћу суверена. За разлику од хобсовског природног права, које се односи једино на очување голог живота, природни закон, по Локу, налаже очување својине. Лок је, дакле, проширујући Хобсово становиште, сматрао да човек већ у природном стању има својину, односно право на живот, слободу и имовину. Ово проширење у погледу права у великој мери моделује како услове за склапање друштвеног уговора, тако и будући поредак. Уместо да се права у целини пренесу на суверена, код Лока она остају у поседу индивидуа, те су из тог разлога касније названа неотуђивим.⁷ Једини разлог

⁶ Кавка (G. S. Kavka) примећује да суверен по својој вољи може да поведе рат који за резултат има катастрофалне учинке како по државу, тако и грађане, затим да је Хобс пропустно да размотри питање губитка слободе појединаца, као и чињеницу да чак ни апсолутна власт суверена није довољна како би се опасност од унутрашњег сукоба елиминисала. Видети: : G. S. Kavka, „Hobbes's War of All Against All”, *Ethics*, 1983, Vol. 93, No. 2., p. 308.

зашто индивидуе уопште улазе у заједницу јесте заштита целокупног пакета власништва који поседују. Уместо да свако сам штити сопствену својину, тај задатак се преноси на државу, односно владу, како то Лок тачније каже. А влада је управо у том смислу ограничена – она нема права да пређе границу која би угрозила живот, слободу и имовину појединаца.

Лок, дакле, сасвим у складу са Хобсовим оправдањем државе, склапање друштвеног уговора и улазак у заједницу претпоставља природном стању. Међутим, разлог за оснивање државе почиње да губи смисао ако се власт врши на штету оних који су се око њеног успостављања сагласили и споразумели. Стање у коме се власт злоупотребљава је горе од природног стања, престају да важе разлози због којих је држава настала и грађани имају право да се супротставе таквом једном стању.⁸ Као што су права на живот и имовину неотуђива, појединцима исто тако није могуће одузети слободу коју су поседовали још у природном стању. Суштина слободе се, по Локу, састоји у томе да човек не буде поданик несталној, неизвесној, непознатој и арбитрарној вољи другог човека.⁹ То да су људи по природи слободни „сасвим плаузибилно може да буде објашњено уз помоћ принципа да се оправдање политичке власти заснива на сагласности“.¹⁰ Дакле, чињеница да људи остају слободни у друштвеном стању значи да су они и даље сагласни око одржања таквог поретка, али и да могу

⁷ За сумње у погледу тежње да се Локу припише идеја о неотуђивим правима видети: А. Ј. Simmons, „Inalienable Rights and Locke's Treatises“, *Philosophy and Public Affairs*, 1983 Vol. 12, No. 3, нарочито поглавља III и IV.

⁸ Лок каже: „Људи ће бити у много горем положају него у природном стању ако ће наоружати једнога или неколицину људи са здруженом влашћу мноштва да би их присиљавали да се по нахођењу покоравају неумереним и неограниченим одлукама њихових ненаданих премишљања или необузданих и, до тог тренутка, непознатих воља, а да не постоје нека устаљена мерила која могу да управљају њиховом делатношћу и да је оправдају.“ Ц. Лок, *Две расправе о влади*, Књига II, Београд, НИП Младост, 1978, стр. 79.

⁹ Исто, стр. 21.

исту ту сагласност да ускрате уколико су њихова права и слободе доведени у питање. За разлику од Хобса, код кога је сагласност потребна само ради установљења државе, Лок сматра да је она потребна на два нивоа. Први ниво, као код Хобса, представља свеопшту сагласност око формирања друштвеног поретка, али је онда на другом ступњу, када је политичко тело формирано, потребна сагласност већине да би оно исправно функционисало. Имајући у виду овај други ступањ, могло би се рећи да, за разлику од Хобсове концепције државе у којој је суверен у виду монарха или купштине апсолутан, суверенитет остаје у народу, што је очигледан корак ка демократској контроли власти. По Локу, дакле, без обзира на облик владавине, овај суверенитет не може да буде отуђен. Да би се то и обезбедило неопходан је читав низ контрола. Лок сматра да је спајање извршне и законодавне власти основни извор злоупотребе власти, па с обзиром на историјске околности, власти монарха, односно извршној власти, супротставља законодавну власт парламента. Подела власти би била један од важних механизма који спречава злоупотребу. Међутим, парламентарна већина такође може да донесе такве законе који би ишли на штету права и слобода појединаца. У том случају, с обзиром на сачувани суверенитет, народ има право да ускрати сагласност таквој власти и још да пружи отпор и смени такве владаре.

Закључак је, дакле, да се за разлику од Хобсовог оправдања државе које има за циљ једино гарантовање безбедности, ствари знатно мењају када се у игру уведе појам слободе како га Лок схвата. Лок је, нанме, јасно показао да аргумент који се заснива на безбедности не може да буде оправдање за ускраћивање права на живот, слободу и имовину. Зато је и речено да хобсовски тип оправдања може да се примени на било који поредак, док Лок брани једну у основи демократску политичку концепцију, која чак и у недемократском поретку обезбеђује знатан степен контроле власти.

¹⁰ J. Cohen, „Structure, Choice and Legitimacy: Locke's Theory of the State“, *Philosophy and Public Affairs*, 1986, Vol. 15, No. 4, p. 314.

Мада су класични утилитаристи били више него критични према теоријама друштвеног уговора, сматрајући да је веровање у апстрактна права, попут природног права и природног закона, напосто погрешно, они су још снажније нагласили потребу за демократском контролом власти. Уместо да крену од хипотетичких ситуација, у којима се појединци налазе у природном стању, радије су полазили од научног објашњења како се индивидуе заиста понашају. Бентам (J. Bentham) је тако снажније него Хобс и Лок нагласио потребу за методолошким индивидуализмом у објашњењу друштвених појава. Његов став да свако има да се рачуна као један и само као један, најбољи је израз оваквог једног становишта. А објашњење понашања појединца се у суштини своди на то да он или она тежи максимизирању корисности, што се још може изразити и речима да тежи што већој срећи или задовољству. То схватање има директне последице по политичку теорију. Уколико је ствар научног објашњења то да ће људи, уколико имају прилику, узимати од других оно што желе како би максимизирали сопствену корисност, онда Џ. Мил (J. Mill) из ње извлачи закључак да ће особе које су на власти неминовно исту злоупотребити зарад сопствених интереса.¹¹ Поставља се, дакле, питање која је уопште корист од владе кад она истовремено представља гаранцију безбедности појединаца, али и потенцијалну претњу њиховој сигурности.

И Бентам и Џ. Мил сматрају да ће власт, уколико је у рукама једне особе или неколицине, нужно бити злоупотребљена. Зато су склони да монархији и аристократији супротставе демократију као пожељни облик владавине. С обзиром на то да из природе људског понашања произилази да ће појединци нужно тежити злоупотреби власти, демократија се испоставља као пожељан облик владавине, јер подразумева највећи степен контроле оних који су на положајима. Или како то Бентам каже, демократија

¹¹ За проблеме са којим се суочава схватање политичке науке Џејмса Мила видети: F. Kort, „The Issue of a Science of Politics in Utilitarian Thought“, *The American Political Science Review*, 1952, Vol. 46, No. 4, pp. 1140-1146.

има за последицу да „штити чланове друштва од тлачења и плачке оних функционера који су задужени за њихову безбедност“.¹² Представничка демократија се испоставља као најбољи облик владавине управо из разлога што су у њој посланици директно одговорни онима који их бирају. Иако се ово ограничење власти чини као корак даље од произвољности карактеристичних за монархију и аристократију, Бентам и Џ. Мил сматрају да оно није довољно као гаранција да ће интереси изабраних посланика и оних који су их бирали да коинцидирају. Зато су ови мислиоци такође сматрали да избори треба да буду релативно чести, тачније, да се одржавају једном годишње како би се обезбедила што већа демократска контрола вршења власти. Бентам је отишао корак даље сматрајући да поред формалних механизма који иду уз представничку владавину, штетну праксу власти треба ограничити, како је он то назвао, трибуналом јавног мњења. Јавно мњење, по њему, директно произилази из тела народа и као такво је додатни механизам који штити од злоупотребе власти. Ово такође подразумева слободу штампе, јер основ за процену вршења власти представљају доступне информације. Без права на информације и увид у чињенице није могуће донети никакве судове, па следствено томе ни оне у погледу вршења власти. Зато Бентам као једну од главних функција трибунала јавног мњења наводи да „његово практиковање, бар колико је судити по чињеницама, функционише као основ за доношење судова одобравања или неодобравања у погледу било које јавне институције, уредбе, договора, поступка или мере, било да су оне прошле, садашње или будуће, или било ког вида понашања било које индивидуе која је на положају, или која није на положају, а које утиче на интерес јавности.“¹³

Џ. С. Мил (J. S. Mill) се у великој мери слагао са својим претходницима, али је слично Локовом инсистирању на слободи појединаца, истакао управо овај моменат који је

¹² J. Bentham, *Constitutional Code*, Oxford: Oxford University Press, 1983.

¹³ Исто, р. 37.

у аргументима Бентама и његовог оца Џ. Мила у прилог демократије претио да буде изгубљен. Контекст који је заједнички за све поменуте мислиоце је парламентарна већина која произилази из тела народа, као противтежа власти једног или неколицине, или напосто као једини исправан критеријум када је у питању демократски начин одлучивања. Њима насупротив, Џ. С. Мил је истакао обрнуту опасност – да већина утњетава мањину или појединце, било наметањем формалних санкција, било у виду оних неформалних које се тичу друштвене прихватљивости. Ову опасност по угледу на Токвила (A. de Toqueville), назвао је тиранијом већине. Дакле, ако су захтеви за демократском контролом власти проистекли ради супротстављања произвољном вршењу власти једног или неколицине која ничим није ограничена, онда исто тако треба поставити границе власти већине како она не би била коришћена на штету мањине или ради ограничења слободе индивида. Милов одговор на овај проблем је принцип повреде (harm principle) који каже да једини разлог због кога власт може с правом да се користи против воље било ког члана заједнице јесте повређивање, односно доношење штете другима.¹⁴ То значи да појединац може да буде ограничен само у домену поступака који се тичу других људи. У домену који се тиче њега самог нема никаквих ограничења, па је његова независност, како то Мил каже, апсолутна. Из тога следи да је „над самим собом, над својим телом и духом, појединац суверен”.¹⁵ Ово становиште је у великој мери допринело модификовању погледа на демократију које је било заједничко како за Хобса и Лока, тако и Бентама и Џ. Мила. Једини циљ државе и демократије посебно, није више безбедност и заштита појединца, већ још и његов или њен морални развој. Џ. С. Мил зато сматра да би парламентарно функционисање демократије требало надоместити ефективним учешћем јавности. Ово учешће подразумева информисање грађана и подстицај да се ону што већој мери укључе у политички живот заједнице.¹⁶

¹⁴ Џ. С. Мил, *О слободи*, Београд. Плато, 1998, стр. 42.

¹⁵ *Исто*, стр. 43.

На почетку овог поглавља је аргументовано да се невидљива моћ служби безбедности у демократском друштву може оправдати како из перспективе теорије друштвеног уговора, тако и из перспективе утилитаризма. Оба аргумента су се заправо заснивала на ономе што се обично назива „оправдањем државе“, било да је реч о томе да је настанак државе резултат сагласности како би се избегло анархично стање у коме нико није безбедан, било да је сигурност схваћена у смислу корисности. Међутим, највећи део овог поглавља био је, ипак, посвећен томе да се укаже како су класични мислиоци који су припадали обема традицијама такође изнели чврсте аргументе у прилог демократске контроле власти, која има извесан приоритет у односу на захтеве безбедности. Овај приоритет не треба схватити хронолошки, већ у смислу важења. Уколико не би било демократских провера и равнотежа, онда то би то значило да је отворен пут „несталној, неизвесној, непознатој и арбитрарној“ власти. Зато су ови мислиоци изнели низ предлога како би се злоупотребе власти спречиле, а који редом подразумевају уставну поделу власти, парламентарну демократију са релативно честим изборима, трибунал јавног мњења и ефективно учешће грађана у политичком животу. Ма колико се поменути предлози данас чинили

¹⁶ Завршне речи Миловог списка *О Слободи* на најбољи начин ослнкавају ову везу између информисаности, партиципације и развоја: „Али би једино централило тело за давање обавештења и упутстава у свим местима било исто толико драгоцено у свим гранама администрације. Влада не може никад сувише да тежи спречавању, већ мора да помаже и подстиче индивидуалну делатност и развитак. Зло почиње онда кад она, уместо да охрабрује делатност и моћ појединца и тела, сама ради све за њих; када уместо да обавештава, саветује и понекад осуђује, тера их да раде спутани или их одстрањује од посла и сама га обавља. Вредност државе, на крају крајева, јесте скуп вредности свих појединаца који је сачињавају; а држава која подређује интерес њиховог духовног развоја и напретка нешто већој административној вештини...држава која спречава развитак својих грађана да би од њих направила покорније оруђе у својим рукама, па било то и за корисне сврхе – таква држава ће увидети да се велика дела не могу створити са малим људима, и да ће савршенство машинерије, коме је она све жртвовала, на крају бити бескорисно услед недостатка оне животне снаге коју је она прогањала да би машина могла боље да ради.“ *Исто*, стр. 132.

анахроним и саморазумљивим, у оквирима савремене теорије демократије једва да је могуће понудити нешто више у прилог спречавања злоупотребе тајних служби – уставна и законска овлашћења, парламентарна контрола, избори и јавност.

II

Имајући у виду захтеве које претпоставља демократска контрола власти, поставља се питање какав је статус тајних служби у демократском друштву. Претходно је речено да се у оквирима демократске теорије може оправдати постојање невидљиве моћи у виду тајних служби. Међутим, сада се поставља питање статуса тајне која је карактеристична за рад ових служби. Сама је по себи тривијална тврдња да је безбедност угрожена ако су информације које поседују они који су за њу задужени потенцијално свима доступне. Исто тако је могуће формулисати низ циркуларних дефиниција које би тајне службе објашњавале тајновитошћу поступака који су за њих карактеристични. Уместо ових не нарочито плодних приступа проблему тајности, ово поглавље ће углавном бити посвећено разматрању аргумента у прилог одсуства комуникације када је о тајним службама реч.

Основна претпоставка на којој се заснива рад тајних служби је стање конфликта као нечега што је мање – више нормално, било да је он актуелан или потенцијалан. Зато се чини прикладним да се овој теми приступи из перспективе савремене теорије игара у оквиру које је развијен читав низ објашњења поступака карактеристичних за ситуације конфликта. Још прецизније, основ анализе биће оно што Шелинг (Т. С. Schelling), полазећи од теорије игара, назива стратегијом конфликта. За стране које се налазе у конфликту каже се да се налазе у стратешкој интеракцији. То значи да постоји узајамна зависност сукобљених страна, у смислу да се потези које свака од њих повлачи одражавају на ону другу. Другим речима, најбољи поступци за сваког од играча зависе од тога шта ради онај други. Стратешка интеракција подразумева да сваки од играча рационално одлучује о корацима које ће да предузме на основу

веровања у погледу тога шта ће други играч да предузме како би нашао прави одговор. Иако свака страна тежи „победи“, у простору стратегије конфликта она, углавном, не значи потпуни пораз или уништење противника. Победа може да подразумева неку врсту узајамног прилагођавања, што значи да сукоб не искључује нужно одређену врсту сарадње.

Ова могућност се у оквиру теорије игара објашњава поделом игара на оне чистог конфликта, чисте сарадње и са мешовитим мотивима. Игре чисте сарадње су релативно незанимљиве за објашњење поступака карактеристичних за тајне службе, јер где су оне уобичајене ту за овим службама нема нарочите потребе. У играма сарадње подстицаји за узајамну координацију поступака превазилазе оне за унилатерално деловање. Класичан пример је војња десном, или у Британији, левом страном пута, која је могућа само захваљујући континуираном координираном деловању учесника у саобраћају. Након довољног броја успешно остварених координација, оне обично прерастају у норме или конвенције. За објашњење рада тајних служби знатно већу важност имају игре чистог конфликта и оне са мешовитим мотивима. Пример за чисти конфликт би био рат до потпуног уништења и ове врсте игара су врло ретке. Њима је, ипак, посвећена нарочита пажња у оквиру теорије игара и сматране су неком врстом модела за анализу других типова игара. Шелинг је, овом гледишту насупрот, сматрао да су оне пре гранични случај, него полазиште онога што назива стратегијом конфликта. Стратегију конфликта пре карактерише претходно поменута победа у игри која не значи и уништење противника, што је заправо уобичајени облик који има игра са мешовитим мотивима. У овој врсти игара има места како за конфликт, тако и за сарадњу. Класичан начин вођења ратова спадао би, тако, пре у игре са мешовитим мотивима него у чист конфликт. Стратегија конфликта, дакле, свој прави смисао налази управо у овој врсти игара у којој победа често може да значи и узајамно прилагођавање сукобљених страна, уздржавање од напада, употребу претњи, довођење страна за преговарачки сто, различите врсте преговарања итд.

У играма са мешовитим мотивима могућност примене силе је далеко важнија од пуке употребе насиља. Тако, на пример, ако страна А упути страни Б претњу, то често може да буде сасвим довољно како би се пронашао *modus vivendi*. Свакако, да би претња била кредибилна, неопходна је одлучност за примену силе у крајњој инстанци, али није нужно да се сила уопште употреби како би дошло до узајамног прилагођавања страна у конфликту. Стратегија застрашивања у погледу могућности употребе силе има извесних сличности са употребом претњи, често може управо њима да се користи, али се знатно разликује по степену комуникације који је неопходан за њено делотворно спровођење. За стратегију претње је карактеристично не само да мора да буде кредибилна, већ и експлицитна. Све док није јасно изражена намера да се одређени потез у игри оснажи употребом силе, друга страна има читав дијапазон стратегија на располагању. Смисао претње састоји се управо у томе да се овај спектар могућих потеза сведе на две опције – узајамно прилагођавање, или чисти конфликт.

Застрашивање пак не мора нужно да има експлицитан облик. Одвраћању од могућих акција противника могу једнако да допринесу како комуникација, тако и тајност. Речено једним хладноратовским примером, није само оно наоружање за које се зна у функцији застрашивања, већ и тајни планови за нова, још моћнија средства на која се у датом тренутку не може реаговати неким контра-плановима. Дакле, иако се застрашивање често обавља експлицитним средствима, она имплицитна нису ништа мање битна. Ако би се казнена политика једне земље могла разумети уз помоћ модела експлицитне стратегије застрашивања, рад тајних служби би се пре могао заснивати на њиховом имплицитном облику. Уобичајена представа о свемоћи тајних служби саставни је део ове стратегије. Пензионисани службеници ЦИА-е сведоче како су браћа Кенеди били запањени неспособношћу ове тајне службе да науди Фиделу Кастру. Могло би се рећи да је ова запањеност производ онога што се сматра уобичајеном представом о свемоћи тајних служби. Кључно је, дакле, да се схвати да је

могућност употребе силе оно на чему се заснива рад тајних служби. Теза о свемоћи део је ове стратешке позиције, и она би била немогућа без вела тајне којим су радње и поступци тајних служби прекривени. То, ипак, не значи да је једина улога тајних служби да одвраћају од одређених радњи. Њима, најзад, када су остала средства исцрпљена, остаје на располагању стратегија чистог конфликта.

Ако је у играма чисте сарадње комуникација крајње пожељан елемент, чини се да то није случај и са играма чистог конфликта и оних са мешовитим мотивима. Игра чистог конфликта се још назива и игром са износом нула (*zero-sum game*), а друге две играма у којима износ није нула (*non zero-sum game*). Игре са износом нула, или оне у којима „победник носи све“, карактерише то да победа једне стране увек значи пораз оне друге. Због тога је у њима комуникација непожељна, јер и у минималном облику може да открије превише. Или како Шелинг каже:

„Игра са износом нула је редукована на потпуно унилатерално деловање. Не само да нема потребе за комуникацијом са супарником, већ нема потребе ни да се зна ко је он заправо, нити да ли уопште постоји. Насумична стратегија је драматично анти-комуникативна, јер је она средство за свесно уништење сваке могућности комуникације, посебно оне у погледу намера, или оног што се не намерава. Она је средство брисања из игре свих детаља осим математичке структуре добитака и на страни играча брисања свих комуникативних односа.“¹⁷

Гледано из перспективе тајних служби, рекло би се да је игра чистог конфликта њихов *raison d'être*. Могло би се рећи да је њихов примарни задатак стабилност поретка у целини, па се на потенцијалне непријатеље, било да су унутрашњи или спољашњи, гледа као на оне који доводе у питање читав друштвени оквир. Државни непријатељ,

¹⁷ T. C. Schelling, *The Strategy of Conflict*, Oxford: Oxford University Press, 1970, p. 105.

издајник, шпијун, терориста, нису називи за оне који се баве некаквим локалним субверзивним деловањем – ма колико домен њихове интервенције био ограничен. Они у складу са логиком чистог конфликта доводе у питање поредак као целину. Пошто су, структурално гледано, тајне службе примарно ангажоване у виду чистог конфликта, из тога следи да је уништење могућности сваке комуникације оно на чему почива њихова ефикасност.

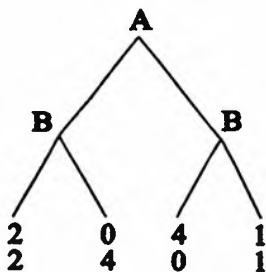
Комуникација, међутим, често није потребна, како у играма сарадње, тако ни у играма са мешовитим мотивима. Иако је координацију далеко лакше обавити уколико постоји опција комуникације у погледу намера, давања обећања и слично, она је могућа чак и у условима одсуства овакве једне опције. Као пример за то може да послужи игра у којој се двома странама понуди да поделе износ од 100\$, ако свака од њих, без претходне могућности консултовања, понуди идентичан модел расподеле. Експериментална провера ове једноставне игре показује да су људи склони да расподеле добитак на начин 50% : 50%, што показује да се и у одсуству могућности комуникације може постићи координација. Иако се може наћи још пуно оваквих примера, њихов превасходни значај се састоји у томе што бацају светлост на могућност координације у одсуству комуникације чак и у играма са мешовитим мотивима.

Питање је, дакле, да ли је могућа сарадња без могућности комуникације, у ситуацијама када је реч о сукобљеним интересима. До оваквих ситуација може да дође кад једна или обе стране не желе да комуницирају, као и када не постоји међусобно поверење. С обзиром на то да је реч о сукобљеним интересима, једна од могућих стратегија је прећутно преговарање. Шелинг сматра да искуство рата пружа низ значајних примера за ову врсту преговарања. Тако ће два команданта на супарничким странама, који треба да осигурају своје положаје, одабрати, на пример, реку као место раздвајања, упркос томе што никаква комуникација међу њима у датој ситуацији није могућа.

Ако се ови ставови који се односе на игре са износом који није нула примене у контексту тајних служби, то би значило да је прећутно преговарање једно од

снажних средстава којима се оне служе. Из претходна два аргумента произилази да је њихова ефикасност већа уколико је свака комуникација искључена и да им је основна функција одвраћање од потенцијалних акција које имају за циљ угрожавање поретка и безбедности грађана. Прећутно преговарање се, будући да испуњава ова два критеријума, испоставља као она стратегија која обезбеђује да потенцијални непријатељи увиде како им није у интересу управо онај план који преферирају. То је и главна разлика између игара у којима је износ нула и оних у којима износ није нула. У првима је реч о томе да се од противника у потпуности сакрију сопствене намере, информације и планови, а у другима да се противник у одсуству комуникације наведе на јасно препознавање оне стратегије која би или омогућила координацију, или довела у склад сукобљене интересе. Пошто постоји ризик да она не буде препозната, тајним службама остају игре са износом нула као додатно средство уверавања.

Очигледан проблем за рад тајних служби представља то што се оне углавном налазе у ситуацији игара са непотпуним информацијама. Како би се илустровало шта се под тим има у виду може бити од користи следећа игра за коју је карактеристична неизвесност, односно недостатак поверења између играча:

Ако се претпостави да играч А има два могућа потеза на располагању, да крене лево или десно, поставља се питање каква ће бити одлука играча В. Уколико би комуникација

била дозвољена играч В би могао да обећа да ће кренути лево, ако А крене лево. Ово обећање може бити додатно оснажено претходним искуством и понашањем играча В у сличним ситуацијама. У том случају постојала би могућност да играчи заврше са исходом 2, 2 (у графикону горњи број представља добитак за играча А, а доњи за играча В). Међутим, уколико се претпостави да комуникација међу играчима није могућа, или да они немају поверења један у другог, и да немају ни увид у то како је сваки од њих претходно поступао у сличним ситуацијама, онда је јасно да је претходно поменути пар добитака тешко достижан. Таква врста игре драстично мења перспективу – играч А, уколико је рационалан, кренуће десно, а играч В, ако је рационалан, такође десно, што би значило да завршавају са исходом 1, 1, који је свакако лошији од онога у претходном случају. Оно што играчу А остаје на располагању је субјективна вероватноћа – да ће В ићи лево, ако А крене лево, што значи вероватноћу да је В особа која се руководи нормом праведности, да ће поступити ирационално итд. Константно прикупљање података од стране тајних служби, које често превазилази границе оптималног, у великој мери може бити објашњено тежњом да се изађе на крај са игром у којој није могуће у потпуности знати све о намерама противника, а у коју су по природи ствари увучене.

У претходном примеру за исход игре је било пресудно то какву ће одлуку донети играч А имајући у виду потенцијално понашање играча В. Игре са непотпуним информацијама имају нешто сложенију форму утолико што се у њима и играч В налази у реципрочној ситуацији. Дакле, и једном и другом играчу је позната она стратегија коју бира за себе, као што је непозната она коју бира онај други. У том случају се каже да играчи немају потпуне информације о математичкој структури игре. Ово подразумева да не знају функције добитака друге стране, њихове физичке и друштвене ресурсе, стратегије које им стоје на располагању итд. Оно што им преостаје јесте субјективна вероватноћа коју и један и други играч користе како би предвидели потезе оног другог. Харшањи (J. C. Harsanyi) је предложио решење проблема игре са непотпуним информацијама

које се заснива на теорији вероватноће и додатној разлици између игара са савршеним и несавршеним информацијама. Прве би биле оне у којима су играчи у потпуности информисани о ранијим потезима противника, док су друге оне у којима тих информација нема или су само делимичне. Раније описана игра била би, дакле, у првој верзији игра са савршеним, а у другој верзији са несавршеним информацијама. А Харшањијево решење се састоји у томе да се уз помоћ неке врсте лутрије L дође до вероватноће да ће у случају да играч A , који бира тип понашања a_1 , (из скупа a, a_1, a_2, \dots, a_n), играч B одабрати тип понашања b_1 (из скупа b, b_1, b_2, \dots, b_n) које заправо и јесте онај тип за који се, а да A не зна, B одлучио. Уз претпоставку да оба играча вероватноћу процењују на идентичан начин, нова игра ће бити она са „*иоШиуном* информацијом зато што ће њена математичка структура бити одређена уз помоћ пробабилистичког модела за игру која ће бити у потпуности позната обома играчима.“¹⁸ Другим речима, игру G са непотпуним информацијама могуће је уз помоћ лутрије L трансформисати у игру G' са потпуним, али несавршеним информацијама.

Ове врсте игара имају свој нарочит значај за питање безбедности. Пример опасности од изненадног напада је један вид ове игре који је био карактеристичан за читав период хладног рата. Изненадни напад доноси огромну предност, али потенцијални нападач би претходно морао да буде сигуран да, с обзиром на сличне калкулације оног другог, он не буде тај који ће бити нападнут. Имајући у виду трку у наоружању између две супер-силе у периоду хладног рата, њихово понашање се може објаснити и као рационално и као ирационално, у зависности од тога да ли се гледа из перспективе безбедности држава или из перспективе објективног посматрача. Са једне стране, из перспективе самих држава, тежња за проналажењем све моћнијих оружја има свој рационални основ у стратегији застрашивања, односно у тежњи да се друга страна одврати

¹⁸ J. C. Harsanyi, „Games with Incomplete Information“, *The American Economic Review*, 1955, Vol. 85, No. 3., p. 299.

од потенцијалног изненадног напада. Међутим, са друге стране, она је, у целини гледано, читаву планету учинила знатно несигурнијим местом за живот. Заузимајући ово друго становиште поједини аутори су дошли до закључка да је до поменуте ситуације у великој мери дошло захваљујући недостатку демократске контроле и да је ова контрола неопходна како би се избегле даље несагледиве последице које атомско наоружање са собом носи.¹⁹ Бокова (S. Bok) тако сматра да је тајност у развијању нуклеарних програма могуће оправдати разлозима у прилог безбедности, али и да су управо недостатак информисаности и демократске контроле довели до крајње нежељених последица у погледу сигурности грађана. Другим речима, у недостатку демократске контроле, не постоји гаранција да се захтев за безбедношћу не претвори у своју супротност. А да је алтернативни курс могућ, она показује наводећи случај Шведске, где су, за разлику од грађана других државануклеарних сила, грађани имали прилику да се изјасне и, најзад, одбаце развој нуклеарног програма.²⁰

У овом поглављу су, дакле, изнети аргументи у прилог одсуства било какве комуникације, када је о тајним службама реч. Пошто су ови аргументи у директној супротности са оним из претходног поглавља који се тичу демократске контроле власти, завршно поглавље биће посвећено покушају да се решење за овај проблем нађе у оквирима демократске теорије.

¹⁹ За тезу о неопходности демократске контроле, али и проблеме који су с њом у вези видети: R. Dahl, *Controlling Nuclear Weapons, Democracy Versus Guardianship*, New York: Syracuse University Press, 1985, pp. 5-18.

²⁰ S. Bok, Distrust, „Secrecy, and the Arms Race“, *Ethics*, 1985, Vol. 95, No. 3, pp. 717-718.

III

Дефиниција која се обично назива минималном дефиницијом демократије каже да је то облик владавине у коме грађани имају релативно висок степен контроле у односу на изабране званичнике. Ова контрола се заправо заснива на изборима, односно могућности смене оних званичника за које се покаже да лоше раде свој посао, злоупотребљавају положај и слично. У демократији, дакле, генерално гледано постоје два подстицаја у погледу јавности рада који су у међусобном сукобу. Они који се налазе на положајима имају подстицај да свој рад прекрију што већим степеном тајности како би прикрили могуће грешке у раду, злоупотребе итд. Са друге стране, једино у демократији грађани имају могућност да захтевају јавност и транспарентност у вођењу државних послова, јер да би њихов избор имао смисла они морају у довољној мери да буду информисани о начину на који они које су изабрали воде политику. Дакле, ова напетост се, барем у оквирима демократске теорије, разрешава на такав начин што се тврди да је за нормално функционисање демократије неопходно да грађани буду информисани. Уколико то није случај, онда они немају основ да рационално одлуче за кога ће да гласају. То за собом повлачи и да је њихов степен контроле над званичницима релативно низак, па, дакле, следствено минималној дефиницији, да онда не може више ни бити речи о демократији.

Међутим, упркос овом аргументу, у демократском друштву је уобичајено схватање да се дипломатски интереси, финансијски интереси или национална безбедност сматрају изузецима у погледу права на информације.²¹ Такође се наводи аргумент да су разне врсте преговарања које су карактеристичне за демократски поредак знатно ефикасније уколико се спровode без консултовања шире јавности.²² С обзиром на ова ограничења, обавезан део

²¹ M. Bovens, „Information Rights: Citizenship in the Information Society“, *The Journal of Political Philosophy*, 2002, Vol. 10, Number 3, pp. 329-330.

²² J. Elster, „Strategic Uses of Argument“, in: K. J. Arrow, et al. (eds) *Barriers to the Negotiated Resolution of Conflict*, New York, Norton, 1995, p. 520.

правне регулативе у демократским земљама постало је доношење закона о праву да се дође до информација које су у поседу званичника који су на власти, у којима је јасно одређено који су то подаци који су доступни јавности. Оваквим законима се регулише начин на који грађани могу да дођу до информација, затим се регулишу обавезе власти у том погледу и, коначно, дефинишу се изузеци када власти нису дужне да дају било какве информације. Не изненађује да је готово у свим таквим законима национална безбедност на врху листе разлога који гарантују тајност информација.²³

Имајућу у виду наведене оквире, поставља се питање како стоји ствар са правом на информисање у демократском друштву у погледу оних података који се тичу безбедности. Парадокс безбедности, карактеристичан за демократска друштва, састојао би се, укратко, у следећем – уколико тајне службе учине доступним јавности информације које поседују, то онда директно угрожава сигурност читаве заједнице, а уколико не дају никакве информације, онда се налазе у потпуности изван оквира демократске контроле и демократске одговорности, те су подложне најразличитијим врстама злоупотреба. У претходна два поглавља изнети су аргументи како у прилог одсуства било какве комуникације када је о тајним службама реч, тако и о неопходности демократске контроле и одговорности како би се спречиле различите злоупотребе власти. Питање је, дакле, да ли је могуће изузети тајне службе из оквира демократске контроле и одговорности. Јасно је да је ово питање могуће поставити једино имајући у виду демократско друштво. Тоталитарна друштва се од демократских разликују управо по томе што није могуће поставити такво питање, односно што се свако питање које задире у овлашћења партије која контролише читав државни апарат аутоматски сматра издајом.²⁴ Основ на коме почива демократско друштво

²³ B. E. Cain, P. Egan and S. Fabbrini, „Towards More Open Democracies: The Expansion of Freedom of Information Laws”, in: B. E. Cain, R. J. Dalton and S. E. Scarrow, (eds) *Democracy Transformed?: Expanding Political Opportunities in Advanced Industrial Democracies*, Oxford, Oxford University Press, 2003, p. 122.

је да су супротна становишта и постављање питања о одговорности оних који су на положајима, нешто што је нормално, а не аномалија коју треба искоренити. Па чак и уколико се прихвати да је одређени степен тајности неопходан за успешно функционисање демократског друштва, то не значи да није могућа јавна дискусија око тога који је то степен и да ли има простора за још већу отвореност и транспарентност.²⁵

Зато се чини да би у тражењу решења за парадокс безбедности требало одбацити крајности, односно принцип све или ништа. Раније је већ аргументовано поводом Бобиовог аргумента да је обећање демократије као владавине потпуне транспарентности празно обећање, односно да га ни један демократски оријентисани писац никада није ни дао. Са сличним проблемом се, бар када је о тајним службама реч, суочава делиберативна демократија. Заступници делиберативне демократије су склони да стратешкој рационалности која се заснива на појединачним интересима супротставе комуникативну рационалност која је по својој природи јавна и усмерена на опште добро. Иако је чињеница да учешће јавности може да има пожељне ефекте у спровођењу различитих врста политика, исто је тако чињеница да би расправљање о плановима који се тичу безбедности било контрапродуктивно. Другим речима, рад тајних служби је она тачка где престају да важе захтеви делиберативне демократије. Ова теорија се тако заплиће у тешкоћу да оправда читав низ изузетака. Тиме запада и у самопротивречност јер је основни мотив њеног настанка био да се политички живот у демократском друштву учини што транспарентнијим и подложнијим снази аргумената. За управо описану крајност важило би, дакле, Русоово (J. J. Rousseau) становиште да би истинска демократија била могућа у неком народу анђела. У њеном

²⁴ Р. Арон, *Демократија и Шошлитаризам*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1997.

²⁵ J. E. Stiglitz, „On Liberty, the Right to Know and Public Discourse: The Role of Transparency in Public Life”, in: M. Gibney, (ed.) *Globalizing Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2003, pp. 115-156.

реалном функционисању захтев потпуне транспарентности се испоставља као неодржив, посебно када је о тајним службама реч.

За разлику од потпуне транспарентности, другу крајност представља одсуство било какве комуникације, односно потпуна тајност у раду ових служби. У претходном поглављу је наведен читав низ разлога због којих тајне службе не би требало да дају било какве информације. Поставља се, међутим, питање зашто оне то не би чиниле одређено време након што је извесна опасност отклоњена, или зашто њихов рад не би био подложен оцени јавности у случају да су се десили неки очигледни пропусти по питању безбедности заједнице, или да су на више него очигледан начин службе злоупотребљене од стране оних који су на власти.

Аргумент који се заснива на тоталитаризму у великој мери објашњава у чему је проблем са инсистирањем на потпуној тајности. Потпуна тајност значи да нема никаквих ограничења, те су могуће разне врсте злоупотреба у смислу да службе које су задужене за безбедност грађана директно угрожавају њихова права, слободе, па и живот. Претходно описану Локову идеју демократске контроле као средства да се спречи произвољно вршење власти требало би упоредити са параграфом 234 Хегелове (G. W. F. Hegel) *Филозофије права* који говори о области којом се бави полиција. Ту Хегел каже да одређење шта је неопходно за спољашњи опстанак, односно безбедност, пада у разумску бесконачност. А то значи да нема границе шта је штетно, а шта не, шта је сумњиво, а шта не, шта теба забранити или надzirати. У додатку овог параграфа Хегел још каже да управо због ових случајности полиција постаје нешто мрско.²⁶ Оно што Хегел не каже је како направити разлику међу свим тим произвољностима између оних радњи које су оправдане и оних које то нису. То у оквирима његовог система и није могуће учинити будући да грађанско друштво у које Хегел смешта полицију бива превладано државом као

²⁶ Г. В. Ф. Хегел, *Основне црпе филозофије права*, Сарајево: Веселин Маслеша – Свјетлост, 1989, стр. 357.

својим истинским смислом. Пошто је држава тај крајњи ступањ који даје смисао свим претходним, испоставља се да је тек из њене перспективе могуће одредити шта је то штетно, шта треба надзирати, итд.

Хегел је управо с обзиром на ову апсолутизацију државе изашао на лош глас, јер се сматрало да његове идеје могу да послуже као оправдање било које врсте тоталитаризма. За тоталитарна друштва је карактеристично да одређена партија има монопол на читав државни апарат и да не постоји никаква друга инстанца која би њену власт могла да ограничи. Одсуство демократске контроле и јавности у раду важи, такође, за тајне службе. Стаљинистички облик тоталитарне владавине пружа обиље примера за произвољности и злоупотребе тајних служби под овим условима – почев од тога да се неко по Стаљиновом личном нахођењу прогласи за државног непријатеља, да тајна служба доказује кривицу фалсификујући документа и доказе, спроводи тортуру како би изнудила исказе признања, често сама доноси пресуде, врши присилне депортације и ликвидације. Другим речима, уколико се прихвати начело потпуне тајности у раду тајних служби, онда нема начина да се оваквим врстама злоупотреба стане на пут. Дакле, уколико је неприхватљиво да у демократском друштву рад тајних служби буде у потпуности транспарентан, исто је тако, ако се узме у обзир могућност злоупотребе која је карактеристична за тоталитаризам, неприхватљива и потпуна тајност, односно одсуство било какве комуникације.

Парадокс безбедности не може, значи, бити разрешен нити позивањем на потпуну транспарентност, нити на потпуну тајност. Уколико тајне службе не треба да остану изван оквира демократске контроле и одговорности, јасно је да и оне попут других институција у демократском друштву не треба да буду сасвим затворене за јавност. Најтеже питање које се тим поводом поставља је до ког степена оне могу да обзнањују информације које поседују, а да истовремено безбедност не буде угрожена. Извесно је, дакле, да тајне службе у демократском друштву треба да буду отворене за јавност, само је питање у којој мери. Чини се да нормативна

демократска теорија не може да иде много даље од овог гледишта. У недостатку чврстог разграничења, логичније је да се пође од мањих захтева, ближих крајности одсуства комуникације, који би, ипак, гарантовали извесну отвореност тајних служби уз очување безбедности. Тек би полазећи од те тачке било могуће даље разматрање да ли има места за већи степен отворености.

У случајевима када чисто теоријским средствима није могуће разрешити некудилему преостаје витгенштајновско становиште да поглед треба усмерити на праксу. Искуство показује да у савременим демократским друштвима постоји тежња ка тајности која генерише парадокс безбедности, али и да постоји одређени степен информисања о раду тајних служби на основу кога јавност може да процењује њихов рад. Како би се одредило који је то степен, најбоље праксе остају, дакле, као једини путоказ.

Сажетак

Основни циљ овог рада је истраживање парадокса безбедности који пронзилази из карактеристичних особности демократског поретка. Демократија подразумева информисану јавност како би грађани могли да доносе релевантне политичке одлуке и дају свој допринос политичком животу. Са друге стране, безбедност демократског поретка, као и сваког другог, у великој мери се заснива на тајном, јавности недоступном раду извесних државних служби и апарата. Парадокс безбедности се састоји у томе да би јавност у исто време требало и не би требало да има приступ релевантним информацијама. Суштина чланка се састоји у покушају да се у оквирима нормативне теорије предложи излаз из апорије, и то на такав начин да безбедност грађана, као и њихово право на информисаност, буду сачувани.

Ivan Mladenović

**DEMOCRACY, SECRET AGENCIES
AND PARADOX OF SECURITY**

Summary

This paper aims to analyze paradox of security that is characteristic for democratic societies. For the reason of making important and binding political decisions, citizens of democratic societies ought to be well informed. On the other hand, security of democratic political order depends in great measure on secret activities of certain state agencies. Paradox of security means that public at the same time should and should not be informed on matters concerning national security. The paper concludes by sketching one possible way for solving this problem within the framework of normative democratic theory.

МЕСТО АДВОКАТСКЕ ТАЈНЕ У КОНЦЕПТУ ПРАВНЕ ДРЖАВЕ

Ђорђе Д. Сибиновић

Основ и порекло

Реч „тајно“, као и именица „тајна“, потичу од немачке речи *heim*. Реч „дом“ обухвата како појединачни дом и кућу, тако и град, али и домовину.¹ Стога, тајно је оно што припада дому, што се не догађа на улици, већ у кући. Појам дома садржи у себи и оно у шта човек може да се поузда. Изрази тајно и поверљиво објашњавају зашто се под тајном уједно подразумева и поверење.² Ово је модерно схватање, премда је у 16. веку Лутер реч тајна користио у смислу мистерије и на тај начин користио је тумачећи Библију на 37 места.³ Однос између тајне и поверења од нарочитог је значаја: јасно је да човек може да се поузда само у оно што не доспева споља, него остаје код куће.⁴ Ако се то очекивање не оствари, тада се продире у тајну. Заштита дома може и да се прошири или да се сузи, тако што ће се и трећа лица упутити у круг дома, тако што ће се и на њих проширити поверење: тиме се тајна поверава трећим лицима.

¹ F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 22. Auflage, Berlin, 1989, Stichwort „geheim“, 252.

² Пореди и М. Henssler, *Das anwaltliche Berufsgeheimnis*, NJW, 1994, стр. 181, те W. Schlupe, *Über Sinn und Funktion des Anwaltsgeheimnisses im Rechtsstaat*, Zürich, 1993, стр. 7, 8.

³ М. Henssler, *Über Sinn und Funktion des Anwaltsgeheimnisses im Rechtsstaat*, Zurich, 1993, стр. 181, 182.

⁴ Види М. Гарсон, *Адвокат и морал*, Београд, 1965, стр. 78.

Ако се оно што је у дому не поверава трећим лицима, тајна остаје у дому онолико дуго колико се о њој ћути, дакле, све док се она не изнесе ван куће. Под ћутањем или прећуткивањем подразумева се вољна одлука да се дом не отвори према трећим лицима. Дакле, поверење у заштиту дома често је повезано са ћутањем.⁵ Ово важи чак и тада када се поље поверења прошири на трећа лица. Поверавање тајне, тачније њихово увлачење у зону поверења, није само *privilegija favorabile*, већ и *privilegija odiosum*, јер се на овај начин за треће ствара обавеза да ћуте. Ово свакако следи из принципа поверења јер, као што смо то показали, овај принцип је инкорпориран у реч тајна. Ћутати има етимолошко порекло у речима „бити миран“ и „уздржати се“. Одатле се изводе и речи „не знати“ и „за себе задржати“.⁶ Ово етимолошко значење горе наведених речи даје ћутању и прећуткивању моралну вредност а самим тим и част. Онај који говори у невреме вређа етичке принципе. У складу са њима, забрањено је да се трећа лица упућују у садржину тајне. Шопенхауер је, тако, говорио да све наше укупне прилике морамо да сматрамо тајном коју морамо да чувамо чак и од најбољих пријатеља.⁷ Из тога произилази етичка последица да се свим учитељима овог света препоручује да своје ученике подучавају вештини чувања тајне.

Нарочито, интересантан је случај у коме се тајна неке поверава. Питање је шта је оно што треба да остане код куће, у дому и у поверењу, а шта је, евентуално, допуштено да се повери трећим лицима. Питамо се због чега људи проширују границе својих тајни па у њих увлаче и трећа лица. У обзир долазе различити мотиви. Често у питању је само знатижеља или оговарање. Шопенхауер⁸ каже да је у бићу човека да оно што је тајна, оно што је морална обавеза да прећути, саопшти трећим лицима. Прво је питање памети а друго лакомислености. На другом месту мотива

⁵ М. Henssler, *истио*, стр. 184; W. Schuer, *истио*, стр. 8, 9.

⁶ У том смислу F. Kluge, *Stickwort „schwiegen“*, 659.

⁷ А. Шопенхауер, *Свет као воља и представља*, том II, Београд, стр. 66.

⁸ *Истио*, стр. 67.

за откривање тајне, може да буде испуњење правне или моралне обавезе као што су, на пример, искази сведока. Одавање тајне, на пример, може да буде изазвано у ратним временима или у другим критичним моментима људске историје као резултат мучења. Ређе се одавање тајне врши из егзибиционистичких и моралних разлога.⁹

Осим тога, постоји читав један низ циљних разлога за одавање тајне. Они се одликују тиме да се одавање тајне користи као средство да би се постигао жељени циљ. Овој телеолошкој релацији припада и случај да један човек од другог може да захтева пружање извесних услуга и тиме му стави у изглед награду само у случају да му саопшти какву тајну. Правницима је овај однос познат из облигационог права као „припремне радње“ чије неоправдано одбијање има за последицу поверилачку доцњу. Парадигматичан је и однос између пацијента и лекара.¹⁰ Наиме, скривене болести не могу да се лече (*non itelecti nulla est curatio morbi* – Максимилијан). Овај пример се не разликује од случаја који нас интересује – када неко опуномоћн адвоката да заступа његове интересе у некој правној ствари која није позната јавности или јој пак није позната у оној мери или на онај начин како је то познато налогодавцу.

Пословна и адвокатска тајна

Човек поверава адвокату тајне чињенице само тада када је то нужно да се постигне циљ који он жели.¹¹ Овде сме већ да се сигнализира да је онај који професионално пружа услуге обавезан да у оквиру вршења своје професије нужно ступи у поље тајне свога клијента.¹² Већ сама чињеница да неко професионално обавља неку делатност значи да поверавање тајне у оквирима уговора о налогу (мандату), превазилази,

⁹ Ишо, стр. 82.

¹⁰ Види Ј.Радишић, *Медицинско право*, Београд, 2004, стр.55.

¹¹ М. Henssler, *исшо*, стр. 182; К. Levisnki, *Rechtliche Grundlagen des anwaltlich Tätigkeit*, Munchen, 2005, стр. 65.

¹² W. Schluer, *исшо*, стр. 12.

већ према укупној друштвеној вредности професије која се обавља, приватност и да у извесној мери дотиче и оно што називамо јавним.¹³ Приликом уопштавања изнетог става за нас је интересантно саопштавање тајни лицима која обављају одређену професију и која због природе те професије морају да знају одређене чињенице које спадају у сферу тајне уговорног партнера. У таквим случајевима се тајна поверава професионалцу, чиме се проширује домен поверења које нормално влада у дому. Онај који је поверио тајну има легитимно очекивање да ће оно што је саопштно свом мандатару бити сачувано и заштићено као тајна¹⁴. У складу са овим оправданим очекивањем носиоца тајне, рађа се и етичка обавеза ћутања, чувања тајне, дакле, самим тим што носилац тајне проширује својом вољом круг лица од поверења.

Већ и сама егзистенција тајне морално обавезује трећа лица да је поштују, што значи да она поштују и признају тајну сферу појединца.¹⁵ Супротно овоме, било би непоштовање појединца. Тиме се захтева поштовање појединца као ограничење нашег самовредновања путем поштовања части и људског изгледа у другој личности.¹⁶ Практично, овде се ради о томе да трећа лица признају и поштују дом носиоца тајне, тиме што га, на пример, неће шпијунирати и тиме продрти у његову тајну сферу. Осим ове опште обавезе трећих лица на поштовање тајне сфере појединца, од професионалца се очекује да чува и брани оно што му је саопштено као тајна, јер се овај однос заснива на посебном поверењу. Овде се не ради само о уговореној обавези чувања тајне, већ и о професионалној обавези чувања тајне.¹⁷ Дакле, овде говоримо, укратко, о професионалној условљеној обавези ћутања и очувања тајне.¹⁸

¹³ W. Schluer, *исто*, стр. 12.

¹⁴ Види М. Гарсон, *исто*, стр. 77.

¹⁵ M. Henssler, *исто*, стр. 187.

¹⁶ И. Кант, *Метафизика морала*, Нови Сад, 1993, стр. 202.

¹⁷ Кодекс професионалне етике адвоката предвиђа да је обавеза чувања адвокатске тајне битна претпоставка поверења клијента у адвоката и независност адвокатске професије у члан 87.

Сасвим независно од правне обавезе чувања тајне коју професионалац дугује свом уговорном партнеру, када однос поверења ствара и обавезу чувања пословне тајне, постоје и морални разлози:¹⁹ када се некоме повери тајна, њему се поклања и поверење или, тачније, поверити неком нешто уједно и значи да човек рачуна са верношћу онога коме је нешто поверио. Верност, између осталог, подразумева и истинито, искрено и тачно, али и позудано. Поуздање значи способност људи да се обавезују тако да други могу да имају сигурност у извршење онога што је обећано.²⁰ Дакле, способност да се изврши уговор, нека друга радња и томе слично.²¹ Овде се дакле, ради о моралној снази једне личности да себи самом одреди будуће понашање.²² Ову посебну снагу верности истиче Макс Шелер²³ када метајуристички аргументирајући утврђује „у обавезујућем карактеру речи обећање, као акта формирања воље, и идеалног *Sein sollen* обећања у смислу онога што је обећано, први термин, односно обавеза нема своје порекло у другом неком акту обећања (на пример обећању да ће се испунити сопствено обећање), већ се то порекло налази у моралној вредности“. Верност ка очувању тајне које произилази из поверења професионалца, ствара и јесте његова обавеза – одговорност, јер, етичка обавеза за очувањем тајне адекватан је одговор на поверење које је партнер учинио поверавајући мандат професионалцу.²⁴ У овом односу професионалац добровољано обећава извршење своје обавезе и пружа своју помоћ, и тиме мора да рачуна да ће бити увучен у сферу тајне свог партнера.²⁵ Оваквом ставу у потпуности одговора и Хипократова заклетва коју полажу лекари.

¹⁸ Н. Хартман, *Етика*, Загреб, 2003. стр. 424 и даље.

¹⁹ Н. Хартман, *исто*, стр. 425.

²⁰ Види Г. Радбурх, *Филозофија права*, Београд, 1980, стр.185.

²¹ Види Г. Радбурх, *исто*, стр. 184.

²² Н. Хартман, *исто*, стр. 437.

²³ М. Scheller, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, 4. Auflage, Bern, 1954, стр. 534.

²⁴ W. Schluer, *исто*, стр. 14; М. Kilian, *исто*, стр. 84.

²⁵ Види Ј.Радишић, *исто*, стр.135.

Све ово што је до сада речено о обавези чувања професионалне тајне важи неограничено и за адвокатску тајну.²⁶ Посебности се, међутим, у сваком случају показују приликом одмеравања друштвене вредности оних интереса који су иманентни вршењу какве професије. У адвокатској, као и у другим професијама, носилац тајне – клијент²⁷ – има нарочити интерес да се оно што је поверио трајно чува као тајна.²⁸ С тим у вези, професионалац ништа мање није заинтересован да очува овај однос поверења и да тајну, као своју сопствену, чува од упада свих трећих лица јер, ово је *conditio sine qua non* за вршење сваке професије, али тиме и за слободу вршења професије.²⁹

Супротно овоме јесу односи који настају поводом вршења оних делатности које се врше у општим интересима (здравство, судство). Адвокатска тајна се из овог угла гледања јавља као један посебан вид пословне тајне:³⁰ овај угао гледања може, с једне стране, да отежа вршење функција органа који примењују право као остварење правичности у правном поретку. С друге стране, овај угао гледања може да се опише и као неопходан услов да грађани врше и остварују своја субјективна права. Право је, пре свега, систем обавеза, који се у крајњем случају остварује путем организоване силе из које стоји држава.³¹ Ово претпоставља не само супстанцијално сазнање шта је то право, већ и поштовање одређених правила поступка. Оба ова аспекта веома тешко могу да се остваре без стручне помоћи адвоката. Тиме се адвокатска тајна јавља као индиректна гаранција за грађане да могу да захтевају правну помоћ од експерата и да врше и остварују своја субјективна

²⁶ Види у том смислу М. Henssler, *исто*, стр. 188; W. Schluer *исто*, стр. 15; К. Levinski, *исто*, стр. 65.

²⁷ М. Гарсон, *исто*, стр. 81.

²⁸ М. Kilian, *Die Grundlagen der anwaltlichen Tätigkeit*, München, 2005, стр. 84; W. Feuerlich/D. Weyland, *Bundesrechtsanwaltsordnung, 6 Auflage*, München, 2003, бр. 12 за пара. 43а.

²⁹ W. Schluer, *исто*, стр. 15.

³⁰ М. Henssler, *исто*, стр. 188.

³¹ Види Р. Лукић, *Систем филозофије Права*, Београд, 1995, стр. 355.

права.³² Ово је, међутим, као што ће бити показано, суштина слободне и социјалне државе у материјалном смислу. У овим данима распада формалистички гледаног принципа правне државе, није неопходан никакав посебан доказ за тврдњу да се квалитет живота не може остварити и без правне државе у материјалном смислу. Отуда постаје сасвим јасно зашто уопште постоји обавеза да се чува пословна тајна и зашто обавеза чувања адвокатске тајне припада не само етичким принципима, већ и најчвршћим принципима правне државе.

Гаранције и ограничења адвокатске тајне у правном поретку

Да би се схватио смисао одржања адвокатске тајне у правном поретку мора да се схвати смисао следећих термина:

Титулар тајне. Њиме се означава лице које је по праву и моралу овлашћено да сазна и располаже одређеним чињеницама.³³ Ако оно повери неком другом лицу тајну или ако ово друго лице само у неком односу поверења открије тајну, тада се оно назива повереник тајне.³⁴ Титулар и повереник тајне су њени носиоци, мада по различитим основама. Додајмо да материјални појмови титулар и повереник тајне ништа не говоре о формалном проблему ко је у конкретном случају овлашћен да из обавезе чувања тајне процесно правно истиче захтеве (тужбу, жалбу). Са наше тачке тачке гледишта то је неважно, јер то могу бити и клијент и адвокат.

*Тајна.*³⁵ С једне стране, можемо да пођемо од тога да је тајна све оно што неко субјективно хоће да одржи као тајну

³² М. Гарсон, *исто*, стр. 89.

³³ W. Schluer, *исто*, стр. 17; W. Hartung/Th. Holl, *исто*, бр. 4 за пара. 43а; W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 17 за пара. 43а; М. Kilian, *исто*, стр. 85.

³⁴ W. Schluer, *исто*, стр. 17.

³⁵ О разним покушајима одређења овог термина в. W. Schluer, *исто*, стр. 18; W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 18 за пара. 43а.

и што сматра тајном.³⁶ С друге стране, веома је тешко да се овој субјективној вољи прида неки већи значај јер би са становишта правног поретка, тајну требало одредити неким објективним критеријумима.³⁷ Такође, могуће је да се под тајном подразумева и оно што одговара и субјективним и објективним представама. Схватање да је тајна кумулација субјективног и објективног влада у литератури.³⁸ Шта се сматра под објективним обележјима субјективне воље за одржање тајне (у смислу ограничења саопштавања тајне једном одређеном кругу лица)? Објективно се захтева да оно што може да се квалификује као тајна, не сме да буде ноторно или опште доступно, већ познато само ограниченом кругу људи, било какво да је њихово својство. Ово има за последицу да тајна постоји и у односу на одређена лица, јер је они не познају а такође, ово има за последицу да друга лица на њу не смеју да се позивају чак и када су она упозната са чињеницама које се сматрају тајном. Али, остаје централно питање,³⁹ када чињеница може да се сматра, у правном смислу речи, познатом другом лицу. Само по себи се подразумева да је то случај када оно ту чињеницу познаје. Такође, то је случај

³⁶ М. Baumann, *Vertraulichkeit und Geheimhaltung von Vertragshandlungen*, SJZ, 1992, стр. 77.

³⁷ Кодекс професионалне етике адвоката предвиђа да је адвокат дужан да чува као тајну све што му је клијент поверио, или што је током припреме предмета или заступања на други начин сазнао или прибавио, било да га је сам клијент упозорио на поверљивост садржаја, било да поверљивост садржаја прозилази из природе предмета и брижљиве оцене свих околности; у оквирима одређеним у претходном правилу, адвокатску тајну представљају сви подаци које адвокат зна, и сви списи, предмети, записи и депозити који се налазе у адвокатској канцеларији, или су, по одлуци и под надзором адвоката, привремено смештени на друго место; адвокат је дужан да чува као тајну и поверљиве податке, списе, предмете, записе и депозите који се односе на лице чијег се заступања није прихватио, а саопштени су му или предати у циљу заступања, као и на лице које је, након саопштавања или предаје, одустало од намере да адвокату повери заступање.

³⁸ W. Schuluer, *исто*, стр. 18, 19 са даљим наводима.

³⁹ Види М. Kilian, *исто*, стр. 86; W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 19 за пара. 43а, са даљим наводима праксе.

и када је овом лицу омогућено сазнање чињенице, дакле, када му је она доступна.⁴⁰ Доступност, у правном смислу речи, значи оно што може да се сазна без савладавања битних препрека. Под препрекама се подразумевају најпре фактичке сметње.⁴¹ Ове сметње морају да буду битне и значајне, што у граничним случајевима може да се сматрало тајном, мора да постоји и интерес вредан заштите одређеног ограниченог круга лица.⁴² Овај последњи захтев се не односи само на појам тајне, већ је и претпоставка њене правне заштите за коју се по правилу сматра да је испуњена када код титулара тајне постоји озбиљна воља за њеним очувањем.⁴³

Разграничење од јавности. Ако само једно лице има сазнање о тајним чињеницама, тада је правна ситуација јасна. Али, ако се допусти да титулари тајне постану шири кругови лица, поставља се питање разграничења тајне од њеног саопштавања трећим лицима. Овде се с правом каже да је линија разграничења једно вредносно питање.⁴⁴ Она зависи од врсте чињеница које треба чувати тајним, као и од опште признатих вредности које владају у друштву као и од оцене околности сваког посебног случаја. На исти начин може да се одлучи и о питању да ли и нетачне чињенице – лажи, могу да буду предмет тајне.⁴⁵ Овде је одлучујуће ко хоће да одржи као тајним нетачне чињенице или обичне претпоставке; односно, ово зависи од тога да ли личност

⁴⁰ K. Levinski, *исто*, стр. 65; M. Kilian, *исто*, стр. 86.

⁴¹ M. Baumann, *исто*, стр. 81.

⁴² W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 19 за пара. 43а; W. Schluer, *исто*, стр. 19.

⁴³ Напоменимо да су сви аспекти обавезе чувања тајне покривени и кривичноправном одговорношћу. Тако, на пример, пара. 203 немачког StGB предвиђа одавање тајне као посебно кривично дело. „Ко неовлашћено саопшти трећем лицу туђу тајну, а нарочито тајну која припада личности носиоца тајне или пословну тајну, која му је поверена као адвокату или му је на други начин позната, казниће се затвором до једне године или новчаном казном.“

⁴⁴ W. Schluer, *исто*, стр. 19.

⁴⁵ W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 17 за пара. 43а.

титулара тајне, у погледу на претпостављену (нетачну или несигурну), правну ситуацију, изазива потврђујуће или оспоравајуће дејство, и тиме повећава или смањује вероватноћу за постојање чињеница. Стога, тајна може да буде и оно што је нетачно или неизвесно, дакле, и оно што захтева накнадно утврђење и потврду.⁴⁶

Тајна сфера. Сума овако схваћених тајни чини део правом заштићене тајне сфере. Тајна сфера различита је од приватне сфере, али понекада може да се сматра и чиниоцем триологије сфера: интимна, тајна и приватна сфера.⁴⁷ Критеријум за разграничење је обим лица која су упућена у тајну.⁴⁸ Тако посматрано, тајне нису увек део интимне сфере јер интимно захтева да само једна личност познаје тајну чињеницу, што и не мора да буде обухваћено појмом тајне. Исто важи и за појам индивидуална сфера. Тако, потпуно је нетачно да се тајна сфера идентификује са индивидуалном сфером.⁴⁹ Ова последња обухвата у себи не само тајну сферу, већ и сваки појавни облик приватности која је предмет правне заштите, као што су, на пример, идентитет личности, миран кућни живот, ставови о брачном и сексуалном животу.⁵⁰ Тако, јасно је да постоје фабричке и пословне тајне које немају ништа заједничко са приватним животом. Стога, појам тајна сфера користи се, с једне стране, као виши појам за различите врсте тајни, а с друге стране, као изведени појам за ону област приватне сфере која се састоји из тајни.

⁴⁶ W. Schluer, *исто*, стр. 21; M. Kilian, *исто*, стр. 86.

⁴⁷ *Исто*, стр. 20; M. Henssler, *исто*, стр. 187.

⁴⁸ M. Henssler, *исто*, стр. 188.

⁴⁹ W. Schluer, *исто*, стр. 21.

⁵⁰ В. Водинелић, *Лична права*, у: *Енциклопедија имовинској права и права удруженој рада*, Београд, 1978, стр. 930; А. Јакшић, *Коменшар*, стр. 250. и даље који се односи на одређење права на поштовање приватног живота из члана 8 ЕКЉП.

Признање тајне сфере у праву

Имати тајну припада суштинским особинама човека и тиме чини неутуђиви део части и дигнитета сваког појединца. Одавде се и објашњава свеобухватна правна заштита тајне коју само скицирамо.

Право на тајну. Ово право, као део дигнитета човека заштићено је у члану 8 ЕКЉП као део права на поштовања приватног живота.⁵¹ Према другом ставу овог члана захвати јавних власти у приватан живот појединца су допуштени ако је овај захват предвиђен законом и ако се то чини у мери која у демократском друштву неопходна ради националне безбедности, јавног реда и мира, привредне добробити земље, и спречавања превенције вршења кривичних дела, заштите здравља и морала или заштите права и слободе других људи. Дакле, тиме став 2 одређује и домашај заштите тајне сфере грађана.

Уставни основ. Исто стоји и у нашем Уставу. Он признаје право на поштовање личног живота и тиме штити и тајну сферу.⁵²

Заштита тајне сфере. Механизми заштите тајне сфере на нивоу закона обезбеђују заштиту тајни у грађанскоправним односима. Понајпре, он се постиже заштитом права личности, где неспорно припада и заштита тајне сфере једног лица. С тим у вези треба истаћи да ова заштита припада и правним лицима, јавним телима, чак, она се шири и према члановима ових органа.⁵³ Ако се тајна сфера на нивоу Устава штити као израз личних слобода, исто то важи и у погледу личних права.⁵⁴ Ако је тајна сфера саставни

⁵¹ А. Јакшић, *Коментар*, стр. 250 и сл. W. Peukert/J. Frowein, *EMRK Kommentar*, 2. Auflage, Arlington, 1996, бр. 3 за члан 8.

⁵² Устав Републике Србије у члановима 40, о неповредивости стана, 41, о тајности писама и других средстава општења и 42, о заштити података о личности, ствара основ за правну заштиту тајне сфере личности.

⁵³ Тако је, на пример, у Швајцарској. У члан 697 ОР и члан 28 ЗГБ.

⁵⁴ Водниелић, *исто*, стр.. 931.

део дигнитета човека, у кривичноправној области њене се повреде сматрају кривичним. Тако Кривични законик Републике Србије у свом члану 141 предвиђа да ће адвокат, лекар или друго лице које неовлашћено открије тајну коју је сазнало у вршењу своје професионалне дужности сносити за такво понашање кривичну одговорност.⁵⁵ Осим тога овде улазе и прописи садржани у посебним законима који се, на пример, тичу заштите банкарске тајне, заштите фабричке и пословне тајне у праву конкуренције, заштите тајне података као и кривична дела повреде војне тајне и слично. Прописе о заштити тајне налазимо и у управном поступку укључујући и пореско право. Тако је, на пример, службеник у државној управи дужан да чува као тајну оно што је сазнао у вршењу службе ако је то предвиђено посебним прописима или је то у складу са природом ствари. Заштита тајне централни је институт и у процесном праву. Наиме, начело јавности важи и у грађанско-процесном⁵⁶ и у кривично-процесном праву.⁵⁷ Али, на пример, ово право, осим присуства на рочиштима, не даје могућност трећим лицима да прегледају списе предмета. Осим тога, у оба поступка судија може и да ограничи присуство опште јавности⁵⁸ (на пример, у Швајцарској општа јавност искључује се када постоји опасност по националну безбедност, јавни ред и мир, морал или када то интереси учесника у поступку захтевају).⁵⁹ Начело јавности у суђењу предвиђа и члан 6 став 1 ЕКЉП⁶⁰ али, постоје значајна ограничења која се не тичу само страначке јавности (на пример у преткривичном или истражном поступку), већ и у погледу ограничања опште јавности. На пример, јавност може да се искључи са расправе ако то захтевају други

⁵⁵ З. Стојановић, *Коментар кривичног законика*, Београд, 2006, стр. 383, 384.

⁵⁶ Члан 308 ст. 1. ЗПП 2005.

⁵⁷ Члан 291 ст.1 ЗКП 2001.

⁵⁸ За наше право види А. Јакшић, *Грађанско процесно право* Београд, 2006, стр. 120 са даљим наводима.

⁵⁹ Н. Walder, *Zivilprozessrecht*, Zürich, 1983, стр. 247.

⁶⁰ А. Јакшић, *Коментар*, стр. 204 са даљим наводима

интереси који су вредни заштите, као што је то национална безбедност, морал, итд.⁶¹ Важно је с тим у вези истаћи да општа јавност може да се потпуно или делимично искључи када странке или сведоци изnose оно што представља њихову личну тајну.⁶² У општем управном поступку странке имају право на обострано саслушање, али у овом поступку не важи принцип јавности.⁶³ Начелно, принцип јавности у колизији је са управним поступком, нарочито када се доносе појединачни управни акти. Читаво процесно право има посебан аспект који се тиче заштите тајне. Све врсте поступака ослобађају сведока од обавезе сведочења у погледу околности које су за њега тајне а које би могле да га изложе кривичном гоњењу или које служе заштити његове личне или породичне сфере као и у погледу обавезе чувања службене или пословне тајне.⁶⁴

Правна ограничења тајне сфере

Већ овај приказ указује да постоје значајна ограничења тајне сфере. Ово је већ разумљиво само по себи, јер када се претпостави да и други појединац на исти начин и у истој мери има право на заштиту тајне сфере, ове две слободе могу међусобно да буду супротстављене. Кант⁶⁵ каже да је право као појам иманентно условима у којима се воља појединца са вољом другог појединца може да сједини према општим законима слободе. Одатле следи, каже Кант,⁶⁶ да ако моја радња или уопште моје правно стање, са слободом других људи може, према општим законима слободе, заједнички да постоји, тада ми свако

⁶¹ *Исшо*, стр. 205 са даљим наводима. V. i W. Frowein/J. Peukert, бр. 73 за члан 6.

⁶² Т. Васиљевић и М. Грубач, *КоменШар Законика о кривичном и ошШуаку*, Београд, 2002, уз чл. 292, стр. 540.

⁶³ С. Поповић, *КоменШар закона о оиШем управном и ошШуаку*, Београд, 1987, уз чл. 138, стр. 337

⁶⁴ Тако код нас члан 238 ЗПП и члан 97, 98 и 100 ЗКП.

⁶⁵ И. Кант, *исШо*, од стр. 31.

⁶⁶ *Исшо*, стр. 228.

чини неправо, који ме у извршењу моје радње спречава, јер оваква сметња не може према општим законима слободе да постоји. Према томе, насупротив моралном захтеву за поштовањем тајне сфере стоји етос информације, контроле и транспарентности.⁶⁷ Такође, друге суштинске вредности могу да буду у супротности са правом на чување тајне, како то и стоји у члану 8 ставу 2 ЕКЉП. У овом делу теорија уставног права оперише појмом и захтевом усаглашености супротстављених уставних права. Очигледно је да постоји отворена супротност између уставног права на личну слободу, укључујући овде и заштиту тајне сфере и права на слободу изражавања, када се узме само један њен аспект а то је право на информисање. Ако заштита тајне сфере, посматрајући је са аспекта грађанског права, спада у сферу личних права, тада су сфери заштите тајне иманентна ограничења, као што су, на пример, заштита других правом заштићених интереса појединаца. Стога, јасно је да је и кривично-правна заштита тајне селективна (не обухвата све аспекте заштите тајне појединца), те да осим тога садржи и клаузуле егзонерације (на пример писмена сагласност надлежног државног органа за саопштавање службене тајне, или сагласност титулара тајне код отварања писмена итд).⁶⁸ С тим у вези, из Универзалне декларације о правима човека из 1948. године произилази да је забрањено свако арбитарно задирање у приватност, породични живот, дом или преписку појединца.

Правно признање адвокатске тајне

Сва ова речена правила примењују се и на адвокатску тајну. Посебан случај постоји када клијент саопшти какву тајну свом адвокату јер је њено сазнање неопходно за извршење налога (*confident necessaire*)⁶⁹. Обавеза адвоката да чува тајну јесте правна последица уговора о налогу⁷⁰. Чак и када се сматра да уговор о налогу није закључен (на

⁶⁷ W. Schluer, *исто*, стр. 29 са даљим наводима.

⁶⁸ А. Јакшић, *исто*, стр. 380 са даљим наводима.

⁶⁹ W. Schluer, *исто*, стр. 34; M. Henssler, *исто*, стр. 188.

пример, давање савета који није тражен), тада ова обавеза произилази из прописа који регулишу пословодство без налога.⁷¹ Према правилима која регулишу уговор о налогу (одговорност мандатара за верно и пажљиво извршење правног посла), налажу налогопримцу и његовим помоћницима дужност ћутања која проистиче из дужности верности⁷². Уговорна обавеза да се чува тајна односи се на све оне области налогодавца, односно на чињенице које му је овај саопштио у вези са извршењем налога.⁷³ Осим тога, подразумева се да је налогопримац дужан да као тајну чува и сваку ону чињеницу која је имплицитно садржана у налогу или која стоји с њим у вези (на пример, да уопште постоји уговор о налогу или да је он на било који начин окончан пре рока предвиђеног уговором).⁷⁴

Из ове уговорне конструкције, обавеза адвоката да чува тајну, можемо да будемо склони да се овај проблем посматра искључиво на терену приватног права. Дакле, принципијелно ова обавеза произилази из уговорног овлашћења титулара тајне и уговорне, али и вануговорне обавезе адвоката да ћути о ономе што му је поверено. Тиме адвокат постаје носилац, титулар туђе тајне и самим тим повереник тајне.⁷⁵ Али, сасвим друга правна позиција произилази када се правни положај адвоката посматра из другог угла, не само као уговорна обавеза већ и као нужна претпоставка за обављање његове професије. Социјално-психолошки (и због тога и индивидуално психолошки), нико не спори да потенцијални клијенти само тада саопштавају чињенице из своје тајне сфере адвокату, јер знају да ће оне

⁷⁰ М. Kilian, *исто*, стр. 87; W. Hartung/Th. Holl, *исто*, бр. 23 за пара. 43а; W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 17 за пара. 43а; G. Harstang, *исто*, стр. 143.

⁷¹ W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 17 за пара. 43а.

⁷² W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 17 за пара. 43а; М. Kilian, *исто*, стр. 88; K. Levinski, *исто*, стр. 66.

⁷³ W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 17 за пара. 43а.

⁷⁴ G. Harstang, *Der deutsanwalt Rechtsanwalt, Heidelberg, 1986*, стр. 143; М. Kilian, *исто*, стр. 87; W. Schluerp, *исто*, стр. 34.

⁷⁵ W. Schluerp, *исто*, стр. 35; М. Henssler, *исто*, стр. 189.

и даље да остану у херметички затвореном кругу тајне.⁷⁶ Из тог угла гледања, поставља се питање јавно-правног карактера да ли је дужност адвоката да чува тајну само једна дужност и обавеза ћутања или се пак, ради и о повреди права на слободу професије која је гарантована Уставом.⁷⁷ Другачије речено, поставља се питање да ли држава мора у оквиру гаранције слободе, трговине и услуга, да гарантује и слободним професијама, па тако и адвокатури, неotuђиво право на чување тајне.⁷⁸ Ово питање не сме да се помеша са погрешним мишљењем да професија адвокат не спада,⁷⁹ као слободна професија, под право на слободу трговине и обртништва.

Суштински посматрано, однос зависности између дужности да се чува тајна, и права адвоката на слободно вршење професије (укључујући овде и право адвоката на ћутање), захтева да држава адвокату не намеће никакву обавезу да чињенице које се односе на његову пословну тајну, не саопштава трећим лицима.⁸⁰ У том смислу, ради се о уставном праву адвоката да ћути, из угла гледања своје професије, а не само из угла гледања уговора о налогу. Изузеци смеју да постоје само у изузетним случајевима (*consensus omnium*), који служе интересима свих⁸¹. Везаност државе за право адвоката да ћути односи се и на државна надзорна тела као и на дисциплинске органе адвокатских комора. Ово уставно право адвоката, дакле, недодирљивост адвокатске тајне, важи и према фискусу⁸². С друге стране, ова недодирљивост има за последицу да

⁷⁶ Кодекс професионалне етике адвоката обавезује адвокате да на обавезу чувања тајне упозоре и лично обавезу службенике и сараднике своје адвокатске канцеларије, чл.91, ст.2.

⁷⁷ W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 21 за пара. 43а.

⁷⁸ W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 21 за пара. 43а. V. у том смислу и W. Schluer, *исто*, стр. 35.

⁷⁹ Пореди у том смислу наводе ауторакоје цитира G. Harstang, *исто*, стр. 33 и сл.

⁸⁰ M. Henssler, *исто*, стр. 181.

⁸¹ W. Schluer, *исто*, стр. 35, 36

⁸² W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 72 за пара. 43а.

адвокат који има право на чување тајне, није дужан да по било ком законском или сталешком критеријуму, своје пословне тајне саопштава трећим лицима или државним властима. Овде спадају, не само тајне које адвокату поверио клијент – налогодавац, него и његове сопствене, пословне и личне тајне. С тим у вези, истичемо, на пример, члан 47 став 2 Статута Адвокатске коморе Женеве (без икакве друге обавезе, адвокат може, упркос томе, да открије тајну ако његов клијент на то пристане или када га на то овласти Управни одбор Адвокатске коморе).⁸³ Дакле, видно је да пропис даје могућност адвокату да саопшти пословну тајну, али га ни на који начин на то не обавезује. У том смислу, може да се каже да је адвокатска тајна апсолутна.⁸⁴ Ово право и дужност адвоката простира се и даље на његове универзалне или сингуларне сукцесоре.⁸⁵

У уставноправне посебности заштите адвокатске тајне припада и то да се обавеза ћутања адвоката као претпоставка за његово слободно вршење професије тиче и уставног права клијента на обострано саслушање (*due process of law*).⁸⁶ Наиме, у право грађанина лаика на правично суђење (где спада и право да изнесе своје правне ставове), спада и право да у ту сврху ангажује и адвоката.⁸⁷ Јер, без овог права, право на правично суђење не би могло ефективно да се реализује, те би грађанину фактички било ускраћено уставом гарантовано право да учествује у поступку. Ако је према природи ствари тачно да вршење адвокатске професије може да се проводи само уз стриктно очување тајне, тада је гаранција очувања адвокатске тајне,

⁸³ Наведено према Wollfers, *исто*, стр. 92.

⁸⁴ W. Schluer, *исто*, стр. 37 са даљим наводима.

⁸⁵ У том смислу пара. 2 ст.2. БОРА, где се обавеза чувања тајне не гаси и након престанка уговора о налогу, након престанка вршења професије адвокат, губитка права на вршење професије и сл. Види M. Kilian, *исто*, стр. 86.

⁸⁶ О појму и значењу види R. Michaels, *исто*, стр. 1042 и сл. Пореди и W. Lüke, *исто*, стр. 32 и сл.

⁸⁷ W. Lüke, *исто*, стр. 33; R. Michaels, *исто*, стр. 1046; W. Schluer, *исто*, стр. 37.

предуслов за право грађана на правично суђење.⁸⁸ У том смислу и члан 6 (3) (ц) ЕКЉП предвиђа да оптужени има најмање право да се сам брани или да се брани преко адвоката као браниоца којег је сам изабрао. Ако грађанин нема средстава да ангажује браниоца, тада је држава дужна да му обезбеди браниоца по службеној дужности ако је то у интересу правде.⁸⁹ Ова гаранција се изричито даје само у кривичном поступку, али напоменимо да и члан 6 став 1 ЕКЉП гарантује појединцима право на правичан поступак у грађанским стварима, при чему ово право обухвата и право на обострано саслушање странака.⁹⁰ У ово последње право укључена је и могућност да странку заступа и адвокат (премда, за разлику од кривичног поступка, овде странци не мора да се обезбеди бесплатно заступање). Ако право странке на обострано саслушање иманентно у себи садржи и право да се ангажује адвокат, тада из тога резултира да се право странке да ћути преноси и на адвоката.⁹¹ Ово изричито предвиђају члан 4 Швајцарског Устава, члан 5 Немачког Устава, а према ставовима судске праксе у овим државама, и право да странка сама ангажује свог заступника.⁹² Сходно томе, уставно право грађанина да га у кривичним и грађанским поступцима заступа адвокат, било би лишено сваког смисла ако ово право не би гарантовало и професионалну обавезу чувања тајне.

Даља посебност заштите професионалне тајне адвоката, налази се у законским прописима који конкретизују уговорну и личну (обавезу из личних права) обавезу адвоката да ћути. У рангу закона, када ови прописи регулишу обавезу адвоката да ћути, они нештите професионалну тајну адвоката само дисциплински, већ и према клијентима, и то у смислу

⁸⁸ У том смислу исправио W. Schluer, *исто*, стр. 38.

⁸⁹ О томе ближе А. Јакшић, *Коментар*, од стр. 222; W. Frowein/J. Reukert, *исто*, бр. 179 за члан 6.

⁹⁰ А. Јакшић, *Коментар*, од стр. 186.

⁹¹ W. Schluer, *исто*, стр. 39; W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 17 за пара. 43а.

⁹² Види праксу наведено код W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 75 за пара. 43а.

проширења уговорних обавеза адвоката које нису изричито поменуте у уговору о налогу и Закону о облигационим односима. Дакле, закони о адвокатури су само помоћно средство за конкретизацију уставног права адвоката на вршење своје професије⁹³ уз истовремено признање његовог професијом условљеног права на ћутање. Закони су такође само средство за конкретизацију права клијената на правично суђење које како смо рекли, претпоставља право и дужност адвоката да чува професионалну тајну.

Обавезу чувања професионалне тајне налазимо и у свим сталешким прописима. У њима се ради о прописима који обавезују само чланове.⁹⁴

Обавеза чувања адвокатске тајне произилази из обавеза које се тичу уговора о налогу. Ова обавеза прописана је и на нивоу закона али и сталешких правила. У читавој Европи ова је обавеза призната као правна претпоставка за упостављање односа адвокат – клијент (*opinio juris*).⁹⁵ Такође, постоји сагласност да је чување адвокатске тајне неопходно у правном поретку демократских држава (*opinio necessitatis*). Такође, неспорно је и историјски неспорно да се адвокати у пракси држе овог правила чувања адвокатске тајне (*longa consuetudo*). Стога, у читавој Европи може се рећи да је обавеза чувања адвокатске тајне постала и обичајно правило.

Ограничења адвокатске тајне

Након овог што смо изложили, јасно је да је адвокатска тајна, како морална, тако и правна државна институција. Ово међутим, не значи да она под лупом гледања свих вредности у друштву мора увек да остане недирнута. Видели смо већ да су одступања и изузеци многобројни. Свима

⁹³ Ово право изводи се из члана 60 Устава Републике Србије који предвиђа да свако има право на рад и слободан избор рада.

⁹⁴ Обавезу чувања професионалне тајне адвоката код нас регулисана је у Кодексу професионалне етике адвоката у посебном поглављу II Адвокатска тајна од чл. 87 до 99.

⁹⁵ Види W. Schuer, *исто*, стр. 40; L. Spedding, *исто*, стр. 199.

њима заједничко је да је адвокатска тајна супротстављена било приватним, или вишим јавним интересима који се тичу транспарентности у вези са чињеницама и правним стањем у правној држави.⁹⁶ С тим у вези, од адвокатске тајне мора да се захтева да претрпи ограничења и изузетке ради пропорционалног остваривања виших јавних интереса. Овај принцип важи и у грађанском праву неких земаља⁹⁷, где се адвокатима и нотарима намеће обавеза да саопште своје тајне трећим лицима у вези са приходима, имовином и дуговима брачних другова.⁹⁸ Обавезе које се тичу трећих лица не обухватају и адвоката, односно његово право да чува тајну. Тако се, на пример, обавеза чувања тајне односи и на могућност да адвокат ускрати едицију исправа са изузетком *instrumenta vel producta criminis*.⁹⁹

За разлику од трећих лица која имају потпуну обавезу да допусте увид – увиђај на својим предметима, да пријављују кривична дела када постоји обавеза адвоката да саопшти какве податке – то још уједно и не значи да ће постојати његова обавеза да преда ствар. Нарочито, актуелна је тема која се тиче обавезе адвоката да пружа податке у пореском поступку.¹⁰⁰ Овде је право на чување адвокатске тајне јасно у супротности са фискалним интересима државе чији приходи служе интересима свих њених грађана. Мора се разликовати између адвокатске тајне у пореском поступку клијента кога он заступа и положаја адвоката као пореског обвезника.¹⁰¹ У првом случају ради се о питању да ли адвокат у пореском поступку, или у евентуалном кривичном поступку који се тиче утаје пореза, може да се обавезе да клијенту даје одређена обавештења или да му преда одређене исправе (дакле, не директно пореским органима, већ само клијенту). У пореском поступку,

⁹⁶ Види ограничења које наводи члаи 8 (2) ЕКЉП.

⁹⁷ На пример чл. 170 швајцарског ЗГБ.

⁹⁸ W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 37 за пара. 43а.

⁹⁹ K. Levinski, *исто*, стр. 68; M. Kilian, *исто*, стр. 88.

¹⁰⁰ Види ближе K. Levinski, *исто*, стр. 69; M. Kilian, *исто*, стр. 89; W. Feuerlich/D. Weyland, *исто*, бр. 26 за пара. 43а.

¹⁰¹ Тако W. Schluer, *исто*, стр. 44. M. Henssler, *исто*, стр. 190.

дужност чувања адвокатске тајне има приоритет у односу на јавне интересе јер је и овде адвокат заступник странке. Али, када се ради о подацима до којих је адвокат дошао не као заступник странке, већ као управник његове имовине или његов саговорник, тада је он дужан да овакве податке саопшти. С обзиром на то да је порески обвезник обавезан да пореским органима саопшти све чињенице и достави или преда све исправе, то он има право да и од адвоката захтева да му овај преда сва релевантна документа чиме га он ослобађа и дужности чувања адвокатске тајне.

У кривичном поступку сваки порески обвезник може да одбије да да било какво обавештење или да преда исправу. Стога, њега суд не може да обавезе да ослободи адвоката од дужности чувања адвокатске тајне. Адвокат може да се увек позове на обавезу чувања адвокатске тајне али дужан је да на захтев клијента, њему преда све исправе које је клијент из предострожности код њега депоновао.

Сасвим је другачији правни положај када је адвокат саизвршилац или подстрекач или помагач. Тада обавеза чувања адвокатске тајне пада пред интересима истражног поступка.¹⁰² Такође, само кад постоји сумња, може се догодити да адвокат повреди обавезу чувања пословне професионалне тајне ради сопствене одбране. Ово, међутим, он може да учини само уз сагласност надлежне адвокатске коморе. Адвокат не може да се позива на адвокатску тајну када се кривично дело не тиче класичних адвокатских послова (заступање), него када је он управник имовине, саговорник или члан управног одбора код окривљеног. Тада је и он обавезан да суду саопшти све податке и преда сва документа у кривичном поступку који се води против њевог клијента.

Даље, обавеза чувања адвокатске тајне одступа и пред дужности сведочења.¹⁰³ Постоји јасан јавни интерес, нарочито у кривичном поступку, да се установи материјална истина. Али, процесним законима су адвокати ослобођени

¹⁰² L. Kuntzer, *Die Beschlagnahme von Daten bei Berufsgeheimnistägern*, NJW, 2005, стр. 2652.

дужности сведочења у вези са чињеницама које је странка саопштила адвокату. Право да се одбије сведочење треба тумачити широко, у смислу да оно обухвата и право да се одбије и предаја писмена или других ствари.

Смисао и функција адвокатске тајне у правној држави

Правна држава у формалном смислу. Правна држава је супротност апсолутистичкој држави односно апсолутном владару. Она не стоји над правом. Обрнуто, право управља државом.¹⁰⁴ Правне норме су двоструко обавезујуће: оне не обавезују само грађане, већ и државу. Идеја правне државе потиче од Канта¹⁰⁵ и она обухвата поделу власти ради спречавања злоупотребе моћи, власт или предност формалних закона, законитост у вршењу правосуђа, ограничење и предвиђање радњи државе са елементима правне сигурности, принципа поверења, забране ретроактивности закона, јасноће и прецизности у законима, пропорционалност у примени мера државе. У области правосуђа¹⁰⁶ принципи правне државе обухватају право на приступ судовима, независност судова, принцип обостраног саслушања, *nula poena sine lege, ne bis in idem*, право на природног судију, забрану специјалних судова, *habeas corpus*, принцип правноснажности судских одлука, владавину народа – демократију, одговорност државних органа за свој рад.

Правна држава у материјалном смислу. Све напред речено, жељено је али пре свега представља формалну инструментализацију идеје правне државе. Ова идеја захтева и своју материјализацију.¹⁰⁷ Материјализација идеје правне државе састоји се у признају дигнитета човека, што

¹⁰³ У немачком праву нпр. адвокат је дужан да пријави припрему извршења кривичног дела које се гони по службеној дужности (пара. 138 StGB). Кривично дело, међутим, неће постојати ако је адвокат постојао да спречи извршење кривичног дела свог клијента (пара. 139 III StGB).

¹⁰⁴ Идеја потиче још од Канта, *исшо*, стр. 113.

¹⁰⁵ G. Dietze, *Kant und der Rechtsstaat*, Tübingen, 1982, стр. 12.

¹⁰⁶ Види уместо свих W. Habscheid, ZPP, стр. 1, 110 и сл.

¹⁰⁷ W. Schuer, *исшо*, стр. 54 са даљим наводима.

је највиша заповест у једној правно уређеној заједници.¹⁰⁸ У дигнитет човека не спада само слобода од државе, већ и слобода у држави.¹⁰⁹ У свакој правној држави акценат је на томе да се у простору који није регулисан правом не да места самовољи и арбитрарности већ да се у овом простору омогући сваком појединцу да слободно оствари своју личност и дигнитет.¹¹⁰ На овај начин позитивни формални елементи правне државе добијају једну надпозитивну димензију.¹¹¹ Правне норме само су апстрактне и управљајуће заповести. Оне обавезују адресате на једно одређено понашање које у случају кршења норме или не пристајања, може да се оствари и путем примене државне силе и принуде. Овај монопол државне силе који служи остварењу идеје права у свакој правној држави мора да се подвргне посебним критеријумима. Најпре, он захтева и постојање независних судова,¹¹² што већ непосредно произилази из принципа поделе власти. На независне судове пада централна улога пре свега егзекутиве, али и легислативе. Сви обриси функција државе преламају се управо у институцијама правосуђа где долази до међусобног ограничења, међусобног допуњавања и утицаја свих функција државе. Мобилизација организоване државне силе ради остварења права не би могла да се прихвати када контрола овог ангажмана силе не би спадала под надлежност независних судова. Да би правна држава постала стварност, није довољно да се право прописује у законима, већ је неопходно да постоји судска пракса која *in concreto* утврђује шта је право и шта је неопходно да се учини ради отклањања неправда и поновног успостављања правног поретка.¹¹³

¹⁰⁸ О материјализацији идеје правне државе ближе R. Frank, *Gerichtswesen und Gerichtsverlauf*, Zürich, 1980, стр. 22; .

¹⁰⁹ W. Schluer, *исти*, стр. 54 са даљим наводима.

¹¹⁰ R. Farnk, *исти*, стр. 23;

¹¹¹ Тако изричито W. Schluer, *исти*, стр. 54.

¹¹² K. Eichenberger, *Die richterliche Unabhängigkeit als staatsrechtliches Problem*, Bern, 1960, стр. 67.

¹¹³ W. Schluer, *исти*, стр. 56.

Остварење права. Правна држава у формалном и материјалном смислу не подразумева само независност правосуђа већ и потпуно слободан приступ грађана судовима.¹¹⁴ Ово је нарочито важно у случајевима у којима држава задире у права грађана. На пример, у члану 19 Немачког Устава каже се „ако органи управе повредe права грађана, тада морају да имају и правни лек пред судовима“.¹¹⁵ Ово правило мора да буде опште и то да важи као принцип општег функционисања правосуђа које је неодвојиво повезано са принципима модерне правне државе. Осим што се грађанину гарантује слободан приступ судовима, њему се гарантује и право да пред судовима износи своје мишљење, ставове и одбрану. Ово право назива се право на правично суђење (обострано саслушање).¹¹⁶ Слободан приступ грађана судовима гарантује се забраном *deni de justice*,¹¹⁷ забраном одуговлачења поступка и забраном претераног формализма. Одуговлачење поступка и претерани формализам само су омекшане форме и изрази ускраћивања права на правду. Ускраћивање права на правосуђе постоји када државно тело изричито одбије или прећутно пропусти да одлучи у једној правној ствари, премда је оно на то обавезно. Право на правично суђење минимална је гаранција која се пружа странкама у поступку¹¹⁸. Садржински радн се о праву грађана на слободно казивање својих ставова као и о њиховом праву да сарађују са државним органом приликом утврђивања чињеница, увида у документа, оцене доказа итд. Ако се ова оба аспекта споје, одатле произилази право грађана да их у поступку заступа адвокат, и то чак и тада када њима

¹¹⁴ Тако у том смислу и члан 6 (1) ЕКЉП, нарочито одлука ЕКЉП у случају *Golder*, Пресуда од 21.02. 1975, Series A, no. 18, пара. 66.

¹¹⁵ Члан 2 Устава СР Немачке гласи: *Wird jemand durch die öffentliche Gewalt in seinen Rechten verletzt, so steht ihm der Rechtsweg offen.*

¹¹⁶ Ово право гарантује и члан 6 (1) ЕКЉП. Види нарочито одлуке у случају *Камасински*, Пресуда од 19.12. 1986, Series A, no, 168, пара 34.

¹¹⁷ О појму види уместо свих J. Paulsson, *The Denial of Justice in International Law*, Cambridge, 2006, стр. 18.

¹¹⁸ О појму и садржини овог права види ближе А. Јакшић, *Коментар*, од стр. 191.

за то недостају финансијска средства.¹¹⁹ Принцип правне државе признаје грађанину право да у сваком поступку буде заступан од стране адвоката. Ако је тачно да држава грађанину не сме да ускрати право на правосуђе и правично суђење, тада је адвокат функционални део неотуђивог система ради остварења права грађанина у правној држави. У том смислу, у законодавствима се, видели смо, говори о адвокату као о помоћном органу у правосудном систему. Ово се, међутим, понекад погрешно разуме као да је адвокат подређен судији и да је дужан да поштује његове заповести. Лице адвоката вишеструко је: он је, са једне стране, професионалац који је дужан да се свом својом снагом и знањем залаже за остварење права клијента, али у оквиру закона и добрих обичаја у адвокатури. Као припадник своје професије, адвокат се све више и више извлачи из заштитне зоне законских и сталешких правила. Он се све више и више претвара у предузетника који пружа услуге. Међутим, његова специфична услуга састоји се у томе да клијенту омогући да оствари своје право и да му омогући стим у вези, да се изјасни поводом свих чињеничних и правних питања која се тичу његовог случаја, а нарочито да му омогући да се користи сви нападним и одбрамбеним средствима које предвиђа закон. Тада, судија је дужан да све те аргументе испита. Тако схваћено право на правично суђење најлепши је израз поштовања дигнитета човека. Оно човеку обезбеђује централну позицију у судском поступку и даје му могућност да у њему активно учествује и утиче на садржину судске одлуке. Тиме долазимо и до другог лица адвокатури. Адвокат је у служби остварења дигнитета човека.¹²⁰ Домашај ове димензије може да се схвати тек када се испитају процесни модели данас важећих процесних закона. Модерни процесни закони имају у виду да учесницима у поступку обезбеде једну оптималну позицију да искажу своје ставове, чак и када је странка у поступку држава. Јасно је да ово право грађана без образованог адвоката не може да се оствари. Ако се

¹¹⁹ W. Schluer, *исто*, стр. 57; P. Müller, *исто*, стр. 9.

¹²⁰ W. Schluer, *исто*, стр. 58; P. Müller, *исто*, стр. 16.

узме у обзир да у систему права нема никакве истине, већ да постоје само бољи или лошији аргументи за примену материјално правних норми, тада може да се схвати колики је значај адвоката да би се одржала равноправност странака у поступку. Стога, адвокат није и не може да буде у служби суда који има за циљ да открије шта је истина и шта је право, али је неопходан елемент независног правосуђа.

Осим ових одлучујућих функција адвоката у оквирима уобичајених процесних модела, постоје и друге функције адвоката које му обезбеђују статус конститутивног елемента правне државе као такве. Нарочито важна је његова функција у остварењу социјалног мира путем избегавања вођења спорова (саветодавна функција адвокатуре).¹²¹ Адвокат је дужан да своју професију врши у име права и да тиме допринесе остварењу дигнитета човека.

Ако је тачно да правна држава почива на принципу поделе власти, те да остварење дигнитета човека подразумева независно правосуђе, које грађанину омогућава слободан приступ судовима и право на правично суђење; ако је тачно да модерни процесни модели почивају на моделу двостраначког поступка у којима је нужно да се одржи равноправност странака, јасно је да је право странке да ангажује адвоката *conditio sine qua non* за полагање камена темељца за правну државу у формалном и материјалном смислу.¹²²

Из аналогних разматрања о правној држави следи и неодредиво ограничење дужности адвоката на чување професионалне тајне у класичним областима адвокатске делатности, али и ригорозно санкционисање овог института.¹²³ Обавеза чувања професионалне тајне адвоката простире се само на чињенице које му је клијент поверио и које му омогућавају да изврши мандат и на чињенице које

¹²¹ Види уместо свих G. Harstang, *исто*, стр. 140.

¹²² Упореди у том смислу и W. Schlueter, *исто*, стр. 58; H. Leutheusser, *Dier Rechtsanwälte*, München, 1992, стр. 17.

¹²³ P. Müller, *Über die Funktion des Rechtsanwalts im Rechtsstaat*, Bern, 1985, стр. 10.

адвокат у току извршења мандата сазна. Ово правило треба да олакша адвокату вршење његове професије у јавном интересу. Професија адвоката може да се врши правилно само тада када налогодавац има безусловну гаранцију и поверење да на страни адвоката постоји чврста обавеза чувања тајне. Адвокатска тајна треба да штити клијента од могућности да адвокат на било који начин буде принуђен да трећим лицима саопшти чињенице, премда би и сам клијент имао право да ускрати сведочење у погледу чињеница које је као тајне поверио адвокату.

Сажетак

Да ли је адвокатска тајна само једна у низу уговорних обавеза из уговора о налогу коју адвокат мора да испуни према свом клијенту или је она гаранција права грађанина на правично и фер суђење у правној држави? Иако је адвокатура настала заједно са државом, њен примарни статус и циљ никада нису били одређени као обављање суверених функција државе. Напротив, адвокати су изучавали право да би помогли грађанима у њиховим правним стварима али и да би их заштитили од монопола државне власти. Отуда долази нерешива бинарна опозиција: адвокатура настаје и функционише у оквирима државе, а служи заштити грађана од арбитарног вршења власти. Да ли адвокатура као повереник тајне, и у исто време орган правосуђа, бива дружбеник греха или напротив, остаје последњи штит све суженијем простору људске слободе? Дужност чувања адвокатске тајне није само дериват уговорних обавеза адвоката, она је, управо супротно, део Уставом гарантованог права на правично суђење, нарочито део посебних права окривљеног у кривичном поступку. Обавеза адвоката да чува адвокатску тајну јесте уједно и уставно право грађанина у оквиру права на правично суђење. Без апсолутне гаранције чувања адвокатске тајне, право на правично суђење не може да се оствари.

Ђорђе Д. Сибиновић

STATUS OF THE LAWYER'S SECRET
IN THE CONCEPT OF THE STATE OF LAW

Summary

Is the lawyer's secret only one of the obligations in the series of contracted obligations that lawyer must fulfil for his client or is it guarantee of the citizen's right to just and fair trial in the state of law? Even though the legal profession originates in the same time as the state, its primary status and goal were never defined as performance of the sovereign functions of the state. On the contrary, lawyers studied law science in order to help citizens in their legal matters but also to protect them from the monopoly of the state power. This generates the binary opposition: legal profession originates and functions within the state frame and serves citizen's protection from arbitrary performing of the power. Is legal profession, as the agent of the secret, and in the same time the body of the legal system, the companion of the sin, or remains as the last shield of the much narrowed space of human freedom? Duty of keeping the secret is not only the derivative of the contracted obligations, that duty is just the opposite, part of the constitutionally guaranteed rights to fair trial particularly within the criminal law procedures. Obligation of the lawyer to keep the secret is, in the same time, the constitutional right of the citizen. Without the absolute guarantee of keeping the secret, right to just and fair trial could not be accomplished.

Литература

Baumann M. *Vertraulichkeit und Geheimhaltung von Vertragshandlungen*, SJZ, 1992.

Dietze G. *Kant und der Rechtsstaat*, Tübingen, 1982.

Eichenberger E. *Die richterliche Unabhängigkeit als staatsrechtliches Problem*, Bern, 1960.

Feuerlich W./D. Weyland D. *Bundesrechtsanwaltsordnung, 6 Auflage*, München, 2003.

Frank R. *Gerichtswesen und Gerichtsverlauf*, Zürich, 1980.

Гарсон М. *Адвокат и морал*, Београд, 1965.

Хартман Н. *Етика*, Загреб, 2003.

Harstang G. *Der deutsche Rechtsanwalt*, Heidelberg, 1986

Henssler M. *Das anwaltliche Berufsgeheimnis*, NJW, 1994.

Henssler M. *Das Verbot der Vertretung widerstreitender Interessen*, NJW, 2001.

Јакшић А. *Грађанско процесно право*, Београд, 2006.

Јакшић А. *Коментар ЕКЈП*, Београд, 2006.

Кант И. *Метафизика морала*, Нови Сад, 1993.

Kilian M. *Die Grundlagen der anwaltlichen Tätigkeit*, München, 2005.

Kluge F. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin, 1989.

Кодекс професионалне етике адвоката

Kuntzer L. *Die Beschlagnahme von Daten bei Berufsgeheimnisträgern*, NJW, 2005.

Levinski K. *Rechtliche Grundlagen des anwaltlich Tätigkeit*, München, 2005.

Лукић Р. *Систем филозофије права*, Београд, 1995.

Müller, P. *Über die Funktion des Rechtsanwalts im Rechtsstaat*, Bern, 1985.

Paulsson J. *The Denial of Justice in International Law*, Cambridge, 2006.

Peukert W./Frowein J. *EMRK Kommentar, 2. Auflage*, Arlington, 1996.

Поповић С. *Коментар закона о оштом управном поступку*,

Београд, 1987.

Радбурх Г. *Филозофија права*, Београд, 1980.

Радишић Ј., *Медицинско право*, Београд, 2004.

Scheller M. *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, 4. Auflage, Bern, 1954.

Schluep W. *Über Sinn und Funktion des Anwaltsgeheimnisses im Rechtsstaat*, Zurich, 1993.

Шопенхауер А. *Свет као воља и представа*, Београд, 1986.

Стојановић З. *Коментар кривичног законика*, Београд, 2006.

Васиљевић Т. и Грубач М. *Коментар Законика о кривичном поступку*, Београд, 2002.

Водинелић В. *Лична права*, у *Енциклопедија имовинског права и права удруженог рада*, Београд, 1978.

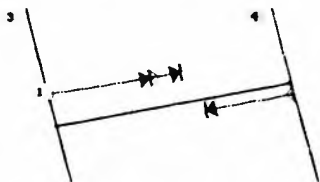
Устав Републике Србије.

Walder H. *Zivilprozessrecht*, Zürich, 1983.

ПРОСТИРАЊЕ, СМЕШТАЊЕ, СКРИВАЊЕ

КУЋА ЗА СУВЕРЕНА – ПРОЦЕДУРЕ ПРИЛАЗА

Милица Милојевић

Архитекта Милорад Петијевић је 1975. године пројектовао Вилу „Галеб“ у Игалу за потребе државе,¹ а у склопу Института за рехабилитацију „Др Симо Милошевић“. Разумевање ситуације у којој и данас функционише тајна великости² ове куће засновано је на увиду у архитектонски пројекат Виле „Галеб“ и на личном искуству³ приласка и протокола улаза у кућу. Истраживање започиње термилошким разграничењем приступа и прилаза на основу поређења просторних концепција приступне и прилазне зоне Велике куће.⁴

¹ Вила је подигнута за време владавине маршала Јосипа Броза Тита – суверена Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Данаас је ова кућа власништво државе Црне Горе, приватизација Института Игалу актуелизује питање будућности ове куће.

² Великост (bigness) је термин који сугерише да није реч само о величини – димензији куће, већ о стању доминације.

³ Учествовањем на архитектонској радионици у организацији Института „Др Симо Милошевић“, октобра 2006. године, омогућен ми је приступ Вили „Галеб“ и увид у пројектну документацију арх. Петијевића (Архив института). За учеснике радионице чувари су имали улогу водича кроз унутрашњост куће. То искуство спровођења протокола и увид у архитектонски пројекат виле је у великој мери одредило разумевање термина *протокол* и *процедура*.

⁴ Краљеви Старог Египта су, према хебрејском називу, познати као фараони што је изведено из египатског Рг-а, што значи Велика кућа. У овом излагању термин *велика кућа* означава скровиште суверена и тајне његове великости.

Терминолошко разграничење

Предмет овог рада нису *прошоколи* *прислуша* кући за суверена, овде је реч о *процедурама* *прилаза*. Прилаз није приступ. *Прислушајући*, *слушајући*, *услушавши* је протоколом уређено кретање. Протокол је механизам који одстрањује сваку непредвиђену, неурачунату ситуацију или гест поданика који може да угрози однос поданик-суверен. У простору у којем влада протокол поданик се више не креће према сопственом избору већ њега чувари спроводе до суверена. Чувари протокола су водичи у приступној зони. Чином спровођења и елиминацијом неизвесности, протокол укида тајну и успоставља унутрашњи простор. Тајна постоји само за оне који су споља и зато је за тему политике тајне важно установити шта је унутрашњи а шта спољашњи простор. Простор који функционише према протоколу је *унутрашњи* простор. Овде је важно то што унутрашњи простор Велике куће није само онај простор унутар зидина куће, већ унутрашњи простор сеже докле важе правила протокола. Протокол је, дакле, начин да се прошири унутрашњи простор а тиме кућа учини већом, а њено тајновито средиште даљим од поданика који настоји да се приближи тајни.

Прилазити, *лазити*, *примицајући се*, *смакнути*, *умакнути* подразумева кретање које измиче надзору. Онај који надзира је активна страна односа суверен-поданик, пасивна страна је она страна која је надзирана. У односу поданик-суверен, поданик је пасиван а суверен активан: поданик пристаје, а суверен захтева потчињавање; поданик је у подножју, у спољашњем простору изложен погледу, а суверен је унутрашњем простору, на врху, прикривен у кући, тајновит – невидљив и стално присутан. То *измицање* надзору подразумева појаву активног и трајање пасивног у поданику, обједињује подаништво и издајство. Прилаз је надзиран простор, уређен и организован тако да наговести и сачува тајну. Прилаз је *спољашњи* простор надзиран из Велике куће.

Процедуре, за разлику од протокола, дају инструкције за низ одлука на путу од подножја према врху. У *спољашњем* про-

стору постоји простор за маневар – могућност за измицање поданика надзору суверена, али и покретање вела тајне која знатижељном поданику стално измиче увид у тајну. Ако протокол укида тајну успостављајући унутрашњи простор, онда процедуре обезбеђују њено владање спољашњим простором.

Размак између унутрашњег и спољашњег је преносник амбивалентног начела владања, он даје облик, обресе тајни – удаљава тајну чинећи је привлачном, приближава је изазивајући страх и подозрење. Основно начело сваког облика владања јесте оно што му омогућава да делује, нешто што подједнако прожима и оне који заповедају и оне који се покоравају.⁵ Тај однос заповедања и покоравања успоставља се, у простору, у једном осећању чије се две стране називају речима: љубав и страх. Страх је саставни део основног начела сваког облика владања. Гроришар назначавача да је страх код поданика: у деспотизму – страх од смрти, у монархији – страх од јавног мњења, у републици – страх од закона.⁶ То што изазива страх код оних који настају поље суверенитета је променљиве садржине, али овде постављамо питање шта је то што омогућава да актуелни садржај делује на поданике и суверена, на амбивалентан начин и узајамно? Један од механизма власти је просторна организација заједнице. Бројни су архитектонски комплекси које су владари подизали да означе центар суверенитета. Храм краљице Хацшепсут, Акропољ, Топкапи, Капитол у Вашингтону као и виле за јужнословенске суверене, према истом начелу и са истом сврхом грађене су да потврде поље суверенитета, припадност и покорност суверену и присуство суверена у сваком месту територије којом влада.

На основу схема прилазног потеза великим грађевинама разматрано је кретање које називамо *прилажењем*. Заједничко за одабране примере је то што су то: места која сведоче о великости империја (Стари Египат, Античка

⁵ Gorišar, *Struktura saraja – azijski despotizam kao tvorevina maste na Zapadu u XVIII veku*, Kultura, Beograd, 1988.

⁶ Исто.

Грчка, Османлијско царство и Сједињене Америчке Државе); велики комплекси који своју великост успостављају не само кроз организацију унутрашњости грађевине и њен спољашњи изглед већ користе морфолошке карактеристике терена и заузимају велика пространства спољашњег простора како би манипулисали пажњом оних који настанују поље њиховог суверенитета. Схема прилажења као низ преображаја од задивљености до равнодушности заједничка је прилазним зонама грађевина које сведоче о великостима краљице Хацшепсут, богиње Атине, османлијских царева и председника Сједињених Држава.

Прилаз храму краљице Хацшепсут протеже се од места са којег се сагледава задивљујућа величина храма до прага улаза у унутрашњост храма. Простор прилаза је спољашњи простор храма организован у три нивоа који се нижу дуж главне осе комплекса. Први ниво је најудаљенији од унутрашњости храма и представља прву зону прилаза. Овај простор је организован и обликован као коридор који омогућава праволинијско, директно кретање према храму. До дворишта на другом нивоу долази се рампом која је централно постављена и продужетак је авеније из првог дворишта. Савладавање успона рампом преусмерава пажњу оног који прилази. Пажња која је била упућена ка споља, овде се окреће унутрашњости, сутерише интроспекцију. Тераса до које доводи рампа је широка платформа омеђена зидовима са пилонима који привлаче пажњу поданика и изазивају осећај припадности и сигурности у пољу суверенитета. Линија прилаза се наставља следећом рампом која води до предворја на трећем нивоу. Рампа према трећем нивоу је позиционирана тако да близина сагледавања планинског врха и фронта треће терасе изазове страх. Сам улаз у унутрашњост храма фланкиран је двома, бочно постављеним, капелама између којих се протеже двоструки низ стубова. Пролазак између ових стубова је попут прекорачења прага куће. За храм краљице Хацшепсут праг је замишљена линија између две споменуте капеле.

Прилаз Акропољу је трасиран на стрмим обронцима брда. Кривудава линија прилаза од места сагледавања Пропилеја до прага овог комплекса омогућава савладавање стрмог

терена. Иако није праволинијски, и овде је прилазни по-тез организован у односу на замишљену осу Пропилеја. Кривудање, одступање од те линије и ритмична промена оријентације сугерише када је важно пажњу усмерити ка храму, када према себи, према заједници (процесији), а када је важно успорити и зауставити се пред улазом у комплекс.

Комплекс царске палате Топкапи подигнут је на рту Сераљо, првом од седам истамбулских брежуљака, најистакнутијој позицији над Босфорским мореузом. Комплекс обухвата бројне павиљоне, државне канцеларије, касарне, библиотеку, приватне одаје и друге услужне просторије. Цео комплекс је подељен на четири дворишта, а повезан у оси строго контролисаним капијама. Прво двориште је отворено за поданике који се пролазећи поред храма Св. Ирене и канцеларија Министарства финансија долазе до друге капије. Просторија која је данас билатерница некад је имала функцију затвора. Присуство целата била је недвосмислена претња за преступнике. У другом дворишту је стварни улаз на тло ове велике куће. Двориште је окружено просторијама за чуваре и Савет везира отоманске царевине. Приступ трећем дворишту у којем је престопа дворана омогућава капија белих евнуха. Под широким сводом ове капије, значајна је једна тачка. Са те тачке је кретао барјак у освајачке походе. Та тачка означава праг између спољашњег и унутрашњег простора, између простора за поданике и простора за великодостојнике.

Обелиск у Вашингтону означава средиште комплекса институција Сједињених Америчких Држава. Раскошна пространства парковских површина протежу се од обелиска до Капитола (парк је у форми авеније) и до Беле куће (парк је кружне форме). Паркови у компактно изграђеним центрима савремених градова су намењени грађанима, њиховој рекреацији, одмору, опуштању, социјализацији. Ови „литоми“ простори имају важну улогу у прилажењу државним институцијама. Парк који је формиран између два континуирано изграђена фронта јавних објеката јасно дефинише прву зону прилаза Капитолу. Управно на подужну осу парка, позициониран је други парк квадратног

облика. Полазећи од обелиска према Белој кући долази се до парка који је организован између јаких саобраћајница. Средишња зона парка је заокружена стазом. Озелењена кружна пољана обећава угодан боравак испред Беле куће. Кретање авенијом према Капитолу прекинуто је конкавним воденим каналом испред Капитола. Две стазе које обилазе предворје Беле куће и окружују парк су правилног облика: то су два конкавна лука. То што се ове две трасе кретања приближавају, а не додирују нити пресецају, уноси тензију и онемогућавају даље прилажење поседу Беле куће. Правoliniјско кретање од обелиска према Белој кући заустављено је, па онда преусмерено ка стази чија је сврха да одбије свако даље настојање да се уђе на посед. Канал и стаза, конкавно постављени у односу на осу прилаза имају улогу прага између прилазног и приступног простора државним институцијама.

Овај сажети приказ ситуација египатских, античких, отоманских, америчких великих кућа, без намере да се упореде размере њихове доминације, потврђује тезу да је лоцирање куће за суверена тактичко, а јавни простор резултат смерног контролисања размака између суверена и поданика.

У размаку између суверена и поданика организација прилаза сугерише преображаје знатижеље у равнодушност, покретљивости у непомичност, преображај осећања сигурности у страх. Приказ који следи настоји да покаже да је след кретања као што су: прогресија, дигресија, репресија, регресија, низ маневара које предузима поданик у прилажењу Великој кући. Без разлике да ли је пред богињом Хацшепсут или Атином, султанима Отоманске империје, пред државницима Беле куће или тек у подножју једне од маршалових вила, простор даје инструкције за преображаје.

Размотимо сада простор за маневар као својство *спољашњег* простора Велике куће. Како архитектура учествује у концепирању *великост* куће и како просторним концепцијама успоставља простор за маневар?

Анализа започиње питањима: шта је то у простору што даје инструкције поданику који прилази тајни? Шта је то што

поданика позива да приђе Великој кући, да окупи поданике у предворју, да успори даља настојања да се приближи месту тајне? Где је праг Велике куће – граница између спољашњег и унутрашњег простора, докле важе процедуре, а одакле протоколи? Како простор саопштава забрану да се тај праг прекорачи?

Постулирајући теорију Великости, Колхас показује како се у стању великости удаљеност између језгра и омотача повећава до тачке када фасада више не одражава оно што се догађа унутра.⁷ Омотач Велике куће није само фасада унутрашњег простора куће, то је тек један слој омотача, вела тајне. Слојевитост омотача повећава удаљеност језгра, размак између суверена и поданика. Вео даје несталан облик тајни, прикрива и привлачи, позива и забрањује да се тајна разоткрије. Омотач поседа захвата и оно што је споља, припаја јавни простор контролисаном поседу, прилазни потез ставља у функцију удаљавања куће, увеличавање куће до Велике куће. Омотач процедурама прилаза прожима и спољашњи и унутрашњи простор.

прилог 1:

Пројекат Главне фасаде.

Најистакнутији ошвор на фасади који изазива знатижељу:

*Какав је простор иза ирозора?
Ко је иза окна?*

[извор: Архив Института „Др Симо Милошевић“, Игало.]

Место знатижеље

Прикривена у простору, тајна изазива знатижељу, жељу да се зна, да се допре до тајне. Жеља, са великом вештином и неискреношћу, зна да користи облик тајне да би себе пре-

⁷ „In Bigness, the distance between core and envelope increases to the point where the facade can no longer reveal what happens inside. The humanist expectation of “honesty” is doomed: interior and exterior architectures become separate projects, one dealing with instability of programmatic and iconographic needs, the other – agent of disinformation – offering the city the apparent stability of an object. Where architecture reveals, Bigness perplexes; Bigness transforms the city from summation of certainties into an accumulation of mysteries. What you see is no longer what you get.” Koolhaas, *Delirious New York: A retroactive Manifesto for Manhattan*, Academy Editions, London, 1978; (ренздање, The Monacelli Press, 1994.)

познала и да би је други препознали.⁸ Када се изговори реч *тајна* сва пажња се усредсређује на место одакле тај глас долази. Усредсређеност повезује место жеље и место тајне. Прићи тајни значи донети низ одлука које доводе до места које скрива тајну. У основи усредсређености је жеља да се допре до тајне.

Прилазни потез је одређен позицијом најбољег сагледавања доминације Велике куће. Удаљеност отвора на прочељу Велике куће изазива знатижељу. Утисак удаљености постиже се конфигурацијом терена на којем се подиже Велика кућа. Стеновита планина у залеђу храма краљице Хацшепсут, довршетак брда над Атином и Босфором, зелена прострaнства у центру Вашингтона примери су стратешке позиције места за Велику кућу. Према истом принципу, брдо Ђурића у Бококорском заливу уместо врха има кућу. Брдо на себе узима улогу пирамиде која удаљава и увећава довршетак брда. Кућа је „природни“ довршетак брда. Брдо је обавијено шумом. Кућа прикривена зеленим велом и прозор који се издваја и извирује изазивају знатижељу – ко је у кући? Издвојеност једног прозора, успоставља однос две позиције: надзирућег и надзираног. Утисак да са прозорског окна, суверен будно проматра владање својих поданика испуњава размак између надзирућег и надзираног и потврђује граничне позиције прилаза. Прилазни потез је удаљеност прозора на врху од знатижељног поданика у подножју. Позиција из које се сагледава прозор је једна тачка на рубу парка у подножју брда Ђурића, одакле започињемо прилажење кући.

У графичкој документација пројекта⁹ приказани су обриси зеленог појаса који обавија кућу, док тло није представљено. Приказ репрезентативне фасаде је дат у облаци зеленила. Тај облак одсеца степенишни крак који се спушта према тлу, што је намера да се сакрије информација о сутерену. Сутерен је ниво куће који је доступан са терена. У цртежу фасаде контакт куће са тлом и позиција улаза у

⁸ Lefevr, *Urbana revolucija*, Nolit, Beograd, 1974, стр. 140.

⁹ Архив Института „Др Симо Милошевић“, Игало. Пројектна документација арх. М. Петивић.

кућу заклоњени су зеленим штитом, из којег провирује један прозор. Сакривена позиција контакта спољашњег и унутрашњег простора разлог је што се не разазнаје колико је велика та кућа, па ни колико је велико брдо које кућа довршава. Оно што је представљено на цртежу је отвор на фасади, прозор на највишем делу куће издвојен од вела које обавија кућу. Није ли тиме већ у пројекту одређено шта је и у којој мери дозвољено да буде видљиво за поданика? Један прозор на врху куће је оно што је важно за пројекат велике куће. Није дозвољено знати која је позиција улаза, нити се сме сагледати колико је од тла одигнут врх куће. Улаз и контакт са тлом није приказан у пројекту фасаде. Уместо улаза и тла, значајну улогу у изградњи фасаде добија зеленило. Зеленило није спонтано оформило облак испред фасаде, оно је већ у пројекту обликовано да у форми и несталној густини облака прикрије позиције из којих је доступна или сагледива унутрашњост куће. Тај приказ фасаде у облаку зеленила и прозор на врху куће који извирује из облака показује којим средствима архитекта наговештава тајну куће, а тим наговештајем побуђује знатижељу – где је улаз у кућу? Како прићи кући?

прилог 2:
*Пројекат главне фасаде.
 Прикривен контакт
 куће и тла.
 [извор: Пројектна
 документација, Архив
 Института „Др Симо
 Милошевић“, Игало.]*

Услов мобилности – прогресија

На том путу суочавања поданика и суверена, знатижеља се преображава у равнодушност. Просторне концепције прилазних потеза успостављају услове за тај преображај. Први услов да се крене према скровишту је услов мобилности. Хајдегер налази да је услов кретања познавање простора према којем се крећемо: „Када ја идем према излазу из неке просторије, ја сам већ тамо, и не бих био у стању да

идем тамо, када не бих већ био тамо.¹⁰ Управо је услов да се започне прилажење тајни разлог због којег Велика кућа има јасну схему прилазног простора. Просторна концепција прилаза Великој кући заснива се на централној позицији куће у односу на прилазни правац који лежи у осовини ситуације. Норберг-Шулц каже да је осовина идеална путања, она није намењена стварном кретању, већ представља симболички правац који повезује и обједињује елементе у једно.¹¹ Поданик не прилази том линијом јер је то линија конфронтације. Анализирани примери организовани су у односу на ту замишљену, а никад пређену линију, између поданика и велике куће. Авенија сфинги у Египту, главне осе Вашингтона, Пропилеји Акропоља, капије брда над Босфором недвосмислено означавају један прилаз кући. Исти принцип позиционирања Виле „Галеб“ ишчитава се у позицији брда Ђурића у заливу. Брдо је наспрам улаза у Бококорторски залив и одвојено је од обале уређеним појасевима: обала, шеталиште уз обалу, парк, саобраћајница, заштитно зеленило.

У пројекту није приказан положај куће на поседу Института, само основе, пресеци и изгледи објекта. Цртежи фасада насловљени су као главна и улазна фасада. Може се утврдити да је главна фасада репрезентативна, она се окреће према заливу, а да је улаз омогућен са бока. Главна фасада је приказана из правца обале чиме пројекат потврђује значај оријентације према заливу и даје меру сагледивости куће из правца обале. Очекивана оријентација главне фасаде омогућава да се ситуација учини јасном, познатом и да се остави утисак безбедног приближавања поданика суверену. Али увид у пројекат открива да главна фасада има двојника. Фасада према заливу је репрезентативна, а бочна фасада омогућава улаз у кућу и главна је фасада у зони приступа, за оне „великодостојнике“ којима протокол

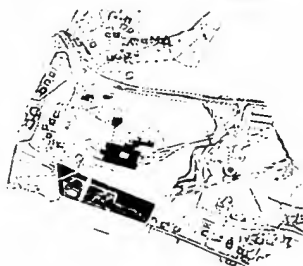
¹⁰ Heidegger, *Being and Time* (прев. J. Macquarrie and E. Robinson) SCM Press, London, 1962; Harper and Row, New York, 1962. Превод на српски језик је преузет од Милутина Ј. Максимовића.

¹¹ Norberg-Schulc, *Egzistencija, prostor, arhitektura* (prevod Milutin J. Maksimović) Građevinska knjiga a.d., Beograd, 2006, стр. 84.

допушта да уђу у кућу. Дакле, ова кућа има две главне фасаде. Једна је главна у зони прилаза, а друга у зони приступа кући.

Услов заводљивости – дигресија

Следећи простор за маневар је место *дигресије*, одвраћање од правца конфронтације. Ова инструкција има за циљ да скрене пажњу поданика, да га успори у напредовању према Великој кући, да поданике држи на окупу, на безбедној удаљености. Усредсређеност посустаје у раскоши градског трга, парка, врта. Ови простори су раскошно опремљени уметничким детаљима, историјским алузијама или цитатима природе како би задобили пажњу поданика, завели његову знатижељу. Организовани су делом као лавиринт, да преусмере кретање и одврате пажњу од полазног оријентира, а делом као дигресија остављајући могућност поданику да се одвоји, па затим врати прилазном правцу Велике куће. У наведеним примерима, пред храмом краљице Хацшепсут је прва издигнута платформа омеђена зидовима са двоструким низом стубова који подижу следећу платформу на путу до храма. Рампе које леже у осовине овог архитектонског концепта остварују везу између различитих нивоа платформи. Савладавање успона је један од начина да се, не одступајући од праволинијског кретања, преусмери пажња и мисао поданика који

прилог 3:
Анализа приступне зоне.
[извор: М. М.]

се успиње. Сличан ефекат интроспекције изазива кривудава стаза до Пропилеја. Серпентине ремете усмереност на главни мотив и оријентир кретања и уместо сталне измене оријентира подстичу интроспекцију, кроз ритам заокрета уносе сигурност и лакоћу савладавања успона. Топкапи задржава своје поданике у првом дворишту – врту за народ, опасаном зидинама и административним зградама. У Вашингтону уз раскошно парковско пространство подижу се блокови јавних објеката: музеја, архива, седишта министарства. Парк на обали Бокооторског залива, у подножју брда Ђурића је зона дигресије, дијагонално постављен у односу на прилазни правац – од полазне тачке на рубу парка до отвора на Великој кући. Дијагонално у односу на прилазни правац, а паралелно обали и прочељу куће, парк камуфлира прилазни потез. Поданик се од упућености на прозор куће, окреће према вреви које испуњава обалски појас.

Архитект Петијевић није пројектовао парковску површину у прилазној зони али на основу разговора са директором маркетинга Института Игало, Др Зораном Пауновићем сазнајемо да парк у поседу Института и да до данас на том месту није била дозвољена изградња. Управо забрана грађења и заштита зеленила парка испред Виле „Галеб“ говори о значају који парк има – да заустави и задржи поданике у угодном борављењу у подножју куће.

Услов отклона – репресија

Трећи маневар је *репресија*. То је ситуација када поданик са подозрењем прилази сасвим близу прагу између унутрашњег и спољашњег простора. Шта је то у простору што сугерише подозрење и забрањује прекорачење? Камере на шалтерима банака, стражарске куће на капијама државних објеката, грифони на црквеним порталима означавају улазак у простор протокола. Последња рампа пред храмом у Египту функционише као праг, фланкирана је капелама. Испред Пропилеја, праг је поцртан последњим заокретом при успону прилазне стазе, наспрам Пинакотеке. Топкапи задржава поданике у другом дворишту, пред капијом која забрањује даље прилажење харему. Праг је на Топкапи на-

значен једном тачком, ту се износио барјак и полазило у освајачке походе Османске империје. Зона репресије у Вашингтону, пред Белом кућом је канал конкавног облика, испуњен водом. Прелаз преко овог канала је могућ само у две тачке, доступне из бочних праваца. На прилазном правцу Великој кући у Игалу, репресију врши густа, непроходна шума, зелени штит. Колико је дубока ова шума?

На геодетској карти Игала приказана је морфологија терена и саобраћајнице које представљају унутрашњу организацију и границе поседа Института. Границе поседа су саобраћајнице које обухватају два брда – брдо Ђурића и брдо Чурића. Са северне стране је улазна зона, а са јужне приступна зона. Северни обронци брда одсечени су од залеђа магистралом. Паралелно са магистралом, са јужне стране, према заливу, локална саобраћајница разграничава приступну зону од обронака брда Ђурића и брда Чурића. Брда су бочно, такође, омеђена саобраћајницама. Посед се са западне стране граничи са викенд-насељем, а са источне насељем Шиштет. У даљој анализи у разматрању је брдо Ђурића на којем је подигнута Вила „Галеб“. Насељени обронци западне стране брда представљају непроходни појас кућа. Источни обронци спуштају се у средишњу зону поседа. На брду Ђурића трасиране су три стазе. Њихова улога је различита: стаза која спроводи до куће, стаза која изводи до излаза и стаза према заливу, у простору изражене тензије, која омогућава везу куће са тлом. Каква је та веза? Анализом пројекта и проласком кроз кућу сазнаје се сврха ове стазе. Стаза се кроз штит зеленила пробија до куће где прелази у степенишни крак којим се, заправо, излази из рехабилитационог блока, тачније из канцеларије терапеута. Ова етажа је рехабилитационн блок, овде је скривена намена ове куће. Вила „Галеб“ је подигнута као помагало моћи која нестаје, да надомести смртност доживотног владара. Канцеларија терапеута је праг, а терапеут је чувар овог прага.

Услов имобилности – регресија

Четврта инструкција у процедури прилаза Великој кући је *регресија*. У овој зони владају услови имобилности. На основу услова мобилности, није ли услов имобилности равнодушни пристанак на захтевано незнање – да је бескорисно знати, да је опасно прекорачити праг Велике куће? Канал саобраћаја и воде, шума стубова и зид од шуме, улазно степениште, на чијем крају су врата које се отварају само изнутра. Управо је у зони *регресије* правило које зауставља преображај поданика у госта, чувара у водича, заштитника у тиранина.

Резултанта истраживања

Предмет ове анализе није организација унутрашњег простора куће за потребе контроле протокола, нити да се утврди физичка величина куће. Ова анализа је предузета да се уоче оне архитектонске интервенције у пројекту куће које успостављају процедуре прилаза. Како је позициониран прозор који је сагледив на прочељу фасаде? Шта је иза прозора? Кроз колико етажа је организована кућа? Позиције излаза из куће нису и позиције улаза. Где су и каква су врата ове куће? Одговори на ова питања нису очигледности, она се откривају делимично у пројектној документацији, делимично искуством протокола уласка у кућу у пратњи чувара/водича и обиласком обронака брда Ђурића.

Архитекта Петијевић пројектује кућу атријумског типа и лоцира је на највишој и најистуренијој позицији поседа Института „Др Симо Милошевић“. Главну фасаду куће, прочеље репрезентативног дела куће, оријентише према улазу у залив, али заклања је појасом раскошног медитеранског растиња. Контакт куће са тлом и позиција улаза у кућу заклоњени су зеленим штитом, из којег провирује један прозор. Сакривена позиција контакта спољашњег и унутрашњег простора разлог је што се не разазнаје колико је велика та кућа, па ни колико је велико брдо које кућа довршава. Оно што позива поданика да приђе кући је от-

вор на фасади, прозор на највишем делу куће издвојен од вела које обавија кућу. Сагледивост отвора утврђује прилазни потез, то је права која повезује две позиције: полазну коју заузима поданик, и циљну – унутрашњост куће коју испуњава тајна.

Средишње двориште је утврђено трактовима у којима је са јужне оргнизован репрезентативни, са северне стране резиденцијални део. Улазна партија позиционирана је бочно, између резиденцијалног и репрезентативног тракта. Бочни, источни тракт обједињује ресторан, улаз у атријум, гаражу и рецепцију резиденцијалног дела. Кућа има спрат изнад улазног тракта. На спрату, изнад улаза у атријум, организовани су апартмани и смештајне јединице за послугу. Просторије су организоване у једном низу, дуж унутрашњег коридора. Овај тракт заграђује унутрашње двориште са бочне, улазне стране и формира фасаду улазног дела куће. Главна фасада није улазна фасада, она је неутрална, за разлику од репрезентативне фасаде према заливу. Бочни, највиши тракт куће, ужом страном излази на главну фасаду и довршава је у оном делу који провирује иза зеленог фронта. Прозор који позива да се приђе кући је, дакле, на првом спрату куће. Пажљивим ишчитавањем

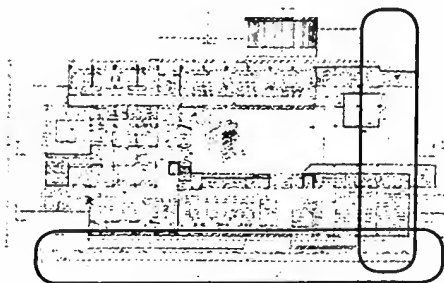
прилог 4:

Подужни пресек.

Кућа досеђује зоне које су уклопане у шло.

[извор: Пројектна документација,
Архив Института „Др
Симо Милошевић“, Игало,
фотодокументација М. М.]

прилог 5:

Основа Ариземља.

Која фасада је главна.

[извор: Пројектна документација, Архив Института „Др Симо Милошевић“, Игало, фотодокументација М. М.]

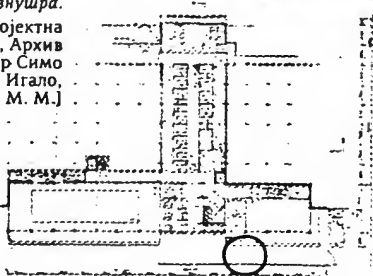

прилог 6:

Основа сушерена.

Контакт са шлом – врата која се отварају само изнутра.

[извор: Пројектна документација, Архив Института „Др Симо Милошевић“, Игало, фотодокументација М. М.]

ПРОЈЕКЦИЈА

основе спрата, уочава се позиција овог отвора. Прозор није отвор из просторије у којој борави суверен. Простор иза отвора је преграђени завршетак коридора. Овај прозор је слепа аркада Велике куће, иза ње не стоји суверен. Слепа аркада заvaraва поданика, позиција за проматрање и сазивање поданика је упражњена, али испуњава је потреба поданика за присуством заштитника. Овако је лоциран врх куће, предстоји разоткривање контакта куће и тла.

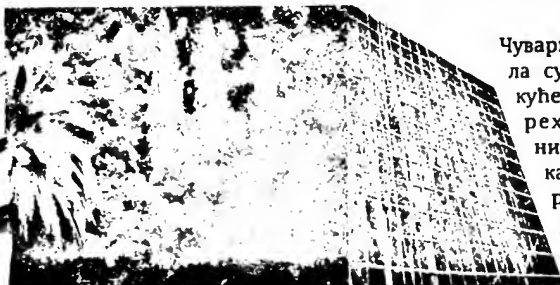
У графичкој документацији пројекта приказани су обриси зеленог појаса који обавија кућу, док тло није представљено. Приказ репрезентативне фасаде је дат у облаку зеленила. Тај облак одсеца степенишни крак који се спушта према тлу, што је намера да се сакрије информација о сутерену. Сутерен је ниво куће који је доступан са терена. У пројекту је сутерен развијен као медицински, рехабилитациони део који открива посебну намену ове куће – она треба да помогне онемоћалом телу суверена. Улаз медицинског особља на овај ниво куће омогућен је из унутрашњег дела поседа, са заравни брда што је траг у разоткривању конфигурације брда. Шума која покрива посед од 8ha одаје утисак да је кућа подигнута на узвишењу, на брду. Како је освојено ово брдо за потребе Велике куће? Заравњено од магистралног пута до куће, између две бочно позициониране контролне капије брдо, са северне стране поседа, нема обронке. Тачније, северна страна брда је „срушена“ како би био контролисан улаз у кућу и како би кућа остала заклоњена, не приметна из правца прометног, магистралног пута. Удаљавањем куће од магистралног правца, кућа прилази граници поседа са јужне стране. Она прилази јавном простору са једнаким подозрењем као поданик тајни. Са јужне стране, према заливу конфигурација брда је стрма. Појас шуме се сужава и тензијом испуњава размак између куће и јавног простора. Тек погледом изнутра, са терасе на приземној етажи према подножју уочава се да ни са јужне стране обронака нема, да брда нема, да постоји само вео шуме који ствара лажну представу природног постамента и природности доминације Велике куће. Брдо нема ни обронке ни подножје, утемељено је атомским склоништем и обавијено шумом. Шума има две капије, ту почињу улазни

правци који омогућавају контролисани улазак и брзи излазак са поседа.

Шума је ограда поседа, вео тајне, несталног облика и карактера: раскошна према заливу, збијена у мрежи са бочне улазне стране, зарасла у шибље иза решетака на другом крају поседа.

Шума је мрежа, нема дубину, под катанцем је;

Брдо је брег, али тек брег може бити чаробан, или ледени брег;

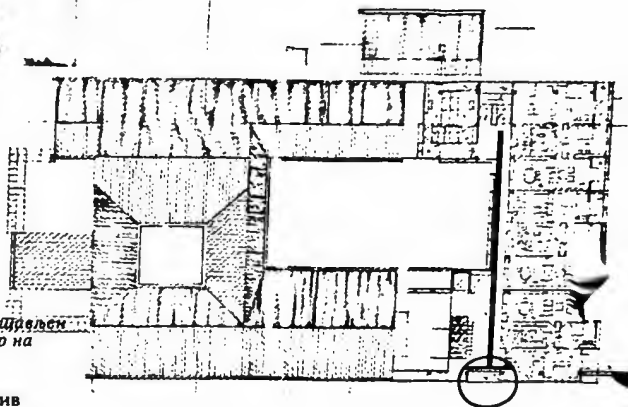
Чувари протокола су праг Велике куће. У сутерену је рехабилитациони блок, праг је канцеларија терапеута, а кућа је помагало државе са посебним потребама;

Отвор на кући није прозор, то је зазидани део унутрашњег коридора – слепа аркада која обмањује да је суверен у кући, да је он баш ту, одмах иза прозора, стоји и надзире владање својих поданика.

Уместо закључка, истраживањем просторног отиска процедура прилаза и анализе пројекта великости куће у Игалу реконструисана је тактика камуфлирања¹²

¹² *Ono što je za Voltera još predstavljalo taktiku kamufliranja, postaje generalni habitus dolazeće generacije. Oni podležu vlastitoj mistifikaciji. Od ratnog lukavstva postaje lažljivost. Svoju smrtnu ozbiljnost, svoju nesposobnost da iz taktičkih razloga neku laž upotrebe kao oružje, oni plaćaju principijelnom lažljivošću: Suštinski za tu lažljivost jeste to što njoj izmiče uvid u vlastito biće. Kozelek, Kritika i kriza (prevod Zoran Đinđić) Plato, Beograd, 1997, str. 164.*

прилог 6:

Основа сараша.

Колико је високо ~~достављен~~
 најистуренији отвор на
 фасади куће

[извор: Пројектна
 документација, Архив
 Института „Др Симо
 Милошевић“, Игало,
 фотодокументација М.М.]

немоћи. Уместо одговора, увида у тајну, резултанта истраживања упућује знатижељне да се сада, са Козелековим подозрењем, окрену од Велике куће према заједници која ужива у лажљивости величине.

Сажетак

У оквиру пројекта Политике тајне, на примеру Виле „Галеб“ у Игалу, приказана је ситуација која успоставља великост куће за суверена. Разумевање ситуације у којој и данас функционише тајна великости ове куће засновано је на увиду у архитектонски пројекат Виле „Галеб“ и на сопственом искуству приласка и протокола улаза у кућу. Истраживање започиње терминолошким разграничењем приступа и прилаза на основу поређења просторних концепција приступе и прилазне зоне куће за суверена. Након препознавања схема прилаза великим кућама у Старом Египту, Античкој Грчкој, Османлијској империји и у Америци данас, уочена је и приказана процедура прилаза у случају Виле „Галеб“ у Игалу. Као резултат успостављене везе између терминолошких и просторних разлика и студије случаја дошло се до питања шта је то у архитектонском пројекту што наговештава тајну куће. Са тим питањем анализиран је архитектонски пројект Виле „Галеб“. Анализа је осветлила једну тачку, слепу аркаду ове куће, и њену улогу у процедурама прилаза Великој кући.

Milica Milojević

HOUSE FOR A SOVEREIGN – PROCEDURE OF APPROACH

Summary

Within the project „House for a sovereign – procedure of approach“ Villa Galeb in Igalo was used as an example to demonstrate the circumstances which are establishing the „bigness“ of a sovereign’s house. Villa Galeb was designed for the government in 1975., by architect M. Petijevic, and it is a part of Rehabilitation institute „Dr. Simo Milosevic“. The understanding of the circumstances in which the mystery of the “greatness”/“bigness” inhabits this house is based on the analysis of villa’s architecture and on the personal experience of approaching and accessing the villa and following its official protocol. This research begins with setting up the distinction between the terms „access“ and „approach“. This distinction is based on the comparison between

two spatial concepts related to the sovereign's house: the access zone and the approach zone. After observing and analyzing approach schemes of „the Great house“ in Ancient Egypt, Ancient Greece, Ottoman Empire and in the USA, the „procedure of approach“ was recognized and described for Villa Galeb. The question „What signifies the mystery in an architectural design?“ was a starting point for the architectural analysis of Villa Galeb. The analysis resulted in enlightenment of one particular element of this house- closed arcade and its role in the procedures required in the process of approaching „the Great house“.

Библиографија:

Alain Goriard, *Structure de sérial, La fiction du depotisme asiatique dans l'Occidentclassique*, Editions du Seuil, 1979.

Alen Gorišar, *Struktura saraja. Azijatski depotizam kao tvorevina maste na Zapadu u XVIII veku*, Kultura, Beograd, 1988.

Heidegger, *Being and Time* (прев. J. Macquarrie and E. Robinson) SCM Press, London 1962; Harper and Row, Njujork, 1962.

Koolhaas, *Delirious New York: A retroactive Manifesto for Manhattan*, Academy Editions, London, 1978;

Kozelek, *Kritika i kriza* (прев. Zoran Đinđić) Plato, Beograd, 1997.

Lefevr, *Urbana revolucija*, (прев. Mirjana Vukmirović-Mihailović) Nolit, Beograd, 1974.

Norberg-Schulc, *Egzistencija, prostor, arhitektura* (прев. Milutin J. Maksimovića) Građevinska knjiga a. d., Beograd, 2006.

Попис прилога:

Прилог 1, 2, 4, 5, 6 : пројекат Виле „Галеб“, Архив Института „Др Симо Милошевић“, Игало, Црна Гора.

Прилог 3: М.М.

Прилог 4, 5, 6, 7: фотодокументација М. М.

Прилог 8: Видео снимак: Дуња Предић

ЈАВНОСТ И ТАЈНОСТ У НОВИМ АРХИТЕКТОНСКИМ КОНЦЕПТИМА ДИПЛОМАТСКИХ ПРЕДСТАВНИШТАВА

Зоран Лазовић

Намера пројекта је да се отвори једна тема о којој се мало или уопште не говори или пише, где су ретки доступни документи, и која није пред очима јавности у мери у којој би могла да буде, бар у оном делу јавности рада и појавности коју могу да имају службе демократије, јер се не ради о приватном, већ о јавном, колико би и политика и политички мотиви требало да буду јавни. Према Делезу: „Политика ништа не скрива, ни у дипломатији, ни у законодавству, ни у прописима, ни у владама, мада сваки режим исказа претпоставља извештан начин укрштања речи, реченица, исказа и судова. Тајна постоји само да би била откривена, да би се сама открила.“¹ У свакодневној употреби је термин *јавне дипломатије*, који наговештава разграничење од појма и постојања *тајне дипломатије*.

Установе суверености, државне јавне зграде, зграде државне безбедности, зграде одређеног степена безбедности, безбедносне зграде у које спадају седишта државних, тајних служби, амбасаде, конзулати, осим уочљиве појавности и јавности, почивају и на тајности рада (где тајне мисије и тајне операције подразумевају краткотрајне активности које с времена на време окупирају места и службе). Ако би могли да заменимо у Делезовој мисли реч *сексуалности*, она би гласила „*државност се конструишала као фундаментална*

¹ Žil Delez, *Fuko*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1998.

шајна".² Према Петру Бојанићу „различите форме и трансформације 'тајне' и 'сакривања' представљају један од основних извора и услова суверености“.

Тајна као познато, сазнато и скривено, тиме некимa недоступно, разликује се од тајне као непознатог, изван сазнања, несазнатог. Најтеже је у перцепцији уочити нешто чега „нема“, што није присутно у присутном, а може се евентуално само осетити или наслутити као присуство нечега невидљивог, сакривеног. Мимикрија и глума, које сакривају и претварају, својствене су свом живом свету и нису само антрополошко својство, средство и оружје. Архитектуру са „тајнама“ требало би разликовати од појма мистерије архитектуре и археолошких артефаката (*Stonehenge*, пирамиде), храмова у тајним пропорцијским редовима (катедрала у Руану), крипто-архитектуре (раних хришћанских храмова, подземних војних објеката и слично).

У фокусу је, пре свега, мирнодопски, а не војни (или ратни) аспект. Савремени, а не историјски, због великог убрзања не само технолошких могућности (пре свега у информативним технологијама, и у њиховом преносу, заштити), већ и у новом културолошко-демократском контексту воље најразвијенијих држава и њихових приоритета и моћи; њихових намера о светском лидерству, извозу културе, либерализацији предузетничког, корпорацијског, приватног, начина производње и трговине, новом значају новца (капитала) и њихове заштите (безбедности), нове *културе новца*, свеукупној глобализацији и њеном тренутном смеру, који, ако је једносмеран, може да искључује друге регионалне и традиционалне вредности култура.

Код грађевина државних (тајних) служби, претпоставка је да има најмање скривеног, али у трагању за архитектуром која би могла да поседује „доказ“ тајне (у метафори леденог брега), долази се до зграда дипломатских представништава. Амбасаде, конзулати и национални центри културе уједно представљају крај видљиве екстериторијалне државне и националне нерватуре у сваком смислу.

² Исто.

Амбасаде се у свим градовима групишу из историјских разлога, елитизма, значаја и безбедности места (*Embassy row* Вашингтон, Масачусетс авенија; Дедиње-Београд), углавном заузимајући палате, веће или мање виле, и друге зграде наслеђене из предходних времена. Оне се адаптирају кроз посебне протоколе јавности и тајности рада, док су нове амбасаде привилегија богатијих и моћнијих држава. Осим због послова и потреба јавне дипломатије, нове амбасаде се граде и због престижа или потреба технолошке безбедности новог времена, као и због етерналног осматрања, ослушкивања, надзора, прикупљања и дојављивања, па и остваривања одређених доказа. Особине пренесене из друштвене стварности „*душе*“ држава.

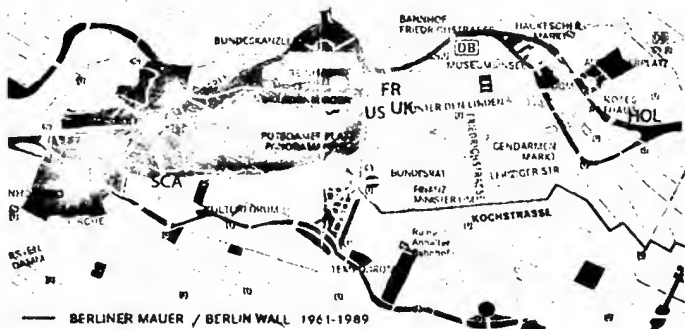
Амбасаде у Берлину

Разлог за избор нових концепата дипломатских представништава у престоном граду Берлину за предмет компаративне анализе и студије, налази се у повратку амбасада из Бона у Берлин, и унификацији двојства амбасада, насталог грађењем Берлинског зида (1961). Окончањем хладноратовске политике и рушењем зида (1989), у сада уједињеној држави настају нове зграде амбасада са новим политичким, друштвеним, културним, сигурносним и архитектонским премисама, у контексту новог немачког федералног, регионалног и градског парламентаризма, са апсолутном премисом у новим демократским, грађанским, изнад свега парламентарним гаранцијама (и опрезом да се тиранија више никад не понови).

Један од куриозитета дипломатске колоније у Берлину, сада уједињене Немачке (1989-90), представља, између осталог, шеснаест амбасада немачких федералних јединица окупљених у околини парка Тир-гартен, између разних других амбасада. Други, да државе победнице Другог светског рата данас имају своје амбасаде у непосредној близини Бранденбуршке капије, на источној страни сада непостојеће демаркације Берлинског зида. Амбасада Сједињених Америчких Држава у изградњи (почетак рада је предвиђен 2008), на једној од неколико историјских

Сл. 1 Паризер плац, Брандербуршка калија са амбасадом САД у изградњи и амбасаду Француске преко пута, поглед на зграду парламента - Рајхстаг, план Берлина са распоредом амбасада

локација, на позицији Палате Бличер (од 1930), налази се непосредно поред Бранденбуршке капије, на Паризер плацу. Нова амбасада Француске Републике (2002) налази се наспрамно, нешто мало даље од Бранденбуршке капије, на својој историјској позицији. Нова амбасада Уједињеног Краљевства (2002), на својој историјској парцели такође, налази се одмах иза угла истог блока хотела „Адлон“, где је и Америчка амбасада у изградњи, док је зграда амбасаде Руске Федерације нешто даље у наставку Паризер плаца, у улици *Unter den Linden*. Остале амбасаде, изграђене у различитим периодима, углавном се простиру дуж јужне стране парка Тир-гартен, на својевремено изабраним локацијама у оквиру великог наци-плана Берлина под именом *Germania*, архитекте Алберта Шпера, где се данас налази и новн комплекс амбасада скандинавских земаља (1999). Нова амбасада Краљевине Холандије (2003) је на посебно изабраној локацији, уз канал реке Шпре, са преводницама. Садашња амбасада Републике Србије је далеко изван дипломатске колоније, у елитној резиденцијалној четврти Гриневалд, у већ сада оронулој згради бивше војне мисије савезника, својевремено додељене бившој ФНР Југославији због заслуга у борби на савезничкој страни и чека судбину расподеле у сукцесији.

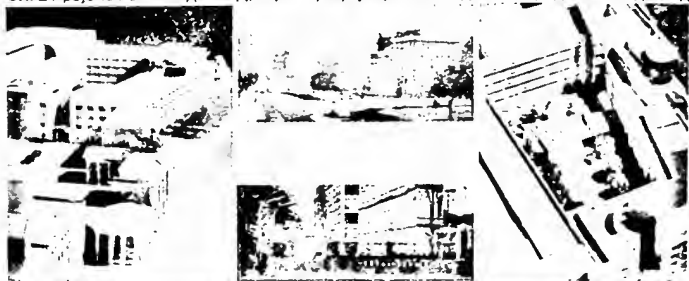
Амбасаде Сједињених Америчких Држава

У трагању за новим концептом свог дипломатског представништва у Берлину, после више различитих седишта у више објеката, и различитих назива мисија, са две амбасаде, једном у Бону, Западна Немачка (1949), и другом (офиси – канцеларије) у Митеу, у Берлину ДДР-а (1977), америчка влада покреће конкурс (1996) и почиње да гради на својој историјској парцели (2004) нову амбасаду на Паризер плацу поред Бранденбуршке капије (позиција Палате Бличер) са кога је предвиђен и главни улаз.

Самом својом природном позицијом на локацији, амбасада је дужом страном према парку Тир-гартен, са непосредним дијагоналним погледом на зграду Рајхстага и парламентарни комплекс Немачке Федеративне Републи-

Сл. 2 Пројекат амбасадe САД, и фотографија прилаза садашње зградe амбасадe САД

ке, а са задње стране је наспрамно постављена споменику холокауста – Меморијалу убијених Јевреја Европе, са директним контактним подеоним зидом ДГ Банке, на који се наслања.

Архитектонски концепт, програм и сигурносни захтеви, уобличени и трансформисани у односу на првонаграђени конкурсни пројекат амбасаде архитектонског бироа Мура, Рубела и Јудела из Санта Монике, пре почетка градње је више пута мењан из безбедносних разлога и одлаган због насталог конфликта са берлинском градском владом. Важан разлог, између осталих, био је неусклађеност безбедоносних намера и опреме са једне стране (клијента *ОБО -Office of Overseas Building Operations of the US Department of State*), и става о изгледу, значају, и јавне отворености Паризер плаца са друге (*Urban Planning authorities of Stadt Berlin*), у томе да је неприхватљив захтев да се не дозволи слободан јавни приступ објектима око Паризер плаца, а неопходних према стандардима Дипломатске сигурносне службе (*Diplomatic Security Service*) Владе САД после разарања њених амбасада, почев од 1998. године.³ После пет година застоја и разговора представника две владе на највишем нивоу, прихваћен је предлог о модификацији *Stand-off* раздаљине, висине и изгледа колских препрека (евентуална претња ауто-бомбе), ојачању фасада и прозора, све у складу са очекиваним изгледом партера и урбаним зеленилом историјски високо сензитивног Паризер плаца. Виши приоритет заштићене историјске целине и изванредног дизајна, над условима *ОБО*?

Значај „нове“ локације је у непревазиђеном престижу самог места Паризер плаца, близини Бранденбуршке капије и Бундестага, и адекватан је презентацији и светском значају коју Влада САД жели да има у свету. Наводи се да је свака од фасада другачије третирана у односу на непосредно, различито контактено окружење. Лантерна стаклене куполе, фино осветљена изнутра, ноћу даје нови дискретни репер у ведути, са куполом Рајхстага и скулптуром Квадриге

³ Према Loeffler, Jane C: *Embassy Design: Security vs. Openness*, *Foreign Service Journal*, September 2005, p. 44-51.

на Бранденбуршкој капији. Зелени павиљон унутрашњег атријума-баште предвиђен је за позване госте, пријеме и као визуелно освежење за госте ресторана.⁴ Пројектант Баз Јудел наводи: „Веома свесни историјског значаја Паризер плаца, покушали смо да дамо овој грађевини осећај отворености која одговара америчким вредностима. Наш циљ је да комбинујемо поштовање за класичну традицију и потребе безбедности, са далековидошћу према савременом смислу дизајна.“⁵ Нова амбасада не може да прими комплетан предвиђени персонал који би требало да буде распоређен у друге постојеће зграде, и има ограничен број паркинг места. Према Себастијану Кнауеру, сараднику *Шпилла*, то је нови *Fort Knox* у Тир-гартену, и закључује: „Једна ствар је била јасна у церемонији поставке нове амбасаде САД у Берлину. Нова зграда је савремена тврђава.“⁶ Дебакл амбасаде у Москви, која је комплетно срушена због прислушкивача у зидовима (1985), довела је до става и изјаве надлежних да „безбедност представља наш највиши приоритет“⁷, и апсолутне тајности (*top-secret*) унутрашњости објекта за све учеснике у градњи, и потпуну неприступачност просторијама и спратовима изнад трећег. Захтев да су све окружујуће улице даље од двадесет и пет метара од новог објекта, са камионским баријерама виших од једног метра, и бројни други захтеви представљају нови изазов не само за јавне полемике, него и за супервизора и градитеља *HSG Technischer Service GmbH*, који је то већ успешно обавио на британској и француској амбасадни. Постојећа амбасада Сједињених Америчких Држава у Митеу, изнајмљена својевремено од Владе ДДР, неколико блокова даље од Паризер плаца, од 2001. године ради под посебним безбедносним условима, са околним улицама затвореним за колски саобраћај, са

⁴ Према *The New US Embassy on Pariser Platz*, From Wikipedia

⁵ Stephen Kinzer, *U.S. Embassy in Berlin to Be Part of a Historical Plaza's Revival*, August 4, 1996.

⁶ Sebastian Knauer, *Fortress America Arrives in Berlin, The New US Embassy nearing completion*, *Spiegel online international*, October 20, 2006.

⁷ *Исао*.

тешко утврђеним и ограђеним простором са препрекама, и истуреном стражарницом.

Амбасада Уједињеног Краљевства у Вилхелмштрасе

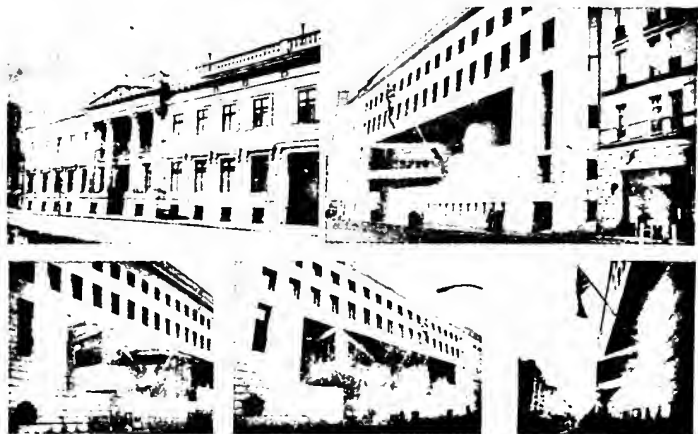
После одлуке о пресељењу из Бона (1991) на своју историјску локацију у Берлин, и избора првонаграђеног пројекта архитекте Мајкла Вилфорда на архитектонском конкурс, изграђена је британска амбасада 2002. године, према наводу: „са намером и све због неопходности примене савремених концепата амбасада, да би се створио добар и отворен међуљудски однос у овом случају са немачким народом, уз јавне садржаје на првом и уједно главном нивоу, док безбедносна зона почиње од четвртог спрата”.⁸ Даље се наводи „да фасада зграде британске амбасаде поседује отворену, савремену и достојанствену појавност, која поштује традицију волуметрије града, артикулацију и материјале. Церемонијално велико степениште води од главног улаза и улазног дворишта до зимске баште (са зениталним светлом) која окупља заједно све јавне елементе, како је амбасада организована. Ови елементи укључују салу за конференције, амбасадорову трпезарију и библиотеку. Зимска башта се употребљава као сабирно место за догађаје амбасаде као што су приједи, размене уметничких и других предмета и изложбе”.⁹ Улица испред улаза у амбасаду има покретне, у под улице увлачеће механичке препреке који ограничавају јавни колски саобраћај. Архитекта Мајкл Вилфорд награђен је престижним наградама (*British Architects European Award 2001*, и *Stirling Prize/ Building of the Year Award 2001*).

Амбасада Републике Француске

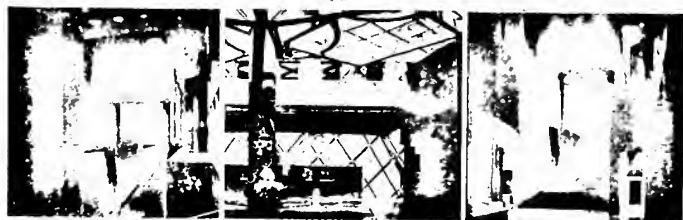
За нови објекат француске Амбасаде у Берлину, на њеној историјској парцели, усвојен је пројекат париског архитекте и теоретичара Кристијана де Портзампара, лауреата

⁸ Embassy of the United Kingdom in Berlin, From Wikipedia.

⁹ Ишо.

Сл. 3 Амбасада Уједињеног Краљевства

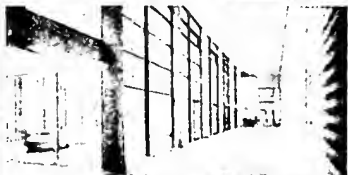
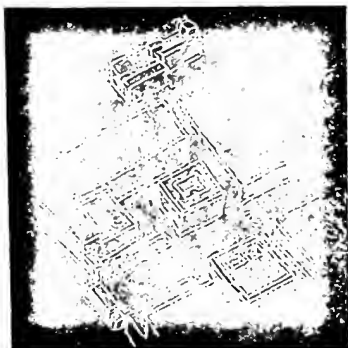
конкурса. На одлуку и резултате конкурса по коме је амбасада изграђена и отворена 2002. године, чекало се чак две године (1995-97). Лоцирана, заправо уграђена у простор парцеле блока са постојећим суседима и заједиичким разделним зидовима, амбасада представља комплекс мањих објеката везаних унутрашњим комуникацијама. Ту су биро, културни центар, резиденција, просторије за пријем и логистика, аудиторијум-биоскоп и конференцијски простори. Предвиђена је јавна улица која повезује бочни улаз из споредне улице са главним улазом према Паризер плацу, обједињујући за посетиоце отворене јавне културне садржаје амбасаде. Између објеката су формиране две баште у западном делу објекта, и унутрашње двориште, које је у потпуности озелењено травом и дрвећем, а сагледиво је из простора за пријем и резиденције Амбасаде. Резиденција је окренута према Париском тргу, а конзуларно одељење се налази у источном делу. Објекат је предвиђен да буде потпуно отворен за публику, као својеврсни репрезент француске културе.

Креативно и ауторски, обликовање фасаде у строгим правилима реконструкције, историјске и архитектонске, најзначајније четврти Берлина, према наводима аутора има следећи концепт: „Структура зонинга главне фасаде, симетрично интерполиране, хоризонталних и вертикалних ритмова поштује правила Паризер плаца, али избегава механичку репетицију кроз експресију комплексности програма, репрезентујући савремену архитектонску културу“¹⁰, а сама зграда експресна следећи став: „Амбасада исказује европске аспирације које уједињују Немачку и Француску.“¹¹

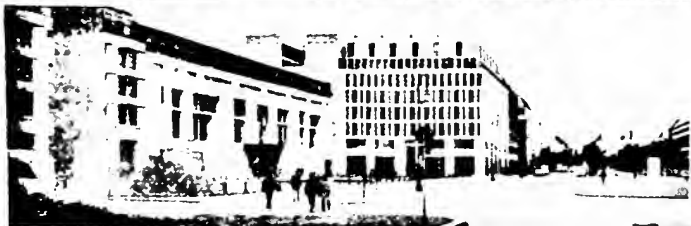
Иако је после 2001. године промењен предвиђен начин употребе комплекса амбасаде, *Irada у Iradu*, данас су омогућене претходно најављене јавне и групне посете. Сведочанство жеље за отвореношћу очигледно је у часопису који се редовно објављује, обједињујући разноврсне и

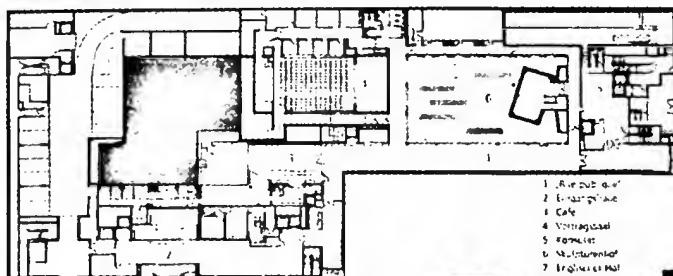
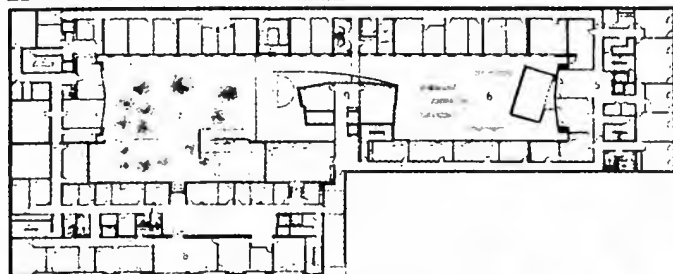
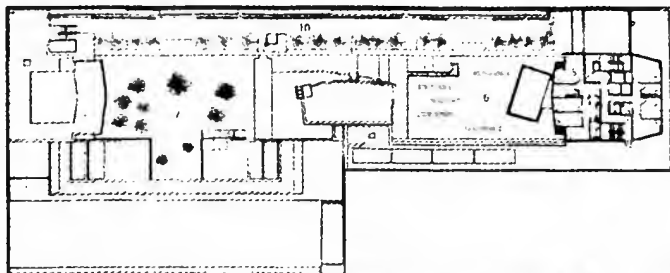
¹⁰ Према www.chdeportzamparc.com

¹¹ Исто.

Сл. 4 Амбасада Француске Републике, план, модел и фотографије

1. Reception
2. Entrance hall
3. Café
4. Vestibule
5. Reception
6. Multi-purpose
7. Engineer's office
8. Kitchen
9. Reception hall
10. Philosophy

Сл. 5 Амбасада Француске, основе и пресек

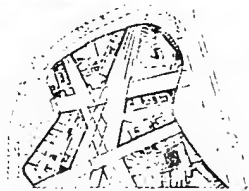

бројне манифестације уметника са француског подручја у области културе који се одвијају кроз постојеће берлинске и друге објекте културе на подручју Немачке.

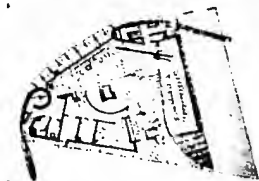
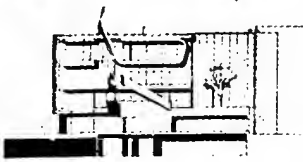
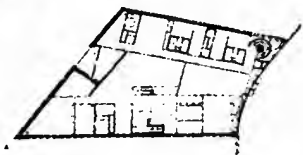
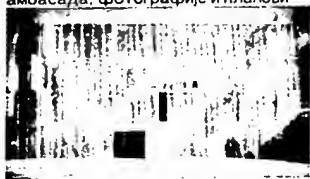
Комплекс амбасада Нордијских земаља

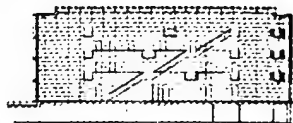
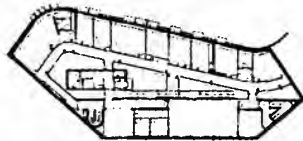
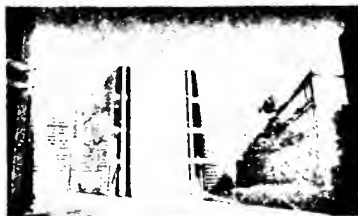
После дугогодишњих договора о формирању заједничког комплекса амбасада Краљевине Данске, Финске, Републике Исланд, Краљевине Норвешке и Шведске, у Савету Нордијских земаља (*Nordic Council*, 1952, *Nordic Council of Ministers*, 1971), и одлуке о премештању амбасада из Бона, уследио је договор о заједничкој амбасади у Берлину, који је остварен отварањем за јавност комплекса Нордијских амбасада 1999. године. Првонаграђени конкурсни рад финских архитеката Алфреда Бергера и Тине Паркинен дао је просторни обједињујући концепт архитектуре, у опни од покретних бакарних ламериланих застора. Сваку од појединих амбасада, које се развијају у ансамблу, од *Куће за Јосте*, према међусобном географском распореду, пројектовали су архитекти добитници националних конкурса, из земаља чије су и амбасаде. Фински архитектонски тим је пројектовао и *Кућу за Јосте* (Пан Нордик зграда – *Fellehus*). Заједничка кућа отворена за публику, комбинује безбедност, рад и репрезентативне функције свих пет амбасада, и уједно служи као централни пешачки потез ка амбасадама.

Fellehus, (феномен који постоји у традицији становања у Данској и Скандинавији), је кућа отворена за све, за сусрете и интеракцију, са аудиторijумом за концерте, читаоницом, за гледање филмова и конференције, са галеријским простором, салама за састанке, као и пространом терасом повезаном са Нордијском кантином. Улаз у стаклу у висини куће и зенитално осветљени хол, представља јавни простор целог комплекса, функционалан, савремен и гостољубив амбијент за посетиоце. Три унутрашња базена са водом су симболична мора која спајају земље амбасада, а симболика сваке земље изражена је кроз примењене материјале и фасаду: Данска – отворена стаклена фасада, Финска – хоризонталне греде од листопадног четинара смреке, Исланд

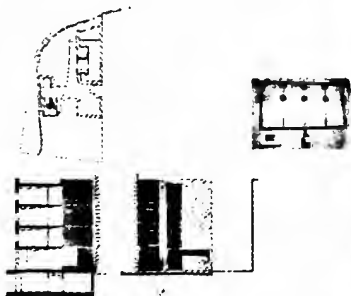

Сл. 6 Комплекс амбасаде Скандинавских земаља, Кућа за госте, Финска и Шведска амбасада, фотографије и планови

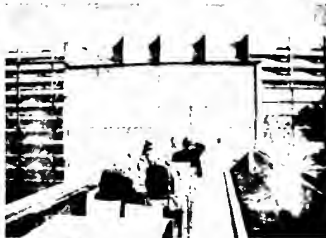
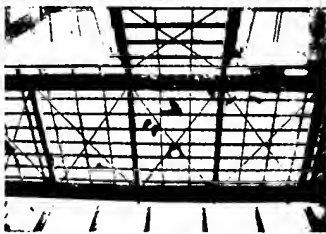

Сл. 7 Комплекс амбасаде Скандинавских земаља, Норвешка, Исландска и Данска амбасада, фотографије и планови

Сл 7.1 Комплекс Скандинавских амбасада,
отвореност и интерактивност простора
Куће за госте, као и фасада амбасада

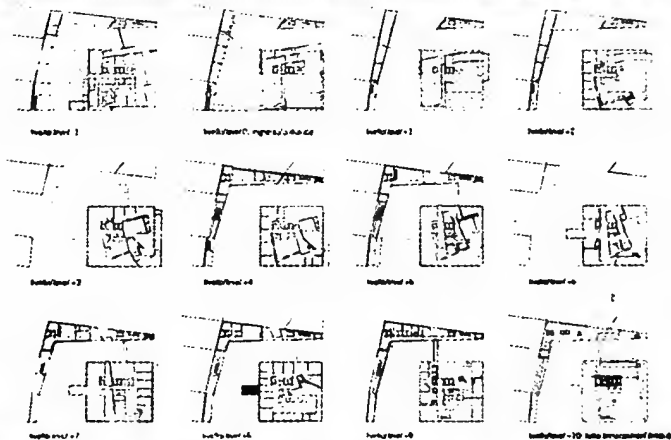
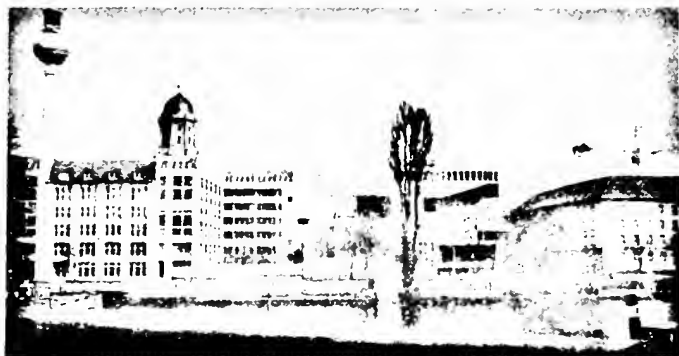
– црвени липарит, Норвешка – гранитни монолит, и Шведска – са великим отвореним тргом и применом стакла и кречњачког камена на фасади.¹²

Амбасада Краљевине Холандије

Како је својевремено предходну амбасаду у Берлину продала, холандска Влада је имала потпуну слободу избора нове локације. Одлучила се за парцелу која поседује могућност постављања слободностојећег објекта, уз реку Шпре и канал са преводницом, који подсећа на типичан холандски пејзаж, у најстаријој берлинској насеобини, у Митеу, и изабрала је за пројектанта еминентног светског архитекту и теоретичара Рема Колхаса. Нова амбасада почела је са радом 2003. године. „Концепт аутора интегрисхе препоруке конвенције цивилне службе безбедности са холандском отвореношћу.“¹³ Континуална трајекторија унутрашње, периметарски постављене комуникације осмоспратног кубичног објекта чини унутрашњу комуникацију зграде. Трајекторија остакљене опне ствара релацију са контекстом, упијајући берлинске ведуте са разних страна зграде (река Шпре, ТВ торањ), обједињујући унутрашње просторе са потпуно отвореним и дубоким погледом са комуникације на њих, као што су рецепцијски хол, библиотека, сале за састанке, канцеларије, фитнес, и ресторан на кровној тераси, изузев канцеларије са (јавно) скривеним великим и неправилним вратима *sous tentiere*. Прилаз амбасади је неконвенционалан, преко пешачко-колске рампе и трга-пација, који је уједно и паркинг. Трг је у висини првог спрата, окружен са три стране фасадним зидовима амбасаде, слободном страном окренут према реци, где се и налази главни и непретенциозни улаз у амбасаду. Архитекта је награђен за ово дело престижном наградом (*European Union Prize for Contemporary Architecture – Mies van der Rohe Award 2005*).

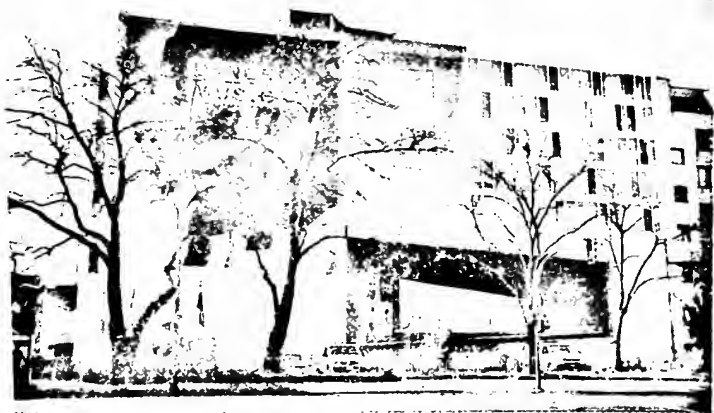
¹² Према www.nordicembassies.org

¹³ Fulvio Irace, *La Casa degli Olandesi a Berlino*, *ABITARE* 436, Febbraio 2004.

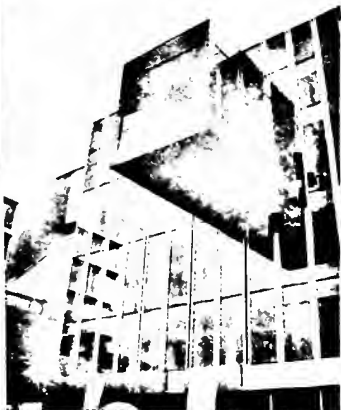
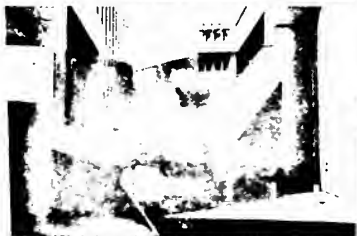

Сл. 8 Холандска амбасада, фотографије и основе спратова

Сл. 9 Холандска амбасада, фотографије

Сл. 10 Холандска амбасада,
развијене основе спратова и
фотографије

Амбасада, Колхасово „минијатурно дипломатско село“¹⁴, прихвата најављене групне посете. Осмоспратница са два наест потпуно различитих етажа, на завршној кровној етажи има својеврсни простор за одмор, до кога се може прићи степеништем само када се механистична конструкција крова транслаторно помери у простор, отварајући према небу део ресторанског хола завршне етаже. Соба за састанке (глува соба) видљива је споља као акцентирани мегалит окачен на фасаду. На фасади зграде, као и бројним каталозима, објављују се актуелни културни програми наступа холандских уметника у Берлину и Немачкој.

Концепт безбедности и парадигма духа државе

Однос безбедности према отворености у архитектури амбасада САД (према, наводно, 911 напада од 2001. године), Хејн Лефлер (2005) разматра: „У време када (највиши) административни званичници препоручују хитну потребу за бољом јавном дипломатијом, државни кабинет гради амбасаде које не одсликавају такав став. Наиме, неприступачност ових објеката, са новим стандардизованим дизајном, могу оштетити напоре осликавања Америке као отвореног друштва“¹⁵. Питање је шта је стратешки важније, поруке које препреке и граничници означавају, или означавање неке друге поруке? „Са намером, или не, процес обезбеђивања одређених објеката има за ефекат да створи друге много повредљивије, овде или преко.“¹⁶ Утврђивање и осамљивање зграде на врх брега на великој заузетој површини (конзулат САД), довело је до страдања друге у суседству, лакше доступне (Британски конзулат) на примеру Истанбула 2003. „Када наше канцеларије постану утврђене, пословне зграде, банке, постају мете, после хотели, или домови, цркве па и школе.“¹⁷ Напади нису усмерени на „душу“ већ на „тело“, не ни на тајну која се унутра

¹⁴ Исто.

¹⁵ Jane C. Loeffler, *Embassy Design: Security vs. Openness*, *Foreign Service Journal*, September 2005, p. 44-51.

¹⁶⁻²² Исто.

евентуално скрива, већ део тела, и неко друго, било какво тело. Претња постаје општа.

Послератни пример периода САД у Немачкој, где су, уместо представљања једним објектом којим би се прогласила доминација, понуђени бројни гостољубиви објекти чија је мисија била да „продају“ демократију и учине Америку атрактивном скептицима и бившим непријатељима. Архитектура је била модерна, да нагласи прекид са прошлошћу и постави транспарентност уграђену у наш уставни систем власти.¹⁸ Џејн Лефлер даље разматра: „Од када је *FBO* (*Office of Foreign Buildings Operations*), створио *portfolio* упечатљивих зграда-ведута великог историјског значаја, било је лако уочити архитектуру одавде, зато што су локације биле тако далеке и одбојне, са толико мало јавног интересовања за мисију иностраних служби и толико мало разумевања дипломатског рада”.¹⁹ И даље Лефлер наводи да „није сигурно лако створити ефективан културни програм за амбасаде које личе на утврђења”.²⁰ Наводи се став једног сенатора о „отворености и квалитету архитектуре као симбола америчке демократије и њене посвећености индивидуалности. Архитектура је неоспориво уметност политике, и верно извештава временима која наступају, и шта су политичке вредности појединих доба биле”.²¹ Лефлер закључује: „Ако добра архитектура има моћ да подигне дух и симболизује идеале, онда је време да се архитектура препозна још једном као алатка јавне дипломатије и направи највише у томе.”²²

Глобализација и безбедност

Према Виктору Д. Ча (2000), „нова безбедност окружења заједнице у 21. веку ће радити све више у простору дефинисаним међусобним прожимањима између две сфере: глобализације и националног идентитета”²³, те да „глобализација производи прожимање спољних и унутрашњих појава, као што националне владе све више

²³ Victor D. Cha, *Globalization and the Study of International Security*, *Journal of Peace Research*, vol 37, no 3, 2000, p. 391-403, Sage Publications.

раде у простору дефинисаним преплетом унутрашње и спољашње безбедности”,²⁴ у смислу разумевања глобализације као светског просторног феномена изван традиционалних простора дефинисаних суверенитетом. Нематеријална безбедност проширује се са суверене територијалности на сетове информација и технологија, имплицира мултилатерализам, бирократску иновативност, сарадњу на националним, транснационалним и интернационалним нивоима. Све наведено односи се и на дипломатска представништва која овде добијају нову улогу.

Први „светски грађански рат глобализације“²⁵ је, по Вирлиоу, почео 11. септембра 2001. године. Глобализација подразумева и светски ланац трговине дрогом, организован међународни криминал, трговину људима, индустријски криминал, трансфер технологија и друго. Тајне садржане у претњи, као последице глобализације траже и адекватне агентурне службе изван државних територија на које би тајне службе требало да одговоре, онако како постоји и државна, (анти) терористичка, индустријска шпијунажа. Према Ставицком, у резиденцији амбасадора САД у Москви (1999) догодио се први сусрет руководиоца специјалних служби Русије и САД, посвећен заједничкој борби против наркомафије. „Глобална претња тражи глобални одговор. Зато су се ујединиле специјалне службе Русије и САД у борби против наркомафије.“²⁶ Да ли започиње дефинисање културе глобализма кроз културу безбедности, а ради одржања традиционалних вредности културе, које заправо ход новог времена брише?

Према Шуици, „дефинисање модерних технологија наглашава синтетичка паралела 'простор – време' кроз 'махниту мешавину кулиса' и реалности“ (Вирлио).²⁷

²⁴ *Исшо*.

²⁵ Martina Majster, „Intervju sa Polom Virilliom“, *Frankfurter Rundschau*, 1. фебруар 2003.

²⁶ *Obaveštajci i špijuni*, prir. Vasilij Aleksijević Stavicki, Paidea, Beograd, 2003.

²⁷ Никола Шуица, „Пол Вирлио: Критички простор“, *АмбијенШални апростор*, Градац, Чачак, 1997.

„Нове технологије покушавају да виртуелну реалност учине моћнијом од праве стварности, што је права несрећа. Онај дан у коме виртуелна реалност постане моћнија од стварности биће дан велике несреће. Човечанство никада није искусило тако изузетну несрећу“²⁸. На став Мартине Мајстер (2003) да су „најстравичније несреће сада једна могућа форма глобалног конфликта“²⁹, Пол Вирилио одговара: „Наша друштва су сада тако крхка, тако је крхак наш напредак да је и сама несрећа постала моћ којом различите групе желе да се послуже. Данас су све државе слабе, глобализација није ојачала државе. То се не односи само на 'отпадничке државе', како их је назвао Буш, већ на све. Чак и САД су слабе.“³⁰

Позиција политичке воље на глобалном плану, и у екстериторијалности, даје и глобалне одговоре. Тако је и у тероризму као најзаоштренијој политичкој ситуацији, ако изузмемо директно стање рата. Врхунац крајности је претварање амбасада у права утврђења. Према Џејн Лефлер (2007): „Цитадела се подиже на обалама Тигра на западној страни реке. САД граде највећу светску амбасаду. Окружена против-експлозивним зидовима и одсечена од осталог дела Багдада, стоји као крсташки дворци, који су некад тачкали пејзаж Средњег истока. Величина и размера доносе питање да ли је уопште тачно звати ову творевину амбасадом.“³¹ Појам *однос* доведен је до појма *не-однос*. Култура сигурности кроз опскурност.

²⁸ Pol Virilio, „Kibernetički rat, Bog i televizija, Fragmenti za 21 vek“, *Digital Delirium*, прир. Artur i Meriluz Kroker, St. Martin's Press, Njujork, 1997.

²⁹ Видети под бројем ²⁸.

³⁰ *Ишо*.

³¹ Jane C. Loeffler, *Fortress America, Foreign Policy*, September-October 2007.

Култура пројектовања и грађења

Пројектовање и грађење амбасада САД путем архитектонских конкурса у последњих се педесет година догодило у два наврата, остало су биле директне наруџбине. Стварност промена и буџетска ограниченост има за последицу да кратки рокови, лимитирана цена коштања која се не може пробити, осим на квалитету и количини већ предвиђених радова, додатно притискају ангажоване архитекте, у смислу компромиса или елиминације из посла, угрожавајући њихов мисаони, креативни и лични ауторски идентитет и индивидуалност.³²

Не само због кашњења са реализацијом од дванаест година, историчности позиције на Паризер плацу и избора јавним конкурсом, архитектонски резултат не даје престижни савремени изглед новој згради америчке амбасаде. Да ли је тумачење савремености могуће оживљавањем савремених тумачења елемената класицизма (реституцијом семантичке вредности класике), и пре свега зашто питања су која чекају одговор.

Архитектонски конкурси (без обзира на многе изречене јавне ставове за и против квалитета конкурсне процедуре), сам процес жирирања, рефлексije и дебате које се остварују кроз јавно објављивање резултата стручне и грађанске јавности, дају могућност стручне експертизе о ухваћеном времену, савремености архитектуре као тумача времена, и проблематизују ставове о *духу*, *култури*, *начину државе*, његовој архитектонској транспозицији. Сложеност јавног поступка у избору архитектуре иманентна је сложености које су одређене државе оствариле својим нивоом развијености грађанских односа и демократских институција (на пример, амбасада Француске и скандинавских земаља) и способношћу избора пројектанта (амбасада Холандије).

³² Видети под бројем.¹⁶

Архитектура амбасада у читању (успеха) концепата

Феномен *Куће за Ђосше* комплекса скандинавских земаља, која је потпуно отворена за све, (за разлику од режима приступа централној пешачкој улици и објектима самих амбасада) ствара једну нову конотацију у концепту амбасада, и открива њихову историјску суштину. Дубоко utkани, посебни национални и културолошки миљеи, на сличној и заједничкој основи, присутни су кроз све просторе, садржаје, публикације и активности које се смењују кроз понуђени, изузетно богат, високо интерактивни програм *Куће за Ђосше*. Висока архитектонска вредност комплекса амбасада, савременост архитектуре и дизајна, произилази из изванредног тумачења суштинских и светски признатих вредности по којој су и познате земље нордијског региона. Амбасаде су у својој суштини биле и остају феномен *Куће за Ђосше*.

„Истина је да су зграде амбасада углавном увек симболи националног идентитета. Нова холандска амбасада у Берлину представља неконвенционални портрет моћи доступан људима. Колхасова архитектонска променада разара конвенционално схватање архитектуре као патрљка структуре, и поново је подиже као покретну опсерваторију, складиште урбане меморије.“³³ Очигледно је да нови, јавни и успели концепти откривају жељено, очекивано у програмима наручиоца – влада врхунским квалитетом архитектонских интерпретација, када су базиране на личној поетици и ауторском тумачењу захтева, прописа и услова, стварајући ванвременски културни миље артефактима, садржајима, порукама и естетиком домаћина, као репрезентата својих култура. То су примери „мекших“ концепата, концепата културе, или намера дијалога култура, пре свега Скандинавије, Француске и Холандије (нако са делимично ограниченим програмом и отвореношћу). Избор и веома успели одговори аутора говоре о могућности уградње концепта безбедности у „отворени“ концепт живота амбасада, али је он непосредно и концептуално везан и за политичку геостратегију, културу безбедности самих држава и културу стратешке политике.

³³ Видети под бројем¹⁴.

Нехотице, архитектура говори и о нежељеном. Не толико о тајнама и службама, колико о проблемима лидерства света и „извоза“ демократије. Сама семантичка порука архитектуре (која личи на) тврђаве, иако можда није намерно изречена, а постоји у свом коду, а коју све институције државе више-мање носе у својој бити, и када се ради о поштама, железничким станицама, социјалним установама и другим, такође, нехотице препознатљиво говори о моћи, снази, степенованој надмености, па и ароганцији (власти или служби власти) према својима или другима, и о одређеном недостатку прокламоване демократичности и њене остварене културе.

Застаревање архитектуре се брже одвија на семантичком плану него у материји, па је и питање неопходне савремености, била она у историјском миљеу или не, неопходна и иманентна, као слика државе која стоји иза своје парадигме – артефакта, а која већ можда недостаје неким изграђеним и неким још незавршеним дипломатским представништвима, а можда се десила већ приликом пондерисања и израде програма и избора архитекте, или је пак баш тако програмирана. Нови концепти архитектуре представљају бренд културе држава, те се могу као такви и читати. Архитектура, увек свежа и савремена, озбиљна и која може да траје, почива на принципима *Модерне*, која транспонира како пену односа и културе, тако и традиције, притом почива на правилна класике и антике, али и на интегритету стваралачке личности тумача. Да ли? Да ли архитектура, некад као култура суверена, данас као култура демократије, не погађа или погађа намере своје суштине? Успела или није? Динамичка естетика, иманентна естетика ствараоца увек је персонална. Према Корбизјеу (забележено у његовој књизи *Ка доброј архитекшури*), *нама нису иошребне револуције, иошребан нам је добар урбанизам и добра архитекшура*. Јасно је да комплексност поступка пројектовања савремене архитектуре државних служби у демократији захтева далеко више напора, јавности рада и суптилност вредновања у свом процесу.

Где су тајне?

Који су то тајни обрасци у јавном, који остају као последице јавног поступка пројектовања и грађења јавних објеката, који откривају скривено и тајно у јавном? И зашто? Отврђивање, утврђивање зграда у зграде тврђаве је изгледа неопходно у процесима овог (повредљивог) времена. Да ли само вештина у семантичкој мимикрији тврђаве, невидљивој, али ипак тврђави, представља изнедрену глобалну нову културу грађења, постојања и функционисања дипломатских представништва. Сакривене тврђаве у плашт наизглед отворених здања откривају своју фино уткану и невидљиву безбедност, у начину пријема, протокола размене, уласком и проласком кроз њих, са цивилним обезбеђењем без униформе, или се то већ раније недвосмислено уочава у видљивим бастионима, препрекама, оградама, зидовима, полицији, или војсци на стражи. Да ли и друге јавне или приватне институције, као што су музеји, галерије, позоришта, аеродроми, метрои постају исто тако тврђаве? Постају веома сличне.

Да ли има тајне и тајности (као што је то недвосмислено јасно за седишта државних јавних /тајних/ служби), уочљиво је, иако није видљиво, опипљиво у дипломатским представништвима. Какве и које тајне траже своја места у невидљивости тела и душе државних институција? Да ли је заправо тајна уопште у њима, или је тајна (непознатог) око њих? Да ли је то уопште проблем тајне или страха за тело, у коме није центар душе? Да ли је тајно и моћно толико испровоцирало непознато и моћно, и који су све могући и вечни антрополошки одговори у тајном, бар краткорочном, на које се не може одговорити, као на Велику тајну? Није ли одговор у питању, ако га нема на другом месту? Није ли у *ПолиШици Шајне* једино могуће одговарати на питање питањем, једини смисао овог текста? Да ли се Истина мора добоко закопати, да би једног дана јасно и снажно изникла (према Библији)?

Јасно је да *Култура Шајне* опстаје не мењајући се много, и кроз призму архитектуре. Тајна и простор, невидљиво у видљивом: лавиринт, пентагон; видљиво и опскурно: бунке-

ри, тврђаве, цитаделе, бедеми, бастиони, склоништа. Тајна и место – мимикрија: сакривено иза маске, вишеструко кодирано, сакривено надземно и подземно: кулисе. Тајна и комуникација – посебне независне везе, криптографија, одељење за шифре, „црне“ собе, „глуве и слепе“ собе, ћорава соба – „тенк“, тунели, тајни ходници.

Пропорција у култури дипломатије јавног и тајног

Недоступност јавних информација, архитектонских планова, организационе и технолошке структуре, легенде садржаја, врсте и назива сектора и одељења спада у легитимни и исправни третман тих установа према јавности, као право на тајност и сакривеност у раду, уз одређено степеновање јавног и тајног у зависности од врсте установе. Компаративне архитектонске студије и анализе могу се обавити само са видљивим, објављеним, доступним, са оним што је дозвољено да се види, зна, остало је сакривено, тајно, недоступно и тражи посебне и дуготрајне поступке откривања и сазнавања, можда кажњиве, увек сумњиве. Видљиво и исказиво у садржају, форми и супстанци, са могућих места видљивости, наилази на епистемолошки праг, када се, према Делезу, отвара питање „да ли има ствари испод знања“.

Архитектура ипак не одаје праве тајне. Студија је могућа само у оној мери колико се тајно види из јавног, и у претпоставци шта све може да буде иза копрене тајног. Уочавањем, пре свега, степена развијености и отворености култура у делатности дипломатских представништава, врсте и начина међунационалног дијалога као парадигме доследности култура држава, претпоставља се да у случају већег степена оставља мањи простор за тајне.

Сажетак

У овом тексту, кроз компаративну анализу архитектонских концепата изабраних примера амбасада у Берлину, разматрају се врста и значај намера, сврхе, структуре, функција, садржаја и употребе, однос према контексту – у смислу уочавања видљивог, проналажења границе јавног и тајног, и уочавања невидљивог (тајног). Одрживост концепата у односу на промене. Култура безбедности и безбедност културе. Да ли развијеност и отвореност култура у представништвима, парадигми доследности култура држава, оставља мањи простор за тајне?

Zoran Lazović

PUBLICITY AND SECRECY IN THE NEWEST ARCHITECTURAL CONCEPTS OF DIPLOMATIC BUILDINGS

Summary

Through the comparative analysis of the architectural concepts of chosen examples of the embassies in Berlin, the significance and sort of intentions, purpose, structure, function, contents and usage, relations to the context, are discussed in this text, in the sense of noticing the visible, finding the borders between public and secret, and noticing the invisible (secret). Sustainability of the concepts regarding the changes. Culture of security and security of culture. Are the culture development and openness in the diplomatic buildings, appropriate paradigms to cultures of (these) countries, leaving minor space for secrets?

Библиографија

Christopher Andrew, *Whitehall, Washington and Intelligence services*

Alan Barth, *The Bureau of Intelligence*

Brian M. Jenkins, *Defense Against Terrorism, Political Science Quarterly*, Vol. 101, no. 5, 1986.

Jane C. Loeffler, *The Architecture of Diplomacy*, Princeton Architectural Press N.Y. 1998.

Marko Lopušina, *Tajne službe sveta*, Knjiga-komerc, Beograd 2005.

Anja Nelle, *NRW in der Hauptstadt*, Bauwelt 11/03.,

Charles E. Merriam, *Government and Intelligence, Ethics*, Vol. 54., No. 4. (Jul, 1944)

International Architecture, year book 8/02, The Images Publishing Group Pty Ltd, Australia.

Wolfgang Pehnt: *Deutsche Architektur seit 1900*, Wustenrot Stiftung, Munchen 2006.

Sebastian Redecke: *Der Weg zum Licht, Französische Botschaft...*, Bauwelt 10/03.

Alexander Styhre: *Knowledge Management and the Vision Machine: Paul Virilio and the Technological Constitution of Knowledge*

The Phaidon Atlas of Contemporary World Architecture, London, New York 2004.

Wikipedia: Christian de Portzamparc; 1998 United States embassy bombings; Embassy of the United Kingdom in Berlin; Embassy of the United States in Berlin; Nordic countries

www.a4infoportal-pregledclanka.htm; www.berger-parkkinen.com/eng/portfolio.html

www.botschaft-frankreich.de/;

www.chdeportzamparc.com/; [www.Fortress America.htm](http://www.FortressAmerica.htm)

www.germany.usembassy.gov/; [www.Michael Wilford.htm](http://www.MichaelWilford.htm); www.MRYARCHITECTS.com

[www.Nordic Embassies/Berlin.htm](http://www.NordicEmbassies/Berlin.htm);

www.nordicembassies.org/contact/; www.oma_nl.htm

www.spiegel.de/germany/new_embassy.html

www.stadtentwicklung.berlin.de/bauen/wanderungen/en/s1_usa.shtml/

Извори илустрација

Сл. 1-2 Wikipedia: Embassy of the United States in Berlin; фотографије аутора текста,

www.germany.usembassy.gov/; www.MRYARCHITECTS.com; фотографије аутора текста,

Сл. 3 Wikipedia: Embassy of the United Kingdom in Berlin; www.MichaelWilford.htm; фотографије аутора текста

Сл. 4-5 Wikipedia: Christian de Portzamparc; www.botschaft-frankreich.de/; www.chdeportzamparc.com/; фотографије аутора, Redecke Sebastian: "Der Weg zum Licht", *Bauwelt* 10/03.,

Сл. 6-7 *The Phaidon Atlas of Contemporary World Architecture*, London, New York 2004; www.NordicEmbassies/Berlin.htm; www.berger-parkkinen.com/eng/portfolio.html; www.nordicembassies.org/contact/;

Сл. 7.1 фотографије аутора текста,

Сл. 8-10 Grace Fulvio: "La Casa degli Olandesi a Berlino", *ABITARE* 436, Febbraio 2004.; www.oma_nl.htm; фотографије аутора текста

АРХИТЕКТУРА И ПОЛИТИКА ТАЈНЕ

Тајно – јавно vs. јавно – приватно

Љиљана Блатојевић

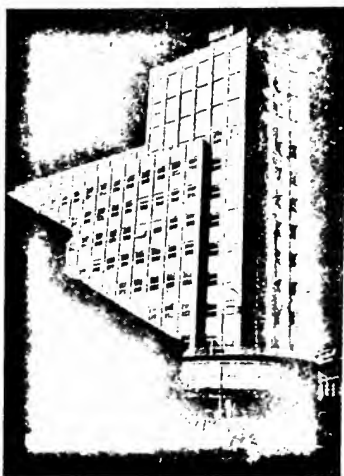
Mного toga Titovog je radio Branko. Počelo je od Kumrovca, budući da je Branko bio poverljiv човек. Naknadno je radio mnogo toga što moja mama i ja nikad nismo tačno znali zbog velike tajnosti ovih projekata. Tako je Branko nešto radio na Brionima još vrlo rano – nekih 1950-ih godina. On je bio glavni projektant rezidencije u Užičkoj. Valjda je i zbog velike konspirativnosti izbegavao da bilo šta skuplja i čuva. Bila su to neka druga vremena.¹

Тајно у пројектима архитекта Бранка Бона, о којем је реч у епиграфу, сасвим је нестало. Нема више ни архитекта, ни суверена, ни државе тог суверена и тог архитекта, нема ни знања о поменутој тајности, нити саме тајне. Траг тајног знања архитекта Бранка Бона је или неповратно уништен, или временом сасвим покривен и непрепознатљив. Покривен је, такође, и рад архитекта, читав живот рада, јавног и тајног. Овај рад реконструише траг тог једног одређеног архитекта чије име позива на име суверена и тражи траг његовог рада, постављајући питање тајног у раду архитекта уопште. Основна структура наратива постављена је на основу цитата из неколико електронских порука које ми је о свом оцу Бранку Бону, октобра 2003. године, послао

¹ Захваљујем Ранку Бону за све податке о његовом оцу, архитекту Бранку Бону, који су цитирани у овом раду.

његов син проф. др Ранко Бон, архитект. Ови цитати, јасно издвојени из главног текста, започињу епиграфом и даље, као блок цитати, консекутивно структурирају читав рад.

Prilažem sve „službeno“ što za sada imam ... Leksikografski zavod FNRJ (1959), *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 1. Svezak, str. 431. Zagreb. Glavni redaktor: Ing. Andre Mohorovičić.

Бранко Бон² се школовао у Загребу, где је по завршеној грађевинској школи радио у атељеу архитекта Хуга Ерлиха (Hugo Ehrlich), а затим је у периоду 1931-1935. године похађао Академију ликовних уметности, Одјел за архитектуру под вођством архитекта Драга Иблера. Између 1935. и 1941. године у Хрватској изводи низ породичних кућа, у Далмацији и Загребу, међу којима се истиче вила Антић у Бакру, код које настоји да споји регионалне форме са савременом

архитектонском концепцијом. Афирмисао се 1938. године на конкурс за зграду Хипотекарне банке трговачког фонда – палата Албанија – у Београду, коју је пројектовао у коауторству са архитеком Миланом Гракалићем.

Branko je, po tome što sam čuo, bio jedan od Iblerovih najomiljenijih đaka. Često je kod nas u Beograd dolazio.

² Рођен у Крку, на острву Крку, 1912. године, умро у Редингу (Reading, Berkshire, UK) 2001.

Заснована на принципу атељејског рада и програму који је уводио модерну архитектуру у универзитетски курикулум, Иблерова школа била је једно од главних средишта модерног архитектонског образовања и мишљења у тадашњој Југославији. Иако је у шеснаестогодишњем периоду међуратног рада школе (1926-1942) дипломирало тек осамнаест студената, управо су Иблери дипломци значајно обележили историју хрватске модерне архитектуре и имали велики утицај на шири југословенски културни простор.³

Ако је код Бонових у Београду био често, да ли је Иблер долазио и онда када је радио пројекат за Велику југословенску оперу у Савском амфитеатру, 1948. године? Да ли је Бон, тада и био тај који је посредовао да Иблер буде ангажован да уради пројект над пројектима после одржаног позивног конкурса у којем су учествовала велика имена југословенске архитектуре, Едвард Равникар, Милорад Пантових, Казимир Остроговић и Зденко Стрижић. Одговор на ова питања може бити само произвољан с обзиром на недостатак документације, али питања сама говоре о могућим сценаријима. Професор Иблер пројектовао је у Београду Велику југословенску оперу која није реализована, али су његови студенти пројектовали неке од најзначајнијих објеката који су дали модерни профил града, Бон и Гракалић палату Албанија, а Лавослав Хорват хотел Југославију (са Младеном Каузларићем и Казимиром Остроговићем) и, касније, зграду Робне куће Београд на Теразњама. Непрепознавање значаја Иблерове школе за архитектуру Београда, поставила бих тезу, јесте део покривеног трага рада о којем говорим.

Moja je mama uvek volela da govori da je Branko angažovao Grakalića zato što nije imao para za crtača. ... Isto je tako

³ Поред Бранка Бона, у овој школи су дипломирали Младен Каузларић, Лавослав Хорват, Стјепан Планић, Драго Галић, Милан Гралкалић, Вељко Каузларић, Звонимир Пожгај, Неви Шегвић и други. Cf. http://www.arhitekt.hr/_af/_hr/fakultet/povijest/povijest_3.html

govorila da je moj otac osnovnu koncepciju Albanije rešio u vozu od Sarajeva do Zagreba, kada je čitav jedan blok ispunio skicama Albanije ... ovaj je blok nestao tokom Drugog svetskog rata ... U mom sećanju, na temu Albanije moj se otac retko pojavljuje s bilo kakvim informacijama zato što bi obično zapenio čim bi se Albanija pomenula.

Када је њихов конкурсни пројект изабран за реализацију Бон је имао 26 година. У следу ствари, разрада пројекта и пројектне документације поверена је београдском архитекти Миладину Прљевићу. Ауторство се, компромисно, иако неразрешено у свим детаљима, од тада води са именом сва три архитекта.

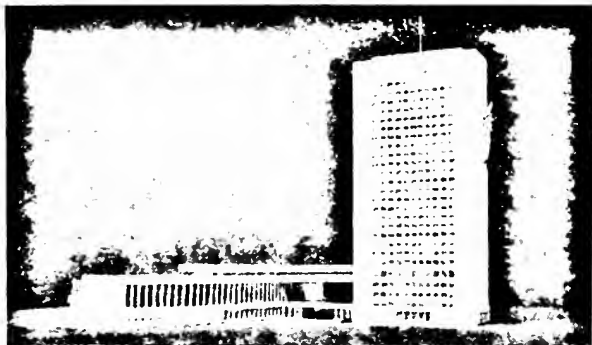
Drugo, moja majka je volela da kaže da je glavni razlog zašto se pitanje autorstva nije razrešilo još pre rata bila određena pretnja koju je moj otac dobio ... Naime, pripretili su mu da se ostavi kavge zato što će inače policiji prijaviti njegove simpatije prema intelektualnoj levisi i komunističkoj partiji.

Палата Албанија, има још једног значајног аутора, наиме конструктора Ђорђа Лазаревића. Он је био аутор пројекта конструкције овог првог београдског небодера, тада највишег објекта на Балкану, са армиранобетонском скелетном конструкцијом изграђеном за само осам месеци. Зграда је завршена 20. октобра 1939. године, а тачно пет година касније, на дан ослобођења Београда, управо је на њеном врху била истакнута црвена застава ослободилаца.

Moji stari su pre rata važili kao „simpatizeri“, a tokom rata su bili u pokretu otpora. U njihovom se stanu u Zagrebu štampaо nekakav bilten, sastajali se važni partijski ljudi, neki partizani tamo боловали, itd. Tako su oboje od 1943. do 1944. proveli po godinu i po dana u ustaškom logoru Stara Gradiška.

После 1945, Бон пројектује хотел у Кумровцу (1947), хотел „Јадран“ у Тучепима (1949), и Гробље палих бораца за ослобођење Београда (1954). У периоду 1953-1956. године ради на реконструкцији Светог Стефана. Био је запослен у Земаљско-грађевном пројектантском заводу Хрватске у Загребу (1945-1948), потом долази у Београд где је запослен у Министарству иностраних послова ФНРЈ (1948-1953). Од 1956. године запослен је као начелник Пројектног бироа Института за нуклеарне науке „Борис Кидрич“ у Винчи, где пројектује постројења за коришћење атомске енергије. У Винчи остаје до 1965. године, када је постао директор пројектантске фирме Београд Пројект, у којој остаје до 1975. године.

Ako se dobro sećam, Branko je bio dosta angažovan oko Novog Beograda. Dosta od toga je bilo onako, ovlaš, uz duge obaveze.

Бон је био члан ауторског тима Пројектантског завода НР Хрватске на великим југословенским конкурсима за Нови Београд одржаним 1947. године. Ауторски тим Иблерових дипломаца, у саставу архитекти Бранко Бон, Драго Галић, Невен Шегвић, вајар Антун Аугустинчић и сликар Фрањо Шимуновић, награђен је једним од највиших пласмана,

трећом II наградом, на конкурс за Централни комитет Комунистичке партије Југославије (ЦК КПЈ)⁴ и првом II наградом на конкурс за Председништво владе ФНРЈ. Бон је био члан и ужег тима, са Шегвићем и Галићем, на истовременом конкурс за Урбанистички план Новог Београда. У накнадном ужем конкурс за ЦК КПЈ, до ког је дошло *nota bene* „личном интервенцијом маршала Тита“,⁵ Бон је, заједно са Галићем и Шегвићем, био аутор тада изабраног решења. Током 1948. године Бон разрађује пројекат за ЦК КПЈ и елаборира варијантна решења, која ауторски потписује сам. Са пост-имформбироовском политичком и економском кризом обустављен је даљи рад на овом пројекту, да би се тек 1960. године започело поновно бављење проблемом зграде ЦК, али тада по новим организационим и програмским условима.

Koliko znam, ovo sve drži... Imao sam velike fotografije projekta, ali sam to ostavio u Readingu – tj. bacio. Da sam znao pre četiri meseca ...

Још један податак налази се у Фонду Министарства грађевина ФНРЈ.⁶ У документу „Персонал института за проучавање и конкретизацију проблематике Новог Београда“, наведена су имена запослених, у одељењу високоградње наведене су три групе, наиме, Г1 – Председништво владе ФНРЈ и Г2 – Хотел, уговорн са Пројектантским заводом Хрватске, као и Г3 – ЦК КПЈ – архитекти Бранко Бон и Видо Врбанић, сликар Еуген Холош, декоратер-макетар Карло Укмар и млађи техничар Иван Семегачник. Главни конструктор у статичком уреду био је Ђорђе Лазаревић, чији се пут поново овде укршта са Боновим, али сада у послератном периоду, „онако, овлаш, уз друге обавезе“, у раду на проблематици Новог Београда. Лазаревић је 1947.

⁴ Neven Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, у: *Arhitektura*, Zagreb, 1950, бр. 5-6, стр. 37.

⁵ Архив Југославије / Србије и Црне Горе, фонд 13; ф. 94

⁶ На конкурс за ЦК КПЈ су додељене три друге награде, уместо прве која није додељена.

године био члан жирија, или како се тада називао – Саветодавне стручно-техничке комисије, на конкурсима за Нови Београд, и члан Савета за изградњу Новог Београда, основаног после конкурса. И Бон и Лазаревић су 1960. године били чланови Комисије за ревизију коначног пројеката зграде ЦК, преименоване партије, Савеза комуниста Југославије (СКЈ) архитеката Михаила Јанковића, Душана Миленковића и Мирјане Маријановић, према којем је изграђена кула, преименованог назива, наиме зграда друштвено-политичких организација у Новом Београду.

Šta ostalo imam, pitanje je. Ja sam dosta njihovih „krpica“ sačuvao, ali uglavnom sitnije stvari. Tu bi se sigurno ponešto našlo, ali bi trebalo čeprkati po starim papirima.

Недостајућа документација архитекта, његове скице, пројекти, фотографије јавних и приватних архитектонских простора, зграда и кућа, говорн о релацијама тајно – јавно и јавно – приватно у архитектури. У основној систематизацији струке, архитектонски објекти, па и урбани простори, деле се на јавне и приватне, без обзира на питање власништва. Наиме, јавни објект или урбани простор у архитектонско-урбанистичком пројектовању јесте и зграда која може бити и у приватном и у донедавно друштвеном, односно јавном власништву. Али, појам јавно се у уобичајеној архитектонској пракси односи и на сваки други јавности видљив и физички доступан, према јавности отворен и симболички јавно показан архитектонски и урбанистички простор, и када је део јавног и када је део приватног простора или зграде. Другим речима, архитект пројектује и јавне и приватне објекте и урбане просторе, али и унутар њих пројектује њихове јавне и приватне просторе.

Јавно и приватно је, дакле, у основном архитектонском и урбанистичком смислу употребе овних појмова, могуће пројектовати. Јавно и приватно се у техници пројектовања постављају као функционални захтеви који се пројектом решавају, с тим да је јавни простор архитектуре увек, без изузетка, постављен у опозицију са приватним, или са

оним што архитекти постављају као приватни простор, или као приватност (одређеног) архитектонског простора, не искључујући и испитивања односа јавно – приватно кроз низ прелазних просторних могућности. У истом регистру технике архитектонског пројектовања и тајно је, као и јавно и приватно, тек одређени функционални захтев у конкретном пројектном задатку.

У овом контексту постаје видљивија и конспиративна пракса Бранка Бона, архитекта јавних, приватних и тајних простора сопственика приватних кућа и вила, банке, суверена, нуклеарне енергије или ексклузивног хотела. Тајно, дакле, или оно што се у контексту овог циклуса предавања истражује кроз тематски оквир политика тајне, је у архитектури садржано у самој техници пројектовања. Каријера Бранка Бона је део те исте технике, али и те политике. Она се може видети као парадигматична за разумевање специфичности југословенског модернизма и политике архитектуре Југославије, али и политике тајне суверена, које се нестанком Југославије нису нестале, већ су њихови трагови покривени.

Nije nikakvo opterećenje. Naprotiv, voleo bih da se moj Branko malo više vidi u nekakvoj našoj arhitektonskoj istoriji, ali je nesreća u tome što je on tako slabo vodio svoju sopstvenu „administraciju“. Nije imao ni smisla za pisanje.

Разматрајући улогу архитекта у савременом друштву, Рејнер Банам (Reyner Banham), британски историчар, теоретичар и критичар модерне и савремене архитектуре, у свом тестаментарном чланку из 1990. године поставља тајну у саму суштину професије архитекта.⁷ Он архитектонску професију назива „црна кутија“, чији садржај је непрозирна тајна за сваког осим за оне унутар професије.

⁷ Reyner Banham, „A Black Box: The Secret Profession of Architecture“, *New Statesman & Society*, October 12, 1990, p. 22-25

Архитектура, каже Банам, могла би да разоткрије ту тајну, да се отвори као професија, пре свега ка разумевању профаног и вулгарног, иако у том процесу преузима ризик да саму себе уништи као уметност. Али, архитектонска професија, закључује Банам, „може и да се затвори и настави у својој конспиративној тајновитости, имуна на сваки надзор, али је тиме и стално отворена пред сумњичавим погледом јавности која ће видети да у њеној црној кутији нема ничег осим пуке мистерије коју сама због себе одржава.“⁸ Архитектура Бранка Бона није престала да буде уметност, поготову од када је отворена ка разумевању профаног и вулгарног, а истовремено у Боновој црној кутији, чини ми се, остаје заувек затворена конспиративна тајновитост једне пуке мистерије.

Čini mi se da je najvažniji deo onoga što u tvojoj priči „fali“ Brankov odnos sa Titom.

⁸ Исто, р. 25.

Сажетак

Да ли рад једног архитекта постаје тајна када тај архитект пројектује приватни простор суверена? Или, тај рад тајним чини, не конспиративни карактер самог пројектног задатка, већ јавни наратив о тајној делатности? Овај рад реконструира траг јавног, тајног и приватног у животу и раду архитекта Бранка Бона (1912-2001), и поставља питање шта је тајно у раду архитекта уопште. Основна структура наратива постављена је на основу текстова из електронских порука које ми је о свом оцу Бранку Бону, послао његов син проф. др Ранко Бон, архитект.

Ljiljana Blagojević

ARCHITECTURE AND THE POLITICS OF SECRET:
Secret – Public vs. Public – Private

Summary

Does architect's work become secret when commissioned to design a private space for the sovereign. Or, is it that the secrecy of such work lays not in the conspiratory character of the design brief itself, but in the public narrative of a secret undertaking? This paper reconstructs traces of public, secret, and private life and work of architect Branko Bon (1912-2001), and poses a question of what is secret in the work of architects in general. The narrative is structured by texts quoted from e-mail messages about Branko Bon, sent to me by his son Prof. Dr. Ranko Bon, architect.

ПО-ЕТИКЕ ТАЈНОГ, ТАЈНЕ ПОЕТИКЕ

ТАЈНА У ПОЕЗИЈИ И ФИЛОЗОФИЈИ ХУМАНИЗМА

Јорџ Шулше

Моје истраживање тајне у поезији и филозофији хуманизма односи се искључиво на ставове хуманизма који посредно или непосредно говоре о скривању и разоткривању неког садржаја, и на метафоре које су повезане са њима. Низ сродних питања, на пример: у којим појавама и текстовима хуманисти називају тајне, на какав начин до њих долазе, како их откривају? – остаће ван оквира данашње теме. Иако би нас та питања можда и највише интересовала, ограничавање теме има и предности: концентрација на изворе у којима су хуманисти сами дефинисали тајну нам пружа могућност да проучавамо начин на који су они разумели појављивање тајне, а да притом избегнемо замке езотеричних интерпретација. Желео бих да скренем пажњу на још једно ограничење теме: почевши од извора XIV века, искључујем целокупно средњевековно наслеђе размишљања о тајни, иако је тајна један од оних феномена који показују континуитет средњевековне и хуманистичке филозофије. Да бих сажео обиман материјал о тајни, представићу два основна мита у којима је тајна имала значајну улогу. То су два класична и првобитна мита хуманизма.

Први је мит о песнику, настао у XIV веку, његови су извори углавном латински текстови. У њему је утицај средњевековних идеја очигледан. Други је познати мит о силену, односно мит о Сократу или идеалном хуманисти. Тај мит је постао популаран у првој половини XVI века (иако је

присутан већ у XV веку). Он полази од грчких текстова, који су били непознати у латинском средњем веку. Та два мита и њихове митологеме настали су, дакле, независно један од другог, тако да њихова слична перцепција тајне сведочи да је идеја тајне на изврстан начин резултат хуманистичке перцепције поетских и филозофских извора.

Мит о песнику налазимо најпре у делима Франческа Петрарке, Ђованија Бокача, Колучија Салутатија и Франческа да Фиане. Петрарка је створио мит о песнику и поезији на основу једног догађаја из свог живота. На Велики петак, 6. априла 1341. године, Петрарка се попео на Капитол да би био овенчан лаворовом круном песника. Том приликом је написао трактат о поетском занату и о ловору као симболу поетске славе. Тај текст, под називом „Collatio laureationis“, био је непознат све док Атилио Хортис није нашао рукопис крајем XIX века. Петрарка наводи да се песници под велом фикције (*sub velamine figmentorum*) баве природним, моралним и историјским темама. Разлика између песника, историчара и филозофа је зато иста „као разлика између облачног и ведрога неба“ (*inter nubilosum et serenum celum*). Транспарентност њиховог предмета је иста, али је поезија попримила други облик, да би „на различите начине задобила пажњу слушаоца“ (*pro captu spectantium*). „Јер поезија утолико постаје слађа (*eo tamen dulcior fit poesis*), уколико тражена истина јаче заслађује оно што ће бити откривено“ (*quo laboriosius quesita veritas magis atque magis inventa dulcescit*).

Петрарка подвлачи да он не говори само о себи, него о учинку поетског заната (*quam de poetice professionis*). Одређење поезије је тако утемељено на том велу, који скрива предмет да би од читаоца захтевао дуг и слadak процес откривања.¹ У истом тексту Петрарка говори да песници ништа у целини не измишљају, него да нешто у поезији може да буде преведено или на заобилазан начин приказано да би истина била скривена и заштићена. Петрарка је крунисање лавором на Капитолу 6. априла 1341. претворио у два догађаја који су постали главни мотиви његове поезије: у судбоносан сусрет са Лауром, 6. априла 1327, и у Лаурину смрт 6. априла 1348. Трећу варијацију крунисања Петрарка

даје у епосу *Африка* (чију је концепцију, према личном сведочењу у писму „Posteritati“, први пут уочио на Велики петак 1338. године²). У деветој, последњој песми епоса *Африка* на Капитол се пењу Сципион Африканац и песник Еније. Обојица су овенчани лавором и Сципион жели да му Еније каже нешто о занату песника. Песник најпре треба–почиње Еније – да стоји на чврстом и поузданом темељу истине (*firmissima veri fundamenta*). Затим тај темељ треба да се прекрије пријатним облаком променљивог облика (*amena et varia sub nube potest abscondere sese*) и тако да изазове читаоца на дуг и пријатан посао. Уколико је читаоцу теже да нађе мисао песника, утолико ће му бити слађе да пронађе истину (*Quesitu asperior quo sit sententia, verum Dulci inventu*). Све што је предмет песника не сме бити голо, већ обавијено непознатим покривачем, који танким велом завашава очи тако (*sub ignoto tamen ut alentur amictu / nuda alibi, et tenui frustrentur lumina velo*) што би се наизменично отворено показао и опет брзо ишчезао

¹ „Sed, si tempus non deforet, nec vereretur auribus vestris inferre fastidium, possem facile demonstrare poetas, sub velamine figmentorum, nunc fysica, nunc moralia, nunc hystorias comprehendisse, ut verum fiat quod sepe dicere soleo: inter poete et ystorici et philosophi, seu moralis seu naturalis, officium hoc interesse, quod inter nubilosum et serenum celum interest, cum utrobique eadem sit claritas in subiecto, sed, pro captu spectantium, diversa. Eo tamen dulcior fit poesis, quo laboriosius quesita veritas magis atque magis inventa dulcescit; hoc non tam de me ipso, quam de poetice professionis effectu dixisse satis sit, neque enim, quamvis poetarum more ludere delectet, sic poeta videri velim, ut non sim aliud quam poeta“. – Attilio Hortis (ed.), *Scritti inediti di Francesco Petrarca*, Trieste, 1874, стр. 320-321.

² „Illis in montibus vaganti sexta quadam feria maioris hebdomadae cogitatio incidit, et valida, ut de Scipione Africano illo primo, cuius nomen mirum unde a prima mihi aetate carum fuit, poëticum aliquid heroico carmine scriberem. Quod tunc magno coeptum impetu, variis mox distractus curis intermisi, sed, subiecti de nomine, *Africae* nomen libro dedi, operi nescio qua vel sua vel mea fortuna dilecto multis antequam cogito. Illis in locis moram traenti, dictu mirabile, uno die et ab urbe Roma Senatus, et de Parisiis Cancellarii Studii ad me litterae pervenerunt, certatim me illae Romam, illae Parisios, ad percipiendam lauream poëticam evocantes“. – Francesco Petrarca, *Prose*, Milano, 1955, стр. 12-14.

(*Interdumque palam veniant, fugiantque vicissim*). Петрарка овде не само да понавља дефиницију поетског као тајне, коју смо већ видели у „*Collatio laureationis*“, већ даје и феноменолошки опис поетског дела: задатак читаоца, то јест тражење истине под велом који завањава очи, саставни је део поетског дела као феномена. За Петрарку се поезија показује тек када се у дугом и слатком послу открива тајна, схватање које се касније среће код Хусерла, по коме феномен не постоји независно од његове перцепције. Тај процес је саставни део поетског феномена, због чега је стварање тајне главни задатак песника.

Док метафоре „вела“ и „облака“ нису нове, значајно је да Петрарка ставља тајну у центар свог великог мита о поезији, чији су мотиви – у различитим варијацијама – присутни у свим његовим делима. Да је Петрарка само развио већ постојећи топос, видимо на примеру једне песме Албертина Мусата (1261-1329), који је као песник био крунисан лавором у Падови 26 година пре Петрарке. Први песници, пише Мусато, који су већ тврдили да на небу постоји Бог достојан обожавања, расејали су међу прве људе скривене загонетке (*tecta [...] aenigmata*).³ Тако су постали пророци (*vates*) и вазе (*vases*) Бога, а њихова поезија је постала теологија.

Најбогатији извор за разумевање Петраркине поетичке тајне је *Invective contra medicum* (*Прошив једног лекара*). У њима је Петрарка створио жанр апологије поезије, који је имао значајан утицај у XIV веку. Задатак песника (*poete studium*) је да истину сакрије велом (*pulcris velaminibus adornare*) од незналица (*vulgus insulsum*), а тиме би досетљивим и марљивим читаоцима било теже да је траже (*quesitu difficilior*) и слађе да до ње дођу (*dulcior in-*

³ „Quidni? Divini per saecula prisca poetae / esse pium caelis edocere Deum. / Tecta quidem primae fudere aenigmata genti / non nisi compositis insinuanda metris; / hique alio dici coeperunt nomine vates; / quisquis erat vates, vas erat ille Dei. / Illa igitur nobis stat contemplanda poesis, / altera quae quondam theologia fuit.“ – Giorgio Ronconi, *Le origine delle dispute umanistiche sulla poesia, Mussato e Petrarca*, Roma, 1976, стр. 21.

ventu).⁴ У томе се састоји формула за поетску тајну. Тајна код Петрарке није нека езотерична тајна, и нигде се не говори о потреби коментара или о помоћи учитеља да би се тајна открила. Једини услов је искрена преданост читаоца. Наводим још једну варијанту формуле из истог текста: Песник брине о задовољству и о меморији читаоца (*delectatio memoriaeque*), а онда му нуди слadak посао (*dulcis labor*), јер је увек драгоценije оно до чега се тешко стиже.⁵ Они који нису спремни, биће одбијени на почетку, чим схвате да их чека само духовно задовољство (*oblectatio animi*), а не материјално (*lucri nichil*).

На крају своје одбране поезије Петрарка се враћа потрази за добитком да би објаснио да песници не желе никога да varaју. Песник је поштован (*in precio*) када из лепих скривених места (*amenis ex latebris dulcis*) избија слатка мисао (*dulcis sensus eruperit*). Кад онима који траже материјални добитак тајна остане недоступна и непозната, песници сматрају да су у добитку (*lucrum*),⁶ а не у

⁴ „Poete – neque enim me hoc nomine dignari ausim, quod tu michi, demens, ad infamiam obiecisti – poete, inquam, studium est veritatem rerum pulcris velaminibus adornare, ut vulgus insulsum, cuius tu pars ultima es, lateat, ingeniosis autem studiosisque lectoribus et quesitu difficilior et dulcior sit inventu.” Francesco Petrarca, *Invective contra medicum*, Firenze, 2005, стр. 46.

⁵ „[...] Que, si de scripturis illis recte dicuntur, que sunt omnibus propositae, quanto rectius de illis que paucissimis? Apud poetas, igitur, o nimium rudis, stili maiestas retinetur ac dignitas, nec capere valentibus invidetur, sed, dulci labore proposito, delectationi simul memorieque consulitur. Cariora sunt, enim, que cum difficultate quesivimus, accuratiusque servantur, et non capacibus providetur, dum ne frustra se atterant ipsa rerum facie, si sapiunt, a limine deterrentur. Unde fit ut hic repulsi, alias vias teneant, presertim postquam numerare ceperint, et hic quidem oblectationem animi, claritatem nominis lucri nichil aspexerint.” *Ишо*, стр. 114.

⁶ „Hec est quidem vera rei ratio, non quia latere expedit, de quo ruinousum et undique fatiscentem sillogismum extruis, sed quia nullum fallere, paucis placere propositum est. Pauci autem docti. Vis videre ita esse ut dico? Nempe tum demum auctor in precio est, cum amenis ex latebris dulcis sensus eruperit, nec est dubium non aliam ob causam tibi tuique similibus odiosam esse poeticam, nisi quia vobis inaccessibleis et ignota est. Quod, fateor, in lucro ponimus, non in damno.” *Ишо*, стр. 114.

губитку. Вредност коју ствара песничка тајна једно је од основних својстава хуманистичке тајне. Задатак песника је, пише Петрарка у једном писму из каснијег периода (*Senilia*), огрнути (*obnubere*) суштину ствари (*veritas rerum*) велом пријатне фикције (*velo amoenae fictionis*), да би, када „читалац буде скинуо тај вео, истина засијала утолико блиставије, уколико је потрага за њом“ била тежа (*eo gratior quo difficilior sit quesitu*).⁷

Поменули смо три облика великог Петраркиног мита о поезији, повезаних са крунисањем песника: „*Collatio laqueationis*“, дијалог између Сципиона и Енија на Капитолу и песникову љубав према Лаури. Ниједан од њих није теолошки мит, бар не на први поглед. Петрарка је поетску тајну, која је можда најважнији део мита, преузео од светог Аугустина и светог Григорија. У *Инвективима* он цитира по један фрагмент из њихових дела као узоре за своју аргументацију. Најближе Петраркиној формули су речи светог Григорија (из коментара уз књигу пророка Језекиља):

„Оно што је откривено на неким замагљеним местима, пружа нам утолико више задовољства, уколико је био уложен већи труд којим оно што је нађено подвизава ум“ (*in quibusdam locis obscurioribus tanto maiori dulcedine inventa reficit, quanto maiori labore castigat animum quesita*). Петраркин велики мит о поетској тајни, дакле, има искључиво теолошке корене. У том смислу, чини ми се, можемо да разумемо исказе и Петрарке и Бокача, да теологија није ништа друго него поезија о богу – *parum abest quin dicam theologiam poeticam esse de Deo*⁸ или *la teologia niun' altra cosa è che una poesia d'iddio*⁹. Теологуја је поезија

⁷ „*Officium eius [poetae] est fingere, id est componere atque ornare, et veritatem rerum, vel mortalium, vel naturalium, vel quarumlibet aliarum artificiosis adumbrare coloribus et velo amoenae fictionis obnubere, quo dimoto veritas elucescat, eo gratior quo difficilior sit quesitu.*“ Francesco Petrarca, *Rerum senilium*, Paris, 2002-2006 (писмо XII, 2).

⁸ Francesco Petrarca, *Le familiari*, Urbino, 1974, vol. 1/2, стр.1091 (писмо X, 4).

⁹ *Opere volgari di Giovanni Boccaccio*, Firenze, 1833, vol. 15, стр. 59.

(Петрарка шу мисли на Шекспове раније иа Шрисшике), јер има ишту „феноменологију“ као поезија, у смислу да Шек после дугог Шруда „објављује“ драгоцену тајну.

Како се чини, управо та феноменологија тајне описује право хуманистичко својство тајне. Пажљиво читање текстова открива пут до поетских и теолошких истина само онеме ко истински тражи. Овакво разумевање текста без сумње је супротно догмама и запетљаним дискусијама схоластике. Петрарка – као ни његови наследници – није проповедао сложено учење о тајни. Метафоре вела или облака су топоси познати вековима пре њега.¹⁰ Као песник, Петрарка је, међутим, и сам стварао поетске тајне – а једна од њих је мит о тајни, о крунисању песника, мит о Великом петку 1341. године и мит о Лаури.

Ђовани Бокачо, Колучијо Салутати и Франческо да Фиане понављају Петраркине аргументе. Сва тројица бране поезију од напада оних који не разумеју истину скривену у њој и зато је осуђују. Да није било Петраркиног мита о поезији, могли бисмо да сумњамо да ли сви аргументи у прилог поетске тајне не постоје само као формула чија је сврха заштита поезије. Бокачо је у књизи *De genealogiis deorum gentilium* у XIV и XV поглављу уметнуо своју одбрану поезије. Овде је још јасније него код Петрарке истакнуто да је суштина поезије вео који ствара тајну: „Чиста поезија је све што је под велом сложено и показано на изврстан начин“ (*vera poesis est, quicquid sub velamento componitur et exponitur exquisite*).¹¹

Бокачо понавља Петраркину идеју да песник скрива оно што би отвореним приказом губило вредност и што ће, када га читалац после дугог трагања открије, постати још драгоценије (*que apposita viluissent, labore ingeniorum*

¹⁰ Frank Bezner, *Vela veritatis. Hermeneutik, Wissen und Sprache in der Intellectual History des 12. Jahrhunderts*, Leiden, 2005. – Winthrop Wetherbee, „Platonism and Poetry in the Twelfth Century“. *The Literary Influence of the School of Chartres*, Princeton, 1972, стр. 36-48. – Michel Lemoine, *Théologie et platonisme au XIIe siècle*, Paris, 1998.

¹¹ Giovanni Boccaccio, *Genealogie deorum gentilium libri*, Bari, 1951, XIV, 7.

quesita et diversimode intellecta comperta tandem faciant cariora).¹² Бокачо наводи као ствараоца тајне Музеја, Линуса и Орфеја, који су измислили тајну да би хвалили Бога¹³ и да би божанским мистеријама дали још више достојанства, стављајући их под „кору“ речи. На тај начин они су хтели да избегну да величанство мистерије не падне у провалију презрења: да прости људи не сазнају превише о њима (*ne talium veneranda maiestas ob nimiam vulgi notitiam in contemptus precipitium efferretur*). Бокачов топос из *Genealogia* да се под митолошким причама крију учења филозофа пренет је у неколико уџбеника митологије. Натале Конти (1520-1582) пише у последњој, десетој књизи својих *Mythologiae* (Венеција 1551. и 1581.) да је очигледно да се сва учења филозофа налазе у митолошким причама и да су „стари мудраци под веловима прича сакрили сва уређења која су се односила на истраживање природних ствари и на разумевање правих обичаја“ (*quod omnia philosophorum dogmata sub fabulis contineantur [...] manifestum esse [...] omnia priscorum instituta tum ad cognitionem rerum naturalium, tum ad rectorum morum rationem pertinentia, fuisse ab antiquis sub fabulosis integumentis occultata*).

Као и Петрарка, Бокачо подсећа непријатеље поезије да не оптужују оно што не разумеју због ограничености свог властитог ума. Бокачо такође излази у сусрет критичарима поезије и даје следећи савет: ко хоће да разуме поезију и размрси њене компликоване чворове, „мора да чита, да издржи, да буде будан, да истражује, и да на сваки начин користи снагу мозга; и ако једним путем не може да доспе до онога што тражи, нека крене другим, а ако и тамо наиђе на препреке, нека крене трећим, све док снаге његовога ума не разбистре оно шта је на самом почетку било

¹² *Исто*, XIV, 12.

¹³ „Ex quibus aliqui, pauci tamen, quos interfuisse creduntur Museus, Lynus, et Orpheus, quadam divine mentis instigatione commoti, carmina peregrina mensuris et temporibus regulata finxere et in dei laudem invenerunt. In quibus, ut amplioris essent auctoritatis, sub verborum cortice excelsa divinarum misteria posuere, volentes ob hoc, ne talium veneranda maiestas ob nimiam vulgi notitiam in contemptus precipitium efferretur.“ – *Исто*, XIV, 8.

мутно".¹⁴ У *Vita di Dante* налазимо већ познату мотивацију тајне: „све што се задобије са напором, слађе је него оно што је схваћено без труда. Чиста истина, уколико је лако разумљива, само нас на моменат одушевљава и потом бива заборављена. Да би истина била дража и више цењена, песници је скривају под појмовима привидно супротним од истине".¹⁵ Бокачо на том месту цитира исти фрагмент из светог Григорија¹⁶ који смо срели и код Петрарке.

Настанак најпознатијих одбрана поезије повезан је са једним догађајем из 1397. године, када је Карло Малатеста ушао у Мантову после битке у близини истог града и наредио да буде срушена Вергилијева статуа, која је вековима стајала у центру града.¹⁷ Немири у граду после тог

¹⁴ „Quid multa? Si his obtusum ingenium est, inertiam suam, non poetas redarguant, nec adversus eos frivolis insistant latratibus, a quibus secum optime actum est. Primo enim in limine, ne frustra fatigent ignari, ab ipsa rerum facie terror iniectus est; retrahant ergo gradum in tempore, potius quam, torpore ingenii fatigato incedentes, patientur cum rubore repulsam. Et ut iterum dixerim, volentibus intelligere et nexu ambiguos enodare legendum est, insistendum vigilandumque, atque interrogandum, et omni modo premende cerebri vires! Et si non una via potest quis pervenire, quo cupit, intret alteram, et, si obstant obices, arripiat aliam, donec, si valiture sint vires, lucidum illi appareat, quod primo videbatur obscurum.” – *Исшо*, XIV, 12.

¹⁵ „Manifesta cosa è, che ogni cosa che con fatica si acquista avere alquanto più di dolcezza, che quella che viene senz' affanno. La verità piana, perocchè tosto compresa, con piccole forze diletta e passa nella memoria; adunque acciocchè con fatica acquistata fusse più grata, e perciò meglio si conservasse, li poeti sotto cose ad essa molto contrarie in apparenza, la nascosero; e perciò favole fecero più che altro coperte, perchè la bellezza di quelle attraesse coloro, li quali nè le dimostrazioni filosofiche, nè le persuasoni aveano potuto a sè trarre.” – *Opere volgari di Giovanni Boccaccio*, Firenze, 1833, vol. 15, стр. 59.

¹⁶ *Opere volgari di Giovanni Boccaccio*. Firenze 1833, vol. 15, стр. 55. – Види исто увод у *Живото Дантеа*: „E avvedendosi le poetiche opere non essere vane o semplici favole o meraviglie (come molti stolti estimano), ma sotto sè dolcissimi frutti di verità istoriografe e filosofiche avere nascosi.” – *Исшо*, стр. 15.

¹⁷ Alan Fisher, „Three Meditations on the Destruction of Vergil's Statue. The Early Humanist Theory of Poetry”, *Renaissance Quarterly* 40, 1987, стр. 607-635.

догађаја били су повод за три различите апологије поезије. Аутори прва два текста су Колучијо Салутати (1331-1406) и Пјер Паоло Вергернио, млади штићеник Салутатија; трећи, анонимни текст углавном понавља Бокачове аргументе. Представићу само један фрагмент из једног Салутатијевог писма:

„Јасно је да не само када говоримо о Богу него и када говоримо о нетелесним стварима говоримо на погрешан начин (*impropric*), и то о чему говоримо је неисправно, судећи према кори [мисли се на кору која прекрива мистерије, J.S.]. Такав начин говора је поетски, јер у себи садржи скривену истину, иако носи неисправност по себи. Испит, знање или учење о тој ствари се зове *poesis* [...], *poetica* или *poetria*.“¹⁸ Салутати заснива своју одбрану поезије на мишљењу да она дели једну те исту тајну са теологијом.

Последња одбрана поезије из XIV века је *Contra oblocutores et detractores* Франческа да Фиана (ок. 1350-1421); она се обраћа онима који питају зашто песници прекривају истину велом приче (*cur poete fabularum velamine obumbrarunt veritatem*), и онима који оптужују песника да је не само грешка него и злочин постидети истину измишљеним причама, умотати је у облак таме и ругати се замореном разуму читаоца¹⁹ (компликовањем једноставног смисла). И Франческо цитира већ наведени Григоријев фрагмент,

¹⁸ „[...] Quibus, licet per se pateat, clarum est non solum cum de Deo loquimur, sed etiam cum de incorporeis sermo fiat, nos improprie loqui eaque secundum corticem esse falsa. hic loquendi modus poeticus est, falsitatem pre se ferens, intrinsecus vero latentem continens veritatem. huius rei peritia, doctrina sive ratio poesis dicitur, poetica vel poetria.“ – Epistolario di Coluccio Salutati, Roma, 1905, vol. IV, стр. 177.

¹⁹ „Illis, ubi plus loquacitatis quam recta intelligentia imperat, locus hic respondere exigit querentibus, cur poete fabularum velamine obumbrarunt veritatem, obiicientibus que non solum vitium, sed crimen esse figmentis dehonestare veritatem, illaque nube obscuritatis involvere, et latentis sensus enodi perplexitate legentibus intellectum eludere fatigatum.“ – Iginio Taù, *Il Contra oblocutores et detractores poetarum di Francesco da Fiano. Archivio italiano per la storia della pietà* 6, 1965, стр. 253-350, овде 307-308.

али као примере поетске тајне наводи грчке митове.

Жанр апологије поезије имао је свој кратки епилог у XV веку. Иако је писмо Бартоломеа да Лендинара о похвали поезије (1454/55) изгубљено, његови аргументи су сачувани у одговору Ермолаоа Барбара из 1455. године, који мупише: „Говориш да је [поетска] фабула фигуративан говор (*sub figmento locutio*), чија намера се открива тек када се склони кора (*cortex*)“. Ермолао Барбаро закључује да поезија није ништа друго него „кора“, и пита Бартоломеја шта може да буде ружније, бесплодније и некорисније него кора ораха²⁰ и да ли би се он, Бартоломео, можда сложио са поређењем поезије са орахом?

Видећемо на примеру мита о силену да се тајна у XV и XVI веку описује као опозиција између ружне спољашње и богате, лепе, унутрашње стране.

Пре тога бих желео да поменем Кристофора Ландинија (1424-1498), најважнијег истраживача поетске тајне XV века. Својим коментарима о Вергилију и Дантеу, Ландино је додао мисли о пореклу тајне. У свом најпознатијим делу *Disputationes Camaldulenses* он показује да поезија не припада слободним уметностима (*artes liberales*), већ да је још виша уколико „их у себе укључује као целине“ (*universas illas complectens*) и уколико „их преноси у неке друге жанрове“ (*in alias quasdam species traducat*); иако

²⁰ „Deinde diffinis fabulam, esse fabularem, inquires, seu demonstrativam sub figmento locutionem, cuius amoto cortice patet intentio fabulantis. [...] Et subiungis: Cuius amoto cortice patet intentio fabulantis. Ergo fictio illa quae dicitur poesis, erit tamquam cortex, et recte quidem: sic etiam eam Hieronymus comparat siliquis, quae solent post exactum legumen porcorum mensae parari. Sed quae laus est ista poeticae, quam sanctam ac divinam fecisti, ut turpissimae totius arboris parti comparetur? quid cortice horridius? quid infecundius? quid inutilius cum non sit traditus arbori nisi ad recipiendos primos ictus absorbendasque tempestates? Et dicis „Eo amoto patet intentio fabulantis“. Ergo, si subtraxeris hunc corticem, plane enudabitur Iuppiter tuus et aperte tunc sese ostentabit haud amplius deum neque deorum atque hominum regem sed omnium moechorum ac stupratorum principem et imperatorum.“ – Ermolao Barbaro (Il Vecchio), *Orationes contra poetas. Epistolae*, ed. Giorgio Ronconi, Firenze, 1972, стр. 135-136.

се чини да песници „причају нешто што је много лоше и што је ниско“ (*cum aliud quippiam multo inferius, multoque humilium narrare videantur*), иако бисмо понекад могли да поверујемо да збијају шале са испразним фабулама да би развеселили оне који су заостали (*cum meras fabellas ad cessantium aures oblectandas ludere credantur*), песници у ствари „дају нешто узвишено, што црпе из самог извора божанског, да би слушалац на крају, када увиди велику грешку (*gratissimo errore tandem animadverso*), не само стигао до највише спознаје ствари него и да би га преплавило

²¹ „Et profecto si poesis ipsa sit diligentius intueamur, facile erit nosse non esse illam unam ex iis artibus, quas nostri maiores, quoniam reliquis excellentiores sunt, liberales appellarunt, in quarum una alterave si qui floruerunt in maximo sunt semper pretio habiti, sed est res quaedam divinius, quae universas illas complectens certis quibusdam numeris astricta certis quibusdam pedibus pregredeus variisque luminibus ac floribus distincta quaecunque homines egerint, quaecunque norint, quaecunque contemplati fuerint ea miris figmentis exornet atque in alias quasdam species traducat, ut cum aliud quippiam multo inferius, multoque humilium narrare videantur (sc. poetae), aut cum meras fabellas ad cessantium aures oblectandas ludere credantur, tum maxime excelsa quaedam et in ipso divinitatis fonte recondita promant, quo quidem gratissimo errore tandem animadverso auditor non solum in summam rerum cognitionem deveniat, sed mira etiam voluptate ex figmento perfundatur.“ – Cristoforo Landino, *Disputationes Camaldulenses*, Firenze, 1980, стр. 111.

²² „Et facilmente conobbe la poesia non essere alcuna di quelli arti, le quali gl'antichi per la excellentia di quelle nominorono liberali. Nell'una delle quali se alcuna è venuto eccellente, sempre in gran prezzo è stato havuto. Ma è una certa cosa molto più divina che le liberali discipline, la quale quelle tutte abbracciando, conlegata con diffiniti numeri, et circumscripita con distincti piedi, et di varii lumi et fiori ornata, quantunque mai gl'huomini hanno facto, quantunque hanno conosciuto, quantunque hanno contemplato con maravigliosi figmenti adorna, et in altre spetia traduce; et dimostrando che altra chosa molto inferiore, et più abiecta, nari, o che alcuna favola per dilectare gl'orecchi de gl'otiosi canti, allhora chose excelse et dal fonte della divinità attincte occultamente scrive. Di che l'auditore riconoscendo l'error suo non solamente viene in cognitione delle chose grandissime, delle quali poco avanti sobto divino velame ascose non s'accorgea, ma anchora maravigliosa voluptà di tale figmento prende; la quale arte qualanche stimerà essere humana, et non divina, hostui merita la' docti assai meno che huomo essere stimato.“ – Cristoforo Landino, *Comento sopra la Comedia*, Roma, 2001, tomo 1, стр. 257.

божанско задовољство произашло из облика прича" (*mira etiam voluptate ex figmento perfundatur*).²¹ Скоро дослован превод овог фрагмента налазимо у талијанском коментару на Дантеову *Комедију* (*Comento sopra la Comedia*).²² У старе песнице (*prisci illi viri quos poetas fuisse constat*), Ландино убраја Мојсија, Јова, Давида, Соломона и Исаију.²³ Сви су они скривали своја дивна учења у различите облике и различите фигуралне покрове (*varia figmenta, varia figurarum integumenta*) да би њихова писма имала више достојанства и ауторитета (*ut et quae scripsissent maiorem essent dignitatem auctoritatemque habitura*), и да би они који их читају имали више задовољства (*maioremque inde voluptatem percepturos*).²⁴

Док су хуманисти XIV века говорили о тајни као феномену поезије и теологије,²⁵ у XV веку доминира утицај Аристотелове *ПоеШике*, штампане у латинском преводу Лоренца Вале 1498. године, дакле десет година пре првог грчког Алдиновог издања. У поетикама које следе Аристотелову традицију, тајна нема више места а појам *ениџма* се појавља само као ретка, безначајна реторичка фигура. Аристотелова традиција доминираће непрекидно све до савремене теорије књижевности.

Други мит, тј. мит о силену, показаће да се привидни нестанак теме „тајна" у размишљању о поезији не може интерпретирати као промена хуманистичког приступа тексту. Мит о силену не говори непосредно о поезији, на први поглед не говори чак ни о тексту ни о његовој рецепцији. То је хуманистички мит у још већој мери него мит о поезији, јер се темељи на јунаку Сократу, кога Алкибијад у Платоновој *Гозби* описује као силена. Тај мит о силену Сократу обновио је Еразмо у пословици²⁶ *Σιληνοί Ἀλκιβιάδου* (*Силени Алкибиада*), коју је објавио у трећем издању својих *Пословица* (*Adagia*) 1515. године. Еразмо

²¹ *Исшо*, стр. 113.

²⁴ *Исшо*, стр. 41.

²⁵ Katrin Platzer, *Symbolica venatio und scientia aenigmatica. Eine Strukturanalyse der Symbolsprache bei Nikolaus von Kues*, Frankfurt, 2001, стр. 100-103, 109-111 и 237-251.

објашњава грчку пословицу о силену: силен је метафора предмета који је на први поглед сасвим смешан и без вредности, али за гледаоца који га посматра на прави начин, предмет је изнутра диван. Силен такође може да представља и човека који на основу свога понашања и свога изгледа вреди мање него што сакрива у свом срцу. Фигуре силене су биле тако направљене, да су као затворене имале смешан и монструозан изглед флаутисте (*clausae ridiculam ac monstrosam tibicinis speciem habebant*) – а као отворене, оне су изненада представљале божанство (*apertae subito numen ostendebant*). Еразмо додаје да смешна грешка гледаоца прави уметност скулптора још привлачнијом (*vt artem sculptoris gratiorem iocosus faceret error*). Тајна силене се, дакле, појављује као уметничко дело. Еразмо даље помиње оног силене који је био учитељ Бахуса и дворска луда (*numinumque poeticorum morio*) или γελωτοποιούς поетских богова. У Приручнику хришћанској војника (*Enchiridion militis Christiani*) Еразмо сам примењује мит о силену на поетске и филозофске текстове, саветујући

²⁶ „Σιληνοὶ Ἀλκιβιάδου, id est Sileni Alcibiadis, apud eruditos in prouerbium abiisse videntur, certe in collectaneis Graecorum prouerbii vice referuntur, quo licebit in vti vel de re, quae cum in speciem et prima, quod aiunt, fronte vilis ac ridicula videatur, tamen interius ac propius contemplanti sit admirabilis, vel de homine, qui habitu vultuque longe minus prae se ferat, quam in animo claudat. Aiunt enim Silenos imagunculas quaspiam fuisse sectiles et ita factas, vt diduci et explicari possent, et quae clausae ridiculam ac monstrosam tibicinis speciem habebant, apertae subito numen ostendebant, vt artem sculptoris gratiorem iocosus faceret error. Porro statuarum argumentum sumptum est a ridiculo illo Sileno, Bacchi paedagogo numinumque poeticorum morione, quandoquidem habent et illi, principum nostratum exemplo, suos γελωτοποιούς. Proinde apud Athenaeum libro quarto adulescens Critobulus irridens Socratem senem ac deformem dicebat illum πολὺ τῶν Σιληνῶν αἰσχίω, id est multo Silenis deformiorem. Locus autem est apud Xenophontem in Conuiuio. Socrates: Ὡ γὰρ καλλίων ὦν τοῦτο κομπάζεις, Vt istud iactas quasi sis formosior. Critobolus: Νῆ Δία, ἢ πάντων Σιληνῶν τῶν ἐν Σατυρικοῖς αἰσχιστος ἂν εἴην, id est Ita, per Iouem, aut omnium Silenorum, qui sunt inter Satyros, turpissimus fuero. Et Alcibiades apud Platonem in Conuiuio Socratis encomion dicturus eum Silenis huiusmodi similem facit, quod is multo alius esset proprius intuenti, quam summo habitu specieque videretur.“ – Adagium III.iii.1. – Erasmus, Opera omnia, ordo II, tomus 5, Amsterdam, 1981, стр. 159-160.

будућег хришћанског војника: „Исто ћеш морати да запазиш у свим текстовима који се састоје од једноставног смисла и тајне (*ex simplici sensu et misterio*), као да су од тела и духа, – мораћеш да презиреш реч и да гледаш у свемоћну тајну (*ut contempta littera ad mysterium potissimum spectes*). Таква су дела свих песника, код филозофа – таква су писма платоничара, и у највишем степену таква писма су божанска писма (*scripturae diuinae*); та писма, управо налик оном Алкибиадовом силену, под прљавом и скоро смешном маском скривају чисто божанство“ (*sub tectorio sordido ac paene ridiculo merum numen claudunt*).²⁷

У истом тексту Еразмо пише да је Хомерова и Вергилијева поезија од велике користи ако имамо на уму да су оне у потпуности алегоријске (*totem esse allegoricam*), што неће порицати нико ко је попут старих мудраца само уснама окусио образовање. Као код Петрарке и у апологијама поезије XIV века, дела песника су сродна светим књигама (*quae propius affines sunt arcanis libris*),²⁸ зато што стварају тајну и сакривају истину: „Књиге пророка су препуне поетских фигура и тропа, и Христос је скоро увек проповедао у параболама“, пише Еразмо и додаје да је радио оно, „што је својствено песнику“ (*quod poetis est peculiare*).²⁹ Еразмо није био први који је користио метафору силената да би описао језик песника или филозофа. Већ Пико дела Мирандола пише у писму поменутом Ермолау Барбару из 1485. године:

„Да ли желиш да ти дам слику нашег [филозофског] језика? Он је исти као онај израз силената нашег Алкибиада. Њихове статуе су имале космату, ружно и одвратно лице, али унутра су били пуни драгог камења, ретке и драгоцене декорације (*Erant enim horum simulacra hispido ore, tetra et aspernabili, sed intus plena gemmarum, supellectilis rarae et pretiosae*). Ако их посматраш споља, видећеш звер, ако

²⁷ *Opera omnia emendatiora et auctiora. Lugduni Batavorum 1704, tomus V, стр. 29a (canon quintus).*

²⁸ *Opera omnia. Basilae 1540, tomus V, стр. 69.*

²⁹ *Исшо*, стр. 69.

³⁰ *Opera omnia Ioannis Francisci Pici. Basileae 1572-1573, tomus I, стр. 812.*

гледаш унутра препознаћеш божанство (*Ita extrinsecus si aspexeris, feram videas, si introspexeris numen agnoscas*).³⁰

Франсоа Рабле је преузео мит о силену у познатом прологу *Гаргантуа* (1534).³¹ Рабле саветује читаоцима да читају његову књигу као да је она силен „јер њен садржај има другачију вредност него што то боца обећава, и да теме о којима говори нису толико луде као што наслов

³¹ Raymond La Charité, „Rabelais and the Silenic Text. The Prologue to *Gargantua*“, *Rabelais's Incomparable Book. Essays on his Art*, Lexington, 1986, стр. 72-86.

³² „Славне испичтуре и ви, врли притежаоци свакојаких господских болести – јер вама и никоме другоме посвећени су списи моји – у дијалогу Платоновом *Гозба*, Алкибијад величајући свога ставника Сократа, тог неоспорног кнеза филозофа, вели, између осталог, да личи на силене. Силене су вам биле некада кутијице, као оне што их и сад видимо по апотекарским радњама, ишаране веселим и забавним сликама харпија, сатра, зауздених гушчића, рогатих зечкића, насамарених псића, летећих јараца, упрегнутих јелена и свакојаких других подоба и неподоба које треба да нас нагнају на смех. Такав је заиста и био Силен, учитељ доброга Баха. А у тим кутијама криле су се лекарије дивотне, као балсам, сива амбра, делфинново зрно, мускат, сибеткина маст, истуцано драго камење и друге скупocene стварчице. Такав је, каже, био и Сократ, јер да сте га само видели и оценили по спољном виду, не бисте за њега дали ни једно чесно лука, толико је био телом ружан, држањем смешан, носа штилета, погледа као у бивола, лица као у сакалуде. Био је једноставан у навикама а одевен као геак, умућен сасвим танак, несрећан са женама, неподобан за какву службу у држави, увек насмејан, увек спреман да сваком отпије равном мером, увек поспрдан, а вазда прикрива божанствено своје знање; али када бисте отворили ту кутијицу, нашли бисте небесни и бесцени мелем: суд изнад суда људског, врлину чудесну, храброст непобедну, трезвеност којој нема равне, сигурно задовољство, савршену сигурност, невероватно презрење за све што људе гони да толико бдију, трче, раде, морем плове и битку бију. Е сад, према вашем мишљењу, чему овај увод и овакав прилаз? Он је ту, јер ви, драги моји следбеници, и ви, друге доконе моје луде и лудије, кад прочитате само беседе наслове наших књига: *Гаргантуа*, *Пантагруел*, *Тулумина у један гутљај*, *Достојанство накитњака*, *Грашак са сланином и коментаром*, итд. – ви уобразите сасвим олако да је ту реч о некој спрдачини, о некој пипачини, о веселим лагаријама, будући да се, не истраживајући даље, држите спољног вида (то је наслов) који је обично изврнут подругивању и подбрскивању. А не треба да се тако онако суди о

наговештава".³² Рабле наводи мит о силену да би експлицитно указао на то да његова епопеја садржи драгоцену тајну под грубом кором.

Мање је познато да и хуманиста Гијом Биде (Guillaume Budé; 1468-1540) у књизи *Како правилно и дологно арирегити учење књижевности (De studio litterarum recte*

људским пословима, јер и ви сами знате да мантија не чини духовника: колико ле је њих у калуђерској ризи, а свештеници нису; [...] Зато књигу треба да расклопите и пажљиво да одмерите њене закључке. И тада ћете видети да лекарија унутра има другу вредност него што бисте рекли по кутији, то ће рећи да се ту расправља о гравиву које ни издаље није луцкасто, као што је то изгледало по наслову." – Франсоа Рабле, *Гарјаншуа и Паншапруел*, прев. Станислав Винавер, Београд, 2002, стр. 37-38. – „Beuveurs tresillustres & vous Verolez tresprecieux (car à vous non à aultres sont dediez mes escriptz) Alcibiades en un dialogue de Platon, intitulé Le banquet, louant son precepteur Socrates sans controverse prince des philosopxes: entre aultres paroles le dict estre semblable es Silènes. Silènes estoient iadis petites boites telles que voyons de present es bouticqs des apothecaires, pinctes au dessus de figures ioyeuses et frivoles, comme de Xarpies, Satyres, oysons bridez, lievres cornuz, canes bastées, boucqs volans, cerfz limonniers, & aultres telles pintures contrefaictes à plaisir pour exciter le monde à rire. Quel fut Silène maistre du bon Bacchus. Mais au dedans l'on reservoit les fines drogues, comme Baulme, Ambre gris, Amomon, Musc, zivette, pierreries, et aultres choses precieuses. Tel disoit estre Socrates: parce que le voyans au dehors, & l'estimans par l'exteriore apparence, n'en eussiez donné un coupeau d'oignon: tant laid il estoit de corps & ridicule en son maintien, le nez pointu, le regard d'un taureau: le visaige d'un fol: simple en meurs, rusticq en vestemens, pauvre de fortune, infortuné en femmes, inepte à tous offices de la republicque: tousiours riant, tousiours beuvant à un chascun, tousiours se guabelant, tousiours dissimulant son divin sçavoir. [...] A quel propos, en vostre advis, tend ce prelude, & coup d'essay? Par autant que vous mes bons disciples, & quelques aultres folz de seïour lisans les ioyeux tiltres d'aulcuns livres de nostre invention, comme Gargantua, Pantagruel, Fessepinthe, La dignité des braguettes, Des poys au lard cum commento etc, iugez trop facilement ne estre au dedans traicté que mocqueries, folateries, & menteries ioyeuses: veu que que l'enseigne exteriore (c'est le tiltre) sans plus avant enquerir, est communément repceu à derision & gaudisserie. [...] C'est pourquoy fault ouvrir le livre: et soigneusement peser ce qui y est deduict. Lors congnoistrez que la drogue dedans contenue est bien d'autre valeur, que ne promettoit la boitte. C'est à dire que les matieres icy traictées ne sont tant folastres, comme le tiltre au dessus pretendoit." – François Rabelais, *Œuvres complètes*, Paris, 1995, стр. 301.

et commode instituendo; Париз 1527) наводи исти мит да би мотивисао ученика на стрпљиво читање: „Иако пророчанска мудрост почетницима у љубави [према мудрости] не пружа ни чаробан ни сјајан примамљив покривач, они који су се навикли на раскош лектире и на заводљивост говора не смеју одмах да закључују да је свето учење прљаво и плебејског порекла. Јер пресвета је филозофија као девојка обучена у радну хаљину да би се прикрила на диван симболичан начин. Ако се потрудиш да гледаш унутра, наћи ћеш без сумње узвишену лепоту тропа и свету истанчаност. Затим ћеш наићи на небеске чари и божанске проницљивости (*gratias caelestes leporesque diuinos*), које су – како кажу – у силенима и сатирима сакривене“. Биде додаје аргумент који се јавља и код Петrarке и код Григорија, наиме да се на овај начин спрема напитаk тумачења (*cinnus commentationis*), од кога се чак и лакоми дух напија, тако да се никада не засити, те жеља расте у истој мери као и ужитак”.³³ Биде за мит о силену цитира извор који је био непознат Еразму. То је писмо Синесиоса из Кирене филозофу Хипатију. На основу овога извора поново се враћамо апологији поезије и тајни сакривеној у њој. Синесиос у писму каже да је написао два дела против оних који тврде да би мудрости ради требало презирати књижевност (*φιλόσοφον μισολόγον εἶναι*). Из једног од тих својих дела, која нису сачувана, Синесиос цитира:

„Ко није неискусан у томе да пронађе божанско лице срињено (*κρυπτόμενον*) под обликом ружног, – како су то радили мајстори у Атини, који су Афродиту, грације и

³³ „Nec si oracularis sapientia, nec festiuam praefert nec nitore cutem visendam tyronibus eius amoris: continuo squallidum sacrum studium genitque plebei ludicandum est ab iis qui lautitiis lectionis & lenociniis orationis assueverunt. Est enim sacrosancta philosophia, veste quidem illa puella & officinaria amicta, vt sese dissimulans & mire symbolica: sed si introspicere institeris, in qua tu augustam quandam troporum venerem sanctamque concinnitatem subesse non dubie iudices: & porro vbi gratias caelestes leporesque diuinos inuenias, intra Silenos (vt aiunt) Satyrosque conditos. [...] cinnus vnus commentationis confici potest, vnde mens quamlibet auida, ita impletur vt nunquam satiatur, gliscente vtique semper desiderio vna cum voluptate.“ – Guillaume Budé, *De studio literarum recte & commode instituend*, Parisiis 1534, стр. 26r.

остала божанства стављали (ἀπίσχοιτες) у сандук силена и сатира, – тај неће уочити да и моје писмо скрива (ἀποκαλύψαν) неоспорена учења, утајена (λανθάνοντα) пред другима њиховом привидном сувишношћу (παρέλκειν) и привидно сасвим случајном (ἀφελῶς) разбацаношћу по тексту.”³⁴

Гијома Бидеа је више од поезије интересовала тајна у филозофији, тачније у хришћанском платонизму или – како Биде назива касније платонисте – „у Платоновој породици, насталој после Христовог проповедања“. У свом делу *De transitu hellenismi ad christianismum* (Париз 1534) Биде пише:

„Мени се увек чинило да тај жанр филозофије највише привлачи интерпретације. Пошто је он у скоро свему симболичан, његове узвишене тајне, његов чудотворан и небеским мирисом опојан смисао, могу да се истраже са здравим ужитком према свачијем дару и по мери способности људи неоптерећеног ума. Ако мало више о томе размислиш, видећеш да су дивни божји савети (као и све ствари скривене и удаљене од чула и на крају изнете у јавност) скривени у фигурама пророчанства и прикривени

³⁴Ὅστις δὲ οὐκ ἀγύμναστος ἐπιφωρᾶσαι τι καὶ πρόσωπον θεῖον ὑπὸ φαυλοτέρῳ κρυπτόμενον σχήματι, ὡπερ ἐποίουν Ἀθηναῖοι οἱ δημιουργοί, Ἀφροδίτην καὶ Χάριτας καὶ τοιαῦτα κάλλη θεῶν ἀγάλασι Σειληνῶν καὶ Σατύρων ἀπίσχοιτες, τοῦτον οὐ λήσεται τὸ γράμμα συχνά καὶ τῶν ἀβεβήλων ἀποκαλύψαν δογμάτων ὑπὸ τῆ προσποιήσει τοῦ παρέλκειν ἑτέροις λανθάνοντα καὶ τῷ λίαν εἰκῆ καὶ ὡς ἂν δόξειεν ἀφελῶς ἐγκατεσπάρθαι τῷ λόγῳ. – Synesius Cyrenensis: Correspondance. Paris 2000, epistola CLIV.

³⁵ „Quod genus philosophiæ [...], summa mihi semper habere inuitamenta commentationis visum est: utpote in quo omnia penè sint symbolica, vnde sensus sublimes, arcani, mirifici, cælestique odore fragrantés, salubri cum voluptate ducuntur, pro ingenio cuiusque, pro captuque mentium minime affectarum. Hæc tute cum paulo intentius consideraris, sic dei consilia mirabilia, sic rerum abditarum, & procul à sensibus summotarum, in medium prolotionem, in figuris oraculorum condita, multiplicique ambage inuoluta esse dices, ut aurum in puteis, aut venis metallorum altissimis & sinuosissimis.“ – Guillaume Budé, *De transitu hellenismi ad christianismum*, Paris, 1534, Sherbrooke 1973, стр. 16.

многобројним заклонима на исти начин као што је скривено *злашо* у бунару или у најдубљим и највијугавијим рудницима.³⁵

О томе у којој мери је Бидеа фасцинирала „феноменологија тајне“, како у светим, тако и у платоновским текстовима, сведочи проналазак Антони Графтона, који је истражио Бидеов примерак псеудо-Плутарховог *Живоша Хомера* (*Vita Homeri* или у грчком оригиналу Πέρι τοῦ βίου καὶ τῆς ποιήσεως τοῦ Ὀμήρου). У том тексту, који је први пут штампан 1488. године у Фиренци, читамо о тајни следеће:

„Ако схватимо да нам је Хомер у свему томе дао зачетак и семе [знања], како да га не удостојимо свеопштег дивљења? Чињеница да он своје мисли изражава у заго-неткама (αἰνιγμάτων) и у митским причама (μυθικῶν λόγων), не треба да нас доводи у контрадикцију. Разлог је поетика (ποιητική) и навика старих мудраца (τῶν ἀρχαίων ἦθος) да они који воле учење лако траже и нађу истину уз помоћ неке вештине (εὐμουσίας), а да необразовани презиру оно што не могу да разумеју. Дакле, на неки начин је заводљиво оно што је тек наговештено (ὑπονοίας σημαίνομενον), док оно што је отворено изречено има малу вредност.“³⁶

Биде је обележио овај фрагмент у свом примерку књиге и на маргини странице нацртао намргођено лице хуманисте.³⁷

³⁶ Ἐν δὴ πᾶσι τούτοις τὰς ἀρχὰς καὶ τὰ σπέρματα ἐνδιδόντα Ὀμηρον εἰ καταμάθοιμεν, πῶς οὐκ ἂν εἴη πρὸ πάντων θαυμάζεσθαι ἀξίος; εἰ δὲ δι' αἰνιγμάτων καὶ μυθικῶν λόγων τινῶν ἐμφαίνεται τὰ νοήματα, οὐ χρὴ παράδοξον ἠγεῖσθαι· τούτου γὰρ αἴτιον <η> ποιητικὴ καὶ <τὸ> τῶν ἀρχαίων ἦθος, ὅπως οἱ μὲν φιλομαθοῦντες μετὰ τινος εὐμουσίας ψυχαγωγούμενοι ῥᾶον ζητῶσι τε καὶ εὕρισκωσι τὴν ἀλήθειαν, οἱ δὲ ἀμαθεῖς μὴ καταφρονῶσι τούτων ὧν οὐ δύνανται συνιέναι. καὶ γὰρ ἐστὶ πῶς τὸ μὲν δι' ὑπονοίας σημαίνομενον ἀγωγόν, τὸ δὲ φανερώς λεγόμενον εὐτελέεσ. – Jan Fredrik Kindstrand (ed.), *Plutarchi De Homero*, Lipsiae, 1990, стр. 44 (cap. 92).

³⁷ Anthony Grafton, *Commerce with the Classics. Ancient Books and Renaissance Readers*, Ann Arbor, 1997, стр. 163. – Vgl. auch Hepp, Noémi: *Homère en France au XVIe siècle. Atti della Accademia delle Scienze di Torino. Classe di scienze morali, storiche, e filologiche 96 (1961-62)*, стр. 389-508.

Видели смо, дакле, на примеру овог фрагмента још једном како се уметност стварања тајне везује за поетски занат. Требало би такође да будемо свесни да се феномен загонетке или тајне као својства поезије у многобројним античким поетикама и реторикама изузетно ретко помиње. Можда је једино реторичар Димитриос Фалереос наслутио могућности тог феномена, рекавши да је врло чудно како понекад нејасно значење (ἀσάφεια) може да остави снажан утисак, односно да је оно што је наговештено (ὑπονοούμενον) моћније него оно што је разјашњено (ἐξάπλωθέν), које се чак и презире.³⁸

Дакле, не изненађује чињеница да и у кругу плејаде налазимо сведочанства о томе да идеја „поетичке тајне“ траје и у златном веку француске поезије. Марк-Антоан Мире (Marc-Antoine Muret; 1526-1584), Ронсаров пријатељ и коментатор његових песама, пише у *Трактишту о корисности и изврсној хуманисцичких њисама а њрошив њихових криптичара* (*Oratio de utilitate ac praestantia litterarum humaniorum adversus quosdam earum vituperatores*), коју је 1555. први пут читао у Венецији године:

„Приче песника које су њих толико разјариле нису неке лаке и бесплодне измишљотине лењих људи: тачније, они као под покровима и огртачима (*involucris, atque integumentis*) задржавају сво префињено учење, сво спознање достојно племенитог човека и напoкoн сваку мудрост.“³⁹

Израз „на поетски начин филозофирати“ (*poëtice philosophari*)⁴⁰ Мире користи као синоним намерног мешања истине са лажи у циљу скривања истине. Ронсар

³⁸ Καὶ νῆ τοὺς θεοὺς σχεδὸν ἂν καὶ ἡ ἀσάφεια πολλὰχοῦ δεινότης εἴη· δεινότερον γάρ τὸ ὑπονοούμενον, τὸ δ' ἐξάπλωθέν καταφρονεῖται. – *Demetrii Phalerei qui dicitur de elocutione libellus*, Stuttgartiae, 1967, sect. 254.

³⁹ „Etenim poetarum fabulae, quas isti tantopere exagitant [...] non levia quaedam, & frugis expertia otiosorum hominum commenta sunt: immo vero sub eis, velut involucris, atque integumentis, omnis doctrina elegans, omnis ingenuo homine digna cognitio, omnis denique sapientia continetur.“ – M. Antonii, *Mureti Opera Omnia*, tomus I, Lugduni 1789, стр. 28.

⁴⁰ M. Antonii, *Mureti Opera Omnia*, op. cit. tomus I, стр. 14.

сам пише у свом кратком тексту *Abbrégé de l'Art poétique françois* да поезија у прво време није била ништа друго него аллегоричка теологија, која је уз помоћ забавних и лаких прича увела у умове непродуховљених људи тајне које они нису могли разумети када се њима превише отворено показивала истина. Говори се, додаје Ронсар, да су Еумолпос из Кекропса, Линус, учитељ Херкулеса, Орфеј, Хомер и Хесиод смислили ту слатку саблазан.⁴¹ Исте те песнике-теологе Ронсар помиње у елегичи посвећеној Жан Гревен:

„Quatre ou cinq seulement sont apparus au monde,
De Grecque nation, qui ont à la faconde
Accouplé le mystere, & d'un voile divers
Par fables ont caché le vray sens de leurs vers,
A fin que le vulgaire, amy de l'ignorance,
Ne comprist le mestier de leur belle science,
Vulgaire que si mocque, & qui met à mepris
Les mysteres sacrez, quand il les a compris.“ (IV, 196)

У другој елегичи Ронсар говори о свом учитељу Жан Дора (Jean Dorat / Ioannes Auratus) који му је показао како је Хомер „много штошта и озбиљно и истинито укључио у шаљиве приче“ (*seria multa jocis involvens veraque fictis*),⁴² и који га је научио како да сам замаскира истину у плашт приче.

„Ainsi disoit la Nymphé, & de là je vins estre
Disciple de d'Aurat, qui long temps fut mon maistre,
M'aprist la Poësie, & me montra comment
On doit feindre & cacher les fables proprement,
Et à bien deguiser la verité des choses
D'un fabuleux manteau dont elles sont encloses.“ (XII, 50)

⁴¹ „Car la poésie n'estoit au premier aage qu'une Theologie allegoricque, pour faire entrer au cerveau des hommes grossiers, par fables plaisantes et colorées, les secretz qu'ilz ne pouvoient comprendre, quand trop ouvertement on leur descouvroit la verité. On dict qu'Eumolpe Cecropien, Line maistre d'Hercule, Orphée, Homere, Hesioder, inventerent un si doux alechement.“ – *Œuvres complètes*, ed. Laumonier, tome XIV, стр. 4.

⁴² *Ioannis Aurati poemata*, Lutetiae, 1585, стр. 15 (епиграма III, 1).

У Химни о зими (*Hymne de l'hiver*) Ронсар потврђује да он сам стварањем финог вела и скривањем лепоте следи Хесиода и Хомера.

„Puis afin que le peuple ignorant ne mesprise
La verité cognue apres l'avoir aprise,
D'un voile bien subtil (comme les peintres font
Aux tableaux animez) luy couvre tout le front,
Et laisse seulement tout au travers du voile
Paroistre ses rayons, comme une belle estoille,
A fin que le vulgaire ait desir de chercher
La couverte beauté dont il n'ose approcher.
Tel j'ay tracé cet hymne, imitant l'exemplaire
Des fables d'Hesiodé & de celles d'Homere. " (XII, 71-72)

Мистерије сакривене на тај начин за оне који не умеју да их открију, личе на букете цвећа ношене ветром.

„Celuy qui le premier du voile d'une fable
Prudent enveloppa la chose veritable,
A fin que le vulgaire au travers seulement
De la nuict vist le jour & non realement,
Il ne fut l'un de ceux qu'un corps mortel enserre,
Mais des Dieux qui ne vit des presens de la terre.
Les mysteres sacrez du vulgaire entendus,
Resemblent aux bouquets parmi l'air esendus.“
(XVIII, 96-97)

О томе како Ронсар интегрише мит о првим песницима и теолозима у властиту поетику, сведоче Дијалози Луја Ле Карона (*Les dialogues de Loys Le Caron Parisien*; Париз 1556), у којима Ронсар наступа као говорник. У четвртном дијалогу *Ronsard ou de la poésie* Ронсар се позива на

⁴³ „Alcibiade n'entendant que vouloit dire Homere ne pensoit que ce vers eust quelque convenance avec leur propos. Mais Socrate l'interpretant montre que de sa nature la poésie est pleine d'enigmes, et nun vulgaire à chacun. Qui me fait penser qu'elle a esté tant honorée par les anciens, qu'ilz ne la prophanoient à la multitude: ains la rendoient admirable par une grave obscurité de sentences.“ – Louis Le Caron, *Dialogues*, Genève, 1986. стр. 258.

дискусију Сократа и Алкибијада у псеудо-платоновом *Другом Алкибијаду*.⁴³ На тај начин Ронсар прави од Сократа – за кога је остала везана хуманистичка метафора силена – заступника идеје да је поезија по себи загонетка. У псеудо-платоновом дијалогу Сократ претпоставља да је тачна изрека песника (тј. Хомера) (ὥστε συμβαίνειν μοι δοκεῖ καὶ ἐνταῦθα τὸ τοῦ ποιητοῦ, ὃ λέγει), (у данас изгубљеном епосу) који оптужује неког човека (κατηγορῶν πού τινος, ὡς) да „је знао пуно ствари, али да је све знао лоше (ἄρα πολλὰ μὲν ἥπιστάτο ἔργα, κακῶς δέ, φησί, ἥπιστάτο πάντα). Хомер, тврди Сократ, овде говори у загонетки (αἰνίττεται) како то раде скоро сви песници (καὶ οὗτος καὶ ἄλλοι δὲ ποιηταὶ σχεδόν τι πάντες). Поезија је у целини и по својој природи загонетка (ἔστιν τε γὰρ φύσει ποιητικὴ ἢ σύμπασα αἰνιγματώδης), и не може је свако разумети (καὶ οὐ τοῦ προστυχόντος ἀνδρὸς γινώσκειν).⁴⁴

Вратимо се још једном Ронсаровим тврдњама (и даље као говорника код Луја Ле Карона). Он нам даје најтачнији феноменолошки опис тајне – феноменолошки у смислу да предмет (то јест поезија) не може да се одвоји од читаоачевог опажања. Ронсар додаје:

„У томе су песници, чини ми се, мудро схватили природу

⁴³ ΑΛΚΙΒΙΑΔΗΣ Καὶ τί δὴ ποτε συμβαίνει τὸ τοῦ ποιητοῦ, ὃ Σώκρατες ἐμοὶ μὲν γὰρ οὐδ' ὅτι οὖν δοκεῖ πρὸς λόγον εἰρηκέναι.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ Καὶ μάλα γε πρὸς λόγον· ἀλλ' αἰνίττεται, ὃ βέλτιστε, καὶ οὗτος καὶ ἄλλοι δὲ ποιηταὶ σχεδόν τι πάντες. ἔστιν τε γὰρ φύσει ποιητικὴ ἢ σύμπασα αἰνιγματώδης καὶ οὐ τοῦ προστυχόντος ἀνδρὸς γινώσκειν. (Алкибиад: Да ли овде, мој Сократе, одговара реч песника? Чини ми се да се она овде уопште не да применити. Сократ: Насупрот, баш ова реч одговара, он само говори у загонеткама, драги мој, као што то чине и други песници. Поезија је у целини по природи загонетна и не открива се било коме). – *Други Алкибиад*, 147b-c.

⁴⁴ „En quoi les poètes me semblent avoir prudemment regardé à la nature de l'esprit humain. Car rien n'est qui plus l'exerce en ses conceptions, qui lui apporte plus grande volupté et qui le rende plus content, que de discourir les choses plus séparées de la cognoissance du vulgaire. Quel grand plaisir se donne l'esprit, quand ravi et abstrait des pensements terrestres il cherche et recherche franchement, invente, conçoit, entend, traite et dessigne infinis discours, pour trouver la vérité, de laquelle la subtile fable lui donne quelque amorce ?” – Louis Le Caron, op. cit., стр. 268.

људског духа. Јер не постоји ништа што би га боље вежбало у свом поимању, што би му дало већи ужитак и веће задовољство него откривати оне ствари који су најудаљеније од неузвишеног знања. Колико је велика радост ума када усхићен и одвојен од овоземаљских мисли истражује, налази, присећа се, слуша и црта бескрајна излагања да би нашао истину за коју му танка прича даје тек понеки мамац".⁴⁵

Желео бих само укратко да додам да трагови мита о силену могу да се нађу и у италијанској филозофији XVI века, у делима попут *Quattro libri della lingua thoscana* Бернардина Томитана⁴⁶ (Падова 1570) или у *Истшеривању звери која шријумфује* (*Spaccio della bestia triumsfante*) Ђордана Бруна (Лондон 1584).⁴⁷

Иако смо се ограничили на ставове хуманиста о тајни, и нисмо узимали у обзир коментаре античких и савремених

⁴⁶ „Ne condanniamo prima i poeti, che noi habbiamo sentite le ragioni per la parte loro. Parlo hora à questi giouani, liquali auezzi da loro maestri, à non dire, ne ascoltar menzogne, falsamente persuasi, con ragioni più bugiarde de i poeti, potrebbono così bella arte, qual è questa, odiar à torto. Però sapranno, che due sono le maniere di falsità, ò menzogne. L'una fraudolente, & uitiosa, che ne uirtù può essere, ne di uirtù mai ombra non ritenne. L'altra è menzogna, honestamente artificiosa, usata non per altrui ingannare, ma per giouare diletando. Questa se bene uita, (come se dice) superficialmente, ritenne uno odore di falsità, non per tanto, ella e simila à quei bossoli, che tengono il balsamo, iquali aldifuori bruto & spiaceuole onguento mostrano di rinchiudere, madentro pretiosissima cosa si conseruano. Simili à questi sono le fauole de i poeti, & lor magnifiche inuentioni, lequali semplicemente isposte, paiono bugie, ma dentro di se, ò diletto con l'artificio, ò giouamento, con la moral significatione, ci apportano grandemente.” – Bernardino Tomitano, *Quattro libri della lingua Thoscana*, Padova, 1570, vol. II, стр. 88.

⁴⁷ „Cossi dunque lasciaremo la moltitudine ridersi, scherzare, burlare e vagheggiarsi su la superficie de mimici, comici et istrionici Sileni, sotto gli quali sta ricoperto, ascoso e sicuro il tesoro della bontade e veritade: come per il contrario si trovano più che molti, che sotto il severo ciglio, volto somnesso, prolissa barba, e toga maestrale e grave, studiosamente a danno universale conchiudeno l'ignoranza non men vile che boriosa, e non manco pernicioso che celebrata ribaldaria.” – Giordano Bruno, *Dialoghi italiani. Dialoghi metafisici e dialoghi morali*, Firenze, 1958, стр. 550-551.

дела који су били усмерени да расветле бар неки део поетских тајни, предложио бих неколико закључака.

Говорећи о тајни, хуманисти понављају мали број формула које су, на први поглед, наследили из средњег века. То су, на пример, појмови *integumentum*,⁴⁸ *involucrum*,⁴⁹ *vela*⁵⁰ итд., који означају покривач истине. Да ли се, дакле, ради о малом броју празних формула које су погодни аргументи против напада на поезију? Видели смо да се тајна појављује на многим местима где поезији уопште није потребна никаква одбрана. Тек у позадини поновно процењивања књижевног и поетског стваралаштва, које почиње са Петрарком, открива нам се важна улога коју је тајна играла у апологијама (светске) поезије. Тајна се јавља као суштина поезије, јер су хуманисти у њој препознали изузетан феномен, у коме је скривена вредност *humanarum litterarum*. Поетски и филозофски текстови су, као и свети текстови, створени тако да дају драгоцено знање само у малом дозама, а откривање тајне тек следи читаочевом дугим трагањем. У том су феномену хуманисти препознали феноменолошку структуру текста, која није позната у реторици и зато никада није ушла у теоријске концепте о поетским текстовима. Видели смо, такође, да је вредност текста заснована на тајни (коју Петрарка зове „добитком“ песника). Вредност није сакривена, већ тек настаје са сакривањем, јер је у отвореној форми читалац не би ни поштовао ни запамтио, нити би у њој уживао.

⁴⁸ Hennig Brinkmann, *Verhüllung (integumentum) als literarische Darstellungsform im Mittelalter. Idem: Der Begriff der Repraesentatio im Mittelalter*, Berlin – New York, 1971, стр. 314-339. – Peter Dronke, *Integumentum Virgilii. Lectures médiévales de Virgile*, Rome, 1985, стр. 313-329. – Joseph Dane, *Integumentum as Interpretation. A note on William of Conches's Commentary on Macrobius* (1, 2, 10-11), *Classical Folia* 32, 1978, стр. 201-215. – Edmond Jauneau, „L'usage de la notion d'integumentum à travers les gloses de Guillaume de Conches“, *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age* 32, 1957, стр. 75-79.

⁴⁹ M. D. Chenu, „Involucrum. Le mythe selon les théologiens médiévaux“, *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age* 22, 1955, стр. 75-79.

⁵⁰ Michael Murrin, *The Veil of Allegory*, Chicago – London, 1969.

Концепција тајне претпоставља еквиваленцију између поезије и теологије, као што сама та еквиваленција претпоставља тајну. Зато налазимо размишљања о тајни у оним текстовима који су посвећени упоређивању теолошких и паганских текстова или прелазу тих текстова једних у друге – најбољи пример за то је Бидеова књига *De transitu hellenismi ad christianismum*. Када бисмо навели све могуће изворе поменутих текстова, видели бисмо да они не само да долазе из различитих епоха него и да припадају сасвим различитим традицијама. Свети Аугустин и Григорије препознају тајну у Светом писму; Паусанија,⁵¹ Страбон⁵² и Климент из Александрије⁵³ у писмима првих песника; неоплатоничари, као што је Салустије,⁵⁴ код првих филозофа, а Плутарх⁵⁵ у речима делфијских пророчанстава. Скоро сви одређују тајну као поетско својство светих текстова. Описи тајне су толико слични, да често није могуће одредити са ког извора долази хуманистичка похвала тајне у поезији. Нисам наишао ни

⁵¹ Паусанија говори да су код Хелена били поштовани као мудраци они који су се изражавали у загонеткама, а не на директан начин (Ελλήνων τοὺς νομιζομένους σοφοὺς δι' αἰνιγμάτων πάλαι καὶ οὐκ ἐκ τοῦ εὐθέως λέγειν τοὺς λόγους). – Pausanias, VIII, 8, 3.

⁵² Страбон повезује загонетке старих мудраца с митовима: „И целокупна теологија мора да истражује древна размишљања и митове, јер су стари у облнку загонетке изражавали природне појмове који су се односили на чињенице и увек су додавали елеменат мита својим објашњењима. Сада није лако на тачан начин разрешити све загонетке, али ако имамо на уму велики број митова од којих се неки међусобно слажу а неки један другом противрече, можда ће бити лакше ослутити се на основи њих по питању истине (πᾶς δὲ ὁ περὶ τῶν θεῶν λόγος ἀρχαίως ἐξετάζει δόξας καὶ μῦθους, αἰνιττομένων τῶν παλαιῶν ἃς εἶχον ἐννοίας φυσικὰς περὶ τῶν πραγμάτων καὶ προσπιθέντων δεῖ τοῖς λόγοις τὸν μῦθον. ἅπαντα μὲν οὖν τὰ αἰνίγματα λύειν ἐπ' ἀκριβὲς οὐ ῥάδιον, τοῦ δὲ πλήθους τῶν μυθευομένων ἐκτεθέντος εἰς τὸ μέσον, τῶν μὲν ὁμολογούντων ἀλλήλοις τῶν δ' ἐναντιούμενων, εὐπωρύτερον ἂν τις δύναίτο εἰκάσειν ἐξ αὐτῶν ἀληθές). – Strabo, Geographia, X, 3, 23.

⁵³ Ἀλλὰ καὶ οἱ παρὰ τούτων τῶν προφητῶν τὴν θεολογίαν δεδιδαγμένοι ποιηταὶ δι' ὑπονοίας πολλὰ φιλοσοφοῦσι, τὸν Ὀρφεα λέγει, τὸν Λίνον, τὸν Μουσαῖον, τὸν Ὀμηρον καὶ Ἡσίοδον καὶ τοὺς ταύτη σοφοὺς. παραπέτασμα δὲ αὐτοῖς πρὸς τοὺς πολλοὺς ἡ ποιητικὴ ψυχαγωγία· δειροὶ τε καὶ σύμβολα

на један покушај да се тајна ограничи на само један жанр или само једну традицију. Чини ми се да не заговарам некакву исувише апстрактну концепцију тајне ако у њој препознајем својство људског језика. Тај језик не само да преноси информацију, него може и да ствара тајну која човека води истини. Тајна хуманиста би, према томе, пре свега сведочила о сазнању да је структура тајне у суштини сродна људском сазнању и филолошком раду уопште.

ἀφανέστερα πάντα τοῖς ἀνθρώποις οὐ φθόνῳ (οὐ γὰρ θέμις ἐμπαθῆ νοεῖν τὸν θεόν), ἀλλ' ὅπως εἰς τὴν τῶν αἰνιγμάτων ἔννοιαν ἢ ζήτησις παρεισδύουσα ἐπὶ τὴν εὐρεσιν τῆς ἀληθείας ἀναδράμῃ. (Али песинци који су иаучили теологију од пророка производе миоштво филозофских учења на скривени начин, мислим на Орфеја, Линоса, Музеја, Хомера, Хесиода и на оне који су њима равни по мудрости. Вео који постоји између њих и масе је поетско завођење (ποιητικὴ ψυχαγωγία). Снови и симболи су за људе сасвим неразумљиви, али не због зависти (јер није допуштено приписати Богу страст), него да би трагање, када се уђе у мисли које су сакривене у загометкама, могло да се подигне до открића истине.) – Clemens Alexandrinus, Stromata V, 4, 24, 1-2. – Guy G. Stroumsa, *Moses' Riddles*, „Esoteric Trends in Patristic Hermeneutics”, Biderman, Shlomo – Scharfstein, Ben-Ami (ed.): *Interpretation in Religion*, Leiden, 1992, стр. 229-248. – Idem: „Clement, Origen, and Jewish Esoteric Traditions”, Schleier und Schwelle. Band 2. Geheimnis und Offenbarung. München, 1998, стр. 123-142. – Idem: *Hidden Wisdom. Esoteric Traditions and the Roots of Christian Mysticism*, Leiden, 1996. – Idem: „Myth as Enigma. Cultural Hermeneutics in Late Antiquity”, Hasan-Rokem, Galit — Shulman, David (ed.): *Untying the Knot. On Riddles and Other Enigmatic Modes*. New York — Oxford, 1996, стр. 271-283.

⁵⁴ Код неоплатоничара Салустија налазимо Петраркин аргумент да је сакривање (ἐπικρύπτειν) тајне путем митова гаранција да буду одбијени они који презиру филозофију а да марљиви (σπουδαῖοι) морају да уче: Πρὸς δὲ τοῦτοισ, τὸ μὲν πάντας τὴν περὶ Θεῶν ἀλήθειαν διδάσκειν ἐθέλειν τοῖς μὲν ἀνοήτοις, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι μανθάνειν, καταφρόνησιν, τοῖς δὲ σπουδαίοις ῥηθυμίαν ἐμποιεῖ· τὸ δὲ διὰ μύθων τάληθες ἐπικρύπτειν τοὺς μὲν καταφρονεῖν οὐκ ἐὰ, τοὺς δὲ φιλοσοφεῖν ἀναγκάζει. – Sallustius, *De deis et mundo*, III, 4, 1.

⁵⁵ „При томе он не жели да прикрије истину, него, објављујући је у песничкој форми, скреће њен смисао, и тако уклања из ње оно што је неугодно и неповољно, као што се сунчев зрак, одбијајући се више пута, расипа на све стране. Наравно, било је и таквих ствари које је било добро прикрити од тирана и не предочити их унапред непријатељима; такве ствари је бог због тога задевао алегоријама и перифразама које су смисао криле од осталих, али пушенима који на њих обрате пажњу нису измнцале нити их обмањивале“ (ἀφανίζειν μὲν

Сажетак

Циљ истраживања је да реконструише заборављено наслеђе „тајне“ у европској филозофији и поетици. Шта су хуманисти од XIV до XVI века (Петрарка, Бокачо, Еразмо и други) рекли о тајни? Преко два главна мита у којима се појављује концепт „тајне“, истражују се њихови извори и објашњава се кроз њихов опис како је тајна у хуманистичкиом разумевању стварала теолошке и етичке вредности и како је постала главним својством поетичког текста.

οὐ θέλων τὸ ἀληθές, παρατρέπων δὲ τὴν δῆλωσιν αὐτοῦ καθάπερ αὐγὴν ἐν τῇ ποιητικῇ πολλὰς ἀνακλάσεις λαμβά-νουσαν καὶ πολλαχοῦ περισχιζομένην, ἀφήρει τὸ ἀντίτυπον αὐτοῦ καὶ σκληρόν. ἦν δ' ἄρ' ἃ καὶ <συνέφερε> τυράννους ἀγνοῆσαι καὶ πολεμίους μὴ προαισθῆσθαι. το τοῖς οὖν περιέβαλεν ὑπονοίας καὶ ἀμφιλογίας, αἱ πρὸς ἑτέρους ἀποκρύπτουσαι τὸ φραζόμενον οὐ διέφευγον αὐτοὺς οὐδὲ παρεκρούοντο τοὺς δεομένους καὶ προσέχοντας). – De orac. 407e. – Плутарх: Питијски дијалози, прев. Светлана Лома, Нови Сад, 1990, с. 124-125. – „Касније, у жељи да све ствари изразе лако и јасно, без заодевања у помпезни стил, скривали су песнички језик пророчанства не само због тога што омета разумевање истине затамњујући и прикривајући божју објаву него су и подозревали да су метафоре, загонетке и двосмислености као нека скривена и прибежишта за случај да пророк погрешин“ (ὄστερον δὲ τὸ σαφές καὶ ῥηδίας ἕκαστα καὶ μὴ σὺν δγκῶ μηδὲ πλάσмати μανθάνειν ἀγαπῶντες οὐ μόνον ἤτιῶντο τὴν περικειμένην τοῖς χρησμοῖς ποίησιν ὡς ἀντιπράττουσαν τῇ νοήσει πρὸς τὸ ἀληθές ἀσάφειάν τε καὶ σκιάν τῶ φραζομένῳ μιγνύουσαν, ἀλλ' ἤδη καὶ τὰς μεταφορὰς καὶ τὰ αἰνίγματα καὶ τὰς ἀμφιβολίας ὡσπερ μυχοὺς καὶ καταφυγὰς ἐνδύεσθαι καὶ ἀναχωρεῖν τῶ πταίοντι πεποημένας τῆς μαντικῆς ὀφρωρῶντο). – De orac, 407a-b. – Ibidem, с. 123-124.

Jörg Schulte

DAS KONZEPT DES GEHEIMNISSES IN POÉSIE UND PHILOSOPHIE DES HUMANISMUS

Zusammenfassung

Das „Geheimnis“, das als ein Konzept der Lyrik fast vergessen ist und von der Philosophie erst im 20. Jahrhundert als Gegenstand phänomenologischer Betrachtung entdeckt wurde, wird im vorliegenden Text auf der Grundlage von Quellen aus dem 14. bis 16. Jahrhundert als ein Konzept des europäischen Humanismus wiederentdeckt. Ausgangspunkt ist Petrarca's Mythos des Dichters, in dem das Element des Geheimnisses eine entscheidende Rolle spielt. Seine Argumente werden von Boccaccio, Francesco da Fiana und weiteren Apologeten der Poesie aufgenommen und weitergeführt. Im 16. Jahrhundert führt Erasmus mit dem Sprichwort vom Silenen des Alkibiades ein Motiv ein, das forthin vielfach auf die Lyrik wie auf die Philosophie übertragen und als Metapher für das Geheimnis in ihnen verwendet wird. Der Text versucht zu zeigen, dass der humanistischen Auffassung des Geheimnisses eine in ihrem Kern „phänomenologische“ Auffassung des lyrischen bzw. philosophischen Textes zugrunde liegt, die das Selbstverständnis und die Rezeption beider Genres wesentlich beeinflusst hat.

ЗАВЕРА ОДМЕТНИКА

Александра Манчић

Најпре ћу се позвати на питања која нам је Петар Бојанић послао као предлог за размишљање за цео наш циклус: „Како се чува тајна, да ли постоји и где је тајни архив тајни? Који је статус – дакле, како стоји, како постоји, на који начин *јесте* тајна служба или служба чији је задатак да таји? Како се јавно служити тајном? Који део једне заједнице или једне групе уопште отпада на тајну и на сакривање? [...] Да ли бисмо онда тајну службу или тајну службе могли да мислимо одмах као теолошко-политичку установу *par excellence*, као непревазиђени или непрескочени сакрални остатак неке заједнице?“ Не наводим овај одломак зато да бих тражила одговор на свако од ових питања. Напротив, покушаћу да испричам неколико „узорних новела“, узорних прича из живота агената тајних служби Филипа II како бих у њима потражила људе који су уобличавали информације чија је сврха била да увећавају могућности избора суверену коме су служили. Нека то буде први корак.

Када говоримо о свакојаким агентима и шпијунима Филипа II, било би занимљиво открити порекло израза „тајне службе“. Њих је шпанска династија Хабсбурга финансирала како би добијала тајне информације – пре свега војне – са друге стране „границе између два света“ у XVI веку, то јест из Отоманског царства. Као што знамо, организовање обимних и разгранатих тајних служби један је од кључних аспеката и пресудних тренутака у изградњи модерне европске државе. Како је тајна служба стварана у највећој

европској држави тога доба? Назив „тајна служба његовог величанства на Истоку“ први пут је забележен у писму Доминга Карила де Кесаде, који је у то доба из Напуља водио тајну службу Филипа II, 1583. године.¹ „Агенти који воде тајне послове његовог католичког величанства“ чест је назив за шпијуне који се среће у шпанским документима шеснаестог века, у време стварања те тајне службе.

Како бих зашла корак даље њеним тајним путевима, још једном ћу се вратити Бојанићевом тексту, и преузети нека његова питања, и то на оном месту на којем говори о информацији као елементу тајне службе и тајног службовања: „Путовање информације почиње прикупљањем, потом следи слање информације, њено прихватање, тумачење, и на крају коришћење [...] Суверен зна знање другог и сакрива то знање. Сва његова предност у односу на остали део сопствене суверености јесте што он има увид у знање о непријатељу суверености, што непрестано ствара то знање и што га чува. Ова употреба знања, и манипулисање знањем о другоме (о непријатељу), одиграва се онда када се и појављује разлика између појма суверена и појма суверености.“ Да би на крају закључио: „Политика је постала рачун.“

Ако је политика постала рачун, приступимо и питању информације на одговарајући начин. Реч „информација“ значи „обавештење“, стицање сазнања посматрањем, а у исти мах чува и изворно значење, „уобличити“, али и „образовати“, у смислу „дати лик/образ нечему“. А то већ значи увести негентропију, силу која тражи делотворно организационо понашање и води постојаном и предвидљивом стању путем делања; притом никако не треба заборавити основно значење речи „образовање“.

Информација је оно што *смањује неизвесност и ризиком доношења одлуке*. А одлучивати, то значи опредељивати се за једну од могућности. Међутим, оним ко доноси одлуку и бира између различитих могућности управља онај ко је направио избор, изложио једне могућности, а одрекао се

¹ Paolo Preto, *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e controspionaggio: cifrari, intercettazioni, delazioni, tra mito e realtà*, Milano, Il Saggiatore, 1994, p. 14.

неких других. И то је значајно имати на уму када говоримо о тајној служби и службеницима тајне. Онај ко разлучује и назначује тако има и већу моћ од онога ко одлучује. Математичар и филозоф Спенсер-Браун у књизи *Закон облика* (1969), у којој говори о рачуну разликовања и назнака, уводи теорему која каже: елементарни облик је граница која дели простор на унутра и на споља, тако да се не може прећи из једног у друго а да се не пређе и граница; та граница је *разликовање*; да би разликовање постојало, неко га је морао увести (и то је субјект); да би га неко могао увести, за њега се две стране разликовања морају разликовати по вредности. Видећемо какве последице овакво виђење границе има на тумачење послова тајне службе, а овај кратки излет у свет математике био нам је неопходан пре свега зато што нам прва узорна прича коју ћу изнети говори о рачунима и рачуницама модерне државе митски и мистично сведеним на два велика удела, божански и земаљски. Та прича говори о плаћању молитве и плаћању тајне информације: то је прича о узорним рачунима.

Рачуница Великог Капетана

Још од времена Фернанда Арагонског, Католичког краља, почетком XVI века, на самом настанку модерне државе коју је Филип II, пошто је Католичкој Монархији прикључио Португалију, претворио у најмоћнију и најкомплекснију европску државу, тајни послови постају значајан, мада изузетно скуп чинилац који доприноси њеној ефикасности, нарочито у ратовима. Чувена је прича с почетка XVI века, која је прешла чак и у усмено предање, о томе како је Велики Капетан, војсковођа Фернанда Католичког, подносио извештаје своме краљу о плаћању тајних служби. Ту причу из прошлости је као узорну причу пренео официр Педро Гајтан шездесетих година XVI века, у време најжешћих отоманских напада у Медитерану, у *Историји Орана и његове ојсаге*, пишући како је тај град 1563. године опседао син Хајрудина Рићобрадог, Хасан паша, алжирски владар. Пошто је Велики Капетан

потрошио огромне суме на шпијуне, уз чију помоћ је постигао велике победе, краљ Фернандо га је прекорнио због „краљевских рачуна“, на шта је Велики Капетан, како пише Гајтан, „извукао богато повезану свеску и... рекао да је направио и друге трошкове који нису прошли кроз руке ризничара, зато што је тако поговарало ратној вештини. И отворивши свеску прочитао је запис у којем је стајало: 'Дато као милостиња сиромасима и свештеницима да се моле Богу за победу, триста четрдесет и две хиљаде дуката и осам реала.' У другој је прочитао да пише: 'Дато уходама које нас извештавају о саветовањима и намерама непријатеља, петсто двадесет и шест и по хиљада дуката.' Краљ је схватио какав је посао у питању и [...] постидивши се да се не помисли да је шкрт и не нарочито племенит човек, заповедио је да ти рачуни остану тајни.“ Политика је постала тајни рачун, и то рачун према којем се плаћало више за информације о непријатељу него за божју помоћ и богоугодна дела. Поновимо још једном, земља у којој се ово дешавало звала се Католичка Краљевина, већ од тога доба заточник европске борбе против надирања ислама, земља за коју је везан прелазак европске историје из средњег века у модерно доба, са 1492. годином и свим пресудним променама које је она донела. Заједно са протеривањем неверника, против којег је велики рат тада тек почињао. Зато питање из Бојанићевог текста: „да ли бисмо онда тајну службу или тајну службе могли да мислимо као теолошко-политичку установу *par excellence*, као непревазиђени или непрескочени сакрални остатак једне заједнице?“ постаје неизбежно.

Вратимо се Гајтану, који, након што је похвалио делотворност и изванредну поузданост информација, даље пише: „Али, пошто ови могу да буду само угледне и богате особе, морају се богато и плаћати. А да их има, у то не треба сумњати [...] И њима, као плату и награду за њихову издају, шаљу се ђупови пуни дуката под изговором да је то вино из Сан Мартина или Мадригала.“ И завршава речима: „Кажем, дакле, да верне уходе за које се покаже да нису двоструке ни лажљиве, доносе победу у руке. Мада, по мом мишљењу, награда би и једнима и другима

требало да буду вешала.“ У питању су људи са обе стране границе, „који непрестано одлазе и долазе“, непоуздани, превртљиви, неприхватљиви. Андреа Гаспар Корсо потицао је из породице која је била кључна за преношење тајних информација из Берберије. Када је Филип II чуо за оптужбе да је Корсо двоструки шпијун и да га више занима сопствена корист него интереси Круне, рекао је да зна „колико се мало може веровати тим Корсима, пошто ми се чини да се највише брину за сопствене послове и корист, али се на крају ипак морамо послужити таквима за оне послове, а нека им се не поверава посао чија тајна и њима може бити од вајде.“² Политика је свакако постала рачуница.

У причи Педра Гајтана налазимо суштинске елементе који одређују врсте тајне службе. То је тајна служба која пре свега информира, чији агенти шаљу значајне извештаје везане за рат, ратне вештине; дакле, у питању су пре свега војне информације. Те услуге морају се плаћати дискретно, и трошкови не смеју остати забележени у редовном рачуноводству; у једном документу из тог доба каже се, како бележи шпански историчар Емилио Сола, да је то плата за такве послове да новац треба да прође кроз што мање руку. А трошкови су веома високи, већи од трошкова за молитве за победу, које свакако нису биле без значаја у ратовима против неверника, ратовима вођеним у име хришћанског Бога. Недвосмислене речи којима завршава, да би уходама једина награда требало да буду вешала, било да је њихова оданост неоспорна или да је сумњива, указује на другу страну: уходе тај посао раде користи ради, и заслужују само презир, јер су то људи који не остају са једне, него прелазе са обе стране границе: отпадници, издајници, ренегати.

Људи са границе, људи на граници

„Како стоји, како постоји, на који начин *јесте* тајна служба или служба чији је задатак да таји? Који део једне заједнице

² Emilio Sola, „Espías en Estambul“, *La novela secreta*, Madrid, Voluptas libris, 1996, p. 167.

или једне групе уопште отпада на тајну и на сакривање?“ Нека нам ово питање послужи да разграничи поље на које ћемо се усмерити и да назначи правац којим ћемо се даље кретати у читању текстова са границе: између два света, између Европе и Истока, између Шпаније и Турске, између средњег века и модерног доба. Погледајмо ко су људи који преносе информације с једне на другу страну, који непрестано прелазе границу, уобличавају слику и дају назнаке суверену, не би ли смањили неизвесност његовог одлучивања. Који, тиме, усмеравају његове одлуке избором информација који праве.

Очигледно је да се морало рачунати на те људе на граници верности, на те људе са границе, уходе с пословима са обе стране границе, људе сумњиве верности и сумњиве вере, јер, и поред њиховог слабог угледа, најстарији од браће Гаспаро Корсо, Франсиско, из Валенсије, 1577. био је именован за главног прокуратора реда Светог гроба за Шпанију, на свет, богоугодан положај, што је несумњиво била награда за услуге шпијунирања по Берберији. Понављам питање: „Да ли бисмо онда тајну службу или тајну службе могли да мислимо као теолошко-политичку установу *par excellence*, као непревазиђени или непрескочени сакрални остатак једне заједнице?“ Франсиску Корсу је учињена част и милост какву ће за себе тражити и други велики шпијун, Мартин Васкес де Акуња, као награду за тајне услуге које су довеле до шпанско-турског примирја у марту 1577. године. Његова судбина, међутим, била је другачија, и њу ћу испричати као још једну узорну причу о тајни и тајним службама.

Људи са границе, људи који непрестано прелазе границу, небројени су: Ђовани Агостино Ђили, напуљски потурица, под именом Хурем-бег био је драгоман или преводилац и писар другог великог потурице, великог везира Мехмед-паше Соколовића, мухтади, „онај који је пронашао прави пут“, за своју нову браћу по вери, а ренегат, потурица, за оне чију је веру напустио: велики протагониста границе, познавалац сукобљених светова. Наполитанац Ђили, који је као Хурем-бег био један од кључева успешних преговора о примирју (као главни тумач на отоманском двору средином седамдесетих година шеснаестог века, у шпанској тајној

служби познат под именом Урбан де Менгрелија), заједно са Ђеновљанином Ђованијем Маријом Ренцом, који је тајном службом управљао из Напуља, и Млечанином Аурелијем Санта Крочеом, трговцем и откупитељем сужања који је живео у Истанбулу, био је једна од главних петљи у мрежи тајне службе Филипа II на Истоку. Млечанин Аурелио Санта Кроче био је човек који је прикупљао, плаћао и писао извештаје – оне свеprisутне „извештаје“ што су Европу средином XVI века претворили у праву информативну мрежу разапету пред Турском, „као некакву Web страницу на данашњем Интернету“, рећи ће Емилио Сола – био је кључни човек у великим преговорима око примирја између Шпаније и Турске седамдесетих година XVI века. Поред њега, био је ту и Адам де Франки, по једнима трговац са Хиоса, по другима Ђеновљанин, који је уводио странце на отомански двор и веома се истакао у преговорима о откупљивању шпанских и италијанских заробљеника, баш као и Санта Кроче. Важан човек у тој првој шпијунској мрежи био је и Грегорио Браганте де Стурла, Ђеновљанин, као потурица познат под именом Мурат-ага. Ту је и Мелћор Стефани де Инсула, братанац неког пуковника Карла В, човек од поверења грчког беглербеге, веома образован, који је као потурица узео име Ферат-бег, а извештаје шпанској тајној служби слао под именом Ренато. Један од тих потурица био је и Мустафа Ђеновљанин, који је своје тајне извештаје потписивао као Г. Б. или Грегорио Баријан, иначе капетан галије, који је од Шпанаца за своје извештаје примао 300 шкуда годишње. Када је заробљен на Лепанту, због невоља око његовог откупа његова жена запретила је да ће одати мрежу шпанских агената, па је Санта Кроче морао да купи њено ћутање за 3000 шкуда. Имена и биографије оваквих људи са границе могла би се низати у недоглед. Санта Кроче говори о чак 112 ухода које плаћају он и Франки на различите начине, у највећој тајности. Била је то организација коју је Ђили, односно Хурем-бег, назвао „завера ренегата“, „завера отпадника“. Та тајна мрежа, којом су управљали Аурелио Санта Кроче из Истанбула и Ђеновљанин Ђовани Марија Ренцо из Напуља, називана је још и „Дружином“, „Пријатељима“, „Скривенима“ и „Друговима“, како је забележио сам Аурелио Санта Кроче.

Међу њима, у том тренутку не најзначајнији, био је и Мартин де Акуња. Како бих наставила причу о њему, у разматрање питања информације треба да уведем и питање субјекта и питање вредности. Оставићу по страни виђење информисања које само обавештава о нечему, које само преноси информације ономе ко одлучује, како би одлуке биле мање неизвесне. Не би ли се проширио простор за могуће изборе и одлуке, потребно је јасно уобличио сазнање које се предаје, послати *информацију*. Тако, са питањем избора и одлуке, у ово разматрање улази питање етике: не бисмо ли га увидели на овом месту, треба да одемо корак даље од Кантовог категоричког императива: „Делај само према оној максими за коју у исто време можеш желети да постане општи закон“, и да пређемо на етику одлука и избора, чији је императив на основу Кантовог преформулисао (такође у извесном смислу човек који прелази границе, пребег) Хајнц Фон Ферстер, физичар и филозоф, један од архитеката кибернетике: „Бирај тако да твој начин избора проширује област могућих избора.“ То је етика разлучивања и назначивања, етика која се окреће ширењу могућности које пружа стварност. Са тог становишта, прича о тајним пословима Мартина де Акуње добија ново значење.

Један део у историји добро познате приче о Мартину де Акуњи испрчао је Бродел у свом монументалном делу *Медишеран и медишерански свет у доба Филипа II*.³ Много већи део приче о њему откривен је тек недавно, у архиву у Симанкасу, о чему пише Емилио Сола, историчар који је у шпанску историографију питање тајних служби увео на велика врата.⁴ И ово је податак који вреди имати на уму. Но, вратимо се Мартину де Акуњи, који је марта 1577. године путовао у Истанбул с неким планом о саботажима и с прилично

³ Фернан Бродел, *Медишеран и медишерански свет у доба Филипа II*, прев. Видак Рајковић и Марина Вукчевић, Београд/Подгорица, Геоетика/ЦИД, 2001, том II, стр. 457-459.

⁴ Emilio Sola Castaño, „Servicios secretos, información y cultura: cautiverio y libertad en el Mediterráneo clásico del siglo XVI“, *Publicacion des Borns* 6, diciembre 1999.

неодређеном пропусницом за откуп ратних заробљеника; био је то, како је забележено у писмима напуљског поткраља, „Шпанац који је изгубио углед највише од свих Шпанаца који су икада дошли у Италију“. У Истанбулу је био разоткривен, и не би ли избегао да га ухвате као уходу, што би довело у опасност и његов живот и живот његових слугу, заједно са Санта Крочеом и Хурем-бегом саставио је лажно писмо у којем наводно Филип II пише Соломону Ашкеназију, званом Велики Јеврејин, лекару и саветнику Мехмед-паше Соколовића; писмо је представљено као двосмислен одговор на непосредне контакте које је Мехмед-паша имао са шпанским изасланицима; за те контакте знали су само Хурем-бег – кога је Шпанија потајно плаћала – и сам Мехмед-паша Соколовић. Када је Мехмед-паша Соколовић помислио да пред собом има изасланика Филипа II, одмах је пустио на слободу Акуњу и његове слуге, написао писмо Филипу II прихватајући могућност преговора о примирју, и дао усмено обећање да тога лета, 1577. године, турска флота неће нападати хришћанску у Средоземном мору. На извештан начин, управо људи са границе покренули су прве преговоре о миру који је и Филипу II (због рата у Фландрији) и Отоманском царству (због тек започетог рата против Персије) био неопходан. Још једно фалсификовање докумената, са лажном адресом на омотници, омогућило је Аурелију Санта Крочу да лично отпутује у Напуљ са Соколовићевим званичним писмом исписаним златним словима, под изговором да иде да откупи неке турске заробљенике, што је био један од послова којима се као трговац бавио. Цела та ситуација била је врло нејасна, говоркало се да се воде преговори о примирју, али напуљски поткраљ маркиз од Мондехара – као и шпански амбасадор у Риму, Суњига, како је недавно откривено у непрегледном шпанском архиву у Симанкасу (и ето назнаке где тражити одговор на питање „како се чува тајна, да ли постоји и где је тајни архив тајни?“ – тај огромни архив, управо због своје невероватне величине, јесте једно од места која чувају тајне тајних служби) – званично нису знали ништа. Суверен и његов Двор нису слали никакво објашњење.

Акуња је пример човека „који долази и одлази“, који је савршено умео да уобличи информације које је прикупљао, и да их усмери тако да и сам постане не само њихов преносилац него и творац. Срећа за Шпанију, а невоља за њега лично, била је у томе што је у својим тајним пословима био визионар, један од људи који је „бирао тако да његов начин избора проширује област могућих избора“ суверена: он је тај захваљујући коме је остварен први мир између Шпанаца и Турака. Међутим, као један од оних којима би, баш онако како је писао Педро Гајтан, „награда требало да буду вешала“, и Мартин де Акуња платио је уобичајену цену за живот на граници. Како пише Бродел, Акуња је десетак година касније по краљевом наређењу погубљен, 6. октобра 1586. године, у дворцу Пинто надомак Мадриду, јер је у Турској потказао неког шпанског уходу.

Краљеве очи и уши

Још један велики лик ових узорних прича о шпијунима појављује се у годинама које је Сервантес провео у сужањству у Алжиру (1575-1580). Био је то Ђовани Марљани, родом из Милана, који је тих година у Истанбулу постао главни шпански преговарач око примирја између шпанског краља и турског султана. Његово деловање довело је до револуције у међународној политици тога доба, у време када су две највеће силе већ показивале знаке исцрпљености тешким ратовима које су водиле свака на својој страни, Католичка Монархија у Фландрији, Турска у Персији. А Алжир, у којем се налазио Сервантес, био је повлашћено место преко којег су пролазила обавештења, новости, „новеле“ са истока на запад и обрнуто. Била је то велика граница између две стране света. Зато нимало не чуди што управо у том амбијенту опседнутости информацијама настаје ремек-дело међу извештајима претвореним у књижевност, „изванредне, безмало сервантесовске прозе“, како каже Емилио Сола, *Топографија Алжира*. Та књига је 1612, као „изванредан и још неоспорен извор информација“, објављена под именом Дијега де Аеда, човека који, како такође пише Емилио Сола, повлачи конце шпанске тајне

службе из своје надбискупске и гувернерске палате у Палерму.⁵ Дијео де Аедо саставио је књижевно ремек-дело користећи податке тајне службе коју је водио. Дело чије ауторство, међутим, како и доликује таквом тексту, ни до данас није поуздано утврђено, чији је аутор и до данас остао обавијен велом тајне. Али то је већ нова узорна прича.

Непосредно после времена о којем сам говорила у претходним причама, почетком осамдесетих година XVI века, Ђовани Марљани постаје главни чвор шпанске шпијунске мреже. Турцима се приказује у различитим улогама, јер, мада није званични амбасадор, ипак игра улогу краљевог представника, а поред тога, његов главни посао јесте шпијунирање у Великој Порти. Ђовани Марљани се бави пословима који се савршено уклапају у класичне дефиниције дипломатских послова у то време. Три главне улоге амбасадора тога доба биле су да представља свог суверена, да преговара и да извештава. Према садржају Марљанијевих писама, он испуњава све услове: делује као посредник, као представник Филипа II, има огромну улогу у постизању примирја 1580. године, и наравно, извештава о Великој Порти, то јест, шпијунира. Марљани има поуздане изворе информација, који се пре свега састоје од велике шпијунске мреже у самом срцу Велике Порте. У писмима која је слао, Марљани је износио своје мишљење и саветовао шпански двор поводом питања о којима пише, што је још једна од кључних улога дипломата тога доба. Тако, мада његов званични положај није био јасно дефинисан пред Турцима, извештаји које је слао не остављају никакву сумњу у то да је Марљани био дипломата који се савршено уклапа у модел амбасадора тога времена. Модел „краљевих очију и ушију“. Његови извештаји спадају у тајну преписку какву шаљу шпанске уходе из Истанбула на двор Филипа II, у онај део дипломатске преписке која је у XVI веку на шпанском двору називана „извештаји са Истока“. Према Солиним речима, ти извештаји су сведочанства – информација, подаци о „другоме“, о непријатељу, о Турцима – која чувају

⁵ Emilio Sola, „Espía, escritor y periodista“, *El Mundo*, 23-4-1994.

усмени израз, а настају од говоркања, прича и препричавања која круже земљом, прелазећи границе; то су сведочанства трговаца, путника, пустолова, свакога ко је сазнао нешто о „другоме“. Сола та „говоркања са тржнице“, често сачувана и у савременој књижевности, назива претходницом радио-извештавања. Ту је сачувана есенција свих оних рекла-казала и свих новости из света које су стизале до људи и преношене од уста до уста.

Када говоримо о извештајима са Истока, говоримо о извештајима који путују преко Медитерана, где се Шпанија и Турска надмећу за превласт још од почетка века. За Шпанце, реч је о традиционалном непријатељу, о Великом Непријатељу. Ти извештаји су информација о „непознатом“, чија је сврха да „умањују неизвесност одлуке“. Сакупљене у текст, те вести творе низ различитих наративних нивоа: ту су најпре писма, извештаји и сведочанства појединаца или професионалаца који самобележе новости, гласине и усмене извештаје. Ти аутори су путници, трговци, „они који долазе и одлазе“, који изванредно познају оно о чему извештавају, и труде се да појачају уверљивост својих текстова формулама као што су „рођеним сам очима видео“, „rekli су ми“... На другом, разрађенијем, степенику, аутор текста заиста *информише*, обавештава и образује мишљење онога коме свој текст шаље – суверену, јавном мњењу – и зарад тога се труди да своју информацију представи као што поузданију. Главни јемац те поузданости је личност самог аутора текста. На трећем степенику стоји професионални писац, летописац, историчар, који пре свега прикупља и преноси информације. У ту врсту списа спада дело Дијега де Аеда *Топографија Алжира* из 1612. године. Главна разлика између њихових текстова и текстова оних претходних извештача лежи у документима и изворима, који су на овом нивоу веома важни. Пошто су аутори извештаја везани за делање и авантуре, њихови текстови су спонтанији и реалистичнији, а текстови летописаца ослањају се пре свега на писане изворе. И на крају, на четвртом степенику ове лествице, долазимо до књижевних текстова. Сви ови текстови, међутим, служе колико преношењу и разглашавању, толико и чувању тајне.

Разглашавање тајне

Вратимо се поново Бојанићевом позивном тексту, где аутор изабира још једно питање које проширује област наших могућних размишљања: „Како се чува тајна, да ли постоји и где је тајни архив тајни?“ и оно друго, још узбудљивије, „Како се јавно служити тајном?“. Видели смо да се на прво питање може дати наизглед наиван одговор: тајне шпанске тајне службе чува Шпански државни архив у Симанкасу – што указује на занимљив пут којим треба поћи даље, ка другом питању: управо огромна количина информација може послужити као изванредан начин да се сакрију тајне које треба да остану тајне. Али, постоји још један начин о којем бих желела да говорим на овом месту, а то је чување тајне тако што ће бити јавно изречена и приказана као лаж. То је тајна разглашена свима, али као фикција. Сакривена попут Поовог украденог писма, на место изложено очима свих. Оно што је само за краљеве очи и уши, излаже се погледима и слушању целог света.

Задржимо се начас на речима, на томе шта нам њихова историја може рећи о разглашавању тајне и чувању тајности. На почетку је био израз „краљеве очи и уши“, који као назив за уходе користи још Ксенофонт, више од три стотине година пре Христа, у *Кирудедији*, или *Кировом васишану*. То дело је родоначелник и узор биографског романа, не само за позније хеленске писце него и за писце модерне Европе. „Краљево око“ је израз који је опстао и до дана данашњег, тако да га крајем двадесетог века, на пример, аргентински писац Освалдо Соријано пастишира у наслову своје пародије на шпијунске романе, *Ошаџбинско око*.

И друге речи очувале су се вековима, крећући се путевима који нас воде ка разглашавању тајне и њеном чувању. На европским дворовима/модерним државама, у срединама које бисмо данас назвали „информативне службе“, први пут се појављује реч „*novella*“ и „*novellista*“ што је један од назива за оне које још називају и „*cirrispondenti*“ – и данас бисмо рекли, дописници – „*indagatori*“, истраживачи, „*riportisti*“, извештачи, писци „извештаја о стварима које се дешавају у свету“, „*novellieri*“ – они који бележе

новости што се дешавају у свету, а што је реч која се у низу језика, као у шпанском, на пример, задржала у значењу романописца. Убрзо потом, појављују се и „gazzettieri“, који су исписивали „gazzette“, претече данашњих новина, тесно везаних за посао ухођења и извештавања, преношења тајних инфирмација које на необичан начин постају јавне, ипак чувајући своју тајновитост.

Газета настаје у време када је Сервантес негде између Италије и Берберије, два у том тренутку сукобљена света. На галији, на граници између два света, на родном месту свих извештаја и њихових писаца, које су од тога доба почели да зову „novellisti“. Писци „novella“, извештаја или вести из света, „novellisti“, увек су били у додиру са извором тих новости, путници, амбасадори – „часне уходе“, назива их највећи европски познавалац тог питања у то време, шпански амбасадор у Венецији Хуан Антонио де Вера – или напросто уходе; попут Ђованија Марљанија, незваничног амбасадора, или попут Ђеновљанина Андреа, професионалног шпијуна и мангупа Мадригала, јунака Сервантесове драме *Велика Сулџанија*, који су гласоноше, скоротече, и игром случаја уходе, када се врате из сужањства. И попут самог Сервантеса, што је још једна од узорних прича.

На руком писаним извештајима из 70-их година XVI века – нарочито у оима слатим са Истока, због европског страха од отоманске навале – стајао је натпис „gazzetta di Levante“, барем на оним фирентинским, приманим преко Венеције. Као што нам каже чувени Короминасов *Етимолошки речник*,⁶ реч *gazzette*, новине, неизвесног је порекла, али врло могуће настала од деминутива речи *gazza* (сврака), „због благоглагољиве лажљивости газета“. У шпанском је употреба ове речи први пут документована 1614. године у Сервантесовом делу *Пуш на Парнас*. И то није тек узгредан, него узоран податак. У Италији се ова реч појавила у другој половини XVI века, изгледа око 1563. – управо у време када настаје прва мрежа шпанских ухода

⁶ J. Corominas, J. A. Pascual, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos, 1989, vol. III.

у Истанбулу (1562), пре свих других места, у Венецији, као назив за летке што су доносили информације о рату који је Република водила против Турака. И Сервантес у *Пушу на Парнас* пише о томе шта је читао у „венецијанској газети“. Претпоставља се да су назив „газета“ увели читаоци, који су у њима стално наишли на лажне вести и превише смеле тврдње. Вести објављиване у њима не само што су често биле фантастичне него су и оскудност новости које су доносиле надокнађивале имагинарним причама о далеком биткама; од тада је лажљивост газета постала пословична, па су настале и изреке као што је „лаже више него газета“. Брбљива и лажљива сврака, дакле. Зачетак савремених новина и, уопште, информативних медија. Тајне су оскудне, понекад можда недовољно узбудљиве, и убедљивијим треба да их учини управо фантазија. Или фантазија служи томе да у мноштву лажних вести тајну боље сакрије.

Значајан део Сервантесове књижевности, како позоришних текстова тако и приповедаштва, могао би се назвати „књижевношћу извештаја са границе“. Сервантес се опростио од војничког живота управо послом који је обавио за тајну службу информисања Његовог Величанства, кратким путовањем у Оран у јуну 1581. године. После тог искуства, посветио се писању, којим је на другачији начин „извештавао о стварима које се дешавају у свету“. А то је чинио пишући два најпопуларнија жанра, драмска дела и „новеле“, то јест, романе, којима су преносене информације, ако ми је дозвољено да употребим овај израз; или су преносене мистификације и културне обраде, „дајући облик представама“, „уобличавајући“ их онако како сам о поступку информисања говорила на почетку овог излагања.

А управо ту, у књижевном стваралаштву, „књижевност извештаја“ достиже врхунац комуникативности, саопштивости, било да је у питању пропаганда, било да је реч о осветљавању стварности, где се управо и успоставља граница између велике књижевности и обичних измишљотина, неуверљивог лагања газете. Сервантес истинито и уверљиво извештава са границе, и у узорној

новели „Широкогруди љубавник“, и у новели о сужњу из *Дон Кихота*, као и у драмским делима, у *Алжирским разговорима*, и у *Алжирским шамницама*, или, надам се, у *Великој султанији*. У овој последњој драми један од ликова, Мадригал, сужањ који се служи свакојаким преварама не би ли се докопао слободе, пријатељ ђеновског ухода Андрете, сања о томе да се врати у Мадрид како би на тргу могао да говори свима, да исприча стварност другог, онога са друге стране границе; и то чини језиком „оних који долазе и одлазе“, језиком ухода. Тако позориште постаје информација и начин да се сви извисте „о стварима које се дешавају у свету“. И Сервантес, такорећи велики ухода који преноси тајну свима, своје извештаје шаље кроз своје књиге.

Све ово је само почетак нове, другачије узорне приче о тајни. Нека за сада ове информације које сам изабрала из мноштва других, јер ми се чини да „проширују област могућих избора“, остану назнаке о томе како бисмо могли да проговоримо, према речима Френсиса Бекона, о „стварима које су тајне зато што их је тешко сазнати“, и о онима које су тајне „зато што нису погодне да буду изречене“.

Сажетак

Још од времена Фернанда Арагонског, почетком XVI века, на самом настанку модерне државе коју је Филип II, пошто је Католичкој Монархији прикључио Португалију, претворио у најмоћнију и најкомплекснију европску државу, тајни послови постају значајан, мада изузетно скуп чинилац који доприноси њеној ефикасности, нарочито у ратовима. Створена је разграната мрежа тајних агената, названа „завера ренегата“, која је на граници између два света, два највећа царства тога времена, Католичке Монархије и Отоманског Царства, у своје „Друштво“, међу „Пријатеље“ или „Скривене“, окупљала људе који су „стално долазили и одлазили“, ренегате и конвертите, понекад и вишеструке. Ти људи са границе били су чувари „тајне“ и њени гласници, понекад и творци, чије је послове веома тешко разлучити од комплексне ренесансне дипломатије. У њиховом „Друштву“ у једном тренутку нашао се и Мигел де Сервантес. Њихово тајно знање, сачувано у архивима, али и у књижевним делима, остало је и као „информација о увек неизвесном односу између суверена и непријатеља“.

Aleksandra Mančić

LA CONJURA DE RENEGADOS

Resumen

Desde los tiempos de Fernando de Aragón, en el germen mismo del Estado moderno que Felipe II, después de anexionar Portugal a la Monarquía Católica, transformó en el estado más poderoso y más complejo de Europa, los negocios secretos se hacen un elemento de su eficacia muy importante, aunque muy caro, sobre todo en la guerra. Se hizo una extensa red de agentes secretos, llamada „conjura de renegados“, que, en la frontera entre dos mundos, dos imperios más grandes de la época, la Monarquía Católica y el Imperio Otomano, en su „Compañía“, entre „Los Amigos“ o „Los Ocultos“, contaba con los hombres que „iban y venían“, renegados y conversos, incluso multiples. Esos hombres de la frontera eran guardianes del secreto y sus portavoces, a veces sus hacedores, cuyos negocios son muy difíciles de distinguir

de la compleja diplomacia renacentista. En su „Compañía“, en un momento, entró incluso un Miguel de Cervantes. Su saber secreto, conservado en los archivos, pero también en las obras literarias, queda como una „información sobre la relación siempre insegura entre el soberano y el enemigo“.

Библиографија

Фернан Бродел: *Медиџеран и медиџерански свет у доба Филипа II*, превели Видак Рајковић и Марина Вукићевић, Београд/Подгорица, Геопоетика/ЦИД, 2001, 2 тома.

J. Corominas, J. A. Pascual, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos, 1989, 6 vols.

José Manuel Floristán: „Felipe II y la empresa de Grecia“, *ERYTHEIA, Revista de estudios bizantinos y neogriegos*. Volumen 15 (1994), pp. 155-190.

Paolo Preto: *I servizi segreti di Venezia*, Milano, Il Saggiatore, 1994.

Emilio Sola: „Moriscos, renegados y agentes secretos españoles en la época de Cervantes“, *OTAM*, Ankara, 1993.

Emilio Sola: „Espía, escritor y periodista“, *El Mundo*, 23-4-1994.

Emilio Sola, José F. de la Peña: *Cervantes y la Berbería. Cervantes, mundo turco-berberisco y servicios secretos en la época de Filip II*; Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1995.

Emilio Sola: *La novela secreta*; Madrid, Voluptae Libris, 1996.

Emilio Sola: *Los servicios secretos de Filip II en Levante y la Berbería. La conjura de los renegados* (предавање, 1998).

Emilio Sola: „Servicios secretos, información y cultura: cautiverio y libertad en el Mediterráneo clásico del siglo XVI. Felipe II y la Berbería: servicios secretos, información y cultura“. *Publicacion des Borns* 6, diciembre 1999.

НЕКОЛИКО РЕФЛЕКСИЈА О ТАЈНИ

Слободан Бељански

Колико планова и страсти није угледало, нити ће угледати светло дана? Колико је међу њима жеља и страхова, колико наклоности и аверзија? Шта је од таквог затајивања поникло из суморне прорачунатости, а шта из готово дирљиве узнемирености подстакнуте моралним конфликтима, подозрењем, увиђавношћу, одсуством самопоуздања, или неспремношћу на ризик?

Ако смо са доста уверености у стању да проценимо да збир прећутаног знатно превазилази збир исказаног, мало је вероватно да ћемо икада сазнати какав је њихов вредносни однос. Такође, можемо само да нагађамо о функционалом потенцијалу тајни, о томе како би се на наш свакодневни живот одразило делимично или потпуно обзнањивање онога што је остало прикривено. Појединачна искуства тек незнатно доприносе да допремо до неколико претпоставки, неопходних да се сагледају обриси ма каквог синтетичког суда. Једна од таквих претпоставки је да је енергија тајни моћна, мада немерљива. Друга говори да нам ослањање на разум даје слабашну наду да би, да тајни није, превагнула историја страдања над ионако скромном историјом спаса.

Ипак, пуко прећуткивање још увек је далеко од појаве која има психолошке, социјалне и правне особине тајне. С једне стране, тајном бисмо могли назвати скуп заштићених података о догађајима, осећањима, замислима и одлукама, који су нам поверени, које смо сами открили, или смо их у

властитим искуству и властитој саморефлексији фиксирани, а не желимо, или нам није допуштено, да их саопштим другима. С друге стране, међутим, у тајне спадају и неке од високоорганизованих корпоративних активности, које примењују и државе саме и одређени облици надржавних супстрата.

Такав појам тајне подразумева јасно подвајање унутар самог феномена и по мотиву, и по методу, и по домашају. Треба разликовати тајне које потичу једино из настојања да се део доживљеног или спознатог не пренесе другима, од тајни којима је обавијена намера да се што више о другима сазна, укључујући њихов јавни, а поготово тајни живот. Мада инвазивни карактер ових других тајни премашује подручје субјективнога у мери која чини неопходним да се правом установе јасно одређени услови, поступци, механизми контроле и границе допуштеног задирања, немогуће је оспорити двострукост и оне прве врсте тајни.

Свакој тајни, како оној која је „само“ тајна, тако и оној која има и тајни пут до тајне, прети опасност од разарања, разарања које само афирмише њен култ.

Чини нам се да су тајне у личном домену одбрамбеног типа и да се штите на аутономан начин, тако што се тајном заштићени подаци једноставно прећуткују, или се њихово постојање или њихова тачност поричу, или се такво порицање потпомаже дезинформацијама и исконструисаним фабулама.

Али у личне тајне спада и право на приватност, које је одавно, на писани или неписани начин, заштићено санкцијом.

Тако, у једном савременом литерарном делу, главни јунак говори о социјалном аспекту тајне, помињући да постоје ствари које човек у животу не треба да зна, које „морају остати затајене да би све ово имало неког смисла“. Ту спадају и многа породична истраживања која отварају питања довољна да некога повреде и да се на њих не може одговорити а да се за собом не остави крвави траг.¹ С друге стране, митског ловца Актеона, који је друговима испричао како је на извору у близини Орхомена видео Артемиду да се купа нага, Артемиду је за казну прекрила кожом коштуе,

након чега су га растргли његови властити пси.² Артемидина порука као да гласи: „Молим, само без завиривања, ово је сасвим приватно“. Ипак, она је снабдевена снагом супериорног ауторитета, који је у стању да свој осветнички хир претвори у дело.

У јавном домену, утолико пре када су у питању државне, војне, пословне, службене и позивне тајне, заштитна се постиже хетерономним средствима – стављањем у изглед делотворне санкције. Ни јавни домен, међутим, није лишен ослањања на тајне методе, на смицалице и камуфлаже. Напротив!

Александар Велики, на пример, замерио је Аристотелу што је објавио тзв. акроаматичке списе, у којима се улази у суштину „тајних и дубљих учења“. У једном писму он упозорава свог учитеља да се њих двојица више неће истицати међу другим људима ако учења у која су упућени постану доступна свима. При том, брзоплето се одаје: „Ја бих се радије истицао познавањем онога што је најбоље него својом моћи“! За некога ко се сматра дораслим за Аристотелове науке напосто је неопростиво то што не увиђа да стицање преимућства уз држање поданика у незнању није ништа друго него жудња за манипулацијом и владањем помоћу моћи, тј. да је моћ скривеног знања само другачњи облик тлачења. Ако се ослонимо на Плутарха, видећемо да Аристотел, уместо да се томе отворено супротстави, прибегава неубедљивом изговору, па објашњава да његова учења „и јесу и нису“ објављена, будући да могу послужити као приручник само онима који су већ упућени у материју, а никако као уџбеник за подучавање неучих.³ И код великог учитеља, очигледно, иа делу је нека врста лагодног самоизневеравања. Што власт не постигне силом,

¹ Miljenko Jergović, *Mama Leone*, Beograd, 2006, стр. 9 – 10. О другачијем аспекту „зображености забрањених места“ пише Куци у роману *Елизабет Костело*.

² Паусанија, *Оаис Хелаге*, IX, 2, Нови Сад, 1994, II, стр. 209 (прев. З. Ђорђевић). Паусанија верује да учешће богиње у Актеоновом страдању није било пресудно, јер су пси побеснели, па би растргнули свакога на кога би се намерили.

каже Буркхарт, то јој људи сами чине за љубав, нешто због бојазни да не заостану, нешто због удвориштва.⁴

Близак овоме је и пример односа према великим историјским потресима. Тукидид сматра да је прави узрок Пелопонеског рата, а то је био страх Лакедемоњана од ширења моћи Атињана, брижљиво прикриван, и да су јавно спомињани други узроци који нису били ништа друго до маргиналне пратеће појаве, попут немира и сукоба у граду Епидамну.⁵ Могући разлог овом затајивању било је схватање, какво је касније начелно исказао и Св. Августин, да се рат изазван страхом може сврстати у злочине, јер је једнако зло које неко чини да би избегао зло кога се боји, као што су зло освета или пљачка.⁶ Најистинитији узрок, с правом примећује Фолкман-Шлук, таји се из простог разлога што страх самог себе скрива, тј. што би се обзнањивањем страха пред претећим ништавилом власти-те политичке будућности признала и подређеност и губитак ранга. На делу је, сматра, процес самопотврђивања у коме се захтева да се ништавило будућности претвори у уништење непријатеља који таквом будућношћу прети.⁷

Ефекте ове игре превиђали су и многи борци против предрасуда. Чак је и Спиноза, неуморни бранилац слободе мишљења, сматрао да људима треба управљати тајно, тако да они не осећају да их воде, него да верују да живе по свом расуђивању и по својој вољи.⁸

Много је људи, али је још више утвара, каже Рилке, и потврдно одговара на питање да ли је могуће да је сва про-

³ Plutarh, *Usporedni životopisi*, Zagreb, 1988, III, стр. 8 – 9 (прев. Z. Dukat).

⁴ J. Буркхарт, *Разматрања о светској историји*, Београд, 1996, стр. 108 – 109 (прев. Б. Живојиновић).

⁵ Tukidid, *Povijest Peloponeskog rata*, Београд, 1991, стр. 25 ff. (прев. S. Telar).

⁶ A. Augustin, *Ispovijesti*, III, 8, 15, Zagreb, 1973, str. 56 (прев. S. Hosu).

⁷ K. H. Volkman-Schluck, *Politička filozofija*, Zagreb, 1977, стр. 15, ff. (прев. H. Šarinić).

⁸ Baruh de Spinoza, *Politički traktat*, Београд, 1957, стр. 98 (прев. B. B. Gavela).

шлост лажна и да толико људи сасвим добро познаје прошлост која никада није постојала (*die nie gewesen ist, ganz genau kennen*).⁹ Хана Арент примећује да, као што је лажов човек од акције, насупрот ономе ко казује истину, слично важи и за покушаје да се измени записана историја, у којима брисање граница између чињеничне истине и мњења често прераста у акцију лажи и збуњује политички незрелу јавност.¹⁰

Уосталом, и мит о Актеону, како смо видели, знатно превазилази осећај повређене приватности и даје слику богохуљења. Код Овидија је ова прича обогаћена потпуним преображајем Актеона у јелена, коме је Артемида, одуевши му моћ говора, али не и пређашњу памет (*mens tantum pristina mansit*), упутила осветничке речи: „Да си ме видео голу, казивати сад ти је просто, ако казивати можеш“ (*nunc tibi me posito visam velamine narres, si poteris narrare*).¹¹ Ту Актеон није ни стигао да исприча шта је угледао. Могућност да се сазнање пренесе затрта је у самом корену, а смрт од паса дошла је сасвим непотребно, тек да се поколењима да до знања да се не хватају забрањеног воћа.

Циљ сваке власти је да сопствене тајне и лажни заштити од откривања, а да о оним туђим све сазна. Не желети истину о себи, а трагати за истином о другоме, не скидати маску, али је стргнути свакоме ко је се маши, двосмерни је процес са истим циљем: да се стекне или сачува моћ манипулације. Одани Поперов следбеник, Џорџ Сорос, признао је недавно да је концепт отвореног друштва, заснован на координацији реалности и критичког мишљења, бар у једном делу поникао и из погрешног Поперовог уверења да у демократској заједници политички дијалог увек води бољем разумевању и да стицање јавне подршке нема предност у односу на откривање истине.¹² И Хана Арент је уочила да је од пуког изношења неистине гора обмануто

⁹ R. M. Rilke, *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge*, „Lyrik und Prosa“, Düsseldorf – Zürich, 2003, стр. 317, 329.

¹⁰ Hana Arent, *исто*, стр. 48.

¹¹ Ovidije, *Metamorfoze*, III, стихови 173 – 252, Zagreb, 1907 (прев. Т. Maretić); P. Ovidi Nasonis, *Metamorphoseon*, Pragae, 1934.

сопственим лажима, јер самообмањивање ствара привид истинољубља и тако учвршћује на лажима произведену свест.¹³ То што се из чињеница које прикупе тајне службе безбедности изводе политички закључци сасвим удаљени од стварности,¹⁴ не говори само о парадоксу бирократије, него и о тенденцији да се учинци таквог злог наума прилагоде представи о опасности због које се у авантуру уопште кренуло. На мит о сили, говори један Куцијев јунак, не може се узвратити противсилом, јер би противсила само учвршћивала мит. Отуда и најсавременија пропаганда није ништа друго до пропагирање нове митологије.¹⁵

Најзад, ево неколико успутних рефлексија о тајни.

Лична тајна је наше једино иманентно поље слободе, у коме, без суочавања са опасностима од ма каквог уочљивог отпора, самостално доносимо одлуке. Али када ту слободу оптеретимо грижом савести или сумњом у погледу оправданости самог избора који нас је довео до одлуке, брзо ћемо морати да признамо да је она сасвим формална и зато потпуно празна.

Ма колико да у одлуци о тајни има уверења да је она израз одговорности, да је она морална побуна пред ударима на углед, осећај части, или потребу за љубављу и сарадњом, ма колико да је у тајни наде да је одустајање од објаве племенит избор и да је наша редукација, ејдетска или емпиријска, свеједно, проистекла из морално оправдане критичности према себи самом, или из увиђавности према другима – одсуство проверљивости ситуације до које би дошло да такву одлуку нисмо донели, или одсуство кореспондентности тајне уопште, чини да своју одлуку најчешће морамо примити као присилни акт, дакле, као израз неслободе.

Тајна може бити начин на који поштеђујемо друге и од-

¹² Džordž Soros, чланак под насловом „I demokrate lažu“ и наднасловом „U čemu je pogrešio Karl Popper“, *Danas* 24-25. новембра 2007, стр. 7.

¹³ Hana Arent, *Istina i laž u politici*, Beograd, 1994, стр. 53 – 54 (прев. К. Čавошки и D. N. Basta).

¹⁴ Hana Arent, *исШо*, стр. 83.

¹⁵ Dž. M. Kuci, *Zemlje sumraka*, Niš, 1999, стр. 45 (прев. L. Petrović).

ржавамо затечени ниво комуникације. Истовремено, она је негација другог, кога искључујемо из игре, држимо у заблуди, заварavamo и заводимо. Тајна је одбијање размене и поверења. Упркос томе, у етичкој перспективи тајне, која се као перспектива уграђује у саму стварност, лежи значајан фактор социјалне кохезије и толеранције.

Тајне су складишта пројективаног негативитета. Било да су мотивисане чињењем или отклањањем зла, било да су настале из страха, завереничке солидарности, или добрих намера, оне су увек антиципација неке побуне, осуде, немоћи или неуспешности. Негативитет тајне је онтолошка трансценденција. Њиме се подједнако манифестује скривено биће и скривеност бића, уз непрекидну могућност да тајна из свог небивства прекорачи у други род.

Тајна је митологизована стварност: у исти мах је истинита и непроверљива. Истинитост тајне у њеној је форми, не у материји. Истинито јој је својство, не увек и садржај. Истинито је да јесте тајна, а не зато што не доводимо у питање, или се не може довести у питање, тачност онога што тајном јесте. Тајна је, такође, како је другим поводом на истом месту приметно Куци, мит који је „оперативно истинит“, будући да носи моћ предвиђања и да је глас о њеној већој укоренености и распрострањености чини теже победивом.

Тајне акције државе, усмерене на неконтролисани и необразложени надзор сопствених грађана, увек су дело притајеног апсолутизма, подређеног циљу да се стварност идентификује са планирањем. Оне су, самим тим, израз лицемерја уграђеног у сам систем, лицемерја које подразумева диспропорцију између јавног, мада невољног, признавања слобода и права грађана, и њиховог тајног, мада здушног, презирања и кршења, са наглашеном цртом сваке, па и номинално и формално демократске власти да сачува самовољу свог неприкосновеног *арсана*.

Због свих ових контроверзи није необично то што је тајна ретко кад предмет филозофских расправа, мада је доношење одлуке о њој један од првих искорака од практичког ка спекулативном мишљењу.

Сажетак

Аутор разматра психолошке, правне, етичке и политичке аспекте тајне. Одређује тајну као скуп података о догађајима, осећањима, замислима и одлукама, који су нам поверени, које смо сами открили, или смо их у властитом искуству и властитој саморефлексији фиксирани, а не желимо, или нам није допуштено, да их саопштимо другима. Указује да тајна може бити израз слободе, принуде, одговорности, моралне побуне, пројектованог негативитета и митологизоване стварности. Истовремено, налази да су тајне акције државе, усмерене на неконтролисани и необразложени надзор сопствених грађана, увек дело притајеног апсолутизма, подређеног циљу да се стварност идентификује са планирањем.

Slobodan Beljanski

SOME REFLECTIONS ON SECRECY

Summary

The author discusses psychological, legal, ethical and political aspects of secrecy. He defines secrecy as a gathering of events, feelings, thoughts and decisions which have been confided to us, which we have discovered by ourselves or which we have fixed in our own experience and in our own self-reflection but which we do not want or we are not allowed to reveal to others. He points that secrecy can be an expression of freedom, compulsion, responsibility, moral rebellion, projected negation and reality turned into myth. At the same time he considers that secret actions of a state aimed at uncontrolled and undescribed supervision of its own citizens are always an act of concealed absolutism subordinated to a goal to identify reality with planning.

ТАЈНИ АГЕНТИ – СЛУЖБЕ ЈАВНЕ: ОГЛЕДАЛНА ФАЗА ШПИЈУНИРАЊА

Преграт Крсшић

Напоредном анализом дечјих романа с једне, и шпијунских с друге стране, пунктирањем дечје и озбиљне конструкције света и ега, излагањем хомологије њихових наратива и реконструкцијом социјалног конструкта који их прати, претпоставља се да би се могло бацити светло на једну посебност која паразитира на домаћину за кога би да буде меродавна. Лукстапозирање два света или, чешће, света у свету, предочава лик, унутрашње тензије и перверзије оног света који драж службовања при тајни, са аспирацијом на јавно дејство, чини посебним. Успостављена аналогија, по продуженом раду инфантилног нарцизма спрам света објеката, усмерава пажњу на два пункта који обележавају посебност света тајне: на протоколе игре затајивања и тајног деловања, и на мотив измештања, усложњавања и стечаја идентита који из тога следи.

Не волим да припадам сну друге особе

У једној књизи постоји поглавље које носи наслов *Оснивање тајног друштва*. На „Општем, оснивачком збору новог друштва“ јунаци израђују његова правила. Једно од њих условљава један члан: „Сарађиваћу само у тајном друштву“. Други припадник се на почетку предомишља; страхује да ова или она постојећа световна институција не сазна. „Баш зато! Нико неће ни знати да наше друштво постоји ако оно буде тајно“, дочекује га одговор. Пошто је изме-

то на гласање, једногласно је одлучено да друштво остане у тајности. Његово проглашавање тајним повлачило је неопходност допуне правилника новом регулом: „Све, што год се на састанцима претреса, остаје тајно. Уопште, рад Друштва је строго конспиративан“. Друштво су, иначе, сачињавали дечаки од, рецимо, 11-12 година, који су се одлучили да скупљају рајснегле, те је, с обзиром на то, ова скупина завереника смислила адекватно име: „Тајно друштво Pingoclavulus“.

Роман Антона Инголича *Тајно друштво ППЦ*, који је део детињства многих од нас, спада у такозване „дружинске романе“. Психолози кажу да је тај вид књижевности за децу привлачан конзументима у оном периоду развоја када подражавају улоге и моделе понашања одраслих. Такође, ови романи наводно играју и значајну социјализујућу функцију, будући да инсистирају на солидарности и принципу „сви за једног – један за све“. Тајност ових група је на један одређен начин природна, будући да је реч о организацијама деце које су додуше устројене по утледу на организације одраслих, али у противставу према њима, смештене некако наспрам или мимо њих.¹

Када полаже рачун о томе зашто она уопште постоје, Серж Итен се на крају своје књиге о тајним друштвима позива на „једну општу констатацију до које су често долазили психолози: то је да људско биће осећа неку урођену наклоност за 'Тајном' у свим облицима, да хоће да сачува у себи једно светилиште у које 'други' немају приступа, и да такође поседује жељу да не шири тајну, већ да је дели, с једним бројем сродника или пријатеља“. Као типичан пример тежње да и „најбезопаснија удружења себи придају изглед тајних друштава, и 'иницирају' своје приврженике“,

¹ Када је о јужнословенском простору реч, приметна је доминација словеначких аутора у овој врсти књижевности за децу. Објашњење ваља потражити у веома утицајној немачкој традицији *Bildungsroman*-а која једва да је захватила остале делове экс-Југославије. Бескрајно сам захвалан Споменки Крајчевић на овим упућивањима и оријентисању у дечјој књижевности.

Итен наводи „затворени свет“ деце који би – негујући своје посебне традиције, ексклузивне обичаје, бајке, игре, припевае – да измакне свету одраслих.

На том измицању свету одраслих изгледа да остаје сва динамика када је реч о књижевност за децу. „Мали шпијуни“ језде литерарним и филмским светом већ деценијама. Њихова заједничка карактеристика је да своје невелико искуство намах претачу у предност и неочекивано успешно се сналазе у, по правилу, изнуђеној улози малих спасилаца великог света. Деца постају разрешујући моменат омоторелог и закомпликованог света, а промотери и протагонисти његовог агоничног пира добијају подуку од инфантилне инстанце – која тек приводи разуму. Тек се понекад најави сентенца или слика, нешто налик покушају излагања праструктуре удрживања и, преко тога, рођења тајне; нека разоткритост „воље за тајном“, неко поље које претходи манифестним структурама дружења у потаји, нешто што на том неком мета-психолошком нивоу тек омогућује препознатљиву конструкцију њихових установљених испољавања. Тај феномен просијава у оним ретким пасажима где наступа затајивање друштва од вршњака, где је на делу извесна селективност и ексклузивизам који фондира или следи обрасце „правих“ тајних друштава.

Што је више мога, то је мање твога

Јер, тајна је формација у којој тајно друштво обитава. Вео тајне, независно од њене веома разнолике садржине, или чак без стварне садржине, стварају они који су јој заветовани. Мистерија је у нимбусу који се око тајног друштва шири. Тајна обећава учешће у новом, бољем и до тада непознатом животу, док иницијација наговештава осећање новог заједништва. Тајна егалитарно повезује све учеснике, истовремено формирајући њихов повлашћени полагај одвајањем од екстерног света. Браћа се повезују у интимну заједницу, развија се самосвојна хијерархија, осигурава надмоћ једног знања и одговарајуће елите која нуди шансу за стварање новог поретка друштвеног вођства.

Ова двострука функција тајне – интегрисање и заштита

друштва – претходи сваком њеном политичком пројекту. Козелек то приказује на случају модерне генезе слободних зидара: „Ћутљивост је представљала основу и претпоставку друштвеног *arcana*.” А још 1782. године, Жозеф де Местр пише да „Тајна представља основу друштва”, дајући јој ранг неутуђиваног, од државне моћи и њеног позитивног права утеклог природног права. Моћ инстанце која међусобним поверењем повезује чланове и конституише настајуће друштво супротставља се јавној моћи легалне државне заједнице. Тако постављена, тајна (скривеност) темељи ону своју делотворну моћ о чијем извирању и емисији се у прошлом веку потанко и луцидно писало.

Мора да је ово шума где ствари немају имена

Алиса ово нагађање изриче замишљено и с неверицом, она одређује упућујући на неодређеност, на застој номенклатуре; она је, дакле, ослоњена на свет где је другачије, где *noten est omen*, где се зна шта су ствари, где оне јесу а не значе, где се не уплиће у бескрајну игру њихових означавања. Искрена зачућеност и добронамерни шок отворености реакција је, међутим, чак и оних који се вољно упућују у шпијунажу и смерају на схватање и прихватање света који измиче стабилним одређењима. У историјском трилеру Роберта Литела *Компанија* постоји један платоновски дијалог у којем шеф берлинске филијале ЦИА и његов шегрт разговарају о питањима веродостојности и вредности руског шпијуна који би да пребегне. „Узмимо најгори сценарио: рецимо да је наш руски пријатељ подметнути агент који је дошао да нас натера да загриземо на дезинформације. Али ми смо официри Централне обавештајне агенције који имају соли у глави, је ли тако? Нас не може импресионирати роба у излогу. Кад се све сабере и одузме, пребегу остаје само један начин да успостави поверење – мора да понуди извесну количину правих информација.” Шегрт разумева да „кад једном понуди истините информације, нарочито оне које су важне, онда нам је јасно да је прави пребег”, али га учитељ разуверава. „Погрешно другар. Пребег који даје праве информације може још увек да буде подметнут, што

треба да значи да и подметнути агент такође мора да испоручи разумну количину истинитих информација да би нас убедио да је искрени пребег, тако да прогутamo и све срање које убади између истинитих информација." Сада ученик увиђа да „чињеница да пребег даје истините информације не мора да значи да је стварно прави“, али из тога опет врши прехитру редукцију и настоји да разреши сложеност: „Ако је тако, зашто се онда трудимо да уопште узимамо пребеге?“ Стрпљиви одговор гласи: „Зато што пребег, пре свега, може да буде прави и што његове истините информације могу да буду корисне. (...) Чак и ако је пребег лажан, уколико вешто одиграмо игру можемо да прихватимо истините информације које он донесе и да избегнемо превару.“ На то ученик реагује сасвим попут Тејтета: „Од тога ми се врти у глави“. Учитељ, са смешком који није Сократов, славодобитно поентира: „Дакле, оно што у суштини радимо јесте да се вртимо у круг док потпуно не полудимо. Најзад, све је то лудачка интелектуална игра – да би постао играч мораш да пређеш границу и уђеш у дивљину огледала.“

„Дивљина огледала“ је синтагма из песме Т. С. Елиота *Схарост* и омиљена је слнка шефовог шефа, контролора свих тајних операција у ЦИА, Исуса Џејмса Англтона. То да „чак и подметнути шпијуни доносе праве тајне којима успостављају поверење“, за њега је био тек „први ниво двосмислености“. Он мисли у „геополитичким нијансама“ и кадар је да разабере „седам нивоа значења која могу да се извуку из сваког низа чињеница“. Англтон је убеђен да при пословању с пребегом који доноси праве информације стално мора да се има на уму да је „важност информације сразмерна превари коју друга страна настоји да оствари“, из чега је неумитном логиком следило да „сваки успех мораш да сматраш потенцијалним белајем“. Подршку за ово расуђивање с ону страну саморазумљивих ентитета налазио је једино у свом британском ментору и присном пријатељу, Адријану Филбију, који је био заклет антиеуклидовац: то да је најкраћа раздаљина између две тачке равна линија он је сматрао тек војничком, агента недостојном и иначе „климавом теоремом“.

Филби, та једина поверења достојна, те стога ослонична

тачка иначе панскептичног Англетона, као што је познато, разоткриће се после 20 година као совјетски шпијун. Старик, митски совјетски Шеф, одлучује да га врати кући, али не толико да би га заштитио, колико да би се усмерио на самог Англетона као главну полуку Америчке контраобавештајне службе. Старик је преко Филбијевих извештаја знао за Англетонову теоријску страст, за фигуру извлачења седам слојева значења из сваке дате ситуације. Али је у томе пронашао и његову ману – то да он није могао да замисли да постоји неко суптилнији, елегантнији од њега, неко ко може допрети до осмог слоја значења. Тај слој је био Старикова огромна предност. Он је одлучио да до краја потхрани ону Англетонову црту параноје, која у извесној мери сасвим складно прати контраобавештајну делатност. Ако је већ сваки пребег био потенцијална бомба, а сваки обавештајац потенцијални издајник, и ако је то важило за све осим за Кима Филбија, онда ће Старик изложити Филбија и гурнути Англетона у праву параноју.

И заиста. Излагање Филбија сломило је Англетона. После краткотрајне фазе порицања, он прихвата да је његов пријатељ совјетска кртица и заветује се да никада више неће веровати ни једном смртном створу. Притом, „осети да преко грешке клизи у паклени крајолик мисли где се лукавства множе, где варијације на тему тутње у уху попут неког демонског хора“. Сломљени Англетон је осакатио ЦИА. Он је деценијама сваки оперативни неуспех приписивао присуству совјетске кртице унутар Компаније, а сваки успех Стариковим настојањима да унапреди каријеру кртице. Безуспешно колико и истрајно је трагао за недокучивим совјетским уљезима и, на тај начин, поцепав ЦИА, искасапио њену антисовјетску елиту и боље послужио совјетским интересима од било којег стварног совјетског агента унутар ЦИА.

Његов одлазак у пензију постаје неизбежан. Када га о томе информишу, он одвраћа са месијанском самоувереношћу: „Правите трагичну грешку ако мислите да било ко може да ради оно што ја радим. Да би почео да се крећеш кроз контраобавештајну каљугу, потребно је једанаест година непрекидног проучавања старих случајева. Не десет, нити

дванаест, него тачно једанаест. И чак и тада би био само површан контраобавештајни аналитичар." Англетон мисли да су информације којима располаже плод инокосног извлачења података „из мноштва искривљених огледала за време хиљада часова напорног рада на детаљима који никога другог не интересују". За тај завет умећу ураћања у „дивљину огледала" он има једну флоралну метафору: „Потребна је стрпљивост свеца да би се узгајале орхидеје. Добијање семена љуске може да потраје дванаест месеци, затим може да прође још годину дана, или две, да семенка нарасте до величине палца. Цветање, ако до њега уопште дође, може да се појави после пет, па чак и осам, или десет година. Тако је и са контраобавештајном службом – годинама гајите семенке у малим саксијама, одржавате температуру и влажност, надате се да ће семенке једном процветати, али за то нема гаранција."

Он је био део мог сна, разуме се...
али и ја сам била део његовог

Постоји ли и каква је интелигибилност света у дивљини огледала? Шта је заправо *the name of the game*, каква је организација њених правила и какав је опис посла њених актера? И они најбољи учесници, и онај велемајстор који покреће фигуре понекад губи конце и двоуми се није ли се преиграо. „Када се Филби појавио у Москви 1963, Старик је више недеља провео скривајући податке које је он слао из Вашингтона током вишегодишњих редовних састанака с Англетоном. Сви они су деловали довољно тачно, што је значило... што је значило, шта? Да је Англетон стварно преобратио Филбија у троструког агента, био би довољно препреден да га и даље кљука стварним тајнама да КГБ не би посумњао. Тако је Старик радио годинама; слање лажних пребега са правим тајнама и правих пребега с лажним тајнама, све је то био део велике игре." Целину игре, на крају, још само божански синоптички поглед може да деконструирше из призматичних рефлекса стално изнова реконструисане стварности...

Игра је субјект, играчи нису. Игра, па онда и професија, занат,

служба није заиграна одозго, није надахнута идеологијом на коју се калеми, него је пре идеологија саставни део, готово случајни елемент игре. Будући такмичарска, ваља се надметати. У свету властитих закона, и властитог лудила, служба службује игри (игри /дез/информисања, ухођења, надмудривања, варања информацијама, превирања тумачења), која ипак успоставља солидарност међу конфронтираним учесницима. Сведочанство за то је што се, насупрот популарном разумевању шпијунске игре хладног рата, убиство према неподељеном мишљењу оба ривала сматрало непожељним расплетом било које операције, нарушавањем „прећутног *status vivendi*“ обавештајних служби. „[М]и нисмо сирови мафијашки кланови, је ли тако?“ – каже оперативац ЦИА у подељеном Берлину КГБ колеги – „Ми смо цивилизоване организације које се налазе на две стране вододелнице, које се не слажу по питањима критеријума за слободне изборе, за поштене судске процесе и томе слично. Али смо веома обазриви у погледу (...) ми смо веома обазриви, ти и ја, твој КГБ и моја ЦИА, да не почнемо да међусобно малтретирамо своје људство.“

Сама игра захтева имагинацију, као када Алиса покушава да замисли како изгледа пламен свеће након што се свећа угаси. Алиса је шифра за утон у земљу чуда, у земљу где је све могуће, за одважност маште, за храброст интервенције у догорели свет, за рекреативни, пролонгирајући упад у стварност, за недокучиво скриту инфилтрацију и прожимање стварности парастварношћу, за парастварност, за хипер- и супра- реалност. То се може и мора затворених очију, то захтева путовање домишљањем. Откривање поставке огледала привида иште, пак, широм отворене очи и онај детективски аналитички ум. Неке тајне тако уопште нису тајне, нису чак ни варке, нису никакве креативне, него само принудне измишљотине. „Један официр КГБ-а из Амбасаде позван је у Москву зато што је тврдио да је успоставио контакт с америчким пребегом који му је одао тајне о радарима – испоставило се да је та информација објављена у авио часописима. Месец дана касније један пуковник КГБ-а, који је радио као дипломата, написао је извештај од десет страница о разговору који је водио с ми-

нистром одбране Шлезингером када се овај само руковао с њим на пријему." С друге стране, „производња тајни“ не мора бити под притиском, него може бити и сасвим хотимична. Тако је начело једног немачког агента: „уколико желите да сачувате велику тајну, прикријте је као тајну која није толико важна, а не да је представљате као нешто што уопште није тајна.“ Некада, пак, мора да се прибегне посебно болној и дрској операцији „баријумове каше“: одавању тајни да би се откриле тајне, излагању информације, са све гадним трошковима које то подразумева, за већу добит експонирања њеног преносиоца. А некада се једноставно мора помирити са ситуацијом „класичне обавештајне уздржљивости“, да постоји и да треба да остане нетакнута „спирала међусобно повезаних тајни – ако откријете само једну одајете и оне које не желите да буду откривене“.

Године 1983. Компанија прегледа преписе радио емисија на енглеском језику које су емитоване у Совјетском Савезу, ловећи обрасце, понављања и реченице које би могле да буду ван контекста. Претпоставка је да КГБ редовно комуницира са својим агентима у Америци преношењем шифрованих порука у тим емисијама. Наилазе на квиз који се први пут појавио на таласима Радио Москве 1950. После сваке емисије даван је стих из класичне енглеске књижевности и тражено је од такмичара да га препозна. Током 33 године *Алиса иза оћегала* и *Алиса у земљи чуда* цитирана је 24 пута. Према претходном знању система совјетског шифровања, то сугерише да је током 33 године било 24 различита телефонска броја на која се совјетски агент у Америци сваки пут јављао. Преко последњег броја ЦИА долази до извесног Џина Лутвица. Не сумњајући да је у питању „очито оперативни идентитет“, сазнају од његових комшија да би могао бити некакав писац. У Конгресној библиотеци међутим не стоји да је ништа објавио, односно, под именом Лутвиц појављује се једино *Алиса у земљи чуда* и *Алиса иза оћегала*. Дакле, дела Чарлса Лутвица Доусона, познатијег под псеудонимом Луис Керол. Тада се неко прisetио да је 1961. замало измакао хапшењу совјетски агент чији је идентитет тада био Јуџин Доусон. Коментар се сам наметнуо: „Доусон. Лутвиц. Наводи из *Алисе* и *Оћегала*

у емисијама московског квиза. Неко у КГБ-у је опседнут Алисом у земљи чуда."

Ако нисам иста, ко сам онда ја?

Руски полазник КГБ курса, уз помоћ „две идентичне близанке које уопште не личе“, почиње дуг и досадан процес стварања две „легенде“. Једна од сестара га је саветовала глумачком идеалу: „Битно је да не памтиш легенду – ти мораш да постанеш легенда.“ Друга је подржавала ту схизофренију: „Мораш да се отарасиш стварног идентитета, као што се змија ослобађа своје коже. У сваку легенду мораш да се уклопиш као да је реч о новој кожи. Временом и уз силне часове веома напорног рада успећеш да успоставиш менталну дистанцу између особе познате као Јевгениј Александрович Ципин и твојих нових идентитета.“ Школа за шпијуне је школа деперсонализације, односно игре персоналностима, и у том смислу, детронизовања несводивости личног идентитета и фетишизоване индивидуалности. Та дијаболичка работа заиста захтева дуготрајну и свакодневну вежбу уживљавања у две легенде: у прву, Јулина Доусона, и другу, Цина Лутвица, коју ће Јевгениј Ципин користити као резервну уколико прва буде компромитована. Остало је питање одржања самоконтроле, брижљивог и доследног дистингвирања паралелних светова и напоредних ликова. Постмодерни фрагментаризовани појединац је тако на делу у својој инструментализованој, фарсичној варијанти, много пре његове спонтане појаве и објаве.

Али, од ових играча се очекује да имају утолико чвршћи идентитет уколико се опасније поигравају његовим загубљивањем, загубљивањем у игри његовог, његових проклизавања и измештања. Из тога исходећа метастаза хроничне кризе идентитета је чест литерарни мотив. Но, с ону страну патетичне носталгије за позданим (само)одређењима и осуде ишчашеног света који својим вихором од личности прави безличности – мултиплексе и мултипрактике – то су можда најлојалнији играчи, најозбиљнији рушитељи субјектцентричне парадигме, одважни ништитељи логоса набаждареног на сопство. Када

проваљеног Филбија 1951. упућују „кући“, његов одговор је: „Кући! Ја сам комуниста и марксиста, али Русија није мој дом, него Енглеска. Извини, дечко, али не могу да замислим да живим у Москви. Оно у чему сам све ове године уживао, поред служења великом идеалу, била је велика игра. У Москви неће бити никакве игре, само загушљиве канцеларије и бајати рутински послови с досадним бирократама које знају на чијој сам страни.“ Филби је уверен да до краја може да влада искривљеним сликама и испретумбаним оријентирима, и даље их пролиферујући, а истовремено увиђајући границу. Када 1974. ипак пребегне у Москву, он о страху Руса да га Англеска није претворило у троструког агента каже: „Боже, каква идеја – успевао сам да играм двоструког агента, али као троструки не бих ноћима могао да спавам покушавајући да схватим за коју страну стварно радим.“

Али, ако се једном бива двоструки агент, шта мари да се агентура још умножава. Јер, игра је управо у надговрњавању скритим идентитетима, у некој врсти легализованог лажног представљања. Претпоставка истините подлоге, истинитог подлежећег себе, лако је замислило да се изгуби у томе. Личности могу бити подељене, али не по сегментима него изнутра, у себи дубећи понор бескрајних низања једно другим прекритих идентитета. Измицање тог *subjectum*-а, тла, за вољу дакако инфлаторне игре варкама, причинима, утварама. Логика идентификовања то деседиментирање може разазнати још само као лудило. Мачак објашњава Алиси да је узалуд њено одбијање да иде међу лудаке, јер су овде сви, укључујући и њу, луди. На Алисино питање откуд зна да је она луда, мачак одговара: „Мора да јеси, иначе не би дошла овамо.“

Бела краљица трчи крајоликом!
Сигурно је јури неки непријатељ

Старик је дуго времена, најдаље од почетка осамдесетих, препознавао свог правог непријатеља: неуспех. Некадашњу младићку, березервну, енергичну веру у неминовност победе, само ако се довољно дуго и добро бори, онај

„осећај трагања и крсташке војне“, заменио је предосећај да не постоји ни најмања могућност тријумфа. Привреда и социјална структура Русије, карактер Партије, совјетска контрола над источном Европом, све је пуцало по свим шавовима и није остављало простор другачијем исходу. И он је то знао; преостаје му само *Götterdämmerung* од/на-јава као последњи дах задовољства оних који су се борили и били поражени. „Јасно је да ће се гениј, племенитост људског духа, спрчкати, да ће га заменити грамзивост незајашљивог *Homo economicus*-а. Ако има утехе, онда се она налази у извесности да ће тај исти човек уништити и капиталистичку грађевину као што је поразио социјализам.“

Али, када га 1991. године као костура покривеног упишаним чаршавом у приватној клиници КГБ-а затиче његов штићеник, ствар и не изгледа тако дефинитивна. На Стариково питање да ли се још води хладни рат, Јевгениј сурово и злурадо извештава да се приводи крају и да ће историја забележити да га је Америка добила. Старик не може да верује: „Како је то могуће? Добили смо све битке... тукли смо их на сваком кораку...“ Очајан је, али налази и кривца и места за нови фронт. „Комунизам су издали Јевреји. Можда се хладни рат приводи крају, али постоји завршна игра. (...) За нас је битно... Битно је да видимо даље од комунизма... да видимо национализам и прочишћење... морамо се ослободити Јевреја једном за свагда... завршити оно што је почео Хитлер.“

Неће бити никаква штета ако упитам
да ли је игра завршена

Учитеља и шегрта, 45 година после оне берлинске епизоде, такође мори иста брига као и Старика, као и добар део стручне литературе у последњој деценији. Они закључују да „хладни рат можда јесте завршен, али да се велика игра наставља“, с тим што налазе супстанцијалан разлог за то: то је у „природи звери“. „Све док *Homo politicus* буде зависан од адреналина, шпијуни ће се бавити шпијунажом“. Али истовремено, учитељу извире и једна забрињавајућа помисао, указује му се празнина властитог учинка уколико

се тако поставе ствари: „Дођавола, хладни рат мора да има наравоученије. Иначе, који је смисао свега?“. „Смисао је у томе да су добри момци потукли лоше момке“, самоуверено ће шегрт, изгледа и даље несклон метафизици. Учитељ осећа симптоматску потребу да пориче оно што следи из оне адреналин-експланације, он би брзо да је потре док му она сабласно одзвања, он стално мора да понавља како су људи склони да забораве да су „проклети Готи били пред вратима“ и да су постојали људи који су „нстурили своја тела на ватрену линију и одбацили их“. Признаје да у клубу свог пензионерског пансиона чита шпијунске романе и суди о једном Ле Кареовом. „Погађа атмосферу – схвата да је Берлин био место за одстрел. Јасно му је да ми који смо живели тамо више никад нисмо исти. Више може да се научи о хладном рату читајући Ле Кареа, него новине. Али ме нервира кад каже да су шпијуни људи који се играју каубоја и Индијанаца да би разведрили своје усране животе. Каква гомила глупости!“

Мање је у питању бојазан за опстанак Компаније и оправданост Института тајне службе, више страх да игра никада није имала дубљег или вишег оправдања, да је њен крај дословно крај ње, крај заблуде о њеној целисходности, да је депотенцирано свако даље инвестирање у њу. Да је, на крају крајева, победила „Метка, одликашица“, која по завршеној приповести *Тајној друштва ПГЦ*, предлаже следеће наравоученије: „Не оснивај тајна друштва кад имамо довољно легалних!“.

Сажетак

Напоредном анализом дечјих романа с једне и шпијунских с друге стране, пунктирањем дечје и озбиљне конструкције света и ега, излагањем хомологије њихових наратива и реконструкцијом социјалног конструкта који их прати, претпоставља се да би се могло бацити светло на једну посебност која паразитира на домаћину за кога би да буде меродавна. Јукстапозирање два света или, чешће, света у свету, предочава лнк, унутрашње тензије и перверзије оног света који драж службовања при тајни са аспирацијом на јавно дејство чини посебним. Успостављена аналогије по продуженом раду инфантилног нарцизма спрам света објеката усмерава пажњу на два пункта који обележавају посебност света тајне: на протоколе игре затајивања и тајног деловања и на мотив измештања, усложњавања и стечаја идентита који из тога следи.

Predrag Krstić

SECRET AGENTS – PUBLIC SERVICE: MIRROR PHASE OF SPYING

Summary

Parallel analysis of children's literature on one hand, and the crime genre on the other, positing children's and serious construction of the world and ego, outlining homology of their narrative and reconstructing social construct that follows, assumes that light could be thrown at certain particularity that is a parasite on a host whom it would like to legitimate. Juxtaposition of the two worlds, or, often, the world whiten the world, visualizes the image, an inward tension and perversion of the world for which the attraction of secret service with an aspiration to public action makes it particular. The established analogy directs the attention at two points that mark particularity of the world of secrets: the protocol of the concealment and secret action and to the motives for shifting, compounding and acquiring the identity that follows.

Литература:

Christopher Andrew, „Intelligence, International Relations and 'Under-theorisation'"; *Intelligence and National Security*, Vol. 19, No. 2, Summer 2004, s. 170–184.

Франце Бевк, *Црна Браћа*, Београд, Нолит, Просвета, Завод за уџбенике и наставна средства, 1984.

Jeremy Black, „The Geopolitics of James Bond"; *Intelligence and National Security*, Vol. 19, No. 2, Summer 2004, s. 290–303.

Branko Ćopić, *Orlovi rano lete*, Zemun, JRJ, 2005.

Joseph De Maistre, *La franc-Maçonnerie, mémoire au Duc de Brunswick*, Paris, 1925.

Жак Дерида, *Сила закона: мистични шемељ ауторитета*, Нови Сад, Светови, 1995.

Klaus Dodds, „Licensed to Stereotype: Popular Geopolitics, James Bond and the Spectre of Balcanism"; *Geopolitics*, Vol. 8, No. 2, Summer 2003, s. 125-156.

Мишел Фуко, *Нагзираши и кажњавати: рођење затвора*, Београд, Просвета, 1997.

Вилијам Голдинг, *Господар мува*, Београд, Просвета, 1969.

Grejam Grin, *Treći čovek*, Београд, Narodna knjiga – Alfa, 2001.

Roger Hilsman, „Does the CIA Still Have a Role?“, *Foreign Affairs*, September/October 1995, Vol. 74 Issue 5, s. 104-112.

Хоровиц, Антони, *Завера Громовник*, Београд: Народна књига – Алфа, 2003.

Anton Ingolič, *Tajno društvo PGC*, Београд, Mlado pokolenje, 1960.

Serž Iten, *Tajna društva*, Zemun, Draganić; Београд, Novo slovo, 1990.

David Kahn, „An Historical Theory of Intelligence"; *Intelligence and National Security*, Vol. 16, No. 3, Autumn 2001, s. 79-92.

Elijas Kaneti, *Masa i moć*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1984.

Луис Керол, *Алиса иза ошледала*, Београд, БМГ, 1998.

Луис Керол, *Алиса у земљи чуда*, Београд, Евро, 2005.

Robert D. King, „Treason and Traitors“, u: *Society*, January 1998, Vol. 35 Issue 2, s. 329- 338.

- Рајнхарт Козелек, *Кришка и криза*, Београд, Плато, 1997.
- Robert Ladlam, *Bornov identitet*, Beograd, Narodna knjiga – Alfa, 2005.
- Robert Ladlam, *Prometejeva obmana*, Beograd, Narodna knjiga – Alfa, 2001.
- Џон Ле Каре, *Наша игра*, Београд, Народна књига – Алфа, 1995.
- Džon Le Kare, *Rat u ogledalu*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1990.
- Džon Le Kare, *Špijun koji se sklonio u zavjetrinu*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1990.
- Stéphane Lefebvre, „The Difficulties and Dilemmas of International Intelligence Cooperation“, u: *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 16, 2003, s. 527–542.
- Robert Litel, *Kompanija (I-II)*, Beograd, Narodna knjiga – Alfa, 2003.
- Mato Lovrak, *Družba Pere Kvržice*, Zagreb, Mladost, 1990.
- Oliver Marchart, „The Other Side of Order: Towards a Political Theory of Terror and Dislocation“, u: *Parallax*, 2003, Vol. 9, No. 1, s. 97-113.
- Бранислав Нушић, *Хажгуци*, Чачак, Легенда, 2003.
- Jeffrey T. Richelson, *A Century of Spies: Intelligence in the Twentieth Century*, New York, Oxford University Press, 1995.
- Martin Rudner, „Hunters and Gatherers: The Intelligence Coalition Against Islamic Terrorism“, *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 17, 2004, s. 193–230.
- Len Scott i Peter Jackson, „The Study of Intelligence in Theory and Practice“, *Intelligence and National Security*, Vol. 19, No. 2, Summer 2004, s.139–169.
- Patrick Seale, i Maureen McConville, *Philby, The Long Road to Moscow*, London, Hamish Hamilton, 1973.
- Селишкар, Тоне, *Дружина „Сињи талес“*, Београд: Драганић, 2002.
- Evan Thomas, *The Very Best Men: Four Who Dared: The Early Years of the CIA*, New York, Simon & Schuster, 1995.
- Hugh Trevor-Roper, *The Philby Affair*, London, William Kimber, 1968.

Dragan Velikić, *Astragan*, Beograd, Stubovi kulture, 1996.

Nigel West, „Fiction, Faction and Intelligence“, u: *Intelligence and National Security*, Vol. 19, No. 2, Summer 2004, str. 275 – 289.

Rebecca West, *The New Meaning of Treason*, New York, Viking, 1964.

И ПОСЛИЈЕ ЗИДА ЗИД О друштвеном карактеру тајне

Борис Буген

Крајем децембра 2006. године ББЦ је пренио процјену шпањолских службеника задужених за питања миграције да је око 6000 афричких миграната страдало, тј. нестало у мору при покушају да се пребаце с афричког континента на Канарске отоке.¹ Према изјавама споменутих службеника више од 31 000 миграната ипак је успјело докопати се територије Европске уније. Та бројка шест је пута већа од броја Африканаца којима је то успјело годину дана раније. Дакако, Канарски отоци само су сегмент вањске границе Европске уније. Слично стање, са сличним посљедицама, влада цијелом дужином те границе а нарочито на Медитерану, на југу Шпањолске и Италије те у Грчкој. Нитко не зна точан број страдалих, ни једна држава, ни једна међународна институција не занима се за тај број. Тек је у оквиру једног умјетничког (!?) пројекта из Низоземске састављена листа од преко 7000 документираних смртних случајева на границама уједињене Европе.²

Откуда тај дезинтересман? Зар трагедија таквих размјера не би требала привући позорност свеколике – барем европске – јавности? Шест хиљада мртвих само око Канарских отока у години дана – нису ли то димензије једне

¹ *Canaries migrant death toll soars*, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6213495.stm>

² <http://www.the-list.info/>

Сребренице? Штовише, ријеч је о трагедији која има свој континуитет. Она се непрестано понавља, или боље, увећава. Па ипак, нитко се не осјећа одговорним за то стање. Нитко не чини ништа да се та трагедија заустави. Притом, не може се рећи да је ријеч о тајни. Медији редовито извјештавају о појединим секвенцама те трагедије, о хаваријама бродова с мигрантима, о лешевима у мору, о све већим гробљима безимених која маркирају границе нове Европе разоткривајући мрачну страну једног пројекта у који је уложено тако много нада.

О каквом је мраку ријеч? Најприје, дакако, о мраку саме трагедије, о мраку људске немоћи и несреће, о мраку ништавила и безвриједности људске егзистенције. Тешко је рећи што је мрачније, биједни начин на који су ти људи скончали или пак истина биједи која их је нагнала да на тај начин ставе свој живот на коцку.

Али, ријеч је о још једном мраку, мраку који обавија саму чињеницу те трагедије. Иако су подаци о томе што се збива на границама нове Европе доступни свима, дапаче, иако се они редовито објављују, ти подаци заправо никада не долазе до свијести европских грађана. Они никада не постају јавна чињеница европског политичког пројекта. Ријеч је о мраку који је прогутао узрочно-последичну везу између трагичне судбине миграната и друштвеног благостања којим Европа легитимира своје уједињење. Као да је ријеч о двије реалности које једна с другом немају никакве везе. Људска трагедија која се догађа на европским границама постоји додуше као ноторна чињеница европске јавности, а да притом никада не постаје чињеница друштвеног искуства које та јавност производи и на којем се гради европска будућност. Управо у том смислу споменути чињеницу ваља схватити као тајну. Ријеч је о (јавној) тајни која не почиње ондје гдје Европа престаје, с ону страну њезиних граница, него је, напротив, управо иманентна европском политичком пројекту. Штовише, та тајна је његов конститутивни елемент који, практично речено, тек омогућује да се без унутарњег протурјеча – и без грижње савјести – утврђују границе „Европе без граница“. Тајна о којој је овдје ријеч не скрива, дакле, саму чињеницу да се на граници Европе гомилају лешеве миграната.

Оно што она скрива јест чињеница да су ти лешеви једна димензија саме те границе, оне наиме која се не протеже географским простором, него моралном свијешћу и политичком вољом европских грађана. У тој димензији артикулира се и граница саме границе, једноставније, лимит њезине легитимности, а тиме и легитимности читавог пројекта европског уједињења. Управо због тога она нужно остаје тајном. Њезино разоткривање угрозило би финализацију европског уједињења. У пројекту европске границе указала би се – нормативно – граница самог европског пројекта. Јер каква је то свијетла будућност коју градимо на лешевима невиних?

Од друштва тајне до тајне друштва

Ако су мир и стабилност Европе након Другог свјетског рата, без обзира на блоковску подијељеност, били утемељени на антифашизму, данас, након такозваних демократских револуција 1989. Европа се уједињује на посткомунистичкој, односно посттоталитарној парадигми. Тај преокрет симболички је кондензиран у паду Берлинског зида као метафори коначног ослобођења од обају тоталитаризама двадесетог стољећа, фашистичког и комунистичког. Ако је дакле искуство тоталитарне неслободе сажето у искуству зида онда би, логично, искуство посттоталитарне слободе, правичности, демократије и просперитета, морало бити у протурјечју с искуством зида. Али то није тако. Зид којим се опасала „тврђава Европа“ као да ничим не доводи у питање искуство посттоталитарне слободе, чак без обзира на страхан број његових жртава који надалеко премашује број страдалих не само уздуж Берлинског зида, него и уздуж некадашње „жељезне завјесе“. Ријеч је о дисконтинуитету у самој творби друштвеног искуства на којем се темељи данашњи политички пројект уједињене Европе, точније, о немогућности друштвеног искуства да зид комунистичког тоталитаризма преведе у „зид смрти“ уједињене Европе, напоскон, о његовој немогућности да у историјском дисконтинуитету, у „коначној побједи демократије над тоталитаризмом“, препозна и артикулира континуитет неслободе. Тајна којом је обавијена чињеница новог, још страшнијег

зида, онај кландестинитет у којем се губи трагична судбина хиљада емиграната, ефекат је немогућности творбе друштвеног искуства данас. Друштвено искуство које се не може артикулирати као такво, ни не постоји.

С друге стране, искуство тајне је и опће мјесто посткомунистичке перспективе, односно посткомунистичког дискурса уопће. Ријеч је о схваћању бившег комунистичког друштва као друштва тајне, односно повијесног преокрета, „пада зида“, као побједе над тајном, као изласка из друштва тајне у друштво ослобођено тајне, друштво свеопће транспарентности односно јавности. Другим ријечима, из посткомунистичке – хегемонијалне – перспективе, комунизам и посткомунизам односе се као мрак и свјетло. То је симболички сажето у оној добро познатој метафори о „изласку из комунистичког мрака или тунела“. Ова метафора постала је отруцана фраза посткомунизма и то без обзира на веома често и заправо очигледно протурјечје с реалним искуством, поготово на просторима бивше Југославије, наиме искуством да прави мрак наступа тек 1991. године, ако ни у чему другоме, онда у смислу оне познате Крлежине метафоре о балканској крчми у којој се најприје утаси свјетло да би затим почела опћа макљажа, конкретно, масакри и злочини који су судбински обиљежили такозовано освајање слободе, односно побједу демократије, побједу „свјетла над мраком“.

О том протурјечју најбоље свједочи персонално искуство, али оно, као што је познато, нема снагу епохалног свједочанства. Његова истина лако се сузбија добро познатом оптужбом за носталгију.

Проблем с носталгијом данас је у томе да се њезин узрок, дакле разлози за осјећај да је прошлост вриједна жаљења односно позитивног присјећања, увијек схваћају као нешто приватно, па чак и онда када носталгија постаје масовни феномен, када се може рећи да је чак већина чланова неког друштва носталгична, а што се данас готово са сигурношћу може тврдити за Босну.

Узмимо један примјер, добро познату фотографију из босанског рата: мајка, вјеројатно из Сребренце, држи, у плакана, у рукама фотографије своја четири синова.

Премда се та слика на најопћенитијем нивоу доживљава као документ босанске ратне трагедије, она је прије свега свједочанство персоналног губитка, штовише, управо женског губитка који се начелно перципира као приватнији од мушког. Значење тог трагичног губитка губи се негдје у тајновитој приватности те жене и докучиво је само персоналном емпатијом.

Друга, комплементарна страна те приватизације људске трагедије је њезина национализација: иста фотографија постаје свједочанство злочина који је једна нација починила према другој, дакле документ националне виктимизације, односно средство националистичке мобилизације.

Али једно та фотографија сигурно није – није документ свога времена, није документ епохе. Она нема мјеста у хегемонијалном наративу епохе који би је препознао као слику своје истине, дакле као свој документ. Она чак није ни тамна мрља на слици епохе, јер је та епоха, епоха коначне побједи свјетла над комунистичком тамом. Другим ријечима, управо у свјетлу своје властите епохе та слика остаје невидљива, пада натраг у таму прошлости, у кландестинитет приватнога, интимнога. Као да је губитак те жене њезин особни, а не уједно и друштвени губитак, као да је он момент само особног, не и друштвеног искуства.

У основи, перцепција те фотографије не разликује се битно од перцепције фотографије на којој видимо гомилу лешева наплавлених на неку од плажа европског јута. Обје доживљавамо прије свега персонално, као да је ријеч о индивидуалним судбинама које немају друштвено значење. Обје документирају добро познате чињенице али не продире до свијести као протурјечја стварности, било да је ријеч о протурјечју између Европе као простора слободе и европског „зида смрти“ који ту слободу затвара у њезин гето, односно о протурјечју између епохе која себе слави као коначну побједу слободе и националистичких ратова који на видјело износе реални ужас те епохе.

Тако фотографија несретне мајке нужно евоцира носталгију. Јер она имплицира прошлост у којој је живот те жене био бољи. Дакако, жалећи за бољом прошлошћу носталгија признаје ту прошлост, то јест потврђује оно боље као про-

шлост. Када би, међутим, та иста носталгија изашла из опскурности интимне, приватне судбине и постала чињеница друштвеног искуства, престала би бити носталгија и постала би друштвена критика, артикулирајући битно другачију истину – не ону да је прошлост била боља, него ову да је садашњост гора и да баш зато може, односно мора бити боља. Али, то би био захтјев за промјеном постојеће стварности, а такав захтјев има смисла само као колективна акција, као радикална артикулација друштвеног искуства. То се међутим не догађа. Резултат је посткомунистичка носталгија чији нам је друштвени карактер постао недокучивом тајном.

Ако је тајна у комунизму била мрачни елемент друштвене структуре, динамичка категорија државне политике, а тиме и друштвене репродукције, опскурна сфера друштвене стварности, данас је друштвена стварност сама, сама друштвена структура, друштвени карактер политичког живота, напосљетку, сама динамика друштвене репродукције постала тајном.

Зато носталгија нема више свој друштвени ефект. Јер је сама тек ефект друштва као тајне.

Да прелиминарно закључимо: пријелаз од комунизма у посткомунизам, од тоталитаризма у демократију, односно либерални капитализам, није – како се надала некадашња дисидентска демократска опозиција – пријелаз од друштва тајне у друштво, транспарентности и јавности. Напротив! На мјесто друштва тајне ступила је тајна друштва, боље речено, ступила је само друштво као тајна. Тајна данас није дакле ни елемент, ни сфера наше друштвене стварности, него је та наша друштвена стварност структурирана као тајна.

Сјети се Канта и Цимија Барке

У теоријској ретроспективи, тајна није по себи нешто негативно, а поготово не у политици.³ Она је, напротив, била своједобно, у феудалном односно апсолутистичком историјском контексту, „призната и неопходна димензија политичког дјеловања“,⁴ персонифицирана у лику сепре-

тара или тајних савјетника разних војвода и краљева. У истом контексту је оно што данас зовемо јавност било сведено на јавну репрезентацију власти; другим ријечима, на отворено показивање инсигнија и симбола власти. Рецимо, ношењем круне.

У том повнијесном контексту, оно што је јавно (*publicum*) није, као у грађанском друштву, супротстављено приватном него тајном (*secretum*), ономе чиме се баве и за што су надлежни *secretarii*, дакле секретари односно тајници.

На тој разини је јавно оштро супротстављено тајноме, односно, једно је у односу према другоме извањско. Дијели их, дакле, јасна граница.

У још увијек хегемонијалном генералном наративу свјетске повијести, такођер се говори о јасном развојном путу од тајне према јавности, наиме о томе како је доба тајне (*Zeitalter des Geheimnisses*) надомјестило грађанско доба јавности (*Zeitalter der Öffentlichkeit*). Притом се та повијесна смјена не одвија правоцртно. Постоје фигуре самог пријелазног процеса у којима се чини да спомену-та јасна граница нестаје. Тако су, према Хабермасу, у 18. стољећу управо тајна грађанска друштва била главни про-мотори развоја који је водио ка јавности, премда су се у том развоју припадници ових тајних друштава морали на концу одлучити: или остати секта с властитом идеологијом, или се претворити у јавно удружење, односно удружење грађана, како бисмо ми данас рекли.

Гдје је тајна, нема јавности, и обрнуто, гдје је јавност, ту нема тајне; односно, гдје је још увијек тајна, нужно ће,

³ У овом кратком теоријском приказу ослањам се углавном на два рада колеге Стефана Новотнија (Stefan Nowotny): „Die Bedingung des Öffentlich-Werdens“, у: Gerald Raunig (изд.): *Bildräume und Raumbilder: Repräsentationskritik in Film und Aktivismus*, Wien: Turia und Kant, 2004, стр. 54-65. Као и *Klandestine Öffentlichkeit*, у: Gerald Raunig/Ulf Wuggenig (изд.), *Publicum: Theorien der Öffentlichkeit*, Wien: Turia und Kant, 2005, стр. 66-79.

⁴ Lucian Hölscher, *Öffentlichkeit und Geheimnis. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung zur Entstehung der Öffentlichkeit in der früheren Neuzeit*, Stuttgart: Klett-Cotta, 1979, стр.7.

прије или касније, настати јавност. То је темељна логика нововјековног повијесног развоја, коју слиједи и логика посткомунистичког развоја као развоја од комунистичког друштва тајне ка друштву јавности.

Притом, што је индикативно, ми тај однос данас најчешће разумијемо у просторном смислу, односно у смислу двију одвојених сфера друштва, сфере јавног и сфере тајног.

Тај начин разумијевања тајне, односно јавности, у ствари је посљедица преводилачке праксе, односно повијести превођења ријечи „јавност“. Њемачка ријеч *Öffentlichkeit* преводи се на енглески најчешће као *public sphere* или *public space*. Како је енглески данас хегемонијалан, тако се и у нашим пријеводима све више користи појам јавног простора, односно јавне сфере. Притом је, међутим, ријеч о становитом губитку смисла који је одлучујући за сувремено разумијевање односа тајне и јавности.

Јавност је, наиме, у раздобљу политичке модерне имала карактер категорије, штовнише, принципа друштвене организације. Она није дакле била схваћена само као једна од сфера модерног друштва, него као средишњи модус његове организације и конституције.

Ријеч је дакле о губитку једне димензије разумијевања друштва. И у самом енглеском дошло је до тог губитка. Тако је оно што је у енглеском означавано као *publicity*, односно у француском *publicité*, чему се свакако може приписати значење принципа друштвене организације, данас попримило сасвим друго значење – употребљава се у контексту рекламе односно маркетинга.

Тим је важније вратити се теоријском појму јавности, односно теоријском увођењу појма јавности у модерни политички дискурс и свим парадоксима које прати тај теоријски развитак.

Наравно, ријеч је о Канту. Кант најприје говори о јавности, и то као о принципу, у контексту „јавног права“ које гарантира „подударане политике и морала“.⁵

Правичност се за Канта може замислити само као нешто што је „јавно објављиво“. Логика је заправо једноставна: ако бисмо максиму која се односи на право других људи

морали, уколико желимо да се она оствари, затајити пред тим људима, онда би таква максима нужно изазвала њихово противљење.

Стога, уколико желимо остварити правичност, а то је за Канта сврха политичког дјеловања, морамо дјеловати према максимама које изискују јавност – *Publizität*, како каже Кант.

Тиме је тајна, која је до 18. стољећа призната као нужна димензија политичког дјеловања напоскон дискредитирана за рачун јавности која постаје легитимацијским темељем политичког дјеловања. Између јавности и тајне, такођер, успостављена је јасна демаркацијска линија.

До које мјере јавност односи превагу над тајном показује познато Кантово противљење побуни против тираније уколико би се та побуна морала темељити на максими која би требала остати тајном. Наиме, логично је да побуна, како би успјела у увјетима тираније, мора остати тајном. Но, без обзира на то колико експлицитно наглашава право народа да се ослободи тираније, Кант, управо зато што се народна побуна мора држати тајне, не одобрава ту побуну. У томе се огледа његов формализам кад је ријеч о односу тајне и јавности. У том случају захтјев за јавношћу више не гарантира правичност права, него неопходност његова провођења и одржања чак и у екстремном случају неправичности, као што је споменути примјер.

Што је узрок тог Кантовог парадокса, показала је Хана Арент: „Алтернатива постојећој власти за Канта није револуција него *coup d'état*. Насупрот револуцији, државни пуч се мора припремити у тајности, док су револуционарне групе и партије увијек настојале да јавно обзнане своје циљеве и да за њих придобију важне дијелове становништва.“⁵

Начело јавности није дакле у протурјечју с револуционарним дјеловањем, него је, напротив, неодвојиво од њега.

⁵ Immanuel Kant, *Zum ewigen Frieden*, у: *Werke* sv.9, Darmstadt: Wiss. Buchges. 1938.

⁶ Hannah Arendt, *Das Urteilen. Texte zu Kants politischer Philosophie*, München: Piper, 1998, стр. 82.

Кант међутим тематизира јавност и у другом смислу. У познатом тексту о просвјешћености – „Одговор на питање: Што је просвјешћеност?“⁷ – он дефинира јавност као принцип друштвене и политичке промјене која треба да поспјешит просвјешћеност. Овдје не одређује јавност у односу на јавно право, него на јавну употребу ума, јавно резонирање које мора остати слободно и неограничено, за разлику од приватне употребе ума која остаје ограничена.

Али, вратимо се Кантовом протурјечју између јавности и правичности. Трансцендентални карактер принципа јавности, његова апстрактност у односу на друштвену стварност, довела је до тога да је јавно право у самој својој унутрашњости контаминирано неправдом. Појам јавности, дакле, већ је код Канта смјештен на граници између постојећег правног поретка и политичке активности која није регламентирана, нити репрезентирана тим поретком те је стога у виртуалном конфликту с њим. Ријеч је о сфери људског дјеловања која, како тврди Агамбен, у потпуности измиче праву, сфери која је ванјуридичка по себи.

То баца ново свјетло на однос јавности и тајне. Тајна није на просто недостатак јавности, она није мањак репрезентације, рецимо медијске репрезентације, медијска невидљивост, као што се често говори о маргиналним групама, рецимо хомосексуалцима, о којима се каже да су невидљиви, дакле нерепрезентирани у јавности и да би требало, како би побољшали свој друштвени положај, порадити на својој видљивости, што је класични мотив борбе маргинализираних: подићи свој глас, показати своје лице.

У контексту Кантовог проблема, то јест споменуте Агамбенове тезе о сфери људског дјеловања која *a priori* измиче јуридичкој регламентацији, можемо рећи да је тајна у самој немогућности политичко-правне репрезентације у сфери јавног права.

Тајна, дакле, није нешто што још није јавно, али то може постати, у смислу пријелаза од невидљивости у видљивост,

⁷ Immanuel Kant, „Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?“, у: *Werke*, sv.9, Darmstadt: Wiss. Buchges. 1938, стр. 51-61.

или од нерепрезентираности ка репрезентацији, политичкој рецимо. Она има још једну, друштвену димензију. Њезно укидање, то јест постајање јавним има, наине, карактер генерирања новог облика друштвености, новог облика колективности који се рађа у међупоросторима репрезентација и који интервенира у јавности, те управо кроз ту интервенцију конституира своју друштвеност постајући друштвена чињеница. У том контексту тајна је заправо немогућност репрезентације – политичке, правне – одређених друштвених свеза и констелација, односно одређених облика егзистенције. Она у том смислу развија политичку динамику, односно динамику политичког субјективирања. Најбољи примјер за то је случај такозваних *Sans-papiersa* (људи без докумената) односно кландестинних, како их се још зове. Кландестинитет, односно тајна, је сам начин њихове егзистенције. Она, дакле, није нешто природно него је такођер социјално и политички произведена чињеница. Њезин разлог је у дискрепанцији између друштвене – и економске – чињенице нових миграција односно друштвених конзеквенци тих нових миграцијских токова с једне стране и постојећег национално-државног система јавног права с друге. Тајна је ефект тог расцјепа, тај међупростор као друштвена чињеница.

Како дакле мислити односно замислити укидање ове тајне? Свакако не у смислу класично-формалистичког појма јавности, како се то углавном ради. Важни напутак у одговору на ово питање понудили су Оскар Негт и Александар Клуге у *Öffentlichkeit und Erfahrung* („Јавност и искуство“) одређујући „јавни живот“ као свезу (*Zusammenhang*) друштвеног искуства и артикулације.⁸ Та свеза почива на конкретним односима моћи и изравно је овисна о њима. Стога је не могу сви на исти начин искусити.

Укратко, Негт и Клуге тврде да, примјерице, искључење из јавног живота у крајњој конзеквенци погађа искуство само и то као друштвено искуство. На примјеру пролетер-

⁸ Оскар Негт и Александар Клуге, у: *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Frankfurt/M. Suhrkamp, 1972.

ског искуства они су показали да је друштвено искуство маргинализованих група увијек изложено блокади, то значи атомизацији и фрагментизацији који прикривају – чине тајном – односно искривљују или чак елиминирају друштвени карактер искуства. То је оно што Негт и Клуге разумију као „произведену не-јавност“ (*produzierte Nicht-Öffentlichkeit*).⁹

Оно што је блокирано није тек артикулација друштвеног искуства него сама његова могућност.¹⁰ Ријеч је дакако о друштвеном искуству на темељу којег би се могао конституирати нови политички субјект. Дакле, ријеч је о иманентој свези између постајања јавним и могућности политичке трансформације.

Та свеза се не успоставља тако да се, како је вјеровала Хана Арент, јавно објаве политички циљеви револуције како би се придобили главни дијелови становништва. Напротив, перспектива политичке трансформације је у томе да се индивидуална, расцијељена и расточена искуства преведу у друштвену свезу искуства и артикулације. Само на тај начин је могуће политичко субјективирање репресивно искључених и одбачених.

Да закључимо. Тајна која данас обавија европски „зид последице зида“ нема морално значење. Она није посљедица бешћутности европских грађана, слијепих за трагичну судбину миграната, па се стога не може ни расвијетлити буђењем њихова милосрђа. Та тајна је тајна дубоке друштвене трансформације која се одвија на том зиду, мјесту на којем умире један облик модерне друштвености изражен у начелу политичке суверености, односно режиму суверених националних држава (укључујући нову Европу као ништа више од конгломерата таквих суверених држава повезаних зидом егоистичних интереса), али и мјесту на коме се рађа нови облик друштвености, представљен у судбинама небројених миграната, судбинама у којима тек треба препознати нове облике друштвене егзистенције и

⁹ Исто, стр. 38.

¹⁰ Види Nowotny, *Die Bedingung des Öffentlich-Werdens*, стр. 63.

политичке субјективације. Управо у тим судбинама, колико год трагичне биле, ваља препознати оно свјетло које је у стању растјерати мракове тајне. Понекад је за то довољно присјетити се властитог, данас репресивно потиснутог друштвеног искуства. У њему је кључ за разумијевање везе између прошлости и садашњости, између наше судбине и судбине оних безимених Африканаца подављених около Канарских отока.

Као мото свом филму *Кад будем мртав и бео*, Живојин Павловић узео је познате стихове Волфганга Борхерта: Кад већ будем мртав и бео / ја бих ипак некако хтео / да макар каква некаква / светиљка будем.

Та светиљка једино је чиме се можемо супротставити тајни.

Сажетак

Ако је тајна у комунизму била мрачни елемент друштвене структуре, динамичка категорија државне политике, а тиме и друштвене репродукције, обскурна сфера друштвене стварности, данас је друштвена стварност сама, сама друштвена структура, друштвени карактер политичког живота, напосљетку, сама динамика друштвене репродукције постала тајном. Дакле, пријелаз од комунизма у посткомунизам, од тоталитаризма у демократију односно либерални капитализам, није – како се надала некадашња дисидентска демократска опозиција – пријелаз од друштва тајне у друштво транспарентности и јавности. Напротив! На мјесто друштва тајне ступила је тајна друштва, боље речено, ступило је само друштво као тајна. Тајна данас није дакле ни елемент, ни сфера наше друштвене стварности, него је та наша друштвена стварност структурирана као тајна.

Boris Buden

DIE MAUER NACH DER MAUER

Zusammenfassung

Soweit Geheimnis im Kommunismus das dunkle Element gesellschaftlicher Struktur, eine dynamische Kategorie der Staatspolitik und dadurch der gesellschaftlichen Reproduktion, bzw. eine obskure Sphäre der gesellschaftlichen Realität war, heute ist die gesellschaftliche Realität selbst, die gesellschaftliche Struktur als solche, der gesellschaftliche Charakter des politischen Lebens, letztendlich die Dynamik der gesellschaftlichen Reproduktion selbst ein Geheimnis geworden. Mit anderen Worten, der Übergang vom Kommunismus zum Postkommunismus vom Totalitarismus zur Demokratie, bzw. zum liberalen Kapitalismus ist kein – wie es die ehemaligen Dissidenten gehofft haben – Übergang von einer Gesellschaft des Geheimnisses zur Gesellschaft der Transparenz und Öffentlichkeit. Im Gegenteil. An die Stelle einer Gesellschaft des Geheimnisses ist das Geheimnis der Gesellschaft getreten, besser gesagt, die Gesellschaft selbst als Geheimnis. Das Geheimnis heute ist kein Element, noch eine Sphäre unserer gesellschaftlichen Realität, sondern ist diese unsere gesellschaftliche Realität als Geheimnis selbst strukturiert.

МЕТАФИЗИКА УБИСТВА И ПОЛИТИКА ТЕЛА

Хичкок, Де Квинси и Бентам

Миран Божовић

Принципи убиства

Томас Де Квинси (Thomas de Quincey) у свом сатиричном есеју „О убиству као једној од лепих уметности“ из 1827. године говори о „естетици убиства“ коју развијају чланови такозваног Удружења познавалаца убиства. Како каже Де Квинси, споменути познаваоци, или љубитељи различитих начина крвопролића на својим редовним скуповима свако ново убиство процењују *as they would a picture, statue, or other work of art*,¹ као што би процењивали слику, кип или које друго уметничко дело.

Као и све друге ствари, тако је и убиство могуће процењивати са два аспекта: можемо га процењивати морално – што је, признаје Де Квинси, сигурно његова слабија страна (наиме, с тог аспекта сва убиства редом заслужују сваку осуду) – а можемо га „процењивати и естетски, како кажу Немци, то јест с обзиром на добар укус“ (114). Док се убиство још није догодило, већ је само у изгледу да се догоди а нама је то случајно дошло до знања, морамо га на сваки начин процењивати морално. А кад се убиство једном већ догодило и кад жртва више не осећа никакав

¹ Thomas de Quincey, „On Murder Considered as One of the Fine Arts“, у: *The Works of Thomas de Quincey*, 21 vols., ed. Grevel Lindop, London, Pickering and Chatto, 2000-03, p. 6 :112; странице из овог дела у наставку наводимо у заградама у тексту.

бол, а ми сами смо учинили све што је било у нашој моћи да помогнемо да се починилац, који је побегао у непознатом правцу, ухвати, свака даља честитост односно врлина с наше стране нема више никаквог смисла, закључује Де Квинси. Моралу је било удовољено, каже даље он, а сад је дошао ред на укус и лепе уметности. Убиство је жалосна ствар, али ту више нема помоћи; једино што можемо учинити јесте да покушамо из слабог извући оно најбоље. Како је убиство неупотребљиво у моралне сврхе, можемо га разматрати естетски и погледати да ли га можда не би било могуће корисно употребити у ту сврху. Наиме, лако се може догодити да ћемо за неко убиство, које је „морално гледајући, страшно и неопростиво“, кад га будемо проценили сходно принципима доброг укуса, са олакшањем запазити да се у ствари ради о „веома заслужном чину [*a very meritorious performance*]“ (115-16).

Како се може рећи да је „с обзиром на добар укус једно убиство боље или лошије од неког другог“?² Како се уопште може говорити о „одликама“ појединачних убистава, то јест о ступњевима савршености нечега што је само на себи несавршеност? На једнак начин као што Аристотел у *Метафизици* говори о „савршеном лопову“ или као што лекар говори о „лепом чиру“, одговара Де Квинси. Као што се Аристотел не диви лопову самом по себи, тако се и лекар не диви чиру као таквом, јер он се, на крају крајева, бори против њих и покушава их искоренити. Без обзира на то колико су лопов и чир непријатни сами по себи, кад их упоредимо са другим представницима њихове класе, сваки од њих може имати безброј ступњева савршености. Обоје, и лопов и чир, јесу додуше „несавршености“, *but to be imperfect being their essence*, а пошто је њихова суштина управо у томе да су несавршени, *the very greatness of their imperfection becomes their perfection*, сама величина њихове несавршености постаје њихова савршеност. Укратко, *even imperfection itself may have its ideal or perfect state* (115), и сама несавршеност може имати своје идеално односно

² De Quincey, „Second Paper on Murder Considered as one of the Fine Arts“, у: *The Works of Thomas de Quincey*, 11:398.

савршено стање. Исто тако као што се за неког вештог лопова, који достиже то идеално стање у својој класи, са правом може рећи, да је „савршен“, или као што се за неки посебно злокобан фагеденични чир, који представља идеал у свом разреду, може речи, да је „леп“, тако и Де Квинси може за убиства која отеловљују идеал свог разреда рећи да су „најсавршенија у својој одличности“ или чак „бесмртна“.

Док се „старијим женама и бројним читаоцима новина допада баш свако убиство, ако је барем довољно крваво“, профињени дух познаваоца, који од убиства очекује „нешто више“, појединачна убиства процењује с обзиром на меру доброг укуса којег убице показују својим избором жртве, избором места и времена чина, с обзиром на оригиналност идеје, смелост и ширину стила. Сходно тим „принципима убиства“ (131), како их назива Де Квинси, у очима познаваоца се убиства сврставају од „плаггијата“ (као све друге лепе уметности, тако и уметност убиства има своје плаггијате), преко несигурних почетничких експеримената (који долазе из руку неискусног али перспективног уметника) и „незавршених скица“ односно „студија“, па све до „великих ремек-дела“ и „бесмртних радова“ којима су појединачне убице – „попут Есхила и Милтона у поезији и Микеланђела у сликарству“ – своју уметност уздигли „до тачке сјајне сублимности“ (113).

Као „најсублимније и најсавршеније убиство“, као непревазиђени врхунац и апсолутни стандард у уметности убиства, Де Квинси сматра два масовна убиства, која су почињена децембра 1811. године у лондонском Ист Енду. Тада је на идентичан, крајње бруталан начин, и без очигледног мотива убијено укупно седам особа. После првог убиства је читав Лондон био на ногама, а како је друго почињено само неколико дана касније, и то у непосредној близини првог, у граду је, разумљиво, завладала права масовна хистерија. Последњи и најдужи од три Де Квинсијева есеја о убиству као уметности, „Postskript“³ из 1857. године, у целини је посвећен управо том *great exterminating chef-*

³ De Quincey, „Postscript“, у: *The Works of Thomas de Quincey*, 20: 36-74.

d'œuvre, великом искорењивајућем ремек-делу, којим је наводни починилац Џон Вилијамс (John Williams) – убиства му нису била доказана, јер је, као главни осумњичени, у мистериозним околностима умро у притвору још пре почетка самог судског процеса – „уздигао идеал убиства“ (113) и стекао вечиту славу. Као што је уверљиво показала позната ауторка бројних криминалних романа П. Д. Џејмс (P. D. James) у књизи написаној заједно са Т. А. Кричлијем (T. A. Critchley), *The Maul and the Pear Tree: The Ratcliffe Highway Murders, 1811* (London: Faber and Faber, 2000) – ради се о детаљној реконструкцији самих убиства и догађаја који су уследили, обављеној на основу бројних докумената, записника исповести сведока, чланака у тадашњим новинама и сличног – Вилијамсово тобожње ремек-дело је у великом делу резултат Де Квинсијевих властитих „уметничких“ односно литерарних талената. Де Квинси, наиме, неке одлучујуће чињенице предстваља, друге опет улепшава и додаје сасвим измишљене детаље. Штавише, на основу њене реконструкције постоји не само оправдана сумња да ли је Вилијамс уопште био убица, него и озбиљна могућност да је можда он сам био *осма жртва истој мистериозној убице*, што је расплет вредан њених најбољих криминалистичких романа. „Велико искорењивајуће ремек-дело“ је тако, највероватније, још „узвишеније“ и „савршеније“ него што је мислио Де Квинси, само што Вилијамс није његов аутор, већ је сам један од уметничких радова која га сачињавају.

Сам дух Де Квинсијевих „принципа убиства“ можда најбоље илуструје његово образложење адекватности жртве. Није баш свако погодна жртва убиства. „Одабрана жртва треба бити доброг здравља“, препоручује Де Квинси, „јер би било апсолутно варварски убити болесног човека који то не би био у стању поднети“ (132). Осим на добро здравље жртве, убица мора пазити и на њен морални лик: одабрана особа треба бити „добар човек“, јер би се у супротном лако могло десити да одабрана особа „управо у том тренутку и сама планира убиство“ (131). У том захтеву није толико присутан страх за живот самог уметника колико је присутна брига за „аутентичне уметничке ефекте“. Наиме, ниједан озбиљан

критичар не би био спреман признати за уметничко дело оно убиство код ког би се за убијеног показало да је сам управо у том моменту намеравао опљачкати или убити свог убицу. Иако би такво убиство примарно било планирано као сасвим „безинтересан“ чин без себичних побуда, оно би на крају крајева ипак било почињено у самоодбрани. Већ и најмања сумња да се неко убиство догодило у таквим околностима била би довољна да се у очима „просветљеног познаваоца“ изгубе „сви аутентични уметнички ефекти“ (131). „Разумни уметник“ пажљиво бира своје жртве не само да не би постао део њеног плана, већ и да би аутентичност своје креације унапред заштитио од могућих сумњи. У случају да процени да одабраном жртвом не би постигао „аутентичан уметнички ефекат“ или би, можда, чак увредио „добар укус публике“, разумни уметник, каже Де Квинси, одустаје од планираног убиства. Као пример убиства које се није догодило и од којег је убица био одустао управо због естетских скрупула, Де Квинси наводи Канта: наиме, убиство Канта није се догодило, јер се његов несуђени убица, у моменту кад је угледао „остарелог трансценденталисту“, предомислио и одабрао другу, пуно млађу жртву. Кантов несуђени убица очито је био профињен уметник који је у последњем моменту схватио „како мало би убиством старог, исушеног и мршаваог метафизичара придонео ствари доброг укуса“, каже Де Квинси. Како Кант ни „мртав не би могао бити више налик на мумију него што је то био за време живота“ (124-25), убица је очито проценио да у том случају са својим стваралаштвом не би постигао тако рећи ништа.

Узгред, према Де Квинсију, не само Кант већ и „сви истакнути филозофи задња два столећа“ – то јест, поред Канта још Декарт, Спиноза, Хобс, Малбранш и Лајбниц (Descartes, Spinoza, Hobbes, Malenbranche, Leibniz) – „били су или убијени или скоро убијени; ако неко себе сматра филозофом, а никад га нису ни покушали убити, можете бити сигурни, да не заслужије ознаку филозофа“ (118). Тако према Де Квинсију „непобитан доказ“ против Локове (Locke) филозофије представља чињеница, да се „упркос томе, што је Лок живео пуне седамдесет и две године, нико није толико

понизно да му покуша пресећи врат“ (118). С друге стране је Лајбниц, у то време сматран неупоредиво бољим филозофом од Лока, вероватно био страховито увређен чињеницом да га нико није ни покушавао убити; његова „жудња, да га барем покушају убити“ – што би тек донело право признање значаја његове филозофије – била је тако велика да је под старе дане почео гомилати злато и држати га код своје куће, како би на тај начин привукао потенцијалног убицу, али, нажалост, без успеха, тако да је на крају, како каже Де Квинси, „умро делимично због страха да ће бити убијен и деломично због разочарања што није био убијен“ (124). А код Декарта Де Квинси наводи познату причу из његове прве биографије Адријана Белеја (Adrien Baillet), према којој је Декарт замало постао жртва чланова посаде брода којим је путовао. Намеравали су да га убију и опљачкају јер су га заменили за богатог страног трговца.⁴ Но, Декарт се храбро супротставио својим нападачима и само његовој благој природи можемо захвалити да се из жртве изосталога убиства није претворио у убицу својих нападача, каже Де Квинси. Не само да Декарт могућним убиством својих нападача не би стекао статус деквинсијевског „уметника“ – пошто су они пре тога сами покушали убити њега, такав би Декартов чин остао без икаквих аутентичних уметничких ефеката – него би и последице таквог чина могле бити за њега још погубније: „ако би, наиме, убио посаду,“ наставља де Квинси, „сам са бродом никако не би могао упловити у луку и тако би морао вечито крстарити Зуидерским морем, па би га морнари највероватније заменили за летећег Холанђанина који се враћа кући“ (120).

Де Квинсијеви познаваоци, дакле, појединачна убиства оцењују као што би оцењивали слике, кипове или која друга уметничка дела, јер верују да „попут кипова, слика, ораторија, камеја, гравура ... и убиства имају своје ступњеве савршености“.⁵ Како је „уметност убиства“ још

⁴ Упореди Adrien Baillet, *Vie de Monsieur Descartes*, Pariz, Éditions de La Table Ronde, 1946, p. 47-49.

⁵ De Quincey, *Second Paper on Murder Considered as one of the Fine Arts*, 11: 398.

непризната уметничка дисциплина, а „естетика убиства“ млада наука која још није формирала своја критичка мерила, познаваоци се код оцењивања појединачних примерака из „велике галерије убиства“ (116) служе паралелама са другим „лепим уметностима“. Тако је, рецимо, убиство шведског краља Густава II Адолфа због „оригиналности идеје коју не налазимо ни у једном другом уметничком делу“, у очима познаваоца тако „јединствено у својој одличности“, да га је могуће адекватно описати тек упоређивањем са „Хамлетовом препреденом варком трагедије унутар трагедије“ (411); „оригиналност идеје“ тог убиства – мада се у ствари ради о личном обрачуна – према Де Квинсијевом мишљењу јесте у томе што је оно прикривено самим тим што се догодило „о подне насред бојишта“, тј. за време саме битке, на очиглед свих, па би се рекло да је инсценирано као „инсерт“, уложак, интерлудиј на „пространој позорници свеопштег покоља“. За стил неког убице чнји рад „не садржи ниједну оригиналну идеју“ – тако да се у ствари ради о плагијату – између осталог се каже да је груб попут стила каквог Дирера или Фуселија (Albrecht Dürer, Fuseli) (130). За иначе коректно али прецењено постигнуће неког другог убице речено је да је, с обзиром на „бесмртна дела“ Цона Вилијамса оно што је „*Енеида* с обзиром на *Илијаду*“ (131). И тако даље. А надахнуће код других лепих уметности не траже само познаваоци и критичари при оцењивању, већ и сами уметници кад смишљају своје креације. Штавише, појединачна убиства, која су иначе сама по себи сумњиве уметничке вредности, издржавају критичку процену познаваоца сходно принципима доброг укуса само због тога што су се њихови починиоци инспирисали другим уметностима. Тако, рецимо, убиства озлоглашене двојице убица Вилијема Бурка и Вилијема Хера (William Burke, William Hare), који никако нису били „безинтересни“ – као што ћемо видети, они су убијали с намером да тела својих жртава продају медицинским школама за анатомску наставу, што значи да су за своја дела имали материјални, новчани интерес, што је свакако несагласно са „принципима строгог доброг укуса“ – у очима познаваоца пролазе за постигнућа у уметности убиства, а њихов приступ за „револуцију у уметности“ (*the*

Burke-and-Hare revolution in the art) управо због тога јер су надахнуће за њих нашли у лепој књижевности. Конкретно, у једном од епиграма *Планудове анџологије*. Но, паралеле које Де Квинси налази између уметности убиства и других лепих уметности тиме још нису исцрпљене. Тако, између осталог, он упоређује и саме уметничке процесе, или радње, и детаљно анализира потешкоће с којима се уметници сусрећу при свом раду: „Док се сликар портрета често жали како је његов модел исувише ригидан, уметнику наше врсте потешкоће по правилу ствара превелика покретљивост његове жртве: људи наине нису спремни мирно гледати како им сечемо вратове, него беже, ритијају се и гризу“ (127). Супротно ономе што ће касније рећи Рејмонд Чендлер (Raymond Chandler), „уметност убиства“ у Де Квинсијевим очима никако није „једноставна“.

Бесмртна убиства

Можда најлепши и, такорећи, школски пример деквинсијевског уметнички надахнутог убиства јесте онај којег видимо у Хичкоковом *Конојцу*. У том филму, наине, два пријатеља, Брендон и Филип, у великом стану који деле, задаве свог школског друга Дејвида и његов леш сакрију у сандук усред собе. Затим на забави, коју приређују још исто вече, на том истом сандуку сервирају вечеру. Поред самог Дејвида, међу позванима налазе се још његов отац и вереница. Филм обилује идејама које убиство повезују са уметношћу (Хичкок је, наине, тај Де Квинсијев „прекрасан есеј“ добро познавао и повремено цитирао⁶). Убице – поготово Брендон који је *spiritus agens* у пару – свој чин доживљавају дословно као „уметнички рад“, а себе саме као „уметнике“. Иза њиховог убиства нема никаквих себичних мотива у смислу користи или освете: као што каже један од њих, Дејвида су убили само „због опасности и због самог убијања“. Брендон, који је увек желео имати

⁶ Упореди Hitchcock, „After-Dinner Speech at the Screen Producers Guild Dinner“, у: Sidney Gottlieb, ed., *Hitchcock on Hitchcock: Selected Writings and Interviews*, Berkeley in Los Angeles, University of California Press, 199), p. 58.

„више уметничког талента“, уз сам акт убиства схвати, „да и убиство може бити уметност“ (*murder can be an art too*) и да „моћ убијања може бити исто толико задовољавајућа као и моћ стварања“ (*the power to kill can be just as satisfying as the power to create*). Дакле, очигледно се ради о још неформираним уметнику, који је управо тог момента открио своје најадекватније изразно средство. Брендон и Филип су надахнуће за убиство добили од свог некадашњег учитеља Руперта – и он је међу званицама – који се сам очито инспирише код Де Квинсија; као да би хтео једном самом реченицом сажети централну идеју де Квинсијевог есеја, Руперт каже: *murder is, or should be, an art*, убиство јесте, односно требало би да буде, уметност. О томе да и Брендон веома добро познаје Де Квинсијеве „принципе убиства“, рећи ћемо нешто више у наставку. Дејвид је, према Брендону, „савршена жртва за савршено убиство“ једноставно због тога што је један од оних људи који се на свету налазе само зато, да „заузимају простор“ (*the Davids of this world merely occupy space*). Но, то Брендново образложење убиства само се извана подудара са Рупертим духовитим досеткама о *Cut-a-Throat Week*, Недељи резања вратова, о *Strangulation Day*, Дану дављења и другим сличним захватима, којима би могли постићи да на свету буде више простора, дакле мање гужве. Док је Рупертова теорија убиства још увек утилитарна – Руперт, наиме, споменуте захвате саркастично предлаже као решење проблема „незапослености, сиромаштва, чекања у реду за позоришне улазнице“ и тако даље – Брендонова је теорија убиства већ посве естетска: његове речи о „заузимању простора“ као довољном разлогу за убиство звуче више у смислу да „неспособњаковићи и будале“ Дејвидовог типа његов добар укус вређају већ самим својим постојањем. У посве деквинсијевском духу, забаву коју приређују након убиства Брендон назива *the inspired finishing touch to our work*, надахнути завршни потез нашег рада, или чак *the signature of the artist*, уметниковим потписом, а сама чињеница да вечеру на забави сервирају управо на сандуку у којем је сакривен леш, јесте оно што у Брендоним очима њихов *work of art*, уметнички рад, претвара у *masterpiece*, ремек-дело. Уметнички утисак целине лепо

заокружује Брендонов даљи, ништа мање надахнути потез – када књиге, које на крају испоручује Дејвидовом оцу, везује истим ужетом којим су пре тога задавили Дејвида и тиме у своју креацију укључује и сам уметнички алат. Укратко, док се Де Квинси још борио за признање убиства као „једне од лепих уметности“, Брендон је из убиства већ направио *Gesamtkunstwerk*. А наставак и расплет филма су само варијанта типичног неспоразума између уметника и критичара односно теоретичара уметности, у коме уметник разочарано увиђа како критичар „не разуме“ његов рад, док критичар, с друге стране, уметнику приговара како потоњи својим радом искривљује његову теорију.

Иако здрав разум убицама налаже да своју делатност ограниче на „ноћно време и напуштено место“ (132), они ипак најаутентичније и најплеменитије уметничке ефекте постижу оним убиствима код којих су прекршили то правило, тј. код времена и места радње направили изузетак. Управо такви „сјајни изузеци“ – који већ самом „оригиналношћу своје идеје“, „својом смелошћу и стилском ширином“ говоре о томе да се никако не ради о „неискусном уметнику“ – заслужују Де Квинсијево највеће дивљење. Тако, рецимо, убиство „добре госпође“ Раскомб (*Ruscombe*) и њене служавке, које се године 1764. усред дана догодило у Бристолу, де Квинси карактерише као „вечит споменик уметниковом генију“ управо јер то убиство остварује „смелу ... идеју ... подневног убиства у срцу великога града“ (*bold ... idea ... of a noonday murder in the heart of a great city*) (125-26). Но, како се то убиство ипак догодило иза четири зида куће у којој је жртва живела, још неколико уверљивију „снагу идеје“, још „оригиналнији приступ“ и још већу „смелост и стилску ширину“ – поред већ споменутог убиства краља Густава II Адолфа, које је према Де Квинсију „јединствено у својој одличности“ управо због тога јер се догодило „о подне насред бојишта“, то јест на очиглед свих присутних – показује ремек-дело неког још „неоткривеног“ уметника, који је године 1805. у Единбургу у Шкотској убио банкарског курира „усред бела дана“ у „једној од најпрометнијих улица у Европи“ (132-33). Као у свом прегледу „историје уметности“

која почиње већ са библијским Каином, „изумитељем убиства и оцем уметности“ (116), каже Де Квинси, такав су револуционарни приступ – убиство „усред бела дана“ и „на месту пуном људи“ – у уметност унели већ такозвани *sicarii*, славне убице, који су у I столећу наше ере деловали у Палестини (име су добили по закривљеним бодезима, *sicae*, које су носили сакривене испод огртача). За њих Де Квинси каже да „нису деловали ноћу или на напуштеном месту“; управо супротно, јер су „с правом сматрали, да су велике гомиле људи већ саме по себи некакав мрак“, *great crowds are in themselves a sort of darkness* – у великој групи људи „немогуће је открити ко је био тај који је задао ударац“ – они су се помешали међу људе на улици и убијали усред белог дана.⁷ Као њихово највеће ремек-дело у том стилу, Де Квинси наводи убиство великог свештеника Јонатана: на дан највећег јеврејског празника, кад су се у Јерусалим сјатиле гомиле људи, помешали су се међу људе у Храму и убили свештеника за време самог обреда, док су у њега биле уперене очи свих присутних.⁸

Ниједно од тих убистава која наводи Де Квинси, није „савршено“; ниједно, наиме, није „посве безинтересно“, свако од њих има свој више или мање иечист мотив: у два примера ради се о пљачки (убојство госпође Раскомб и Единбуршког банкарског курира), у једном примеру о политичком (убојство великог свештеника Јонатана), а у другом о личном обрачуна (убиство краља Густава II Адолфа). Како ниједан од тих убица није убијао због убиства самог, они Де Квинсија фасцинирају управо истанчаним укусом ког су показали избором времена и места убиства, то јест самим „сценским ефектом“ својих креација. Насупрот томе, оно што Де Квинсија фасцинира у убиствима Цона Вилијамса, код којих је „сценски ефекат“ занемарљив односно непостојећи (убица је, наиме, код оба убиства слепо следио диктат здравог разума и починио их ноћу и иза четири зида) јесте управо изузетна бруталност

⁷ De Quincey, *Second Paper on Murder Considered as one of the Fine Arts*, 11: 404-405.

⁸ Исто, 405.

и одсутност било каквог јасног мотива, то јест чињеница да се очито ради о „епикурејцу у убиству“ који убија због убиства самог. Управо је на позадини тих убиства могуће видети колико је убиство у Хичкоковом *Конојцу* у ствари „савршено“. У том убиству нема никаквих нечистих, себичних мотива, што значи, да је то убиство рад двојице истинских „епикурејаца“ који су га – по властитим речима – починили „из самог весеља до убијања“. Штавише, убице су уједно веома свесни и значаја „сценског ефекта“; колики значај сами приписују одступању од правила времена и места убиства, које чини *artistic angle*, уметнички аспект њихове креације, јасно показују Брендонове речи изречене одмах након почињеног убиства: Брендон најпре жали што убиство нису починили „код отворених завеса и при сунчаној светлости“, а одмах након тога с очитим олакшањем додаје: *we did do it in daytime*, али смо га *ипак* починили по дану! Ако су већ код места убиства слепо следили диктат здравог разума и починили га иза четири зида, барем су код времена направили изузетак. Тако „савршеног“ убиства, као што је ово у *Конојцу*, код Де Квинсија нема. Убиства која су почињена из чистог весеља, код Де Квинсија се догађају ноћу и иза четири зида, тако да остају без правог сценског ефекта, а она која су почињена као „изузеци“, „по дану“ и „на месту пуном људи“, те се стога истичу по свом сценском ефекту, нису „посве безинтересна“. С друге стране, убиство у *Конојцу* у себи удружује одлике обе групе убиства: оно по својој природи није ништа мање епикурејско од убиства Цона Вилијамса, а по свом сценском ефекту је – мада нешто мање уверљиво од убиства великог свештеника Јонатана, краља Густава II Адолфа и единбуршког банкарског курира – још увек барем толико ефикасно као убиство госпође Раскомб, јер и само остварује „смелу идеју (по)подневног убиства у срцу великога града“.

Иако су нека славна Хичкокова убиства – на пример: убиство Ван Мера у групи новинара и фоторепортера на степенцама у *Страном дописнику*, убиство Лестера Таунзенда у групи посетилаца у предсобљу палате Уједињених нација у филму *Север-северозапад*, итд. – инсценирана управо

као такви „изузети“ (с обзиром на време и место чина) о којима говори Де Квинси, то јест почињена „по дану“ и „на месту пуном људи“, Хичкоку ипак није промакао парадокс Де Квинсијевих „изузетака“: наиме, ако су „велике гомиле људи већ саме по себи“ доиста „некакав мрак“, као код реконструкције убиства великог свештеника Јонатана, каже Де Квинси, онда убиство у гомили људи – упркос томе што се догодило по дану – не може бити права антитеза традиционалне формуле убиства које се догађа ноћу на усамљеном месту. Права, пунокрвна антитеза таквог убиства, дакле, није убиство које се догоди усред дана на месту пуном људи, него убиство до којег долази усред дана на потпуно напуштеном месту. И Хичкок је то веома добро знао: наиме, оно убиство, које је – како је казао Трифоу – сам замислио као „антитезу“⁹ традиционалног убиства које се по правилу догађа ноћу у некој мрачној улици, он је по властитим речима инсценирао *in bright sunshine*,¹⁰ при сунчаној светлости, и уједно на *the loneliest, the emptiest spot*,¹¹ на најнапуштенијем и најпразнијем месту, на месту с којег једноставно није могуће побећи и на којем се није могуће сакрити, на месту где није јасно одакле би на жртву уопште могла вребати нека опасност, јер једноставно нема места где би се нападач могао крити – а онда нападач дословна падне са неба (ради се, наравно, о покушају убиства из авиона у филму *Север-северозапад*). Упркос томе што то убиство није успело и завршава смрћу самог нападача, међу свим Хичкоковим убиствима управо би оно заслужило Де Квинсијеву ознаку „бесмртног убиства“.

На Хичкокова убиства вероватно нико није утицао пресудније од Де Квинсија, и његових „принципа убиства“. Де Квинсијеву „естетику убиства“ не налазимо само код убистава, већ и у другим сегментима Хичкоковог опуса: наиме, зар није најславнија сцена у филму *Породична*

⁹ François Truffaut, *Hitchcock*, New York, Simon & Schuster, 1985, p. 256.

¹⁰ „Hitchcock Talks About Lights, Camera, Action“, у: Gottlieb, ed., *Hitchcock on Hitchcock*, p. 312.

¹¹ Hitchcock, „On Style“, у: Gottlieb, ed., *Hitchcock on Hitchcock*, p. 286.

завера, у којој двојица зликоваца отимају бискупа усред дана дословно испред олтара на очиглед окупљене конгрегације, отеловљење Де Квинсијевог „изузетка“ с обзиром на време и место чина, и то у најчистијем облику? Идеју за ту сцену Хичкок никако није могао добити у роману *The Rainbird Pattern* Виктора Канинга (Victor Canning) према којем је филм снимљен – у роману, наиме, бискупа једноставно отимају док шета у природи – али би је веома лако могао добити читајући Де Квинсија: зар није отимање бискупа за време мисе у катедрали инсценирано управо по узору убиства великог свештеника Јонатана за време литургије у јерусалимском Храму? Као већ *sicarii* пре њих, тако и Хичкокова двојица отмичара рачунају с тим да се људи у цркви за време литургије понашају пуно уздржаније и да – у страху да не би испали непристојни – на непредвиђени догађај не реагују онако како би иначе реаговали, што отмичарима омогућује да несметано побегну. Есеј, у којем Де Квинси реконструише то убиство, Хичкок је сигурно познавао, јер га је у неколико наврата цитирао. Хичкок, тако, није познавао само први и најчувенији Де Квинсијев есеј, који развија „принципе убиства“ већ и други део трилогије. Једну од својих најсјајнијих сцена, Хичкок тако највероватније дугује управо јеврејском историчару Јосифу Флавију (Josephus Flavius) и његовим радовима *Јудејске старине* и *Јудејски рашови*,¹² то јест радовима на које се код своје реконструкције убиства великог свештеника Јонатана ослања Де Квинси.

Аутотанатографија

Након Хичкоковог дуга Де Квинсију и – преко њега – Јосифу Флавију, у наставку ћу разматрати његов могућни дуг филозофији британског утилитаризма. Тај дуг се, према мом мишљењу, најјасније и најочитије одсликава у очуваном мртвом телу госпође Бејтс у филму *Психо*. Наиме, препарирање мртвих људских тела и њихово

¹² Упореди *The Works of Josephus*, прев. William Whiston (Peabody, Hendrickson Publishers, 1987), p. 535-37, 614.

потоње оживљавање није нешто што почиње са Норманом Бејтсом. Госпођа Бејтс у свом „загробном“ животу није сама; њено очувано мртво тело има барем једног истакнутог историјског претка, наиме, препарирано тело британског утилитаристичког филозофа Церемија Бентама (Jeremy Bentham).

Бентамова последња жеља била је да, након смрти, његово тело буде јавно сецирано, а затим сачувано и изложено. Мотиви ове необичне жеље објашњени су у његовом делу насловљеном као *Ауџоикона; или, даље користи од мртвих за живе*.¹³ Док већину филозофа који размишљају о смрти углавном занима судбина душе након телесне смрти, Бентама у *Ауџоикони* у првом реду занима судбина мртвог тела, то јест тела које је његова душа напустила. Сходно томе, док размишљања других филозофа о смрти најчешће попримају облик медитација о бесмртности душе и потпуно занемарују судбину тела након смрти, Бентамова размишљања добијају облик медитација о телу – на првом месту о његовом властитом мртвом телу – и занемарују судбину душе. Као расправа о мртвом телу самог аутора, Бентамова *Ауџоикона* можда је једино дело своје врсте; *Ауџоикона* тако представља свој сопствени жанр за који је Бентам сковао и нови термин: наиме, за опис сопствене смрти и потоњу судбину тела предложио је термин „аутотанатографија“ (2) као природни наставак аутобиографије.

Док људе понајчешће одбија већ сама мисао о смрти и мртвом телу, према Бентамовом мишљењу управо мртва тела – тела животиња и људи очувана након смрти „у жарким областима Африке“, „у леду на половима“, „у рушевинама Херкуланума и Помпеје“, „у стенама“, и у „мочварама, прожетим танином“ – пружају „вредан материјал за размишљање“ (1). Док други, по правилу, ретко говоре о

¹³ Jeremy Bentham, *Auto-Icon; or, Farther Uses of the Dead to the Living. A Fragment. From the MSS. of Jeremy Bentham*. То приватно штампано дело које обухвата свега 21 страницу је изузетно ретко; на насловној страници нема датума издавања ни имена издавача. Ја сам консултовао примерак у Библиотеци Houghton на Универзитету Харвард. Странице из овог дела наводе се у заградама у тексту.

смрти, поготово сопственој, Бентам о својој властитој смрти и судбини свога тела након смрти каже: „Много година та тема је била омиљена за мојим столом“ (2).

Иако је *Аушоикону* написао мало пре смрти и назвао је својим последњим делом, Бентам у њој не одаје никакав страх од смрти: напротив, на своју смрт он гледа подједнако објективно као што гледа и на све друго, с гледишта њене могуће користи. Иако је његов стил писања обично хладан и досадан, када пише своју аутоганографију тај утилитаристички мудрац по први пут постаје живахан и чак не покушава да сакрије свој ентузијазам за размишљање о судбини свога тела након смрти. Као утилитариста је искључиво био заинтересован за то на који би начин могао бити од користи људима око себе чак и после смрти, то јест на који начин би чак и својим мртвим телом могао допринети срећи живих. Као што је записао већ 1769. године, више од пола столећа пре своје смрти, пожелело је да „човечанство може имати и мало користи од моје смрти и после ње, будући да сам за живота имао мање прилике да томе допринесем“.¹⁴

Други филозофи, као што су, на пример, Никола Малбранш (Nicolas Malbranche) или Џорџ Беркли (George Berkeley) такође не показују никакав страх од смрти, али одсутност страха код Бентама проистиче из сасвим другачијих разлога. Можда није тешко суочити се са смрћу ако делимо Берклијево уверење да је душа „природно бесмртна“¹⁵ и да „васкрсење следи одмах након смрти“.¹⁶ Потоња идеја један је од „више парадокса“ који проистичу из Берклијево радикалне теорије времена. Ако, као дух, постојим само докле опажам, онда, наравно, оног тренутка када престанем да опажам – оног тренутка када западнем у сан без снова

¹⁴ Види Thomas Southwood Smith, *A Lecture delivered over the remains of Jeremy Bentham*, London, Effingham Wilson, 1832, p. 4.

¹⁵ George Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, ed. Jonathan Dancy, Oxford, Oxford University Press, 1998, p. 156.

¹⁶ Berkeley to Samuel Johnson, 24 March 1730, у: *Philosophical Works*, ed. M. R. Ayers, London, Dent, 1992, p. 354.

или изгубим свест – требало би да престанем да постојим. Сходно томе, Беркли уводи своју теорију времена с намером да избегне овакав закључак. Према Берклију, оно што конституише време сваког појединачног духа – сваки појединачни дух има своје сопствено, потпуно субјективно време; не постоји никакво апсолутно време – јесте „редослед идеја“¹⁷ у том духу. То значи да оног тренутка када нема редоследа идеја, нема ни времена. Али, ако нема времена када више нема никаквог редоследа, онда између смрти (тренутка када изгубим свест) и оживљења (тренутка када ми се поврати свест) нема времена у којем ја не постојим. Дакле, оно што Беркли тврди није да ја сам не постојим у интервалу који раздваја моју смрт од мог оживљења, већ то да сам тај *интервал* не постоји. Како је Беркли веровао да су „интервали смрти или уништења“ у ствари „ништа“,¹⁸ зар је чудо што је наговорио пријатеља да му помогне да се обеси јер је био радознао „који су болови и симптоми ... што се осећају у таквој прилици“?¹⁹

Било би можда још лакше суочити се са смрћу ако бисмо делили Малбраншево уверење да „у смрти не губимо ништа“.²⁰ Према Малбраншу, поред материјалног тела, које је недоступно и каузалио посве неефикасно, ми поседујемо још једно друго „идеално“ или „интелегибилно тело“; и само ово потоње тело може да делује на нас. Идеално тело не почиње да делује на нас тек после смрти, кад изгубимо материјално тело; заправо, идеално тело на нас делује све време. Према томе, иако верујемо да је наше материјално тело оно које у нама проузрокује бол када

¹⁷ Исто.

¹⁸ Berkeley, „Philosophical Commentaries“, у: *Philosophical Works*, p. 308.

¹⁹ Види „Some Original Memoirs of the late famous Bishop of Cloyne“, у: *Works of Oliver Goldsmith*, 5 vols., ed. A. Friedman, Oxford, 1966, 3: 35; цитирано у David Berman, *Berkeley: Experimental Philosophy*, London, Phoenix, 1997, p. 38.

²⁰ Nicolas Malebranche, „Entretiens sur la mort“, у: *Oeuvres complètes de Malebranche*, 20 vols., ed. André Robinet, Paris, J. Vrin, 1972-84, p. 12-13: 410.

смо, на пример, повређени, заправо је идеално тело оно које доиста проузрокује бол. С обзиром на то што, према Малбраншу, душа може да се сједини само са оним што може да делује на њу, она није, и не може бити, сједињена са материјалним, већ само са идеалним телом. Идеално тело је „реалније“ од материјалног тела; штавише, за разлику од материјалног тела, које након смрти више не постоји, наше идеално тело је „неуништиво“,²¹ па га стога поседујемо чак и након што смо изгубили материјално тело. Како нас смрт не може раздвојити од идеалног тела, са којим смо заиста сједињени, већ само од материјалног тела, које чак и док је било живо није било у стању да делује на нас те је према томе било заправо мртво већ пре саме смрти, јасно је да „у смрти ништа не губимо“: „тако да се смрти која душу одваја од... овог тела које се не може осетити ... никако не треба плашити“.²² Штавише, како је оно тело које делује на нас чак и када је материјално тело још живо, управо тело које на нас делује и након смрти материјалног тела, према Малбраншу следи да васкрсење у ствари *претходи* самој смрти.

Узгред, Де Квинси у свом већ споменутом есеју наводи апокрифну причу према којој је Беркли наводно узроковао Малбраншову смрт. Када је Беркли у Паризу посетио чувеног филозофа, затекао га је како кува у својој хелији. Покренула се расправа о Малбраншовом систему. Беркли је подстицао Малбранша да одустане од свог учења о оцазионалним узроцима, док се овај тврдоглаво држао свог уверења – „куварска иритација удружила се са метафизичком и повредила му јетру: легао је у кревет, и умро“.²³ Беркли је, тако, постао „оцазионални узрок Малбраншове смрти“.²⁴

²¹ *Исто*, стр. 405.

²² *Исто*, стр. 409-10.

²³ De Quincey, *On Murder Considered as One of the Fine Arts*, p. 6: 123-24.

²⁴ Види А. А. Luce, *Berkeley and Malebranche: A Study in the Origins of Berkeley's Thought*, Oxford: Oxford University Press, 1967, p. 208-10.

Ако пак, с друге стране, делимо Бентамову неизвесност око онтолошког статуса душе након телесне смрти, то јест, ако се за „душу, која би постојала одвојена од тела“ чак не може рећи ни да је „реални ентитет“ – лако се, наиме, може десити да она буде само „фиктивни ентитет“²⁵ – и ако се сва наша судбина након смрти састоји од судбине „безосећајног леша“ (7), онда, очигледно, немамо богзна чему да се надамо након смрти. Док Малбраншова судбина после смрти не зависи од судбине мртвог материјалног тела, Бентамова судбина после смрти не зависи од судбине душе; док Малбранш у делу *Entretiens sur la mort* своју судбину после смрти види као судбину бесмртне душе која, чак и након смрти материјалног тела, остаје уједињена са идеалним телом, Бентам, с друге стране, у делу *Au Shoikona*, своју судбину после смрти види искључиво као судбину свог мртвог тела. Иако ће то тело и након васкрсења остати без душе, ипак ће управо то тело Бентам сматрати својим „властитим ја“.

Телесна бесмртност

Према Бентамовом становишту, конвенционални однос према телу након смрти, то јест сахрана, покопитд., не само да се противи утилитаристичкој мудрости већ и здравом разуму: конвенционални однос не само да је „извор зла“ за живе – „погребник, адвокат, свештеник – сви сарађују у пљачки“ (1), каже Бентам – него им, такође, ускрађује и неку посве одређену корист коју су иначе могли стећи од мртвих.

Где се, према Бентаму, може пронаћи „даља корист од мртвих за живе“? Шта се добро може добити од мртвих? На који начин, својим телима, могу мртви допринети „свеопштој залихи људске среће“ (2)?

Након смрти, људска тела могу послужити у две сврхе од којих је једна „прелазна“, а друга „трајна“. Прелазна

²⁵ Види Bentham, *A Fragment on Ontology*, у: *Jeremy Bentham, The Panopticon Writings*, ed. Miran Bozovic, London: Verso, 1995, p. 120 n.

сврха је „анатомска или дисекциона“, а трајна сврха је „конзервацијска или кипарска“ (2). „Масу материје коју иза себе оставља смрт“ не треба једноставно одбацити, већ би требало да се употреби „у виду среће човечанства“. Имајући на уму „принцип највеће среће“, Бентам тврди да се мртво тело најкорисније може употребити ако се „мекани и кварљиви делови“ употребе „у сврху анатомских поучавања“, а „релативно непокварљиви део“ претвори у „аутоикону“ (2).

Погледајмо прво „прелазну“, то јест „анатомску или дисекциону“ сврху мртвих људских тела. Утилитаристичко убеђивање у корисност мртвих у подучавању анатомије данас би се можда некоме могло учинити непотребним; данас се, вероватно, сви слажемо да сецирањем и проучавањем тела „неосетљивих мртвих“ „осетљиви живи“ могу бити поштеђени многих тешких болова. Ипак, у Бентамово време, овакав поглед није био широко распрострањен. Како примећује Рут Ричардсон (Ruth Richardson), у Великој Британији су у то време тела обешених убица била једини легални извор за сврхе медицинског сецирања. Само сецирање, које је обављао хирург-анатом, сматрано је делом казне, а анатомово дело наставком посла целата.²⁶ Због тога су анатоми у јавности стекли нарочито лош глас, а сам чин сецирања посматран је са сумњом. Сецирање као казну претписује чак и сам закон, такозваним Чланом о Убиству из 1752. године, у коме се сецирање описује као „даље застрашивање и посебан знак нечести“.²⁷ Но, с обзиром на то да су тела која су се набављала на тај начин очигледно била ретка, а како би потражња школа анатомије, која је била у сталном порасту, била задовољена, појавили су се такозвани „крадљивци тела“ (или „оживљавачи“ и „васкрсивачи“, како су их у оно време још називали) који су почели да ископавају лешеве из гробова и да их продају школама анатомије. Крађа тела технички није представљала злочин – мртва тела

²⁶ Ruth Richardson, *Death, Dissection and the Destitute*, London, Routledge & Kegan Paul, 1987, p. 34.

²⁷ Цитирано у: *Richardson, Death, Dissection and the Destitute*, p. 37.

по закону нису сматрана ничијим власништвом, па стога „нити су могла бити поседована нити украдена“ – већ се на то гледало само као на мањи прекршај јавног морала.²⁸ Ипак, најозлоглашенији од свих крадљиваца тела, Берк и Хер из Единбурга – поменуо их је Де Квинси, а помиње их и Бентам у својој *Аушоикони* – нису само ископавали мртва тела, него су и убијали с намером да тела својих жртава продају анатомским школама.

Бентамов необични тестамент треба разумети управо у том историјском контексту. Бентам је своје тело завештао пријатељу и следбенику, доктору Томасу Саутвуду Смиту (Thomas Southwood Smith); на тај начин оно је постало Саутвудово власништво и сходно томе није могло бити украдено без последица. Он је требало да га сецира и употреби „као средство за илустрацију у низу предавања на која ће бити позвани научници и књижевници... Ова предавања ће појаснити ситуациону структуру и функције различитих органа... Циљ ових предавања је двостран, првенствено да пренесе занимљива и веома важна знања, а друго да покаже да примитивни страх од сецирања потиче из незнања.“²⁹

Бентам је у сврхе сецирања своје тело завештао анатому у време када је у медицинским школама расла потражња за лешевима, а снабдевање је било оскудно зато што су само криминалци могли бити сецирани. Доиста, постојала је толика потражња за лешевима и толика оскудица у снабдевању да је убиство постало исплативо. За Бентама, управо је „новчана вредност“ коју су имали лешеве „створила убице сличне Берку и Херу“ (7). Пре него празан гест хировитог филозофа, који је у старе дане изгубио памет, Бентамова донација сопственог тела представљала је „егземпларично завештање“³⁰ којим би други били инспирисани да завештају своја тела

²⁸ Исто, стр. 58-59.

²⁹ Bentham MSS. Box 155, UC Library; цитирано у: С. F. A. Marmoy, „The 'Auto-Icon' of Jeremy Bentham at University College, London“, *Medical History* 2, 1958, p. 80.

за сецирање након смрти и тиме, у крајњој инстанци, убиство учинили неисплативим. Саутвуд Смит дословно је испоштовао Бентамов тестамент и сецирао је пријатељево тело пред његовим следбеницима и студентима медицине. Пре сецирања, одржао је дуг говор над телом под називом „Предавање над посмртним остацима Церемија Бентама“.³¹

Идеју да сецирана људска тела, која су одслужила своју „прелазну“ сврху, треба да буду сачувана, то јест, употребљена у „трајну“, „конзервацијску или кипарску“ сврху, Бентам заговара на следећи начин: „Која репрезентација, која слика, која статуа људског бића може толико бити налик њему, колико он или она сами, као аутоиконе, могу бити налик себи? Није ли идентитет цењенији од сличности?“ (3)

Како ништа не личи на појединца колико тај појединац личи сам на себе,³² тела умрлих треба да буду сачувана као своје властите најадекватније репрезентације. Док неку особу након смрти обично репрезентују различите иконе, то јест, „слике“, „статуе“ и слично, очување тела омогућило би да свако постане своја властита икона, то јест „аутоикона“. За термин „аутоикона“, који је сам измислио, Бентам каже, да је „самообјашњавајући“ и значи „човек који је сам своја слика“ (2). Бентамова аутоикона је, дакле, парадоксални знак који је идентичан свом денотатуму, знак који је сам свој денотатум. Присетимо се, укратко, типичне потешкоће у вези са мртвим људским телом у средњовековној

³⁰ Ruth Richardson and Brian Hurwitz, „Jeremy Bentham's self image: an exemplary bequest for dissection,“ *British Medical Journal* 295, July 1987, p. 195.

³¹ Види фусноту 14.

³² За Дидроа и Русоа, на пример, управо је истинито супротно, наиме: ништа не личи на неког појединца мање него што сам тај појединац личи на себе. Упореди Дидроов опис Рамоовог нећака: „Rien ne dissemble plus de lui que lui-même“ (Denis Diderot, *Le Neveu de Rameau*, ed. Jean Varloot [Paris: Gallimard, 1972], 32) и Русоов опис себе самог: „Rien n'est si dissemblable à moi que moi-même“ (Jean-Jacques Rousseau, *Le Persifflueur*, in *Oeuvres complètes*, ed. Bernard Gagnebin and Marcel Raymond, Paris, Gallimard, 1959, p. 1: 1108.

филозофији. Ако је рационална душа једина супстанцијална форма људског тела, онда се за мртво тело, тело које је душа напустила, не може рећи да је идентично са живим телом. Ако се пак за мртво тело на крсту не може рећи да је идентично с Христовим, тада оно не може бити адекватан предмет обожавања.³³ За мудраца-утилитаристу, ипак, та дилема не представља никакву потешкоћу; како Бентам то сажето каже: „Човекова аутоикона је његово властито ја.“ (10) Претворен у аутоикону, „релативно непокварљиви део“ материје која остаје након смрти, идентичан је живом телу и стога је адекватан предмет обожавања (или презира), чак до те мере да ће људи за време живота, када буду одлучивали о било ком свом поступку, узети у обзир суд који ће након њихове смрти о њима имати њихови сутрађани: „Шта ће људи убудуће – то јест, после моје смрти – рећи о мојој аутоикони?“ (7) Претворен у аутоикону, сваки човек би могао, чак и након смрти, да настави себе да представља, да буде „своја сопствена слика“. Како би сваки човек био „своја сопствена статуа“, ³⁴ аутоиконизам би, свакако, „превазишао потребу за скулптуром“ (4); пошто би сваки човек био „свој сопствени споменик“ (4), „више не би било потребе за споменицима од камена или мермера“ (3). Уметност аутоиконизма, укратко, обезбедила би „репрезентације пуно савршеније од оних које пружа сликарство или вајарство“ (5). Бентама, дакле, мртво тело

³³ За разрешење овог спора, види Anthony Kenny, *Aquinas*, Oxford, Oxford University Press, 1980, p. 47. For an ingenious solution, види Master Eckhart, „Did the Forms of the Elements Remain in the Body of Christ while Dying on the Cross?“, u: *Parisian Questions and Prologues*, trans. Armand A. Maurer, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1974, p. 71-75.

³⁴ Књижевни примери „аутоиконизације“, то јест претварања особе у сопствену статуу или сопствени споменик у тренутку смрти, наравно, обилати су. Види, на пример, Бредбернјев опис Волтера непосредно пред смрт: „Постао је сопствена статуа, претворно се у своју воштану фигуру, израстао у сопствену бисту“ (Malkolm Bredberi, *To the Hermitage* [London: Macmillan, 2000], 478). Види, такође, Хемингвејев опис Ф. Скот Фицџералда на самрти: „Скот је у соби лежао као на својој гробиници, исклесан као споменик самом себи...“ (Ernest Hemingvej, *A Moveable Feast* [New York: Simon & Schuster, 1996], 166).

интересира на исти начин на који де Квинсија интересује убиство – то јест, као предмет „једне од лепих уметности.“ Бентам је дао лични пример не само за „пролазну“, „анатомску“ сврху, већ и за „трајну“, то јест „кипарску“ сврху мртвих људских тела: у свом тестаменту је наложио Саутвуду Смиту да, након што изврши сецирање и анатомске демонстрације, поново склопи његове кости у скелет, повеже са главом коју је засебно требало обрадити, а затим да скелет обуче „у једно од црних одећа која сам обично носио“ и да га поседне „у столицу у којој сам обично седео када сам био жив“. Тако обучен, скелет је требало да буде опремљен „штапом који сам у позним годинама носио“ и похрањен у „адекватан сандук или ковчег“.³⁵ Као резултат тога, Бентам се и данас може видети како служи као пример „трајне“ сврхе мртвих људских тела: он седи као „своја сопствена статуа“ у ормару направљеном од стакла и махагонија у једном од ходника лондонског Јуниверзитета колеџа – и више од век и по након своје смрти још увек репрезентује сам себе.

Док припрема трупа и екстремитета за конзервацију није представљала ништа више од обичног препарирања – скелет је на зглобовима повезан бакарним жицама, умотан у сено, сламу, кучину, вату, јелова дрвна влакна, са везом лаванде и кесицом нафталина као додатком³⁶ – аутоконизација главе захтевала је посебан третман. Јасно је да треба обратити посебну пажњу на главу: „Глава сваког појединца је својствена само њему“, каже Бентам, „и када је прописно очувана, боља је од статуе“ (2). Према томе, Бентам је препоручио да се глава обради исушивањем, као главе урођеника с Новог Зеланда. Глава, обрађена на овај начин, може се видети, на пример, у Хичкоковом филму *У знаку јарца*. Покушавајући да допринесе људској срећи, цивилизовани човек није смео да презре „дивљу генијалност“ „варварских Новозеланђана“, који су „у

³⁵ Bentham MSS. Box 155, UC Library; цитирано у: Marmoy, „The 'Auto-Icon' of Jeremy Bentham at University College“, London, p. 80.

³⁶ Види Marmoy, „The 'Auto-Icon' of Jeremy Bentham at University College“, London, p. 85.

аутоиконичној уметности претекли најразвијеније нације“ (2). Очи, један од „меканих и кварљивих делова“ тела, не би представљале проблем јер би их било могуће заменити вештачким очима направљеним од стакла, које не би „биле другачије од природних“ (2).

Посебном иронијом, аутоиконизација Бентамовог тела заказала је управо код главе. Иако је доктор Саутвуд Смит дословно следио Бентамова упутства, исушена глава била је приметно другачија од главе живог Бентама, па ју је анатом заменио репликом од воска. Упркос томе што је била „идентична“ глави живог Бентама, првобитна глава аутоиконе више није била „слична“ њој, па тако Бентам, претворен у аутоикону, није више личио на себе. Испало је, дакле, да воштана реплика више „личи“ на Бентама него што Бентам, као аутоикона, „личи на себе“. Ипак, како је управо глава та која је, према Бентаму, „својствена“ сваком појединцу, испало је да Бентамова аутоикона, са својом воштаном главом, није ништа „боља од статуе“. Иронија је не само у томе да је Бентамов властити пример показао да појединац није нужно своја властита најадекватнија репрезентација после смрти, већ и у томе да се, размишљајући како да најбоље сачува сопствену главу након смрти, Бентам поигравао идејом о експериментисању са „аутоиконичном уметношћу“ Новозеланђана: наиме, планирао је да од неког анатома набави људску главу и исуши је у пећници у својој кући.³⁷ Но, није сигурно да је тај експеримент икада заиста изведен, иако Бентам у *Аутоикони* помало тајновито спомиње експерименте „лаганог извлачења влаге из људске главе“, који су вршени „у овој земљи“, и „који обећавају потпуни успех“ (2).

Дијалози мртвих

Како би тачно аутоиконизирани мртви требало да „допрнесу срећи живих“? Осим других њихових

³⁷ Види John Bowring, *Autobiographical Recollections*, London, H. S. King, 1877, p. 343; цитирано у Marmoy, „The 'Auto-Icon' of Jeremy Bentham at University College“, London, p. 78.

користи – то јест, моралне, политичке, економске, родословне, архитектонске, френолошке, итд. – требало је да аутоиконе допринесу живима и својом „позоришном, односно драмском употребом“ (12). Аутоиконизам би омогућио потпуно нову врсту позоришта, у којем би као глумци наступале саме аутоиконе. На сцени, аутоиконе би говориле и гестикулирале; биле би покретане или изнутра (покретао би их „дечак који се налази унутра и који је скривен огртачем“) или споља („путем струна или жица“, којима управљају „особе под сценом“). Употребом посебних справа изгледало би као да аутоиконе дишу и као да њихови гласови, које су им посудили глумци, излазе из њихових уста; како би кожа на њиховим лицима „имала мање или више смеђ тон“, као резултат „процеса исушивања“, аутоиконе морале би да имају сценску шминку (13). Тако би, да би се из њих извукло крајње добро, мртви морали бити враћени у живот на позорници. Једине улоге које би мртви играли биле би улоге њих самих. Тако би, на пример, постављен према Бентамовим принципима аутоиконизма, Шекспиров *Јулије Цезар* представљао самог Јулија Цезара, то јест његову аутоикону, у главној улози. „Који глумац може боље да глуми Јулија Цезара него што сам Јулије Цезар, као аутоикона, може да глуми сам себе?“ без сумње би гласила прва реченица Бентамовог манифеста аутоиконичног позоришта. Све улоге у том позоришту биле би на тај начин постхумни еквивалент Хичкоковом личном појављивању у његовим филмовима (где режисер, наравно, игра самог себе). Штавише, аутоиконично позориште такође би омогућило ликовима који су живели у различитим вековима и на различитим континентима да се на сцени дословно сусретну лицем у лице.

У том духу је Бентам укратко скицирао неколико дијалога који би могли бити изведени у аутоиконичном позоришту. Дијалози су категоризовани према различитим дисциплинама, као што су етика, математика, политика и слично (14-15). Сваки од наступајућих расправља о свом властитом раду и својим достигнућима. Међу наступајућима се налазе древни мислиоци попут Конфуција, Аристотела и Еуклида, и нешто млађи попут Џона Лока, Исака Њутна и

Даламбера (d'Alembert). Но, једно се име стално појављује у свим скицираним дијалозима, а то је сам Бентам. Бентам се тако појављује у свим тим дијалозима и наравно глуми сам себе као што се Хичкок појављује у сваком од својих филмова и глуми самог себе. Но, за разлику од Хичкока, који је себи додељивао епизодне улоге, Бентам за себе оставља апсолутно кључне улоге у којима би своја различита достигнућа поредио са водећима у свакој појединачној научној дисциплини. Бентам је, такође, разрадио и кореографију за лешеве на сцени, све до најмањег детаља: када би се сви представници одређене дисциплине окупили на сцени, Бентам би ушао, један од његових саговорника поздравио би га у име свих наступајућих, а затим га представио свакоме појединачно и у кратким цртама изложио му главна достигнућа сваког од њих у њиховим дисциплинама (13). Следећи разговор о етици добар је пример типичног тока ових дијалога. „Мудрац из 1830. године после Христа“, то јест сам Бентам, каже „мудрацу из три и по века пре Христа“, то јест Аристотелу: „У вашем делу о моралу, на самом његовом почетку, кажете да је добро у овом или оном облику, циљ свих људи. Прошло је две хиљаде година и за све то време нико други ништа на ту тему није учинио. Нико није пружио јасан и прецизан смисао речи која одговара добру, превођењем језика добра и зла у језик задовољства и бола...“ (14) Нико осим самог Бентама, који је методу парафразе –заменавање речи које се односе на апстрактне и нејасне ентитете, чија је стварност само „вербална“, речима које се односе на видљиве, осјетне, стварно постојеће ентитете, као што су задовољство и бол – сматрао једном од својих највећих достигнућа. Мање или више исту причу налазимо и у Бентамовим разговорима о математици са Еуклидом и Њутном (15), о политици са Џоном Локом (14-15) итд.

Тело и Психа

У Хичкоковом *Психу*, однос Нормана Бејтса према мртвим телима није ништа мање утилитаристички од Бентамовог, јер, исто као и наш филозоф, и Норман верује, како читамо

у роману, „у конзервацијску моћ препарирања“. ³⁸ Мајчино тело он не препушта природном труљењу и пропадању, већ га ископава из гроба и препарира као њену најадекватнију репрезентацију. Као препарирани птице – гаврани и сове – тако и Норманова мајка након смрти постаје „своја сопствена слика“ или „своја сопствена статуа“. Додуше, аутоикона гђе Бејтс, коју је израдио Норман, изгледа нешто мање живо од Бентамове аутоиконе, али треба имати на уму да овај други свој живи изглед дугује првенствено чињеници да је његова исушена глава касније замењена воштаном репликом, у коју су уметнуте стаклене очи. Вештачке очи биле су једини компромис на који је Бентам био спреман у оквиру својих строгих принципа аутоиконизма: такорећи, једини део његовог тела за који није инсистирао да буде очуван као аутоиконични после смрти биле су његове очи. Уместо тога, Бентам је двадесет година пре смрти дао да се изради пар стаклених очију, које ће касније красити његову исушену главу, у боји његових очију, које је носио у цепу и радо показивао пријатељима. ³⁹ С друге стране, Норман Бејтс на аутоикони своје мајке задржава исушену главу и очне дупље радије оставља празне него да изда принципе аутоиконизма. Иако, дакле, као аутоикона, више не личи на себе, гђа Бејтс ипак у Нормановим очима саму себе репрезентира адекватније него што је то случај са Бентамом.

Ни тела друге две своје жртве, Марион и детектива Арбогаста, Норман не препушта природном труљењу и пропадању, већ их баца у мочвару где лешеве могу мање или више остати очувани дуго времена – чињеницу да се у мочварама лешеве могу очувати дуже времена спомиње и сам Бентам (1) – тако да, чак и када би их изнели на светлост дана много година након смрти, Марион и Арбогаст би и даље личили на себе; ништа мање од гђе Бејтс, они би и даље били „своје сопствене слике“, „своје властите статуе“. Природно аутоиконизована, њихова тела би, можда,

³⁸ Robert Bloch, *Psycho*, London, Bloomsbury, 1997, p. 149.

³⁹ Види Marmoy, „The 'Auto-Icon' of Jeremy Bentham at University College“, London, 84 n.

изгледала чак и више живо од препарираног тела гђе Бејтс. Дакле, Норман је још увек у фази експериментисања са „аутоиконичном уметношћу“.

Норман показује утилитаристички став не само према мртвима већ и према самом препарирању, то јест према самој процедури којом су мртви начињени корисним за живе. Како примећује, „препарирање ствари“ је јефтин хоби: „Није тако скуп као што можда мислите“, каже он. „Заправо, јефтин је. Знате, игле, конач, пиљевина. Хемикалије су једина ствар која нешто кошта.“ Штавише, док се препарирањем добро из мртвих извлачи уз минимално улагање, оно је „више од хобија“; док људи обично имају хобије „да им прође време“, Норман Бејтс препарира ствари „како би га испунио“. И пре него што могу служити „даљој сврси“, мртви су већ од користи њему: наиме „препарирање ствари“ јесте то што, само по себи, њему пружа посебно задовољство и испуњава га – препарирање мртвих је, укратко, оно за шта он живи.

Норманов прагматични став према мртвима подсећа не само на традицију утилитаризма већ и на његове непосредне претече. Норман Бејтс смрт тела којима ће касније наћи „корист“, не препушта случају; наиме, он препарира и аутоиконизује тела својих *жршава*. Препарирани гаврани и сове мора да нису умрли природном смрћу, већ су, као и гђа Бејтс, највероватније били убијени. Својим разулареним утилитаризмом, Норман осликава озлоглашена убиства која су извели Берк и Хер који су убијали људе како би њихова тела била употребљена у утилитаристичке сврхе, то јест за часове анатомије. Међутим, док су тела Беркових и Херових жртава користила Бентамовој „пролазној“, то јест „анатомској или дисекционој“ сврси, тела Норманових жртава – његова мајка, као и гаврани и сове – користе Бентамовој „трајној“, то јест „конзервацијској или кипарској“ сврси. Када је Берк ухваћен, осуђен је на смрт вешањем, а потом и на јавно сецирање; значи, онај који се упустио у убиства са утилитарним циљевима на уму, и сам је убијен, а његово тело је стављено „у даљу корист живима“. Заправо, Берково тело није употребљено само у „пролазну“ него и у „трајну“ сврху: председавајући судија

објавио је да након погубљења и потоњег сецирања његовог тела, Берков скелет треба поново саставити и сачувати као спомен на његове грозне злочине.⁴⁰ Тако се Берк и данас може видети. Изложен у Музеју Универзитета у Единбургу, он чак и данас наставља да представља себе, чак и данас наставља да буде „сопствена слика“, сопствена икона. Није ли та егземпларна казна такође и она на коју Хичкок, у *Психу*, осуђује Нормана Бејтса на крају, показавши га како седи и гледа у празно, попут препарираних фигура своје мајке и Бентама? Зар не изгледа као да је Норман такорећи препариран жив, јер све што он од тог тренутка може, јесте да *представља* самог себе? На крају, Норман то и сам увиђа, када, у роману, одлучује, мајчиним гласом, да је за њега најбоље да се претвара да је препарирана фигура: „безопасна препарирана фигура која никоме не може да нашкоди нити да буде повређена, већ само да заувек постоји“.⁴¹ Није ли Норман тако рећи осуђен да својим властитим телом буде пример „даље користи мртвих“ чак и пре своје смрти?

И коначно, Норман употребљава препарирано тело своје мајке, то јест њену аутоикону и у њену „позоришну или драмску“ сврху. Као што смо видели, Бентам је желео да његови филозофски монолози буду извођени након његове смрти у форми дијалога између њега и разних истакнутих покојних мислилаца. Управо је, да би могао себе да глуми у тим „дијалозима мртвих“, Бентам аутоиконизовао своје тело. Ови дијалози никад нису одиграни, у првом реду због тога што, изузев Бентамовог тела, нису очувана тела оних са којима је желео да након смрти разговара. Данас, то јест, више од век и по после Бентамове смрти, таква представа би, у принципу, била могућа, али би избор Бентамових саговорника био доста ограничен. Осим Бентама, једини истакнути мислиоци који би могли играти сами себе након своје смрти били би, на пример, Лењин (лако се, рецимо, може замислити дијалог између Бентама и Лењина, на

⁴⁰ Види Richardson, *Death, Dissection and the Destitute*, p. 143; такође види p. 340, n. 52.

⁴¹ Bloch, *Psycho*, 152.

пример о онтологији, у којем би се њих двојица заједно подсмевали Берклију и његовом уверењу у непостојање материје; Бентам би уз то вероватно цитирао своје дело *Fragment on Ontology*, а Лењин свој *Материјализам и емпириокришицизам*), потом Хо Ши Мин, Мао Цетунг,

⁴² Као и Бентам, сви ови „мудраци“ били су „аутоноконизовани“; чак и после смрти, сви они настављају да репрезентују сами себе. У једном значајном виду, за њих се чак може рећи и да себе репрезентују верије него што то чини Бентам: за разлику од Бентамове аутоиконе, њихова балсамована тела несумњиво су „боља од статуе“. Но, иако су сви они несумњиво „своје сопствене статуе“ или „своји сопствени споменици“, ипак нису ништа више него само то, то јест, споменици себи самима. Оно на шта би Бентам и Норман Бејтс вероватно приговорили у вези са свим овим аутоноконизованим мислиоцима јесте то да, по правилу, сви себе представљају као мртве, то јест, као лешеве: иако сви они изгледају сасвим исто као када су још били живи, они ипак леже као мртваци затворених очију, док сам Бентам усправио седи у својој столици, отворених (стаклених) очију, са шеширом на глави и штапом у рукама, као да је тек сео, или као да ће баш да устане са столице и да крене у своју дневну шетњу пре доручка – једном речју, као да је жив. Док је Бентамова аутоикона савитљивих зглобова (по потреби, чак може бити и растављена), круте, балсамоване лешеве било би немогуће оживети или вратити у живот чак и на позорици. Тако да у аутоиконичном позоришту, у ком су мртви оживљени помоћу међусобних дијалога. Лењин, Хо Ши Мин, Мао Це Тунг и Ким Ил Сунг само би могли играти себе у тренутку своје смрти. Можда је управо то што они себе репрезентирају само као мртве разлог да њихова балсамована тела нису „превазишла потребу за скулптуром“, већ су инспирисала безброј статуа које их представљају као живе, иако су, према Бентаму, њихова тела без поговора „боља од статуе“. Иако они без сумње „доприносе срећи живих“, из њих није „извучено“ све добро: тако они без сумње пружају „анатомско-моралну инструкцију“ (7), али не служе никаквој „позоришној или драмској“ сврси, па је тако питање да ли „извучено“ добро уистину надјачава „учињено зло“ (1), то јест трошкове. Тако је, на пример, лабораторија Лењинова маузолеја у Москви до скоро запошљавала скоро стотину научника – хистолога, анатома, биохемичара, физичких хемичара и оптичара – који су даноноћно одржавали балсамовани леш, обрађујући га разним хемикалијама и уз помоћ опреме вредне неколико милиона долара (види Ilya Zbarsky i Samuel Hutchinson, *Lenin's Embalmers*, prev. Barbara Bray, London, The Harvill Press, 1998, p. 181). А са друге стране, Бентамова аутоикона је од 1832. године рестаурирана свега два пута и у оба наврата само је одећа коју су прогризли мољци једноставно очишћена и закрпљена, и материјал за препарирање замењен (види Richardson и Hurwitz, „Jeremy Bentham's self image: an exemplary bequest for dissection“, p. 196).

Ким Ил Сунг и неколицина других.⁴² За разлику од тога, Бентамове сањарије о аутоиконичном позоришту Норман Бејтс спроводи у пракси: његови намаштани сценарији не одигравају се само у његовој глави, у облику имагинарних разговора или унутрашњих монолога. Напротив, они се *изводе* у облику дијалога између њега самог и његове мртве мајке, која у његовом малом позоришту и глуми саму себе, док Норман покреће њено тело (односно њену аутоикону) и даје јој глас. „Који глумац може боље да глуми моју мајку него што моја мајка, као аутоикона, може да глуми саму себе?“, несумњиво би гласила прва реченица Норманове верзије бентамовског манифеста аутоиконичног позоришта.

Сажетак

Аутор најпре разматра нека убиства у Хичкоковим филмовима и показује колико је на њих утицао Томас де Квинси са својом метафизиком, односно „естетиком убиства“ развијеној у његовом есеју „О убиству као једној од лепих уметности“ (1827), а у наставку бави се очуваним телом госпође Бејтс у филму Психо кога тумачи на позадини Бентамове утилитаристичке филозофије људског тела после смрти разрађене у његовом последњем делу Ауто-икона, или о даљој користи мртвих за живе (1832).

Miran Božović

THE METAPHYSICS OF MURDER AND THE POLITICS OF THE BODY:

Hitchcock, De Quincey and Bentham

Summary

The author first considers various murders in Hitchcock's films and shows how strongly they were influenced by Thomas De Quincey's metaphysics or „aesthetics of murder“ developed in his essay „On Murder Considered as One of the Fine Arts“ (1827), and then goes on to discuss the preserved dead body of Mrs. Bates in Hitchcock's Psycho, which he interprets against the background of Jeremy Bentham's utilitarianist philosophy of human body after death expounded in his last work Auto-Icon; or, Farther Uses of the Dead to the Living (1832).

Белешке о ауторима

Бабић, Јован – Професор етике на Филозофском факултету у Београду. Организатор серије годишњих конференција ILECS (International Law and Ethics Conference Series), која траје од 1997. до данас. Школску 2000/01. годину провео као Visiting Research Scholar на University of Arizona; Tucson, AZ, а затим три године (2001/2004) као Visiting Professor and Scholar на Portland State University, Портланд, Орегон, САД, где је предавао низ курсева из Кантове етике, нормативне и примењене етике.

Објавио књиге: *Кант и Шелер* (1986), *Морал и наше време* (1998, поновљено 2005), *Увод у пословну етику*, (Праг 2002).

Бељански, Слободан – (1941, Нови Сад). Дипломирао и докторирао на Правном факултету у Новом Саду. Од 1998. до 2007. председник је Адвокатске коморе Војводине. Аутор је књига *Поетишка права – политичка филозофија, Право и илузија, Међународни правни стандарди о кривичном поступку, Хроника узалудног оштора, Рационализам као пуш ка ошвореном грушшеу*, а коаутор *Нове услове и нова решења у Законнику о кривичном поступку СРЈ, Модел ревизије Законика о кривичном поступку*. Написао је „Кодекс професионалне етике адвоката”.

Предаје правну етику на Правном факултету Универзитета „Унион” у Београду и на „Правној клиници” Правног факултета у Београду.

Благојевић, Љиљана – архитект, ванредни професор на Архитектонском факултету Универзитета у Београду. Ауторка је више објављених текстова, као и књига *Moderna kuća u Beogradu 1920-1941* (Beograd: Zadužbina Andrejević, 2000), *Modernism in Serbia: The Elusive Margins of Belgrade Architecture, 1919-1941*, (Cambridge, Mass.: MIT Press in association with Harvard University Graduate School of Design, 2003); књига у штампи *Нови Београд: оспорени модернизам* (Београд, децембар 2007). Као ко-уредник објавила је књигу (са Дејаном Влашкалићем) *Adolf Loos: Izabrani eseji* (Beograd, 2000), и тематски број међународног часописа (са Felix Zwoch-ом) *StadtBauwelt* (Berlin), *Bauwelt* 36, 2004.

Божовић, Миран – професор филозофије на Универзитету у Љубљани. Аутор је дела *Der grosse Andere: Gotteskonzepte in der Philosophie der Neuzeit* (Беч 1993), *An Utterly Dark Spot: Gaze and Body in Early Modern Philosophy* (Ен Арбор 2000; Цирих – Берлин 2006), и приређивач дела Церемија Бентама, *The Panopticon Writings* (Лондон 1995).

Бојанић, Петар – научни сарадник Института за филозофију у Београду. Предавао је на универзитетима: Париз 10, Корнел и Абердин. У Институту за филозофију и друштвену теорију ради на пројекту „Тајна, тајна служба, служба државне безбедности. Државни разлог и установе суверености“. Аутор три књиге: *Пријашељ/непријашељ: Карл Шмиш и Жак Дерига, Provocatio, Насмеје, фигури суверености*.

Буден, Борис – (1959, Загреб). Дипломирао филозофију. Докторирао је из теорије културе на Универзитету Хумболт у Берлину. Преводио је Фројда (*Пронађена Психоанализа, те Будућност једне илузије и групе списи*) и Лоренцера (*Инишимност и социјална иашња*). Есеје је током деведесетих објављивао углавном у *Аркзину*, чији је био и уредник. Објавио је књиге есеја *Барикаде* (два издања, 1996/1997), *Каштолски колодвор* (2001).

Добријевић, Александар – (1971, Београд). Аутор је књиге *Ка адекватној моралној теорији: нормативна етика Ричарда М. Хера*, као и низа чланака посвећених етичким и проблемима филозофије образовања. Запослен је у Институту за филозофију и друштвену теорију.

Клепец, Петер – истраживач на Филозофском институту Научно-истраживачког центра Словеначке академије наука и уметности у Љубљани, одговорни уредник ревије *Филозофски весник* и члан уређивачког одбора ревије *Проблеми*. Аутор је бројних текстова о савременој филозофији и психоанализи те монографије *Взник субјекта*, Заложба ЗРЦ, Љубљана 2004.

Крстић, Предраг (1964) – истраживач-сарадник на Институту за филозофију и друштвену теорију у Београду. Објавио је две књиге поезије (*Психокосмографија песме*, 1992; *Укњижење поезије*, 2005), један роман (*Поведање*, 2006), једну научну студију (*Субјект против субјективности: Адорно и филозофија субјекта*, 2007) и низ прилога и радова у домаћој периодици.

Кртолица, Игор (1984) – дипломирао на Високој школи, одсек филозофије (ENS-LSH) у Француској, нарочито се интересује за радове Делеза. Тренутно се бави истраживањем односа између Делезове филозофије и марксистичке теорије.

Лазовић, Зоран (1954, Лондон). Архитект, руководилац Департмана за архитектуру, ванредни професор на Архитектонском факултету у Београду, и на Факултету Примењених уметности у Београду, Одсек за Индустијски дизајн. Аутор је књига: *Историјске одреднице развоја Београда и Савског амфитеатра 2003*, Јасен, Београд, Лисина, Никшић 2003; *Студија случаја: Шест београдских вила*, АФ Београд 2003. Самосталне и колективне изложбе из области архитектуре и сликарства у Паризу, Обержанвилу, Делфту, Антверпену и Лувен ла Нувелу, у САД, итд. Објавио бројне текстове

из области архитектуре и ликовних уметности. Аутор изложбе Српска архитектура XX века, Културни центар СЦГ, Париз 2006.

Лошонц, Алпар – (1958). Професор је на Универзитету у Новом Саду, предаје на Катедри за друштвене науке Факултета техничких наука, као и на Филозофском факултету у Сегедину од 1991. Између осталог, аутор је следећих књига: *Облици недостатака, Херменеутика сећања, Модерна на Колону, Европске димензије, Suffitientia ecologi-ca, Суверенишеш, моћ и криза.*

Манчић, Александра – самостални истраживач и преводилац. Радила као предавач на Филолошком факултету у Београду, Аутономном универзитету у Мадриду, ААОМ. Аутор је две књиге и низа текстова о питањима преводилаштва и комуникације између култура, што су теме њених двеју књига (*Перверзије: оједи о шпанским преводима из српске књижевности*, 1999; *Вештења на језик: дневник превођења Дон Кихота*, 2005).

Милојевић, Милица – асистент на Архитектонском факултету Универзитета у Београду. Бави се истраживањима и теоријским радом из области урбанизма и студија материјалне културе.

Младеновић, Иван – (1974, Београд). Дипломирао је и магистрирао филозофију на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Такође је магистрирао на Еразмус Универзитету у Ротердаму. Тренутно је докторант и ангажован као стипендиста Министарства науке и заштите животне средине на пројекту у оквиру Института за филозофију и друштвену теорију.

Проле, Драган – (1972), дипломирао филозофију на Филозофском факултету у Новом Саду. Докторску дисертацију „Појам повести у Хајдегеровој и Хегеловој филозофији”

одбранио на Филозофском факултету у Новом Саду 2006. Преводио књиге и филозофске чланке са немачког и енглеског језика. Сада је доцент за онтологију и историју филозофије на Одсеку за филозофију Филозофског факултета у Новом Саду.

Сибиновић, Ђорђе Д. – (1964, Шабац). Дипломирао на Правном факултету у Београду. Магистрирао на Правном факултету Универзитета „Унион” у Београду.

Објавио књиге поезије: *Прешто*, *Плодови*, *Нешто поверљиво*; књиге есеја: *Туђе ствари*, *Заклон и грути есеји*; монографије: *Lus otпivis*, *оілеги с правним поводом*, *Прошивиравност – одлика кривичноі и трађанскоі вида неправа*. Ради у Београду као адвокат.

Шулте, Јорг (Schulte, Jörg) – (1974, Немачка). Студирао славистику у Регенсбургу, Одеси, Лондону и Хамбургу. Докторирао са темом „Поетика Откровења. Утицај рабинских текстова у делима Исака Бабеља, Бруна Шулца и Данила Киша”. Тренутно ради у Центру за истраживање књижевности (ZFL) у Берлину.

САДРЖАЈ

Петар Бојанић, <i>Увод у Полишке Шајне</i>	7
--	---

САЗНАЊЕ И ИЗМИЦАЊЕ

Александар Добријевић, <i>Тајна филозофије, Шајна образовања</i>	25
Јован Бабић, <i>Слобода, живош и Шајна иденшитеша</i>	39
Драган Проле, <i>Тајне страног. Полишке завичајног ума</i>	55
Петер Клепец, <i>Тајна Фукоовог односа према психоанализи</i>	81
Игор Кртолица, <i>Државна Шајна и Шајна рашна машина код Жила Делеза</i>	101

ПАРАДОКСИ ЛЕГИТИМИСАЊА

Алпар Лошонц, <i>Тајна јавног идиота</i>	125
Петар Бојанић, <i>Велиздаја и парадокс репрезентације</i>	153
Иван Младеновић, <i>Демократија, Шајне службе и парадокс безбедности</i>	171
Ђорђе Сибиновић, <i>Место адвокатске Шајне у концепту правне државе</i>	199

ПРОСТИРАЊЕ, СМЕШТАЊЕ, СКРИВАЊЕ

- Милица Милојевић, *Кућа за суверена – процедуре Прилаза* 231
Зоран Лазовић, *Јавност и тајност у новим архитектонским
концепцијима дипломатских представништва* 253
Љиљана Благојевић, *Архитектура и политика тајне:
Тајно-јавно vs. јавно-приватно* 287

ПО-ЕТИКЕ ТАЈНОГ, ТАЈНЕ ПОЕТИКЕ

- Јорг Шулте, *Тајна у поезији и филозофији хуманизма* 299
Александра Манчић, *Завера одметника* 329
Слободан Бељански, *Неколико рефлексија о тајни* 347
Предраг Крстић, *Тајни агенси – службе јавне:
Отлегална фаза шпијунирања* 355
Борис Буден, *И после је зига зиг:*
О грушевеном карактеру тајне 373
Миран Божовић, *Метафизика убиства и политика шела:
Хичкок, Де Квинси и Беншам* 387

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.211
342.2:343.45
355.40

ПОЛИТИКЕ ТАЈНЕ : тајна , тајна служба ,
служба државне безбедности / приредио Петар
Бојанић . – Београд : Народна библиотека
Србије : Институт за филозофију и друштвену
теорију , 2007 (Београд : Оригинал) . – 434
стр . : илустр . ; 21 см . – (Едиција Ризом
/ { Народна библиотека Србије , Београд } ;
књ . 3)

Тираж 500 . - Белешке о ауторима : стр.
425-430. – Напомена и библиографске референце
уз текст. – Библиографија уз поједине радове.
- Summaries; Zusammenfassungen.

ISBN 978-86-7035-177-6

1. Бојанић, Петар (уредник)~

а) Сувереност б) Државна тајна с)

Обавештајна служба

COBISS.SR-ID 145773068

